

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ यं वक्रं मुकुरा इवोन्मिद्रयमनोमायाः परागदृश्यतां निव्युस्ततस्थविमादिनापि च विराट्मुक्तेः शभाव गतम् ॥
 तं प्रत्यगदृश्यमक्षरमणुं त्यक्तोपेनत्रययाः श्रीगोपालमुपास्महे श्रुतिशिरवशीरैवैर्दक्षितम् ॥ १ ॥ बालस्तेनभिभाषी बहिरुद्वसितं याति तर्कोप्रतिष्ठो भीमांसा प्रातिहार्य भजति
 गुणगणं यस्य सङ्ख्यति साङ्ख्यः ॥ हेतुमज्ज्वलेशुद्धे निहितमुपनिषद्वहवृन्दैः परं मे भाग्यं श्रीलक्ष्मणार्यो जगति विजयते यस्य लेखाः शिवाद्याः ॥ २ ॥ व्याचक्रे चित्तशुद्धये
 शतपथहृदयं यः पुराणेतिहासैश्चैकैक्यैकबीजं फणिपतिविहितं योगशास्त्रं च भाष्यैः ॥ मूलध्वान्तापहत्यै श्रुतिशिवरागिरां ब्रह्मसूत्रे रहस्यं वेदव्यासः स भूयादखिलभवनयज्यस्तये-
 स्मद्विधानम् ॥ ३ ॥ हरिविविधसिद्धशक्तिपराशरव्यासशुक्देवान् ॥ वैशम्पायनमुद्रप्रवसं च नुमः पुराणगुरुमुखात् ॥ ४ ॥ कणभक्षमक्षचरणं जैमिनिकपिलौ पतञ्जलिं च नुमः ॥
 श्रीमद्व्यासवचान्बुधिनयसीकरवर्षिणो मुदिरात् ॥ ५ ॥ सर्वविदेवतमाविष्किर्षू पूर्वपूरुषौ ॥ श्रीनारायणधीरेशरूपौ हरिहरौ नुमः ॥ ६ ॥ बहून्समाहृत्य विभिन्नेशान् को-
 शान् विनिश्चित्य च पाठमध्यम् ॥ प्राचां गुरुणामनुसृत्य वाचमारभ्यतेऽयं हरिवंशदीपः ॥ ७ ॥ टीकान्तराणीन्द्रविप्रभाणि बाह्यार्थरत्नानि चकसयन्तु ॥ अन्तर्निगूढार्थचय
 प्रकाशो दीपः क्षमो भारतमन्दिरस्मिन् ॥ ८ ॥ ईशप्रसादादवितुं स्ववश्यान् भगीरथेनैव मया प्रणीता ॥ वंशे हरयोऽजनि तीर्थगङ्गा लोकत्रयीजड्यमलं धुनेतु ॥ ९ ॥ उत्ताने-
 ष्विह कोशविग्रहबलं पदेषु नैवाश्रितं गम्भीरेषु न सेतवो न विहिताः कूटा न न स्फोटिताः ॥ न च्छिन्ना न तमश्चराननतिसंका न नाल्हादिता नो दीनाश्च विमोषणा न विहिताः
 श्रीलक्ष्मणार्यश्रितैः ॥ १० ॥ इह खलु भगवान्पराशर्यः परमकारुणिकः सकलसंसारानर्थसङ्कटात् जडात् जन्तुर्नृदिर्घोषः सर्वश्रुतिरहस्यप्रकाशकं महाभारताख्यमितिहा-
 सं प्रणिनाय । तत्र शतं पर्वाणि तेष्वांति पर्वत्रयं हरिवंशरूपम् । यथोक्तम् अनुक्रमणिकाध्याये—हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ॥ विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कं-
 सवधस्तथा ॥ भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ॥ एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यसिनोक्तं महात्मनेति । तथा ग्रन्थसङ्ख्याया अपि—एकं शतसहस्रं च मानुषेषु प्रतिष्ठितमि-
 त्युक्तायाः हरिवंशेनैव पूरणात् । हरिवंशान्ते—भविष्योत्तरमेतत्ते कथितं भारतं मयेत्युपसंहाराच्च भारतान्तर्गतत्वमस्य । यच्च शास्त्रान्तरस्य शास्त्रान्तरे प्रयोजनवशात्कथ्यते यथा
 बद्धचेष्टु श्रीसूक्तमेथामुक्तादितित्वलमित्युच्यते । तथात्राष्टादशपरवात्मनीतिहासे हरिवंशाख्यं खिलं विष्णुपुराणं भविष्यपुराणरूपं तत्र तत्र सूचितस्य लृष्णमाहात्म्यस्य मोक्षधर्मा-
 पयोगिनो वैराग्यस्य चोपबृंहणार्थं पठितम् । पुराणं खिलसंज्ञितमिति । तत्र पुराणशब्दप्रयोगात् एवं च यथाव्युद्देवविहितोपि सोमयागो वेदान्तरविहिताभ्यां स्तोत्रशास्त्राभ्यां
 विना न पूर्यते एवं भारतपारायणमपि हरिवंशं विना न पूर्यत इति ज्ञापनार्थं पर्वसङ्ख्यायां श्लोकसङ्ख्यायां चारयान्तर्भाव उक्तः । अन्यथा तत्र संख्यान्तरेमेववक्ष्यदित्यास्तौ
 तावत् । टीकान्तरोक्तप्रकारास्त्वह विस्तरभयादमूलत्वाच्च न लिख्यन्ते । ग्रन्थादौ विद्वद्विधाताय प्रचयणमनाय च कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै पुनः स्मारयति ॥ नारायणमिति ॥
 नरेण अनाद्यविद्यावता जीविने स्वकर्मद्वारा सुष्टं नारं शरीरं तदेव अयम् प्रवेशस्थानं यस्य सः तं नारायणं जीवास्त्रियमयितुमन्तःप्रविष्टं शास्त्रारम्भ । तथाच श्रुतिः । अन्तःप्रवि-

ष्टः शास्ता जनानामिति । तथा नरं जीवं हिरण्यगर्भं तत् उत्तमं हिरण्यगर्भं दुल्लुह्यतरोऽन्तर्यामी तत् उत्कृष्टतमस्तु शुद्धश्चिदात्मा नामिति । एवमशब्दस्तेषामवश्यं नमस्कृत्यत्वमाह । चशब्दः समुच्चयार्थः । एतेषां नरनारायणनरोत्तमानां तत्त्वप्रबोधानां सरस्वतीं च नमस्कृत्यैव ततो व्यासस्तयैव सरस्वत्या लोकानुग्रहार्थम् आविष्टो जयत्यवियामनेनेति जयमन्त्रं मविवाध्वान्तनाशकं ग्रन्थमुदीरयेत्तदित्यर्थः ॥ १ ॥ द्वैपायनोष्ठेत्यादयोन्यत्रस्थाः षट् श्लोका विभूतिकथनार्थमत्र पठ्यन्ते । अप्रमेयम् अद्भुतं पुण्यं धर्मवृद्धिकरं पवित्रं दृढारिष्टनाशकं पापहरं दुर्वर्तनाहरं शिवं सुखप्रदं पुष्करम् आदित्यं ततोपि पावनमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ शताश्वमेधस्तस्य चतुःसहस्रस्य चत्वारि सहस्राणि सत्रपरिवेषणानि अक्षयान्नप्रदानानि यस्मिन् कर्तौ तस्य सहस्रं सत्रपरिवेषणमिति श्रुतिः । शतक्रतोश्च इन्द्रपदप्रापकं यत्कर्म तस्य दानात् अर्थतः पाठतश्च परिशोधनात् । द्वैपु शोधने ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ द्वैपायनोष्ठपुटानिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ॥ यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ २ ॥ जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ॥ यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥ ३ ॥ यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति विप्राय वेदविदुषे बहुविश्रुताय ॥ पुण्यां च भारतकथां शृणुयच्च तद्रतुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ ४ ॥ श्रुताश्वमेधस्य यदत्र पुण्यं चतुःसहस्रस्य शतक्रतोश्च ॥ भवेदनन्तं हरिवंशदानात्प्रकीर्तितं व्यासमहर्षिणा च ॥ ५ ॥ यद्वाजपेयेन तु राजसूयाहृष्टं फलं हस्तिस्थेन चान्यत् ॥ तल्लभ्यते व्यासवचः प्रमाणं गीतं च वाल्मीकिमहर्षिणा च ॥ ६ ॥ यो हरिवंशं लेखयति यथाविधिना महातपाः सपदि ॥ स जयति हरिपदकमलं मधुपो हिं यथा रसेन संलुब्धः ॥ ७ ॥ पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं महर्षिभक्षयविभूतियुक्तम् ॥ नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वैपायनं वेदं महानिधानम् ॥ ८ ॥

॥ ५ ॥ हस्तिस्थेन हस्तिपुकरयद्वाजेन ॥ ६ ॥ स जयति आक्रमते ॥ ७ ॥ आद्यं पुरुषमित्यादि व्यासवाक्यमवतारिष्यन् मृतः व्यासं नमस्करोति । पितामहादामिति । अहं तं द्वैपायनं व्यासं वेदं उपासे विदेरुत्तमैकवचनं विदेरुपास्त्यर्थत्वं च सर्ववेदयसिद्धम् । तस्य विशेषणं महानिधानमिति निर्धायते स्थाप्यतेऽस्मिन्सर्वमर्थजातमिति निधानं वेद ईश्वरो वा महत् निधानं यस्मिन्निचिति वेदस्येश्वरस्याधिष्ठानमित्यर्थः । तं कं येस्मात्पठं पितामहस्य ब्रह्मण आद्यं पितामहाद्यं नारायणं प्रवदन्ति । एवं हि पितृपितामहादिक्रमेण व्यासपराशराक्षिवसिष्ठब्रह्मस्यः पञ्चभूतान्द्रोः शृणुरिति भवति । परे तु यं पितामहात्पठं वदन्तीति संयोग्य वसिष्ठब्रह्मणोर्मध्ये मनुं मित्रावरुणौ वा कल्पयित्वा व्यासं ब्रह्मणः षष्ठमाहुः । परे पितामहपदेनैव विष्णुं गृह्णन्ति महर्षिः ऋषिर्विशः काव्येनेति श्रुतेर्महान्तं काव्यस्य कर्तारं मन्त्रदृष्टारं वा । अक्षयविभूतियुक्तम् अनन्तयोगैश्वर्ययुक्तम् । नाराय-

णस्यांशाज्जातम् अंशजम् । एकः शुक्रः श्रेष्ठो वा पुत्रो यस्य तम् । यद्वा व्यास एव अहं मरुभवं सूर्यश्चेति वामदेववत्यगमिन्नं ब्रह्मतुसंधानः स्वात्मानमेव नमस्करोति । तथा च दृष्टं मह्यमेव नमो इति । अस्मिन्क्षेत्रे द्वैपायनं व्यासम् अहं महानिधानं ब्रह्म वेदं जाने इति स्वरूपानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते । यद्वा द्विपो गजरतस्येदमसाधारणं शुण्डादण्डादिलक्षणं तदेव अयनं ज्ञापकं यस्य तं द्वैपायनं गजाननम् । यद्वा द्वीपी व्याघ्रः तस्येदं चर्म द्वैपं तदेवायनं यस्मैति द्वीपिचर्मपरिधाना शुष्कमांसातिभैरवेति स्मृत्युक्तः शक्तिविग्रहो द्वैपायनस्तम् । यद्वा द्वीपेषु सप्तसु अयनं चिह्नं प्रकाशकं स्वरूपं यस्य नतु पातालादिविब्रिति द्वैपायनः स्वार्थे तद्धितः द्वैपायनः सूर्यः । यद्वा द्वैपं गजचर्मयनं ज्ञापकं यस्य तत् द्वैपायनं गजचर्मधरं महेश्वरम् । यद्वा अप्यार्हितत्वात् द्वीपम् अयनं स्थानं यस्य स्वार्थे तद्धितः द्वैपायनः श्वेतद्वीपपतिर्विष्णुः तं वेद उपासे अत्र सर्वेषामपिश्वस्वात् पितामहान्त्सष्ट्वं घटते । तथाहि सदसच्छब्दवाच्यान्मायाशबलात् ब्रह्मणो अव्यक्तम् अव्यक्तान्महत् महतोऽहंकारः अहंकारात्तच्च तन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्राभ्यः पञ्च महाभूतानि तेभ्यश्चतुर्मुलशरीरमिति सृष्टिक्रमस्यागमसिद्धस्यालोचनायाम् आरोहक्रमेण तेषां पितामहात्सष्ट्वं घटते । महर्षिमिति सर्वज्ञत्वमुक्तम् । नारायणः परं ब्रह्म तस्य अंश इवांशो मायायां चित्प्रतिबिम्बः तेन निवृत्तत्वादेव मायाशबलम् नारायणस्यांशजम् एको हिरण्यगर्भाख्यः पुत्रो यस्य तम् । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति श्रुतेः । महानिधानं सर्वकारणं

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुहूतम् ॥ ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ १ ॥

असञ्च सदसञ्चैव यद्विश्वं सदसत्परम् ॥ परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ २ ॥

महत्परमं लयस्थानम् ॥ ८ ॥ ग्रन्थप्रवृत्तिबीजभूतं शौनकाग्रं मङ्गलाचरणपूर्वकमवतारयति । आद्यं पुरुषमिति । हरिं नमस्कृत्य शौनकः सौमिं प्रपच्छेति तुरीयचतुर्थगतयोर्विक्रययोरन्ययः । अत्र भूबीजाङ्कुरतरुफलोपमाः पञ्च ब्रह्मपुरुषाः क्रमेण शुद्धचैतन्यम् १ मायाशबलः २ सूत्रात्मा ३ विराट् ४ विष्णुश्चेति संज्ञां लभन्ते तत्र सूत्रस्थानीयं शुद्धचैतन्यम् आद्यं पुरुषमित्यनुसंधत्ते । ईशानमिति द्वितीयं मायाशबलं बीजस्थानीयम् । मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेः । पुरुहूतं पुरुहूतामित्यङ्कुरोपमं तृतीयं सूत्रात्मानम् सहि पुरुषमिबहुभियजमानयैज्ञेय्यते स्तूयते च बहुमिरिष्टं चेत्यपि द्रष्टव्यम् यदाह यास्कः यदेनमृगमिः शंसति यजुर्मिथयजन्ति साममिः स्तुवन्तीति । तथा श्रुतावपि सूत्रात्मानं प्रकृत्य तद्विदमाहुर्मनु यजामुं यजेत्येतस्यैव सा विमृष्टिरिति तस्यैवं सर्वयष्टव्यदेवतात्मत्वमास्त्रायते । किमेतत् पुरुषत्रयं पृथक् सिद्धम् उत प्रथमेस्मिन्नेव जलाशये तर्ङ्गबुद्बुदविवेकरो कल्पितौ इत्याशङ्क्याह । ऋतमेकाक्षरं ब्रह्मेति । ऋतं सत्यं अवाधितं एकं मायासंघर्षाहित्यात् । अक्षरं सूत्रात्मवन्न क्षरति अकार्यत्वात् । अतएव ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं यदेवंरूपं वस्तु तदेव व्यक्ताव्यक्तं सूत्रेशानरूपम् किं व्यक्ताव्यक्ते तस्य परिणामौ नेत्याह । सनातनं सर्वदेकरूपं कूटस्थं रज्ज्वां दण्डधारादिव्यव्यक्ताव्यक्ते तत्रोत्पद्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥ चतुर्थं तद्व्ययं विराट्पुरुषमाहात्म्यमिति । यत् सदसत्परं कार्यकारणभ्यां सूत्रेशानाभ्यामन्यत् शुद्धं ब्रह्म तदेव विश्वं विशिनिष्टि असदिति । सतो विलक्षणम् अनिर्वचनीयं यस्मात् सदसच्च सत्

इक्ष्यमानत्वात् असच्च नेह नानस्ति किंचेनेति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानोत्तरं तद्वाधस्य दर्शितत्वात् । तस्मादिदमसदनिर्वचनीयमेव नहि परस्परविरुद्धाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यामाक्रान्तं किञ्चिदस्त्वस्ति । एवं सूत्रेणानयोऽप्यनिर्वचनीयत्वं बोध्यं विभवेहेतुत्वात् कार्यकारणयोः समसत्ताकत्वनियमात् । आद्यः पुरुषस्तु नानिर्वचनीयः तत्र कारणत्वस्योपचारिकत्वात् । यथोक्तम्—अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यत इति । फलपक्षं पक्षम् विष्णुमाह । परावराणां ह्यष्टारमिति परे सूत्रात्मानः अवरे विराजः तेषां सष्टारम् परिणतानेकबीजगमोदृक्षस्थदापि फलदानेके वटाङ्कुरास्तरवश्च संभवन्ति एवं कार्योपाधिरिच्छिन्नादपि चतुर्भुजोदः पारे पारदं सूत्रादयः संभवन्तीत्युक्तम् । तस्य परावराणां सष्टत्वं पुराणि नैवं फलवदयं जन्मो न भवेतात्यर्थः । अतएव परम् अत्यन्तम् अव्ययम् अपक्षयशून्यम् एतत् विषयदादिवद्भाववर्तमानस्यत्युक्तम् । तथा च स्मृतिः—देवानां कार्यसिद्धयर्थमाधिर्भवति सा यदा । उत्पद्येति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते ॥ २ ॥ सङ्गल्यम् आनन्दवहं सङ्गलम् आनन्दरूपम् विष्णुं व्यापनशीलम् वरेण्यं मुमुक्षु-भिवर्णयिम् अनवम् आगन्तुकदोषशून्यम् । शुचिं स्वभावशुद्धम् । हर्षकिशम् इन्द्रियाणां प्रवर्तकम् । चराचरस्य गुरुं हितोपदेष्टारम् । हारं सर्वपापहरम् ॥ ३ ॥ नैमिषारण्य इत्य-मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनयं शुचिम् ॥ नमस्कृत्य त्वयीकेन चराचरगुरुं हरिम् ॥ ३ ॥ नैमिषारण्ये कुलपतिः ज्ञानकर्तु महामुनिः ॥ सौतिं पप्रच्छ धर्मात्मा सर्वशस्त्रविशारदः ॥ ४ ॥ ज्ञानक उवाच ॥ सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ॥ भरतानां च सर्वेषां पार्थिवानां तथैव च ॥ ५ ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वैरगरक्षसां ॥ दैत्यानामथ सिद्धानां गुह्यकानां तथैव च ॥ ६ ॥ अत्यद्भुतानि कर्माणि विब्रमा धर्मानि श्रव्याः ॥ विचित्रा च कथायोगा जन्म चाध्यमनुत्तमम् ॥ ७ ॥ कथितं भवता पुण्यं पुराणं श्रुण्वया गिरा ॥ मनःकर्णसुखं सौते ग्रीणात्यद्भुतसंमितम् ॥ ८ ॥ तत्र जन्म कुरूणां वै त्ययोक्तं लौमहर्षणे ॥ ननु वृष्णयन्धकानां च तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥

क्षराधिर्यमार्षम् । कुलपतिः—एकदशमहर्षाणि योऽभ्यदानादिना भवेत् । स वै कुलपतिर्नैष वेदवेदाङ्गपारा इत्युक्तलक्षणः । योगसिद्धिमानित्यर्थः । सिद्धो हेतुः महामुनिः ध्यान-निष्ठः । अत्रापि हेतुर्थमस्त्विति तत्र हेतुः सर्वशस्त्रविशारद इति एतेन सर्वशास्त्रविदां अनुष्ठितकर्तृनां ध्यायिनां प्राप्तयोगैश्वर्याणां कृतकृत्यानामप्येतत् श्रोतुं योग्यमित्यर्थः यथोक्तम्—आत्मारामाश्च मुनयो विप्रश्चान् । कुर्वन्त्यहैतुर्कीं भक्तिमित्यभूतगुणो हारिरिति । सौतिः सुतः, अत्रिकुण्डसमुद्भूतः सुत निर्मलमानसेति गैराणिकप्रसिद्धरश्मिजो लोमहर्ष-णस्तस्य पुत्रम् उग्रश्रवसम् । ननु ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूत इति स्मृत्युक्तं तद्वितानर्थक्यापत्तेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अद्यं गन्धर्वासादिद्वेषारहितं द्रवणादीनां जन्म अनुत्तमं रतःसंवन्यं विना केवलं धर्मसामर्थ्यात् । अग्निप्रभृतिभ्यो धृष्टदुष्प्रादीनाम् अत्यद्भुतानि व्यासजन्मयो दिवैवान्धकारसह्यदीनि ॥ ७ ॥ भवता कथितं पुराणं मम ममः ग्रीणातीति संबन्धः ॥ ८ ॥ तत्र पुराणे ॥ ९ ॥

जनमेजय इत्यक्षराधिक्यमाशङ्कम् यत् यथा तत्तथा ॥ १० ॥ इति ह एवं किल आस पूर्व वृत्तं स्वस्वगुरोः सकाशात् पूर्वः पूर्व आचार्योऽधिगतवानिति कथ्यते स इतिहासः । आ-
 सेति अस गतिदीन्यादानोऽवित्यस्य लिटि रूपं सुपां तिङ्ग समासः पारम्पर्यागता कथेत्यर्थः । तां श्रुत्वा ॥ ११ ॥ श्रुतिविस्तरं वेदोपबृंहकम् ॥ १२ ॥ शूराः प्रदुग्धादयः ॥ १३ ॥
 कर्मावदानानि कर्मोक्तमानि उक्तमानि कर्माणीति यावत् । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति बाहुलकात्समासः । तत्र तत्र प्रसङ्गे विस्तरेणैव विस्तरेण च ॥ १४ ॥ पुरातने पुरा-
 णे राशिः कुटुम्बः कूटसमुदाय इति वा ॥ १५ ॥ वंशकुशलो वंशाख्याने निपुणः तेषां वृष्णीनां कुलं वंशम् ॥ १६ ॥ प्रजापतेः प्रजापतिमारभ्य ॥ १७ ॥ तां पृष्ट्वा कथां वंशा-
 सौतिरुवाच ॥ जनमेजयेन यत्पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धर्मवित् ॥ तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि वृष्णीनां वंशमादितः ॥ १० ॥ श्रुत्वेतिहासं कात्स्न्येन
 भारतानां स भारतः ॥ जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशम्पायनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ जनमेजय उवाच ॥ महाभारतमाख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् ॥ काथितं
 भवता पूर्वं विस्तरेण मया श्रुतम् ॥ १२ ॥ तत्र शूराः समाख्याता बहवः पुरुषर्षभाः ॥ नामभिः कर्मभिश्चैव वृण्व्यन्धकमहारथाः ॥ १३ ॥ तेषां
 कर्मावदानानि त्वयोक्तानि द्विजोत्तम ॥ तत्र तत्र समासेन विस्तरेणैव मे प्रभो ॥ १४ ॥ नर्च मे त्वनिरस्तीह कथ्यमाने पुरातने ॥ एकैश्चैवमता
 राशिर्वृष्णयः पाण्डवास्तथा ॥ १५ ॥ भवांश्च वंशकुशलेस्तेषां प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ कथयस्व कुलं तेषां विस्तरेण तपोधन ॥ १६ ॥ यस्य यस्यान्वये
 ये ये तांस्तानिच्छामि वेदितुम् ॥ स त्वं सर्वमशेषेण कथयस्व महामुने ॥ तेषां पूर्वविसृष्टिं च विचिन्त्येमां प्रजापतेः ॥ १७ ॥ सौतिरुवाच ॥
 सत्कृत्य परिपृष्टस्तु स महात्मा महातपाः ॥ विस्तरेणानुपूर्व्यां च कथयामास तां कथाम् ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन् कथां
 दिव्यां पुण्यां पापप्रमोचनीम् ॥ कथ्यमानां मया चित्रां बह्वर्थां श्रुतिसंमिताम् ॥ १९ ॥ यश्चेमां धारयेद्वापि शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ॥ स्ववंशधारणं
 कृत्वा स्वर्गलोकं महीयते ॥ २० ॥ अव्यक्तं कारणं यत्तन्निर्त्यं सदसदात्मकम् ॥ प्रधानं पुरुषं तस्मान्निर्ममे विद्ममीश्वरम् ॥ २१ ॥
 स्याप्यिकाश्च ॥ १८ ॥ दिव्याम् अलौकिकीं पुण्यां सुखदाम् चित्राम् आश्चर्यकराम् ॥ १९ ॥ धारयेत् हृदि पुस्तकं वा गृहे स्थापयेत् ॥ २० ॥ एवं महीकृतां कथां प्रस्तौति ।
 अव्यक्तमित्यादिना । व्यक्तात् इदं प्रत्ययोगेचरादहं प्रत्ययोगेचराच्चान्यत् । अतएव कारणं प्रष्टुमशक्योर्वाजम् यत्तदिति शास्त्रप्रसिद्धम् । नित्यम् आदानशून्यम् सदसदात्मकं स-
 त्यानृतात्मकं मायाशबलं ब्रह्मेत्यर्थः । तदेवाह प्रधानं पुरुषमिति । तदुभयात्मकमित्यर्थः । तस्मात्कारणात् विश्वं स्थूलसूक्ष्मं जगत् निर्ममे कर्मकर्तारिप्रयोगः । जगतिमित्यर्थः । अत-
 एव तद्विश्वम् ईश्वरम् ईश्वरास्त्रिभुम् ईश्वरमित्यनुवाचापेक्षया ह्रीवत्यम् ॥ २१ ॥

तं वै तमेव पुरुषम् अयकाल्यं त्वं ब्रह्माणं महत्तत्त्वानिनिचं विद्धि । कारणानन्यत्वात्कार्यस्य नारायणपरायणम् ईश्वराधीनम् ॥ २२ ॥ महतः सकशात् अहंकारः जज्ञे इति विपरिणामेन योज्यम् । तस्मादहंकाराद् भूतानि आकाशादीनि सूक्ष्माणि जज्ञिरे । तेभ्यः सूक्ष्मेभ्यो भूतैर्गन्धः पञ्च स्थूलभूतानि चतुर्विधानि जरायुजदीनि च जज्ञिरे इति । एवं-
रूपः सर्गः सनातनः प्रवाहरूप उक्त इति शेषः ॥ २३ ॥ विस्तरावयवं विस्तरयुक्ताः अवयवाः नानावशाखाः प्रशाखाख्याः यस्य तं सगम् । यथाप्रज्ञं यथाश्रुतिं बुद्धिं संप्रदायं चानतिक्रम्यत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ यस्मात्पुण्यकर्मणां कीर्तनं धन्यत्वादिगुणं तस्मात् कल्याणं श्रोतुं गृहीतुं च समर्थाय ते तुभ्यम् आवृण्विंशद्विण्विंशभिर्व्याप्य भूतसर्गं चतुर्विधभूतग्राममादिदृक्ष्यामि । कृपु सामर्थ्यं इत्यस्य रूपं कल्प इति ॥ २६ ॥ तत इति । सूक्ष्मभूतसृष्टयनन्तरं विविधाः श्रौतिकीः प्रजाः सिंष्टशरीश्वरः अपाः अनुबलक्षितं

तं वै विद्धि महाराज ब्रह्माणममितीजसम् ॥ स्रष्टारं सर्वभूतानां नारायणपरायणम् ॥ २२ ॥ अहङ्कारस्तु महत्तत्त्वस्माद्भूतानि जज्ञिरे ॥ भूतभेदाश्च भूतेभ्य इति सर्गः सनातनः ॥ २३ ॥ विस्तरावयवं चैव यथाप्रज्ञं यथाश्रुतिं । कीर्त्यमानं शृणु मया पूर्वेषां कीर्तिवर्धनम् ॥ २४ ॥ धन्यं यज्ञस्यं शृङ्घ्रं स्वयंमायुःप्रवर्धनम् ॥ कीर्तनं स्थिरकीर्तीनां सर्वेषां पुण्यकर्मणाम् ॥ २५ ॥ तस्मात्कल्याय ते कल्पः समर्थं शुचये शुचिः ॥ आवृण्विंशदृक्ष्यामि भूतसर्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ ततः स्वयंभूभगवान् सिंष्टशुर्विविधाः प्रजाः ॥ अप एव ससर्जदौ तासु वीर्यमवाप्तुजत् ॥ २७ ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः ॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ २८ ॥ हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेजयम् ॥ तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयंभूरीति नः श्रुतम् ॥ २९ ॥ हिरण्यगर्भो भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ॥ तदण्डमकराद्वैधं दिवं भुवमथापि च ॥ ३० ॥ तयोः शकलयोर्मध्ये आकाशममृजत्प्रभुः ॥ अप्सु पारिषुवां पृथ्वीं दिशश्च दृशधा दधे ॥ ३१ ॥

स्थूलभूतपञ्चकम् जरायुजगुणदानभूतम् आदौ ससर्ज । तासु चाप्सु वीर्यम् अण्डोत्पादनसमर्थम् अवाप्तुजत् निहितवान् स्वयमेव तत्र प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेव नारायण-
नामनिर्वचनश्रुत्या द्रव्येति । आपो नारा इति । नारा इत्यस्य व्याख्यानं नरसूनुव इति । एतेन तत्सृष्ट्या तदेवानुप्राविशदिति श्रुतार्थः संगृहीतः अयनं प्रवेशस्थानम् नयतीति नरः ईश्वरः ॥ २८ ॥ तत् वीर्यम् अण्डम् अभवत् हिरण्यवर्णं चित्तकाशरूपम् अयमर्थः । उक्तक्रेये अव्यक्ताद् ब्रह्माख्यो महास्ततोहंकारस्ततः सूक्ष्मभूतानि तेभ्यः पुण्यस्थानीयान्यभूतज्ञानि स्थूलभूतानि तेषु रेतःस्थानीयान्यतिविम्बस्तयोः संघातोऽण्डं तच्च उदकेशं स्त्रीरूपेषु सूक्ष्मभूतेष्वेव स्थितम् । तत्र गर्भे जीववत् ब्रह्मा चतुर्मुखो जज्ञे आविर्भूत इति ॥ २९ ॥ हिरण्येति । अण्डे वर्षमात्रं स्थित्वा हिरण्यगर्भः अण्डं द्वैधं द्विधाकरोत् ताभ्यां च शकलाभ्यां दिवं भुवं चाकलयदित्यर्थः ॥ ३० ॥ तयोर्द्वयोः शकलयोर्दत्त्वरालं स आकाश इत्यर्थः ।

दिशश्चेति चकारादिगुपार्थि सूर्यं कल्पयित्वा दशधा प्राच्यादिभेदेन द्वे धृतवान् । अण्डान्तराले एवेयं दिगादिकल्पना न ततो बहिरस्तीति भावः ॥ ३१ ॥ सृष्टेर्देवनाह । तत्रेति । तत्र अण्डमध्ये रतिविषयेषु प्रीतिं सृष्टिं पिण्डसृष्टिं तद्रूपां अण्डसमानरूपां । एतेन पिण्डब्रह्माण्डयोरेत्यादिप्रकारस्तुल्य इत्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥ अत्र्यङ्गिरसम् अत्रिसहितसङ्गिरसम् मानसान् मनसा संकल्पमात्रेण जनितान् ॥ ३३ ॥ सप्त मरीच्यादयः ब्रह्माणः ब्राह्मणजात्यभिमानिनः गृह्णाश्रमपरा इत्यर्थः । नारायणात्मकानां नारायणकमनसां सप्तानां सप्तकमनन्दनसप्तनसप्तनसक्तुमारस्कन्दनारदरुद्राणाम् ब्रह्मणः सकाशाज्जन्म येषां तेषां ब्रह्मजन्मनां ब्रह्मपुत्राणाम् अनदरे षष्ठी । भ्रातृवनाहत्य पुराणे वेदमार्गे एव निश्चयं गताः । कर्मैव श्रेय इति विनिश्चिताः ॥ ३४ ॥ सनत्कुमारम् चात्सवनकादिन् । पूर्वेषां मरीच्यादीनाम् ॥ ३५ ॥ सनत्कुमारश्चेति चात्सवनकमनन्दनसप्तनसप्तनारदाः स्कन्दश्चेति षट् । तेजः

तत्र कालं मनो वाचं कामं क्रोधमथो रतिम् ॥ ससर्जं सृष्टिं तद्रूपां सष्टिमिच्छत्यजपतीन् ॥ ३२ ॥ मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं ऋतुम् ॥ वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजत्सप्त मानसान् ॥ ३३ ॥ सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥ नारायणात्मकानां वै सप्तानां ब्रह्मजन्मनाम् ॥ ३४ ॥ ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोषात्मसंभवम् ॥ सनत्कुमारं च विभुं पूर्वेषामपि पूर्वजम् ॥ ३५ ॥ सप्तैते जनयन्ति स्म प्रजा रुद्रश्च भारत ॥ स्कन्दः सनत्कुमारश्च तेजः संक्षिप्य तिष्ठतः ॥ ३६ ॥ तेषां सप्त महावंशा दिव्या देवगणान्विताः ॥ क्रियावन्तो प्रजावन्तो महर्षिभिरलंकृताः ॥ ३७ ॥ विद्युतोऽज्ञानिमेवांश्च रोहितेन्द्रधनुंषि च ॥ वर्यासि च सप्तर्जिदौ पर्जन्यं च सप्तर्जं ह ॥ ३८ ॥ ऋचो यज्ञेषु सामानि निर्ममे यज्ञसिद्धये ॥ मुखाद्देवानजनयत्पितृंश्चैवोपि वक्षसः ॥ ३९ ॥ प्रजनञ्च मनुष्यान्वै जयन्तान्निर्ममेऽसुरान् ॥ साध्यानजनयद्देवानित्येवमनुश्रुम् ॥ ४० ॥ उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ आपवस्य प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापतेः ॥ ४१ ॥

सृष्टिसामर्थ्यं संक्षिप्य निगूढं सृष्टिमकुर्वन्नावेव तिष्ठतः ॥ ३६ ॥ तेषाम् अष्टानां मध्ये सप्त यक्षःपिताचादिसष्टुः रुद्रादन्ये दिव्या आदित्यादयः महर्षिभिः कश्यपादयः ॥ ३७ ॥ क्रियावतामपेक्षितानि हविर्मन्त्रदेवतादीनि तेषां सृष्टिमाह द्वाभ्याम् । विद्युत इति अत्र प्रजापते रेतो देवाः देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य रेत ओषधयः इति श्रुतिक्रमेण वयांसीति खेचरत्वसामान्यादेवता उच्यन्ते । पर्जन्यं चेत्यौषधीनामप्युपलक्षणम् । यज्ञसिद्धये इति अत्राप्यपकृष्यते । अशनिर्वज्रम् रोहितं ऋजु अवकर्मिन्द्रधनुः विद्युदाद्याभिमानिन्यो देवता एव विद्युदादिशब्दैरुच्यन्ते ॥ ३८ ॥ निर्मितः सिद्धानामेव कणादीनामाविकरणम् । वेदस्य नित्यत्वात् यष्टव्यसृष्टिमाह मुखादिति ॥ ३९ ॥ यष्टुसृष्टिमाह । प्रजनात् उपर्योर्द्वयात् असुरान् । जवनात् पश्चाद्भागात् असुरानिति च्छेदः । साध्यान्माचीनान्देवान् ॥ ४० ॥ उच्चेति । तस्य आपवस्य वसिष्ठापरनाम्नः प्रजापतेः ॥ ४१ ॥

सृज्यमानाः मनसैवेति शेषः । व्याप्य तिष्ठतः आपवस्य यदा प्रजा नैव विवर्द्धन्त इति द्वयोः संबन्धः ॥ ४२ ॥ सः आपवस्य देहद्वैतः । नारी यदा रूपं गोवडवारिकं गृहीतवती तत्त-
ज्जातीयं वृषाश्वादिरूपं पुरुषोपि गृहीतवान् । तेन मैथुन्यजाः प्रजाः विविधाः सृष्टेः इत्यर्थः । नारी शतरूपानाम् ॥ ४३ ॥ विष्णुर्हि हिरण्यगर्भाद्वारा विराजम् आपवाख्यम् असृ-
जत् ॥ ४४ ॥ मन्वन्तरपदं व्याचष्टे सार्द्धेन । द्वितीयमिति । नारायणस्य विसर्गो हिरण्यगर्भाद्वारा व्यवहितः सर्गः स आपवः अतोस्य विष्णुगौत्रत्वात् अयोनिजाः प्रजाः प्रथमः
सर्गः । स एव मनुद्वारा योनिजं प्रजासर्गं द्वितीयं सप्तजं अत एतदापवस्य त्रयोदश्याख्यं द्वितीयम् अन्तरं व्यवधानं यस्मात्सर्गसूत्रस्यातनं मन्वन्तरशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥
एतद्वैज्ञानफलमाह । आयुष्मानिति ॥ ४६ ॥ इति श्रीमत्सद्वासक्यप्रमाणपर्यादाधुरन्तरचतुर्धशशतसंश्रोगोविन्दसूरिसूत्रोक्तकण्ठस्य कृतौ भारतमावदीये हरिवंशप्रकरणे आदि-

सृज्यमानाः प्रजा नैव विवर्द्धन्ते यदा तदा ॥ द्विधा कृत्वात्वनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ४२ ॥ अर्थेन नारी तस्यां स सप्तजे विविधाः प्रजाः ॥ द्वि-
च पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठतः ॥ ४३ ॥ विराजमसृजद्विष्णुः सोऽसृजपुरुषं विराट् ॥ पुरुषं तं मनुं विद्धि तद्वै मन्वन्तरं स्मृतम् ॥ ४४ ॥
द्वितीयमापवस्यैतन्मनोरन्तरमुच्यते ॥ स वैराजः प्रजासर्गं सप्तजं पुरुषः प्रभुः ॥ नारायणविसर्गः स प्रजास्तस्याप्ययोनिजाः ॥ ४५ ॥ आयु-
ष्मान्कीर्तिमान्बन्धः प्रजावाञ्छुतवांस्तथा ॥ आदिसर्गं विदित्वेवं यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे ह० पर्वणि
आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ४७ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ स सृष्टसु प्रजास्त्वेवमापवो वै प्रजापतिः ॥ लेभे वै पुरुषः पत्नीं शतरू-
पाभयोनिजाम् ॥ १ ॥ आपवस्य महिम्ना तु दिवमावृत्य तिष्ठतः ॥ धर्मेणैव महाराज शतरूपा व्यजायत ॥ २ ॥ सा तु वर्षथुतं तस्या तपः
परमदुश्चरम् ॥ भर्तारं दीप्ततपसं पुरुषं प्रत्यपद्यत ॥ ३ ॥ स वै स्वायम्भुवस्तात पुरुषो मनुरुच्यते ॥ तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते
॥ ४ ॥ वैराजानुरुषाद्विरं शतरूपा व्यजायत ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ॥ ५ ॥ काम्या नाम महाबाहो कर्दमस्य प्रजापतेः ॥
काम्यापुत्रास्तु चत्वारः सम्राट् कुक्षिर्विराट् प्रभुः ॥ प्रियव्रतं समासाद्य पातिं सा सुषुवे सुतान् ॥ ६ ॥

सर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एवमयोनिजां सृष्टिसृज्त्वा योनिजार्थां तप्ताह । स इति । प्रजासु अयोनिजासु सृष्टासु सर्तृषु आपव एव द्विधा कृत्वात्वनो देहमर्धेन पुरुषोभवत् ।
अर्थेन नारीति सूचितरीत्या पुरुषो भूत्वा पत्नीं च लेभे ॥ १ ॥ महिम्ना महत्त्वेन क्लृप्तेन योगजपुण्येन सा पत्नी शतरूपा अनन्तरुपा व्यजायत विविधरूपाऽभवत् । यच्छतहायाः अने-
करूपधारणसामर्थ्यं तदापवस्यैव तदनन्यत्वात्तस्या इति भावः ॥ २ ॥ प्रत्यपद्यत संतानयेति शेषः ॥ ३ ॥ स्वायम्भुवो वैराजः एकसप्ततियुगं किञ्चिदधिकमेकसप्ततियु-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥ वसिष्ठतनयायां तु काम्यायां पुरुषसंश्रितम् । वीरो वै जनयाजस्य प्रियव्रतसुदराधीरिति वायुपुराणोक्तः प्रियव्रतमाता काम्याऽन्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रियव्रतस्य भार्या कर्दमपुत्री

काम्यान्येत्याह । काम्या नामिति । सा यास्तुतान्पुत्रेव तानेवाह । काम्यापुत्रा इति ॥६॥७॥८॥ चतुरः सुतानाह । ध्रुवमिति । शान्तमिति विशेषणम् । आयुष्मन्तं वसु तथे-
ति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥ महदशः तस्य नाम महदश इति श्रुतेः । परब्रह्म विष्णुवाक्यम् ॥ १० ॥ ब्रह्मापि विष्णुरेव भुवि प्रीत इति संबन्धः । प्रजापतिः प्रजानां ब्रह्मादीनां पतिः
॥११॥ अतिमात्रम् अनन्ताम् महिमानं माहात्म्यम् उशनाः शुक्रः तस्य देवाचार्यत्वं कचद्वारा बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याप्तयायामुरेभ्यः क्षयायेमामविदामसृजदिति मैत्राय-
णीये बृहस्पतेरेव शुक्रत्वान्मानादा ॥ १२ ॥ १३ ॥ आपन्न वंशकृत्त्वेन स्थापितवती ॥ १४ ॥ सर्वतेजसं सर्वदेवतेजोमयम् यथोक्तम् — इन्द्रत्वभुलं ज्वलनात् प्रतापं क्रोधं

उत्तानपादं जग्राह पुत्रमात्रिः प्रजापतिः ॥ उत्तानपादाच्चतुरः स्रुताऽजनयत्सुतान् ॥७॥ धर्मस्य कन्या सुश्रोणी स्रुता नाम विश्रुता ॥ उत्पन्ना
वाजिमेधेन ध्रुवस्य जननी शुभा ॥८॥ ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च शिवं शान्तमयस्पतिम् ॥ उत्तानपादोजनयत्स्रुतायां प्रजापतिः ॥९॥ ध्रुवो वर्षसहस्राणि
त्रीणि दिव्यानि भारत ॥ तपस्तेपे महाराज प्रार्थयत्सुमहद्यशः ॥ १० ॥ तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतः स्थानमप्रतिमं भुवि ॥ अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां
प्रजापतिः ॥ ११ ॥ तस्यातिमात्राष्टिं च महिमानं निरीक्ष्य च ॥ देवासुराणामाचार्यः शोकमप्युशना जगौ ॥ १२ ॥ अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो
श्रुतमहो बलम् ॥ यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ १३ ॥ तस्मात् दिलष्टिं च भव्यं च ध्रुवाच्छम्भुर्यजायत ॥ दिलष्टेराघत सुच्छाया
पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥ १४ ॥ रिपुं रिपुजयं पुण्यं वृकलं वृकतेजस्तम् ॥ रिपोराघत बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ १५ ॥ अजीजनत्युष्करिण्यां वीरिण्यां
चक्षुषो मनुम् ॥ प्रजापतेरात्मजायामरण्यस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ मनोरजायन्त दश नडूलायां महौजसः ॥ कन्यायामभवच्छ्रेष्ठ वैराजस्य प्रजापतेः
॥ १७ ॥ ऊरुः पुरुः शतद्युमस्तपस्वी सत्यवान्कविः ॥ अग्निषुदतिरात्रश्च सुद्युमश्चेति ते नव ॥ १८ ॥ अभिमन्युश्च दशमो नडूलायाः सुताः स्मृताः ॥
ऊरोरजनयत्पुत्रान्पद्माग्रेयी महाप्रभान् ॥ अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमाङ्गिरसं गयम् ॥ १९ ॥ अङ्गाःस्तुनीथापत्यं वै वेनेमेकमजायत ॥ अपचारात्तु
वेनस्य प्रकोपः सुमहानभूत् ॥ २० ॥ प्रजार्थमृषयो यस्य यमन्युर्दक्षिणं कारम् ॥ वेनस्य पाणौ मथिते बभूव मुनिभिः पृथुः ॥ २१ ॥

यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् । आयुःकृती वायुजनार्दनाभ्यामादाय राज्ञः क्रियते शरीरयिति ॥ १५ ॥ वीरिण्यां वीरणादुहितरि ॥ १६ ॥ महौजसः महौजसः स्रुतास्य अस्मैव विशेष-
णं वैराजस्येति ॥ १७ ॥ सत्यवागित्यपि पठन्ति ॥ १८ ॥ पाठान्तरे महौजसः कन्यायापिति शेषः । अग्नेयी अग्निकन्या आङ्गिरसं शिवमित्यपि पठन्ति ॥ १९ ॥
सुनीथा अङ्गाभ्यां मृत्योः पुत्री अजायत भजनयत् । अपचारादिवतादिदोहात्प्रकोपः भुविनामिति शेषः ॥ २० ॥ प्रजार्थं संतानार्थम् । यस्य मुनिप्रकोपहतस्य ॥ २१ ॥

एषः पृथुः प्रजाः मुदिताः करिष्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ इमां पृथ्वीं क्षत्रपूर्वजः क्षत्रजानौ प्रथममुत्पन्नः ॥ २३ ॥ तस्मात्तन्निमित्तीकृत्य पृथार्यज्ञे हि अग्निः सूतमागधावु-
त्पन्नमिति अन्यत्र स्मर्यत इति तस्य तदुत्पत्तिनिमित्तत्वम् । निपुणौ क्रमात् राज्ञः स्तुतौ दंशपाठे च कुशलौ ॥ २४ ॥ गौः गोक्षपिणी पृथ्वी सस्यानीति सर्वसत्पलक्षणम्
॥ २५ ॥ पुण्यजनैर्यक्षैः ॥ २६ ॥ तेषु तेषु पुराणान्तरसिद्धेषु तैत्तिरीयादिभिस्तं सजतीयं वत्सं कल्पयित्वा तत्तत् स्वासीष्टं वस्तु पृथ्वीसकाशात् दुग्ध्वा गृहीतमित्यर्थः
॥ २७ ॥ अन्तर्धानादन्तर्द्धिमन्नात् ॥ २८ ॥ आग्नेयी अधिकृत्या विषणानानां तज्जस्य अजिजस्य व्रजजिज्ञौ ॥ २९ ॥ हविर्धानात् स्वर्गितुरपि महावृ ॥ ३० ॥ अस्य

तं दृष्ट्वा ऋषयः प्राहुरेष वै मुदिताः प्रजाः ॥ करिष्यति महातेजा यज्ञश्च प्राप्त्यते महत् ॥ २२ ॥ स धन्वी कवची खड्गौ तेजसा निर्दहन्निव ॥ पृथुर्व-
न्यस्तदा चेमां ररक्ष क्षत्रपूर्वजः ॥ २३ ॥ राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ॥ तस्माच्चैव समुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ ॥ २४ ॥ तेनेयं गौर्म-
हाराज दुग्धा सस्यानि भारत ॥ प्रजानां वृत्तिकामेन देवैः सर्षियणैः सह ॥ २५ ॥ पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैः साप्सरगणैः ॥ सर्वैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्धिः
पर्वतैस्तथा ॥ २६ ॥ तेषु तेषु च पात्रेषु दुह्यमाना वसुधरा ॥ प्रादाद्यथैस्मिन् क्षीरं तेन प्राणानधारयत् ॥ २७ ॥ पृथुपुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेतर्द्धिपालि-
तौ ॥ शिखण्डिनी हविर्धानमन्तर्धानाद्वजायत ॥ २८ ॥ हविर्धानात् षडाग्रेयी धिपणजनयस्तुतात् ॥ प्राचीनवर्हिषं शुक्लं गयं कृणं व्रजजिज्ञौ ॥ २९ ॥
प्राचीनवर्हिभगवान् महानासीत्यजापतिः ॥ हविर्धानान्महाराज येन संवर्द्धिताः प्रजाः ॥ ३० ॥ प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां जनमेजय ॥ प्राची-
नवर्हिभगवान् पृथिवीतलचारिणः ॥ ३१ ॥ समुद्रतनयायां तु कृतदारोऽभवत्प्रभुः ॥ महत्तस्तपसःपारं सवर्णायां महापतिः ॥ ३२ ॥ सवर्णाधत्तं सामुद्रो
दग्ना प्राचीनवर्हिषः ॥ सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ३३ ॥ अपृथग्धर्मचरणास्ते तप्यन्त महत्तमः ॥ दग्ना वर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेऽग्राः ॥
॥ ३४ ॥ तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतस्तु महारुहाः ॥ अरक्षमाणानावुर्बभूवथ प्रजाक्षयः ॥ ३५ ॥ नाशकन्मारुतो वातुं व्रतं स्वमभवद् दुर्भैः ॥ दग्ना
वर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ ३६ ॥ तदुपमृत्य तपसा युक्ताः सर्वे प्रचेतसः ॥ सुखेभ्यो वायुमग्निं च तेऽस्मज्ज ज्ञातमन्यवः ॥ ३७ ॥

प्राचीनवर्हिषं व्याचष्टे । प्राचीनाग्रा इति । यतः पृथिव्यां तस्य प्राचीनाग्राः कुशाः पृथिवीतलचारिणः भुवः स्वरूपे प्रसरन्ति कृतसत्पलङ्गव्यापिनः आसन्नतः स प्राचीन-
वर्हिरित्यर्थः । तलं स्वरूपाधारयोरिति विश्वः ॥ ३१ ॥ सवर्णायां कृतदारोऽभवदित्यध्याहृत्य योजयाम् ॥ ३२ ॥ सर्वे प्रचेतसः प्रचेतःसंज्ञाः सर्वेऽपि एकनामान इत्यर्थः ॥
॥ ३३ ॥ अपृथग्धर्मचरणाः समानधर्माणः समानशीलाश्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रजाक्षये हेतुमाह । नाशकमिति ॥ ३६ ॥ तपसा ज्ञानचक्षुषा उपश्रुत्य ज्ञात्वा युक्ताः सन्नद्धाः ॥ ३७ ॥

हन्मूलान् उद्धृतमूलान् ॥ ३८ ॥ राजा वृक्षाणांमिति शेषः । एतान् प्रचेतःसंज्ञान् ॥ ३९ ॥ प्रार्चनवर्हिष इति तत्पुत्राः संबोधयन्ते तद्राजस्यन्ति बहुल्वे तद्वित्तस्य लुक् ॥ ४० ॥ रस्तेति । वृक्षान् शोषयता वायुना तेषां आप्यः सारांशः यथा स्वकरणे सौरतेजसि प्रक्षिप्तः एवं पार्थिवः सारांशः अमये सोमे प्रक्षिप्त एवं कन्यारूपं वार्क्षे रतेः सोमस्य गर्भे धृतमिति युक्तम् । वृष्टिर्वै वृष्टा चन्द्रमसमनुप्रविशतीति श्रुतेरपि औषधिसाररूपेण दृष्टश्चन्द्रमेव सो गम्यते । तस्मादुक्तेयं सोयोक्तिः । वृक्षाणांभिर्गन्धैः कन्या मया गर्भेण धृतेति ॥ ४१ ॥ वृक्षाणां कन्येति वृक्षरतेजस्यत्वात्तेषां मुख्यत्वम् ॥ ४२ ॥ तेजसः तपसः ॥ ४३ ॥ तेजोपदेन तपोजनेनाग्निना ॥ ४४ ॥ धर्मेण विवाहविधिना ॥ ४५ ॥ अंगेन तपोऽर्धे-

उन्मूलनथ तांस्कृत्वा वृक्षान्वयुरशोषयत् ॥ तानग्निरदहत् घोर एवमसीद् दुमक्षयः ॥ ३८ ॥ दुमक्षयमथो बुद्धा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ॥ उप-
गम्याब्रवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥ ३९ ॥ कोपं यच्छत राजानः सर्वे प्राचीनवर्हिषः ॥ वृक्षभूत्या कृता पृथ्वी शाम्येतामग्निमारुतौ ॥
॥ ४० ॥ रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥ भविष्यं जानता तत्त्वं धृता गर्भेण वै मया ॥ ४१ ॥ मारिया नाम कन्येयं वृक्षाणामिति
निर्मिता ॥ भार्यो वोस्तु महाभागा सोमवंशविवर्द्धिनी ॥ ४२ ॥ युष्माकं तेजसोऽद्वेन मम चाद्वेन तेजसः ॥ अस्यामुत्पत्स्यते पुत्रो दक्षो नाम प्रजा-
पतिः ॥ ४३ ॥ य इमां दग्धभूयिष्ठां शुष्मतेजोमयेन वै ॥ अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजा संवर्द्धेयिष्यति ॥ ४४ ॥ ततः सोमस्य वचनाजगृहस्ते प्रचे-
तसः ॥ संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पूर्वां धर्मेण मारियाम् ॥ ४५ ॥ मारियायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः ॥ दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारियायां प्रजापतिः ॥
दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन भारत ॥ ४६ ॥ पुत्रानुत्पादयामास सोमवंशविवर्द्धनान् ॥ अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोथ चतुष्पदः ॥ स दृष्ट्वा
मनसा दक्षः पश्चादप्यमुजत् स्त्रियः ॥ ४७ ॥ ददौ स दश धर्म्या कश्यपाय त्रयोदश ॥ शिष्टाः सोमाय राज्ञेय नक्षत्राख्या ददौ प्रभुः ॥ ४८ ॥
तासु देवाः स्वगा नागा गावो दितिजदानवाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥ ४९ ॥ ततः प्रभृति राजेन्द्र प्रजा मैथुनसंभवाः ॥ संक-
ल्पाद्दर्शनात्स्पृशात् पूर्वेषां स्पृष्टिरुच्यते ॥ ५० ॥ जनमेजय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वोऽपराक्षसाम् ॥ संभवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च
महात्मनः ॥ ५१ ॥ अदुष्टादुष्टज्ञो जातो दक्षः प्रोक्तस्त्वयाऽनघ ॥ वामादुष्टात्तथा चैव तस्य पत्नी व्यजायत ॥ ५२ ॥

न ॥ ४६ ॥ अचरादीन् स्रष्टव्यपदार्थान् मनसा दृष्ट्वा अलोच्य तेषां स्पृष्टव्यं प्रथमतः बीजग्राहिणीः स्त्रियोऽमुजत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अन्याः स्थवराद्याः ॥ ४९ ॥ दशा-
नां कथम् एक औरस इत्येतामाशङ्कां सिंहावलोकनन्यायिन परिहरति । तत इति । संकल्पस्यैकहपत्वात्सर्वेषामौरस एको भवितुं युक्त इति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अंगुष्ठादिति ।
एकस्माज्जातयोः स्त्रीपुंसयोः कथं दाम्पत्यसंबन्ध इत्येका शङ्का ॥ ५२ ॥

कथमिति । ब्रह्मपुत्रस्य सतः कथं प्राचेतसत्वमित्यपरा सोमदौहित्रस्य दक्षस्य कथं सोमश्शुक्लत्वमिति तृतीया शङ्का ॥ ५३ ॥ एताः क्रमेण निरस्यति श्लोकरूपेण । उरसि वेति । भूतेषु पश्चादिषु उत्पत्तिर्नित्या स्वाभाविकी साणिड्यनियमं विना प्रजेत्यादनं स्वाभाविकं तथा भूतुष्वेषु निरोधः नित्यः असाणिडां समुद्रदेदिति नियमः स्वाभाविकः । यदाप्येवं तथाप्यत्र ऋषयः प्रजापतिर्वै सां दुहितरमन्यथावदित्यादिश्रुतिवर्धनः विद्वांसश्चाणिड्यशस्त्रस्यानित्यगमिवाचरणार्थत्वं जानाता न मुह्यन्ति विश्वसृजां कार्यगौरवात्साणिड्यया-
स्त्रस्याधुनिकस्य उद्धवने न दोष इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ कल्पयोगदाभिप्रायेण द्वितीयां निरस्यति । युग इति । ब्राह्मो दक्षोऽन्यः प्राचेतसोऽन्यः इति साहः ॥ ५५ ॥ तृतीयां निरस्यति । ज्यैष्ठ्य-
कथं प्राचेतसत्वं सः पुनर्लभे महातपाः ॥ एतन्मे संभयं विप्र सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं श्वशुरतां गतः ॥ ५६ ॥ वैश-
म्पायन उवाच ॥ उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु पार्थिव ॥ ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वांसैश्च ये जनाः ॥ ५७ ॥ युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो
नृप ॥ पुनश्चैव निरुच्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ५८ ॥ ज्यैष्ठ्यं क्लानिष्ठयमयेषां पूर्वं नासीजनाधिप ॥ तप एव गरीयोभूतभ्रातृभ्यश्चैव कारणम्
॥ ५९ ॥ इमां विमृष्टिं दक्षस्य यो विद्यात्सचराचराम् ॥ प्रजावानपदुर्त्तर्णः स्वर्गलोकं महयते ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंश-
पर्वणि प्रजासर्गे दक्षोत्पत्तिकथने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ६१ ॥ जनमेजय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वोऽंगरक्षसाम् ॥ उत्पत्तिं
विस्तरणेमां वैशम्पायन कीर्तय ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रजाः सृजति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भुवा ॥ यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु मही-
पते ॥ २ ॥ मानसान्येव भूतानि पूर्वमेवासृजत्प्रभुः ॥ ऋषीन्देवान्स्रग्गन्धर्वानसुरान्थ राक्षसांश्च ॥ यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुसरीसृपान् ॥ ३ ॥
यदस्य तास्तु मानस्यो न व्यवर्द्धन्त वै प्रजाः ॥ अपध्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥ ४ ॥ ततः संचिन्त्य तु पुनः प्रजाहेतोः प्रजापतिः ॥
स मैथुनेन धर्मेण सिमृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥ ५ ॥ असिक्नीमावहृत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥ सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणिम् ॥ ६ ॥
अथ पुत्रसहस्राणि वीरण्यां पञ्च वीर्यावान् ॥ असिक्न्यां जनयामास दक्ष एव प्रजापतिः ॥ ७ ॥

मिति । यथा जातिकनिष्ठो विश्वामित्रस्तपोबलाद्ब्राह्मणोऽसूत एवं जन्मकनिष्ठोऽपि दक्षोऽप्यङ्गिरःसायं लब्ध्वा तत्संबन्धित्वं गत इति भावः । प्रभाव ऐश्वर्यादिरत्र संबन्ध कारण-
हेतुः तेन सोमकश्यपोः श्वशुरत्वं दक्षस्य युक्तम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे दीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ६१ ॥ देवानामिति ॥ १ ॥ व्यादिष्टः आज्ञतः ।
भूतानि जरायुजर्दीनि ॥ २ ॥ मानसान्येवेति सादृश्लोकः ॥ ३ ॥ यदास्येति । अवृद्धौ हेतुः अपध्याता इति । पूर्वकल्प्यां वैरं स्मरता महादेवेन दक्षस्य मानस्यः प्रजा मा वर्द्धन्तामि-
त्यन्यथा अपध्यातः ॥ ४ ॥ प्रजाहेतोः प्रजावृद्धयर्थं सिमृक्षुः सन् असिक्नीमावहृत्सुतरेण संबन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ वीरणयामिति जन्यजनकभावत्वेक्षणं पृथगेऽपि ॥ ७ ॥

प्रियोऽजीम्निनः संवादः ज्ञानाधिकारिभिः सह संलापो यस्य तथाभूतः इदं वक्ष्यमाणं वचनं प्राज्वलदिति सार्थेन संबन्धः ॥ ८ ॥ परमेष्ठी ब्रह्मा यं सुतवरं व्यजीजनत् तं नारदा-
ख्यं कश्यपो मुनिर्दक्षशापमयात् दक्षस्यैव दुहितरि भार्यायाः कनिष्ठस्वभापि ज्येष्ठभ्राता पितुः सद्य इति बहुपुत्राचारचदुहितरीत्युच्यते । तस्यां व्यजीजनदिति संबन्धः । अन्य-
तु दक्षस्यैव कन्या दक्षभार्या नाम्नाति व्याचक्षन्ते । तत्र वीरण्यामिति विशेषणानुषंगिः स्पष्टा ॥ ९ ॥ एतदेव व्याचष्टे सौर्वेन । पूर्वमिति । देवर्षिसत्तमः कश्यपः तं नारदं पिनेव
परमेष्ठीव ॥ १० ॥ विधिना शास्त्रियमार्गेण निर्मथ्य देहाभिमानतः प्रच्याव्य नाशिता अदर्शनं नीताः ॥ ११ ॥ महर्षीन् मरीच्यादीन् परमेष्ठिना ब्रह्मणा याचितः प्राथितः ॥ १२ ॥

तांस्तु दृष्ट्वा महाभागान् संविबद्धयिषून्प्रजाः ॥ देवर्षिः प्रियसंवादो नारदः प्राज्वलीदिदम् ॥ नाशाय वचनं तेषां ज्ञापयैवात्मनस्तथा ॥ ८ ॥ यं
कश्यपः सुतवरं परमेष्ठी व्यजीजनत् ॥ दक्षस्य वै दुहितरि दक्षशापमयाभ्युनिः ॥ ९ ॥ पूर्वं स हि समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिना ॥ असिक्कन्यायय
वीरण्यां भूयो देवर्षिसत्तमः ॥ तं भूयो जनयामास पितेव मुनिपुङ्गवम् ॥ १० ॥ तेन दक्षस्य पुत्रा वै हर्यश्वा इति विश्रुताः ॥ निर्मथ्य नाशिताः सर्वे
विधिना च न संशयः ॥ ११ ॥ तस्योद्यतस्तदा दक्षो नाशायामितविक्रमः ॥ महर्षीन् पुरतः कृत्वा याचितः परमेष्ठिना ॥ १२ ॥ ततोभितोन्व
चक्रुस्ते दक्षस्तु परमेष्ठिना ॥ कन्यायां नारदो मह्यं तव पुत्रो भवेदिति ॥ १३ ॥ ततो दक्षस्तु तां प्रादत् कन्यां वै परमेष्ठिने ॥ स तस्यां नारदो
जज्ञे दक्षशापमयादृषिः ॥ १४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महर्षिणा ॥ प्रजापतेर्द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ दक्षस्य पुत्रा हर्यश्वा विबद्धयिषवः प्रजाः ॥ समागता महावीर्या नारदस्तनुवाच ॥ १६ ॥ बालिज्ञा वत यूयं वै नास्या जानीथ
वै भुवः ॥ प्रमाणं स्रष्टुकामाः स्य प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ॥ अन्तर्हर्षमथैश्वर्यं कथं स्रक्षथ वै प्रजाः ॥ १७ ॥ ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वे-
तोदिशम् ॥ प्रमाणं द्रष्टुकामास्ते गताः प्राचेतसात्मजाः ॥ १८ ॥

अभिसन्धि मर्यादां ते महर्षयः तव ब्रह्मणः पुत्रो नारदो मह्यं मम कन्यायां भवेत् उत्पदातामिति चक्रुः । अत्रापि कन्याशब्दार्थः पूर्ववत् ॥ १३ ॥ त्रयोदशां दशकन्यातां
कश्यपाय दत्तानां मध्ये वीरणीं परमेष्ठिने कश्यपार्थमिति शेषः । यं कश्यपः सुतवरमित्युक्तमात्रं ॥ १४ ॥ यं कश्यपः सुतवरमित्युक्तमात्रं ॥ १५ ॥ यं कश्यपः सुतवरमित्युक्तमात्रं ॥ १६ ॥ यं कश्यपः सुतवरमित्युक्तमात्रं ॥ १७ ॥ यं कश्यपः सुतवरमित्युक्तमात्रं ॥ १८ ॥
रुद्धम् अथश्च प्रमाणं न जानीयातो मूढाः सन्तः कथं प्रजाः स्रक्षथेति संबन्धः भवतीति शूः प्रपञ्चः तस्य गणानां साधकं यद्वलात्पथस्य सिद्धिस्तं चिदात्मनश्च ऊर्ध्वमार्गोऽन्यथ
सन्तम् अजानतां युष्माकं प्रजासृता अधिकारो नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ सर्वतोदिशं सर्वदिगभिमुखा अन्योन्यनिरपेक्षाः सन्त आत्मदर्शनार्थं प्रयाता इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वायोरिति । ल्यब्रूणे पञ्चमी वायुर्वै गौतमतस्त्वमिति श्रुतेवायुं सूत्रास्यानं समाधिबलेनातीत्य अनशनम् अशनायादतीतं शुद्धं ब्रह्म प्राप्य पराश्रवं परं च तदश्रवं च आत्यन्तिकं कैवल्यं गताः सन्तोऽद्यापि न निर्वर्तन्त इत्यर्थः । दृष्टान्तः स्पष्टार्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ वचनम् उक्तेति शेषः । नोदिताः गमनार्थं मेरिताः ॥ २१ ॥ पदवीं मार्गम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ नार्थं सर्वात्मना देहवियोगम् गर्भवासं वा कुरु । परमेष्ठिना प्रीथितत्वात् अधिकारिकत्वेन नाशानर्हत्वाच्च ॥ २५ ॥ २६ ॥ दक्षोनलसः षष्ठं कन्या नारदेन स्त्री-

वायोरनशनं प्राप्य गतास्ते वै पराभवम् ॥ अद्यापि न निर्वर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ १९ ॥ हयैष्वप्यथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ॥ वैरिण्यामिव पुत्राणां सहस्रमसृजप्रभुः ॥ २० ॥ विवर्द्धयिष्यस्ते तु शबलाश्वाः प्रजास्तदा ॥ धूर्वास्तं वचनं तात नारदं नैव नोदिताः ॥ २१ ॥ अन्योन्यमुब्रुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः ॥ भ्रातॄणां पदवीं ज्ञातुं गन्तव्यं नात्र संशयः ॥ २२ ॥ ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः ॥ एकात्राः स्वस्थमनसा यथावदनुपूर्वशः ॥ २३ ॥ तेपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतोदिशम् ॥ अद्यापि न निर्वर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ २४ ॥ नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः कुद्धोऽवदुद्बुधः ॥ नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसति च ॥ २५ ॥ तदाप्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे नृप ॥ प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तत्र कार्यविपश्चिता ॥ २६ ॥ तांश्चापि नष्टान्विज्ञाय पुत्रान्दक्षः प्रजापतिः ॥ षष्ठं भूयोऽसृजत्कन्या वीरण्यामिति नः श्रुतम् ॥ २७ ॥ तास्तदा प्रतिजग्राह भार्ग्यं कश्यपः प्रभुः ॥ सोमो धर्मश्च कौरव्य तथैवान्ये महर्षयः ॥ २८ ॥ ददौ स दक्ष धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ सप्तविंशति सोमाय चतस्रो रिष्टनेमिने ॥ २९ ॥ द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ॥ द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥ ३० ॥ अरुन्धती वसुयोमी लम्बा भातुर्मरुत्वती ॥ संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च भारत ॥ धर्मपत्न्यो दक्ष त्वेतास्तास्यपत्यानि मे शृणु ॥ ३१ ॥ विश्वेदेवाश्च विश्वायाः साध्यान् साध्या व्यजायत ॥ मरुत्वत्यां मरुत्वतो वसोरस्तु वसवस्तथा ॥ ३२ ॥ भानोरस्तु भानवस्ततः सुहूर्ताया सुहूर्तजाः ॥ ३३ ॥ लम्बायाश्चैव घोषेथ नागवीथी च यामिजा ॥ पृथिवीविषयं सर्वमरुत्वत्यां व्यजायत ॥ ३४ ॥

त्वादुपदेशानर्हाः दक्षोऽसृजत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ कश्यपस्यैव स्त्वान्तरम् । आरिष्टोसिः इहान्तोऽप्ययं शब्दोऽत्रैव दृश्यते ॥ २९ ॥ मे मम वचनात् शृणु इत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अथ क्रमेण धर्मपत्नीनां सन्ततिमाह । विश्वे इत्यादिना ॥ ३२ ॥ सुहूर्तजाः सुहूर्तायाः पुत्राः क्षणलवार्दिकालाभिमानिन्यो देवता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ घोषो मन्त्राभिमानिनी देवता । नागवीथी स्वर्गमार्गाभिमानिनी देवता । पृथिवीविषयम् आज्यपश्वौषधादि ॥ ३४ ॥

संकल्पः मानसक्रियामिमानि देवः । अत्रादितः पञ्चभ्यां यागदेवतानां ततश्चतसृभ्यः क्रमेण कालप्रत्यगागहविषां इत्यस्या मर्वोपादानभूतस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागारूपस्य संकल्पस्य च सृष्टिरुक्ता । जामिन्या जामिफुत्र्या अजर्वथियाः सकाशात् वृषलम्बा कालान्तरफलवृष्टिकर्तारं धर्मम् ईश्वरं वा आलम्बत इति । अपूर्वसंज्ञा ईश्वरशीतिसंज्ञा वा तदभिमानिनी देवता वृषलम्बेत्युच्यते । वृषल इति पाठेऽपि वृषं लाति आदत्त इति व्युत्पत्त्या स एवार्थः ॥ ३५ ॥ नक्षत्रनाम्नयोश्चिन्याद्याः कर्तृपयोगिन्या एवेता अपि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मनोहरायाः धरस्यापरभार्यायाः ॥ ४० ॥ अनिलस्य शिवाभार्येत्येकं वाक्यम् । द्वौ पुत्रावनलस्येत्यपरम् ॥ ४१ ॥ पृष्ठजाः कुमारानुजाः अनलस्य चत्वारः पुत्रा इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

संकल्पपायास्तु सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि ॥ नागवीथ्याश्च जामिन्या वृषलम्बा व्यजायत ॥ ३५ ॥ या राजन्सोमपत्न्यस्तु दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥ सर्वा नक्षत्रनाम्न्यस्ता ज्योतिषे परिकीर्तिताः ॥ ३६ ॥ ये त्वन्ये ख्यातिमन्तो वै देवा ज्योतिःपुरोगमाः ॥ वसवोष्टौ समारव्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ३७ ॥ आयो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ ॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ ३८ ॥ आपस्य पुत्रो वैतण्डचः श्रमः शान्तो मुनिस्तथा ॥ ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालजः ॥ ३९ ॥ सोमस्य भगवान् चोर्वा चर्चस्वी येन जायते ॥ धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ॥ मनोहरायाः शिशिरः प्राणोथ रमणस्तथा ॥ ४० ॥ अनिलस्य शिवाभार्या यस्याः पुत्रो मनोजवः ॥ अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ४१ ॥ अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे श्रियान्वितः ॥ तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥ ४२ ॥ अपत्यं कृतिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ स्कन्दः सनत्कुमारश्च सृष्टः पादेन तेजसः ॥ ४३ ॥ प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृष्टिं नाम्ना च देवलम् ॥ द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ तपस्विनौ ॥ ४४ ॥ बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥ योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचचार ह ॥ ४५ ॥ प्रभासस्य च सा भार्या वसूनामष्टमस्य च ॥ विश्वकर्मा महाभागस्तत्स्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥ ४६ ॥ कर्तो शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वार्द्धकिः ॥ भूषणानां च सर्वेषां कर्तो शिल्पवर्ता वरः ॥ ४७ ॥ यः सर्वासां विमानानि देवतानां चकार ह ॥ मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥ ४८ ॥

सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विनिर्ममे ॥ महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥ ४९ ॥ कुमार एव स्कन्दपरनामा कार्तिकेय इत्याहापत्यमिति । तं स्कन्द इत्याचक्षत इति छान्दोग्ये सनत्कुमारस्यैव स्कन्दत्वश्रवणात् । सनत्कुमारश्च स एव । अतएव तेजसः पादेन स्वचतुर्थशानाग्निना सृष्टः । एतच्च शाखादि च ॥ ४३ ॥ पुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति पुत्रौ ॥ ४४ ॥ तवैवाह । बृहस्पतरिति । बृहस्पतिस्तत्त्वमा च ब्रह्मचारिणा नामयोगसिद्धत्वादसक्ताऽपि गुणोत्कर्षार्थत्वात्साष्टमवसोभार्याभूत् । तस्यां च विश्वकर्मा जज्ञे इति श्लोकद्वयार्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वार्द्धकिः तक्ष ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कश्यपाय त्रयोदश कन्या दक्षो ददावित्युक्तं तत्र सुरभ्या सन्ततिमाह । सुरभीति ॥ ४९ ॥

अजैकपादित्येकः अद्विबुध्य इत्येकः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ व्याप्ता इत्येतद्वेका इत्युत्तरस्थेन संबध्यते । शतम् अमन्तम् अमङ्गस्थाताः सहस्राणि । ये रुद्रा अविष्मन्त्यामिति श्रुतेः ॥ ५३ ॥ कथयन्त्य भार्या इति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ पूर्वमन्वन्तरे इत्यस्य व्याख्यानं चाक्षुषस्थान्तरे मनोरिति । उपस्थिते पूर्वमन्वन्तरस्यावसाने इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ मन्वन्तरे वैवस्वते इति शेषः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ जज्ञाते पुररिति कथ्यादित्येवैव पूर्व सुतपःशृङ्गिसंज्ञायादरे जातत्वाद् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ विद्युतः विद्युदादयः

अजैकपादद्विबुध्यन्त्यष्टा रुद्राश्च भारत ॥ त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान् विश्वरूपो महायशः ॥ ५० ॥ हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ॥ वृषाकपिश्च शंभुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ ५१ ॥ मृगव्याधश्च सर्पश्च कपाली च विशांपते ॥ एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनइवराः ॥ ५२ ॥ ज्ञातं त्वेवं समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम् ॥ पुराणे भरतश्रेष्ठ यैव्याप्ताः सचराचराः ॥ ५३ ॥ लोका भरतशादूल कश्यपस्य निबोध मे ॥ अदितिर्दि-
तिर्दुनुश्चैव अरिष्टा सुरसा सज्ञा ॥ ५४ ॥ सुरभिर्विजिता चैव ताम्रा कोधवशा इरा ॥ कटुमेनिश्च राजेन्द्र तारुपत्यानि मे शृणु ॥ ५५ ॥ पूर्वम-
न्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशाससुरोत्तमाः ॥ तुषिता नाम तेन्यान्यमूढुर्वैवस्वतेन्तरे ॥ ५६ ॥ उपस्थितेतियज्ञासि चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ॥ हितार्थं
सर्वसत्त्वानां समागम्य परस्परम् ॥ ५७ ॥ आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संग्रविश्य वै ॥ मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्न श्रेयो भविष्यति ॥
॥ ५८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ॥ मारीचात्कश्यपपजातास्तोदित्या दक्षकन्यया ॥ ५९ ॥
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि ॥ अर्थमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ॥ ६० ॥ विषन्वात्मविता चैव मित्रौ वरुण एव च ॥ अंशो
भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ६१ ॥ चाक्षुषस्थान्तरे पूर्वमासन्ये तुषिताः सुराः ॥ वैवस्वतेन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ६२ ॥
समाविंशति याः प्रोक्ता सोमपन्याथ सुव्रताः ॥ तामासपन्यान्यभवदुदीन्यामिततेजसाम् ॥ ६३ ॥ अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ॥ बहु-
पुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ॥ ६४ ॥ प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसंस्कृताः ॥ कृशाश्वस्य तु राजषेद्वप्रहरणानि च ॥ ६५ ॥

विद्युतोऽग्निमेषाश्च रोहितेन्द्रधनूषि चेति पूर्वोक्ताः चतस्रः रोहितेन्द्रधनूषारमेदात् । बहुपुत्रस्य प्रजापतिविशेषस्य ॥ ६४ ॥ प्रत्यङ्गिरसजाः अङ्गिरसां प्रतीपः तंस्त्यक्तान्त्य-
त्र गतः सोयं प्रत्यङ्गिरसः य आङ्गिराः शौनको होत्रो भूत्वा भार्गवः शौनको भवदिति स्मृतः । तस्माज्जातास्तेन दद्या ऋचः यन्त्राः प्रत्यङ्गिरसजाः अथर्ववेदोपि शौनकीया शाखा
प्रसिद्धा । तत्रच प्रत्यङ्गिरसमन्त्राः शान्तिकराः प्रसिद्धाः । प्रहरणानि वज्राद्यभियानिन्यो देवताः ॥ ६५ ॥

एते प्रजापतेरवाचनाः कर्तुलिङ्गवत्पुनः पुनर्जायन्त इत्यर्थः । त्रयस्त्रिंशत्त्रिंशति तु शब्दो विशेषार्थः । त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्च । तत्र पृथिव्यधी वाय्वन्तरिक्षे दुसूर्यौ चन्द्रश्चक्षत्राणि वसवः । वाक्प्राणिपदपायूपस्थानि पञ्च कर्मोन्द्रयाणि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणा इति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । सर्वसाधारणं मनश्चेत्येकादश रुद्राः । आदित्या मासाधिष्ठात्र्यो देवताः । अनुपदेक्ता विष्णवद्वयः काला इति यावत् । इन्द्रः पर्जन्यः प्रजापतिर्जीवः एते मोक्षमोग्यात्मकाश्चयस्त्रिंशदेवाः कामजाः सोऽकामयत् बहुस्यां प्रजायेयेति श्रुतेरश्विरात्कामतो जाताः । एते प्रतिकल्पं स्रष्टुं देव जायन्ते इतरे कर्तुलिङ्गवदेकस्मिन् कल्पेऽप्यसृज्जायन्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ कामजानां ज-
एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव ह ॥ सर्वदेवगणास्तात त्रयस्त्रिंशत् कामजाः ॥ ६६ ॥ ते यामपि च राजेन्द्र निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ ६७ ॥ यथा सूर्यस्य गगने उदयास्तमने इह ॥ एवं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगे युगे ॥ ६८ ॥ दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ॥ हिरण्यकशि-
पुश्चैव हिरण्यक्षश्च वीर्यवान् ॥ ६९ ॥ सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ सैहिकेया इति ख्यातास्तस्याः पुत्रा महाबलाः ॥ गणैश्च सह राजेन्द्र दशसाहस्रमुच्यते ॥ ७० ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽपि सहस्रशः ॥ असंख्याता महाबलौ हिरण्यकशिपोः शृणु ॥ ७१ ॥ हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ॥ अनुहादश्च हादश्च प्रहादश्चैव वीर्यवान् ॥ ७२ ॥ संहोदश्च चतुर्थोभूत् हदपुत्रो हदस्तथा ॥ संहोदपुत्रः सुन्दश्च निमुन्दस्तावुभौ स्मृतौ ॥ ७३ ॥ अनुहादसुतौ ह्यायुः शिविकालस्तथैव च ॥ विरोचनश्च प्राहादिवर्लिज्ज्ञे विरोचनात् ॥ ७४ ॥ बलेः पुत्रश्च त्वासीद्वाणज्येष्ठं नराधिप ॥ धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चन्द्रतापनः ॥ ७५ ॥ कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः ॥ बाणस्तेषामतिबला ज्येष्ठः पशुपतेः प्रियः ॥ ७६ ॥ पुरा कल्पे हि बाणेन प्रसाद्योभापातं प्रभुम् ॥ पार्थतो विहरिष्यामि इत्येवं याचितो वरः ॥ ७७ ॥ बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत ॥ गणास्तथासुरा राजञ्छतसाहस्रसंमितः ॥ ७८ ॥ हिरण्यशसुताः पञ्च विद्रांसः सुमहाबलाः ॥ झङ्गरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ॥ ७९ ॥ महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥ अभवन्दुपुत्राश्च ज्ञातं त्विपरक्रमाः ॥ तपस्विनो महावीर्याः प्राधान्येन निबोध तान् ॥ ८० ॥

न्यादिमत्त्वं द्रव्यति । तेषामित्यर्द्धेन । निरोधसहिता उत्तानिरोधोत्पत्तिरुच्यते वेद इति शेषः ॥ ६७ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रव्यति । यथेति । देवनिकायाः देवाणां शरीराण्येव जायन्ते नतु तदुपहित आत्मा घटाकाशवदित्यर्थः ॥ ६८ ॥ आदित्यानुत्वा दित्यानाह । दित्या इत्यादिना ॥ ६९ ॥ सैहिकेयाश्चोदश वक्ष्यमाणा व्यसंख्यादयः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

एतेषु प्रधानान् द्विसृष्ट्वादीन्विचिन्त्यन्तान् एकषष्टिं गणयति । द्विसृष्ट्वा इत्यादिना ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

द्विसृष्ट्वां शकुनिश्चैव तथा शङ्खशिरो विभुः ॥ शङ्खकर्णो विराधश्च गवेष्टी दुन्दुभिस्तथा ॥ अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥ ८१ ॥
मरीचिर्मर्षवांश्चैव द्वा शङ्खशिरो वृकः ॥ विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतहदौ ॥ ८२ ॥ इन्द्रजित्स्त्वयिजिष्वै वज्रनाभस्तथैव च ॥ महानाभश्च
विभ्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥ ८३ ॥ एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः ॥ वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहासुरौ ॥ ८४ ॥ स्वर्भानुवृषपा
च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ सूर्यमश्वैवानिचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः ॥ ८५ ॥ असिलोमा च केशी च शूठश्च बलको मदः ॥ तथा गगनमूढो
च कुम्भनाभो महासुरः ॥ ८६ ॥ प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ वैसृपः सविरूपाक्षः सुपथश्च हराहरौ ॥ ८७ ॥ हिरण्यकशि-
पुश्चैव शतमायुश्च शम्बरः ॥ गरुभः शूलभश्चैव विप्राचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ८८ ॥ एते सर्वे दूनोः पुत्राः कश्यपादभिजज्ञिरे ॥ विप्राचित्तिप्रधानास्ते
दानवाः सुमहाबलाः ॥ ८९ ॥ एतेषां यदुपत्यं तु तन्न शक्यं नराधिप ॥ प्रसंख्यतुं महीपाल पुत्रपौत्राद्यनन्तकम् ॥ ९० ॥ स्वर्भानोस्तु प्रभा
कन्या पुलोमश्च सुतत्रयम् ॥ उपदानर्वा हयशिरोः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ९१ ॥ पुलोमा कालिका चैव वैश्वानरसुते उभे ॥ बह्वपत्ये महावीर्ये
मारीचिस्तु परिग्रहः ॥ ९२ ॥ तयोः पुत्रसहस्राणि षष्टिं दानवनन्दनान् ॥ चतुर्दश शतानन्यान् हिरण्यपुरवासिनः ॥ ९३ ॥ मारीचिर्जनयामास महता
तपसान्वितः ॥ पौलोमाः कालक्रेयाश्च दानवास्ते महाबलाः ॥ ९४ ॥ अवध्या देवतानां च हिरण्यपुरवासिनः ॥ कृताः पितामहेनजौ निहताः
सव्यसाचिना ॥ ९५ ॥ प्रभाया नहुषः पुत्रः सृञ्जयश्च शचीसुतः ॥ पुरुं जज्ञेऽथ शर्मिष्ठा दुष्यन्तमुपदानवी ॥ ९६ ॥ ततोपरे महावीर्या दानवास्त्व-
तिदारुणाः ॥ सिंहकायामथोत्पन्ना विप्राचितेः सुतास्तदा ॥ ९७ ॥ दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ॥ संहिकेया इति ख्यातास्त्रियोदश
महाबलाः ॥ ९८ ॥ व्यंशः शल्यश्च वलिनौ नभश्चैव महाबलः ॥ वातापिर्नमुचिश्चैव इत्यलः खसृमस्तथा ॥ ९९ ॥ आजिक्रो नरकश्चैव
कालनाभस्तथैव च ॥ शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्यवान् ॥ १०० ॥ राहुर्व्यष्टस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रविमर्दनः ॥ मूकश्चैव तुहुण्डश्च हादपुत्रौ
वभूवतुः ॥ १ ॥ मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताटकायां व्यजायत ॥ शिवमाणस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्यवान् ॥ २ ॥

॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥

॥३॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्धनाः ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोथ सहस्रशः ॥ ३ ॥ संहारस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले ॥ समुपन्नाः
सुतपसा महान्तो भावितात्मनः ॥ ४ ॥ तिस्रः क्रोड्यः सुतास्तेषां मणिमत्यां निवासिनाम् ॥ तेष्वध्यास्तु देवानामर्जेन निपातिताः ॥ ५ ॥ पट्ट
सुतास्सुमहासत्त्वास्ताप्रायाः परिकीर्तिताः ॥ काकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचि शुक्रिका ॥ ६ ॥ काकी काकानजनयदुलूकी प्रत्यलूककान् ॥
श्येनी श्येनास्तथा भासी भासा च गृध्राश्च गृध्रपि ॥ ७ ॥ शुचिरौदकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु परंतप ॥ अश्वानुष्टान् गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकी-
र्तितः ॥ ८ ॥ विनतायास्तु पुत्रौ द्रावरुणो गरुडस्तथा ॥ सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः स्वेन कर्मणा ॥ ९ ॥ सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणाममितौ-
जसाम् ॥ अनेकाशिरसां तात खेचराणां महात्मनाम् ॥ १० ॥ काद्रवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः ॥ सुपर्णवंशगा नागा जहिरंऽनेकमस्तकाः ॥
॥ ११ ॥ तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितक्षकाः ॥ ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतराबुभौ ॥ १२ ॥ एलापत्रस्तथा शङ्खः कर्कोटकधनंजयौ ॥
महानीलमहाकर्णौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ॥ १३ ॥ कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च दुर्मुखः सुमुखस्तथा ॥ शङ्खश्च शङ्खपालश्च कपिलो वामनस्तथा ॥ १४ ॥
नहुषः शङ्खरोमा च मणिरित्येवमादयः ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च पौत्राश्च गरुडेन निपातिताः ॥ १५ ॥ चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणामुरगाश्विनाम् ॥ गणं क्रो-
धवंशं विद्धि तस्य सर्वं च दंष्ट्रिणः ॥ १६ ॥ स्थलजाः पक्षिणोब्जाश्च धरायाः प्रसवाः स्मृताः ॥ गास्तु वै जनयामास सुरभिर्महिषांस्तथा ॥ १७ ॥
इरा वृक्षलता वल्लीस्तृणजतीश्च सर्वशः ॥ खशा तु यक्षरक्षांसि मुनीनप्सरसस्तथा ॥ १८ ॥ अरिष्टा तु महासत्त्वात् गन्धर्वानमितौजसः ॥ एते
कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थाणुजङ्गमाः ॥ १९ ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोथ सहस्रशः ॥ एष मन्वन्तरे तात सर्गः स्वरोचिषे स्मृतः ॥ २० ॥
वैवस्वते तु महति वारुणे वितते क्रतौ ॥ जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते ॥ २१ ॥ पूर्वं यत्र तु ब्रह्मर्षीनुत्पन्नास्तस्य मानसाश्च ॥ पुत्रत्वे
कल्पयामास स्वयमेव पितामहः ॥ २२ ॥ ततो विरोधे देवानां दानवानां च भारत ॥ दितिर्विनष्टुत्रा वै तोषयामास कश्यपम् ॥ २३ ॥ तां
कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तथा ॥ वरेण छन्दयामास सा च वरे वरं ततः ॥ २४ ॥ पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितौजसम् ॥ स च
तस्यै वरं प्रादात् प्रार्थितं सुमहातपाः ॥ २५ ॥ दत्त्वा च वरमव्यग्रो मारीचस्तामभाषत ॥ भविष्यति सुतस्तेयं यद्येवं धारयिष्यसि ॥ २६ ॥
इन्द्रं सुतो निहन्ता ते गर्भं वै शरदां शतम् ॥ यदि धारयसे शौचं तत्परा व्रतमास्थिता ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ १३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशो दीकायां तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥ एवं

साधारणेन सर्वां स्मृष्टमुक्त्वा, पृथुर्वैन्यस्तदा चेमां रक्ष क्षत्रवृजः । राजसूयाभिषिक्तनामाद्यः स वसुधाधिप इति प्रागुक्तं पृथोरादत्वं विवृणोति । सर्वेषां राज्यानां तदानीन्तरं तथेत्यभिहितो भर्ता तथा देव्या महातपाः ॥ धारयाभास गर्भं तु शुचिः सा वसुधाधिप ॥ २८ ॥ ततोभ्युपगमदित्यां गर्भमाधाय कश्यपः ॥ रोचयन्वै गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसाम् ॥ २९ ॥ तेजः संसृत्य दुर्धर्मवध्यममरैरपि ॥ जगाम पर्वतायैव तपसे संश्रितव्रतः ॥ १३० ॥ तस्याश्वेवान्तरप्रेमुरभवत्पाकशसनः ॥ ऊने वर्षश्रुते चास्या ददृशान्तरसच्युतः ॥ ३१ ॥ अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत् ॥ निद्रां च कारयाभास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः ॥ ३२ ॥ वज्रपाणिस्ततो गर्भं सप्तथा तं न्यकृन्तत ॥ स पाठ्यमानो वज्रेण गर्भंस्तु प्ररुरोद ह ॥ ३३ ॥ आ रोदिरिति तं शक्रः पुनः पुनरथाब्रवीत् ॥ सोऽभवत्सप्तथा गर्भस्तमिन्द्रो रुषितः पुनः ॥ ३४ ॥ एकैकं सप्तथा चक्रे वज्रेणैवारिकर्षणः ॥ मरुतो नाम देवास्ते वभ्रुवुर्भरतर्षभ ॥ ३५ ॥ यथैवोक्तं मघवता तथैव मरुतोऽभवत् ॥ देवा एकोनपञ्चाशत्सहया वज्रपाणिनः ॥ ३६ ॥ तेषामेवं प्रवृद्धानां भूतानां जनमेजया ॥ रोचयन्वै गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसम् ॥ ३७ ॥ निकायेषु निकायेषु हरिः प्रादात्प्रजापतीन् ॥ क्रमशस्तानि राज्यानि पृथुपूर्वाणि भारत ॥ ३८ ॥ स हरिः पुरुषो वीरः कृष्णो जिष्णुः प्रजापतिः ॥ पर्जन्यस्तपनो व्यक्तस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ३९ ॥ भूतसर्गमिमं सम्यक् जानतो भरतर्षभ ॥ मरुतां च शुभं जन्म शृण्वतः पठतोपि वा ॥ नमृत्तिभयमस्तीह परलोकभयं कुतः ॥ १४० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मरुतोत्पत्तिकथने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अभिषिच्याधिराज्ये तु पृथुं वैश्यं पितामहः ॥ ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ द्विजानां वीरुधां चैव नक्षत्रग्रहयोस्तथा ॥ यज्ञानां तपसां चैव सोमं राज्येष्वेषयत् ॥ २ ॥ अपां तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं प्रभुम् ॥ (बृहस्पतिं तु विश्वेषां ददावाङ्गिरसं पतिम् ॥ ३ ॥ भृगूणामधिपं चैव काव्यं राज्येऽभ्येषयत् ॥) आदित्यानां तथा विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥ ४ ॥ प्रजापतीनां दक्षं तु मरुतामथ वासवम् ॥ दैत्यानां दानवानां च प्रहदममितौजसम् ॥ ५ ॥ वैवस्वतं च पितॄणां यमं राज्येभ्येषयत् ॥ मातॄणां च व्रतानां च मन्त्राणां च तथा गवाम् ॥ ६ ॥ यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां तथैव च ॥ नारायणं तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ॥ ७ ॥ दशैव च अग्निर्वैश्वानरादिना अधिराज्ये राज्ञानामपि राजत्वे वैश्यं वेदस्य पुत्रं राज्यानि सोमदातां व्यादेष्टुमाज्ञापयितुम् ॥ १ ॥ नक्षत्रग्रहयोः जात्यभिप्रायेण द्विवचनं नक्षत्रजतीयग्रह जतीयोरित्यर्थः । यज्ञानां यज्ञादधिष्ठात्रीणां देवतानाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ विष्णुशूलपाणिभ्याम् अच्युतपुत्रौ नारायणवृषभध्वजौ देवतव्यपि इक्ष्वावतराणामेकवत् ॥ ७ ॥

शूलेन पणितुं व्यवहर्तुं शीलमस्येति शूलपाणी तं शूलपाणिनम् ॥ ८ ॥ गन्धानां गन्वाश्रयद्रव्याणां मरुतः पूर्वोक्ता एकोनपञ्चाशत् । अत्र तु प्राणवायवो मरुच्छब्दार्थः । अशरीरि-
 णां स्थूलशरीरहीनानां प्रेतादीनामित्यर्थः । शब्दश्चाकाशश्च तद्वतां धेयदीनाम् । अस्मदादिशरीराणां च । भुवामिति षोडशोऽक्षेत्राणामिति स एवार्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 पूर्वं द्वादशादित्या उक्ताः । इह तु आदित्यपदेन अर्कस्य रश्मयो ग्रह्याः । ये पृथिवीरसं शोषयित्वा सहस्रगुणम् उत्सृजन्ति तेषामधिपतिः पर्जन्यः ॥ १३ ॥ दंष्ट्रिणां नागानां स-
 विप्रचित्तिं तु राजानं दानवानामथादिशत् ॥ सर्वभूतपिशाचानां गिरिज्ञं शूलपाणिनम् ॥ ८ ॥ शैलानां हिमवन्तं च नर्दनामथ सागरम् ॥ गन्धानां
 मरुतां चैव भूतानामशरीराणाम् ॥ शब्दकाशवतां चैव वायुं च बलिनां वरम् ॥ ९ ॥ गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्रशं प्रभुम् ॥ नागानां वासुकं चक्रे
 सर्पाणामथ तक्षकम् ॥ १० ॥ वारणानां च राजानं ऐरावतमथादिशत् ॥ उच्चैः श्रवसमश्वानां गरुडं चैव पक्षिणाम् ॥ ११ ॥ मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषं
 च गवां पतिम् ॥ वनस्पतीनां राजानं पृक्षमेवादित्यप्रभुम् ॥ १२ ॥ सागराणां नर्दनां च मेघानां वर्षणस्य च ॥ आदित्यानामधिपतिं पर्जन्यमभिषि-
 क्तवान् ॥ १३ ॥ सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं राजानमभ्यषेचयत् ॥ सरिष्टपाणां सर्पाणां राजानं चैव तक्षकम् ॥ १४ ॥ गन्धर्वाप्सरसां चैव कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
 ऋतूनामथ मासानां दिवसानां तथैव च ॥ १५ ॥ पक्षाणां च क्षपाणां च मुहूर्ततिथिपर्वणाम् ॥ कलाकाष्टाप्रमाणानां गतेरनयोस्तथा ॥ १६ ॥
 गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥ एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः ॥ १७ ॥ दिशापालानथ ततः स्थापयामास भारत ॥ पूर्व-
 स्यां दिशि पुत्रं तु वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १८ ॥ दिशापालं सुधन्वानं राजानं चाभ्यषेचयत् ॥ दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १९ ॥ पुत्रं
 शङ्खपदं नाम राजानं सोभ्यषेचयत् ॥ पश्चिमायां दिशि तथा राजसः पुत्रमच्युतम् ॥ २० ॥ केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोभ्यषेचयत् ॥ तथा हिरण्य-
 रोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ॥ २१ ॥ उदीच्यां दिशि दुर्द्वेपं राजानं सोभ्यषेचयत् ॥ तैरियं पृथिवी सर्वा समद्रीषा सर्पवता ॥ २२ ॥ यथाप्रदेश-
 मद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥ राजसूयाभिषिक्तस्तु पृथुरभिर्नराधिपैः ॥ वेददृष्टेन विधिना राजराज्ये नराधिप ॥ २३ ॥

षणां तद्विशेषाणां सरिष्टपाणां इण्डुहादीनां निर्विषाणाम् ॥ १४ ॥ ऋतूनामित्यादि षट्चत्वारिंशत् देवतानामित्यनेन संबन्धः । ऋत्वादिभिर्मानिनां देवतानां संवत्सरं संवत्सरभि-
 मानिनं देवं राजानमभ्यषेचयदित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ गणितस्य गत्यादिरियाणस्य योगस्य उपरागादेः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पर्जन्यस्य पुत्रमित्यनुषङ्गः ॥ २१ ॥ २२ ॥
 अवापीत्येतासां देवतानामधिकारित्वेनाकल्पस्थायित्वमुक्तं राजेति । एभिः सोमादिभिः पृथुः राजराज्ये राजसूयेऽभिषिक्तः । पूर्वं तु प्रजापतिनाऽभिषेको राज्याङ्ग उक्तः ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ एतत् श्रवणम् अधिष्ठानं प्रतिष्ठाहेतुः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ न स शोचेल्लताकृतौ रिति । यथा पापं कृतं धर्मो न कृतं

इति पश्चात्तापेन न शोचेत् एतच्छ्रवणं सर्वपापनाशनं सर्वकृतफलप्रदं चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते हारिवंशो दीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ आसीत् ॥ १ ॥ २ ॥ काला-

ततो मन्वन्तरेऽतति चाक्षुषेऽमिततेजसि ॥ वैवस्वताय मनवे ब्रह्मा राज्यमथादिशत् ॥ तस्य विस्तरमाख्यास्ये मनोवैवस्वतस्य ह ॥ २४ ॥ तवानु-
कूल्याद्राजिन्द्र यदि शुश्रूषसेन च ॥ महद्भयेतदधिष्ठानं पुराणे परिकीर्तितम् ॥ धन्यं यज्ञस्यमायुष्यं स्वर्गावासकरं शुभम् ॥ २५ ॥ जनमेजय उवाच ॥
विस्तरणे पृथगेज्यं वैशम्पायन कीर्तय ॥ यथा महात्मना तेन दुग्धा चयं वसुधरा ॥ २६ ॥ यथा च पितृभिर्दुग्धा यथा देवैर्यथैषिभिः ॥ यथा दैत्यैश्च
नागैश्च यथा यक्षैर्यथा दुर्मैः ॥ २७ ॥ यथा शैलैः पिशाचैश्च गन्धर्वैश्च द्विजेज्यैः ॥ राक्षसैश्च महासत्त्वैर्यथा दुग्धा वसुधरा ॥ २८ ॥ तेषां पात्रविशेषांश्च
वैशम्पायन कीर्तय ॥ वत्सान् क्षीरविशेषांश्च दोग्धारं चानुपूर्वशः ॥ २९ ॥ यस्माच्च कारणात्पाणिर्वैनस्य मथितः पुरा ॥ क्रुद्धमैर्हाषिभिस्ततः कारणं
तच्च कीर्तय ॥ ३० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि पृथोवैव्यस्य विस्तरम् ॥ एकाग्रः प्रयतश्चैव शृणुष्व जनमेजय ॥ ३१ ॥ तानुचेः
क्षुद्रमनसः कुशिष्यायाव्रताय च ॥ कीर्तनीयमिमं राजकृतं स्याद्विज्ञेयम् ॥ ३२ ॥ स्वर्ग्यं यज्ञस्यमायुष्यं धर्म्यं वेदेन संमितम् ॥ रहस्यमृषिभिः
प्रोक्तं शृणु राजन्यथातथम् ॥ ३३ ॥ यश्चेन कथयन्नित्यं पृथोवैव्यस्य विस्तरम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो न मस्कृत्य न स शोचेल्लताकृतैः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहा-
भारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथूपाख्यानं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसीद्धर्मस्य गोता वै पूर्वमत्रिसमः प्रभुः ॥ अत्रिवंशसमुत्प-
न्नस्त्वद्भो नाम प्रजापतिः ॥ १ ॥ तस्य पुत्रो भवद्भनो नात्यर्थं धर्मकोविदः ॥ जातो मृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः ॥ २ ॥ स मातामहदोषेण वेनः
कालात्मजात्मजः ॥ स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामाहोभेष्ववर्तता ॥ ३ ॥ मर्यादां स्थापयामास धर्मापेतां स पार्थिवः ॥ वेदधर्मानतिक्रम्य सोऽधर्मानिरतोऽ-
भवत् ॥ ४ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारस्तस्मिन् राजनि शासति ॥ प्रवृत्तेन पपुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवताः ॥ ५ ॥ न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः ॥
आसीत्प्रतिज्ञा क्रूरं विनाशो प्राप्युपस्थितो ॥ ६ ॥ अहमिज्यश्च यष्टा च यज्ञश्चेति कुरुद्ब्रह्म ॥ मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ॥ ७ ॥ तमतिक्रान्त-
मर्यादमाददानमसांप्रतम् ॥ ऊर्ध्वमहर्षयः सर्वे मर्यादां प्रमुखास्तदा ॥ ८ ॥ वयं दीक्षां प्रवेक्ष्यामः संवत्सरगणान्वहून् ॥ अधर्मं कुरु मा वेन नैष धर्मः सजातनः ॥ ९ ॥
त्मजायाः आत्मजः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रवृत्ते देवतोद्दिशेन त्यक्तम् हुतम् अग्नौ प्रक्षिप्तमपि सोमं न पपुः यतो निःस्वाध्यायवषट्काराः ॥ ५ ॥ तत्र हेतुमाह । नेति । धर्मद्वेषरं राज्ञि
दत्तमपि हविर्देवा न भजन्त इति भावः ॥ ६ ॥ मयि देवताहूणे मन्निमिने न त्वन्यदेवतार्थम् मयि अग्निरूपे ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दी. प. १

अ. ६

॥ ११ ॥

निधने वंशे । निधनं कुलनाशयोरिति विश्वः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाठान्तरे अपनेतुम् अधर्मादपाक्रष्टुम् ॥ १५ ॥ निगृह्य जीवन्तमपि पातयित्वा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ धीवरान् नाविकान् ॥ १९ ॥ तुषारास्तुम्बराश्च प्रान्त्येक्षीयाः स्लेच्छविशेषाः । विन्ध्यनिलयाः गोण्ड इति कोल इति च प्रसिद्धाः मध्यदेशीयाः ॥ २० ॥

निधनेऽत्र प्रसूतस्त्वं प्रजापतिरसंशयम् ॥ प्रजाश्च पालयिष्येऽहमिति ते समयः कृतः ॥ १० ॥ तांस्तदा ब्रुवतः सर्वान्महर्षीन्ब्रवीत्तदा ॥ वेनः प्रहस्य दुर्बुद्धिरिममर्थमनर्थवित् ॥ ११ ॥ वेन उवाच ॥ स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥ श्रुतवीर्यतपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि ॥ १२ ॥ प्रभवं सर्वभूतानां धर्माणां च विशेषतः ॥ संभूढा न विदुर्ननं भवन्तो मामचेतसः ॥ १३ ॥ इच्छन् दहेयं पृथिवीं द्वापयेयं तथा जलैः ॥ खं भुवं चैव रुन्धेयं नात्र कार्यो विचारणा ॥ १४ ॥ यदा न शक्यते मोहादवलेपाच्च पार्थिवः ॥ अनुनेतुं तदा वेनस्ततः कुद्धा महर्षयः ॥ १५ ॥ निगृह्य तं महात्मानो विस्फुरन्तं महाबलम् ॥ ततोऽस्य सव्यमूर्धं ते ममन्थुर्जातमन्यवः ॥ १६ ॥ तस्मिंस्तु मथ्यमाने वै राज्ञ उरौ प्रजज्ञिवान् ॥ हस्वोतिमात्रः पुरुषः कृष्णश्चातिवभूष ह ॥ १७ ॥ स भतिः प्राञ्जलिर्भूत्वा स्थितवान् जनमेजय ॥ तमत्रिर्विहलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ १८ ॥ निषादवंशकृतासौ बभूव वदतांवर ॥ धीवरान्मृजञ्चाथ वेनकल्मषसंभवान् ॥ १९ ॥ ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुषारास्तुम्बरास्तथा ॥ अधर्मरुचयो ये च विद्धि तान् वनसंभवान् ॥ २० ॥ ततः पुनर्महात्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् ॥ अरणीमिव संस्था ममन्थुस्ते महर्षयः ॥ २१ ॥ पृथुस्तस्मात्समुत्तस्थौ कराज्ज्वलनसंनिभः ॥ दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ २२ ॥ स धन्वी कवची जातः पृथुरेव महायशः ॥ आद्यभाजगवं नाम धनुर्गृह्य महावरम् ॥ शरांश्च दिव्यान् रक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥ २३ ॥ तस्मिन् जातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ॥ समापेतुर्महाराज वेनश्च त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥ समुत्पन्नेन कौरव्य सत्पुत्रेण महात्मना ॥ त्रातः स पुरुषव्याघ्रः पुत्राप्तो नरकात्तदा ॥ २५ ॥ तं समुद्राश्च नद्यश्च स्नान्यादाय सर्वशः ॥ तोयानि चाभिषेकाय सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २६ ॥ पितामहश्च भगवान्देवैराङ्गिरसैः सह ॥ स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥ २७ ॥ समागम्य तदा वैन्यमभ्यर्षिञ्चन्नराधिपम् ॥ महता राजराज्येन प्रजापालं महाद्युतिम् ॥ २८ ॥ सोभिषित्तो महातेजा विधिबद्धमक्रोषिदैः ॥ आदिराज्ये तदा राज्ञां पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ २९ ॥ पित्राऽपरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ॥ अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥ ३० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ गृह्य गृहीत्वा रक्षार्थं प्रजानां स्थित इति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अपरञ्जिताः पीडिताः । अनुरागादिति । अनुरञ्जन्तेऽस्मिन् प्रजा इति राजपदनिर्वचनं दर्शितम् ॥ ३० ॥

तस्तन्मिरे स्थलवत्कठिना वस्तूवुः । अग्नि उगारि यास्यतो गन्तुमिच्छतः क्ष्वजभङ्गो दूक्षणां शासिदिशिर्गोपुरादिर्निर्वा ॥ ३१ ॥ पुटके पुटके पत्रे ॥ ३२ ॥ सूर्यां सोमाभिष-
 वकाले अभिषवः सोमवह्न्याः कण्डनं रसिष्कासनार्थम् ॥ ३३ ॥ अन्यत्र तु वैज्यस्यैव यज्ञेऽधिकुण्डात्सूतमागधो जातावित्युक्तम् तत्कल्पभेदात्समाधेयम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 आपस्तस्तन्मिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ॥ पर्वताश्च दुदुर्मांश्च नृजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ३१ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी स्थित्यन्नानि चिन्तया ॥
 सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ॥ सूतः सूर्यां समुत्पन्नः सौत्येहनि महामतिः ॥ ३३ ॥
 तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥ पृथोः स्तवार्थं तौ तत्र समादूतौ सुरार्षिभिः ॥ ३४ ॥ तावृचुर्ऋषयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः ॥ कर्मैस्तद-
 नुरूपं वां पात्रं चायं नराधिपः ॥ ३५ ॥ तावृचतुस्तदा सर्वास्तानृषीन्सूतमागधौ ॥ आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥ ३६ ॥ न चास्य
 विद्वो वै कर्म न तथा लक्षणं यज्ञः ॥ स्तोत्रं येनास्य कुर्याव राजस्तेजस्विनो द्विजाः ॥ ३७ ॥ ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ च भविष्यैः स्तूयतामिति ॥
 यानि कर्माणि कृतवान्पृथुः पश्चान्महाबलः ॥ ३८ ॥ सत्यवाग्दानशीलियं सत्यसन्धो नरेश्वरः ॥ श्रीमान् जैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दुष्टशासनः ॥ ३९ ॥
 धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान् प्रियभाषणः ॥ मान्यो मानयिता यज्या ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ ४० ॥ शमः शान्तश्च निरतो व्यवहारस्थितो नृपः ॥
 ततः प्रभृति लोकेषु स्तवेषु जनमेजय ॥ आज्ञार्षिदाः प्रयुज्यन्ते सूतमागधवन्दिभिः ॥ ४१ ॥ तयोः स्तवैस्तैः सुप्रीतः पृथुः प्रादात्प्रजेऽश्वरः ॥
 अनुपदेगं सूताय मगधान्मागधाय च ॥ ४२ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजाः प्राहुर्महर्षयः ॥ वृत्तीनामेष वो दाता भविष्यति जनेश्वरः ॥ ४३ ॥ ततो
 वैज्यं महाराज प्रजाः समभिदुद्रुवुः ॥ त्वं नो वृत्तिं विधत्स्येति महापर्वचनतदा ॥ ४४ ॥ सोमिदुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥ धनुर्गुह्य पृष-
 त्कांश्च पृथिवीमार्ह्यद्वली ॥ ४५ ॥ ततो वैज्यभयत्रस्ता गौधृत्वा प्राद्वन्महा ॥ तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ॥ ४६ ॥ सा लोकान्ब्रह्मलोका-
 दीन् गत्वा वैज्यभयातदा ॥ प्रददृशप्रतो वैज्यं प्रगृहीतशरासनम् ॥ ४७ ॥ ज्वलद्भिर्निर्दितावैर्णैर्दीप्तैजसमच्युतम् ॥ महायोगं महात्मानं दुर्धर्मम-
 रैरपि ॥ ४८ ॥ अलभन्ती तु सा त्राणं वैज्यमेवावपद्यत ॥ कृताञ्जलिपुटा धृत्वा पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ४९ ॥ उवाच वैज्यं नाधर्मं ह्यिव च कर्तुमर्हसि ॥
 कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्विना मया ॥ ५० ॥ सयि लोकाः स्थिता राजन्मयेदं धार्यते जगत् ॥ मद्विनाशो विनश्येयुः प्रजाः पार्थिव विद्धि तत् ॥ ५१ ॥
 विद्धः जर्निव इत्युत्तमस्य दिवचनम् ॥ ५२ ॥ पश्चान्पूर्वस्मिन् कल्पे यानि कृतवान् तैरेव अस्मिन्कल्पे भविष्यैः कर्माणिः स्तूयतामिति योजना । प्रतिकल्पं समानतामहाया एव
 सृष्टेः । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रवणात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पृथुना वशतां नीत्वा पृथ्वी मन्वादितिः क्रमात् ॥ दुग्धा स्वाभीष्टदुग्धानि षष्ठोऽध्याय इतीर्यते ॥ १ ॥ अवध्यां स्त्रियमिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह । एकस्येति द्वाभ्याम् ॥ १ ॥ निहते अशुभे इति च्छेदः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कथं धारयितव्यस्योत्तरम् । त्वां निहत्येति । आन त्वमहंसि मां हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि ॥ प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥ ५२ ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ॥ उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप ॥ ५३ ॥ हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजा धारयितुं नृप ॥ अनुभूता भविष्यामि यच्छ कोपं महाद्युते ॥ ५४ ॥ अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ सत्त्वेषु पृथिवीपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ॥ ५५ ॥ एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ॥ कोपं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथूपाल्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॥ पृथुरुवाच ॥ एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ॥ बहून्वै प्राणिनो लोके भवेत्तस्येह पातकम् ॥ १ ॥ सुखमेधन्ति बहवो यस्मिन्नु निहतेऽशुभे ॥ तस्मिन्नास्ति हते भद्रे पातकं चोपपातकम् ॥ २ ॥ एकस्मिन्यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ॥ बहूनां भवति क्षेमं तत्र पुण्यप्रदो वधः ॥ ३ ॥ सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां हनिष्यामि वसुधरे ॥ यदि मे वचनं नाद्य करिष्यासि जगद्धितम् ॥ ४ ॥ त्वां निहत्याद्य बाणेन मच्छासनपराङ्मुखीम् ॥ आत्मानं प्रथयित्वाहं प्रजा धारयिता चिरम् ॥ ५ ॥ सा त्वं शासनमास्थाय मम धर्मभृतां वरे ॥ संजीवय प्रजाः सर्वाः समर्था ह्यसि धारणे ॥ ६ ॥ दुहितृत्वं च मे गच्छ तत एनमहं शरम् ॥ नियच्छेयं त्वद्द्वार्थमुद्यतं घोरदर्शनम् ॥ ७ ॥ पृथिव्युवाच ॥ सर्वमेतद्दहं वीर विधास्यामि न संशयः ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ॥ ८ ॥ उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा इमाः ॥ वत्सं तु मम संपश्य क्षरेयं येन वत्सला ॥ ९ ॥ समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतांवर ॥ यथा विस्पन्दमानं मे क्षीरं सर्वत्र भावयेत् ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत उत्सारयामास शैलाञ्छतसहस्रशः ॥ धनुष्कोट्या तदा वैयस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥ ११ ॥ पृथुर्वैन्यस्तदा राजा महीं चक्रे समां ततः ॥ मन्यन्तरेष्वतीतेषु विषमासीद्वसुधरा ॥ १२ ॥ स्वभावेन भवन्द्वास्याः समानि विषमाणि च ॥ चाक्षुषस्थान्तरे पूर्वमासीदेवं तदा किल ॥ १३ ॥ त्मानं देहं धारयिता धारयिष्यामि । प्रथयित्वा विस्तार्य ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संपश्य दिव्यदृष्ट्या कल्पय वत्सला स्नेहेन क्षरेयं दुग्धं स्वयेयम् ॥ ९ ॥ विस्पन्दमानं शरात् भावयेत् । स्वार्थे णिच् सर्वत्र भवेत् ॥ १० ॥ तेन शैलोपरि शैलं स्थापयता शैलाः विवृद्धं भाषिताः इष्टकामिचित्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ वणिगेव वणिग्मथः सत्यानृतं वाणिज्यम् ॥ १५ ॥ एतस्य पुरविभागादेः ॥ १६ ॥ समरोचयन् ग्रीत्या चक्रुः ॥ १७ ॥ तदा वैत्येन भूमेर्देहात् प्राक् ॥ १८ ॥
 पृथ्वीं पृथिवीतः सस्यजातानि व्रीह्यादीनि दुदोहं श्रूयितवान् ॥ १९ ॥ वर्तन्ते उपजिवन्ति सोमः ब्राह्मणराजत्वात् वत्सः ॥ २० ॥ छन्दसि वेदाः तत्र हि तदर्थज्ञं तपो ब्रह्म
 नहि पूर्वविसर्गौ वै विषमे पृथिवीतले ॥ प्रविभागः पुराणां च ग्रामाणां वा तद्भाभवत् ॥ १४ ॥ न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्न वृणिकपथः ॥ नैव
 सत्यानृतं तत्र न लोभो न च मत्सरः ॥ १५ ॥ वैवस्वतेन्तरे चास्मिन् साम्प्रतं समुपस्थिते ॥ वैत्यात्मभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ १६ ॥
 यत्र यत्र समं त्वस्या भूमेरासीदिहानघ ॥ तत्र तत्र प्रजाः सर्वाः संवासं समरोचयन् ॥ १७ ॥ आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा ॥ कृच्छ्रेण
 महता युक्त इत्येवमनुशुभम् ॥ १८ ॥ संकल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् ॥ स्वपाणौ पुरुशश्चेष्ट दुदोहं पृथिवीं ततः ॥ सस्यजातानि
 सर्वाणि पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ तेनान्रेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः ॥ ऋषिभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ॥ वत्सः सोमो-
 भवतोषां दुग्धा चाङ्गिरसः सुतः ॥ २० ॥ बृहस्पतिर्महातेजाः पात्रं छन्दसि भारत ॥ क्षीरमासीदनुपमं तपो ब्रह्म च ज्ञाश्चतम् ॥ २१ ॥ पु-
 नर्देवगणैः सर्वैः पुंरंदुरारोगमैः ॥ काञ्चनं पात्रमादाय दुग्धेयं श्रूयते मही ॥ २२ ॥ वत्सस्तु मयवानासीदुग्धा च सविता प्रभुः ॥ क्षीरमूर्जस्करं
 चैव वर्तन्ते येन देवताः ॥ २३ ॥ पितृभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ॥ राजतं पात्रमादाय स्वधानमितविक्रमैः ॥ २४ ॥ यमो वैवस्वत-
 स्तेषामासीद्वत्सः प्रतापवान् ॥ अन्तकश्चाभवद्दुग्धा कालो लोकप्रकालनः ॥ २५ ॥ नागैश्च श्रूयते दुग्धा वत्सं कृत्वा तु तक्षकम् ॥ अलङ्बु
 पात्रमादाय विषं क्षीरं नरोत्तम ॥ २६ ॥ तेषामैरावतो दुग्धा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ नागानां भरतश्चेष्ट सर्पाणां च महीपते ॥ २७ ॥ तेनैव व-
 र्तेत्यनुश्रा महाकाया विपुलवणाः ॥ तदाहारात्तदाचास्तद्व्यास्तदुपाश्रयाः ॥ २८ ॥ असुरैः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ॥ आशंसं पा-
 त्रमादाय मार्यां शत्रुनिवारिणीम् ॥ २९ ॥ विरोचनस्तु शालादिर्वत्सस्तेषामभूत्तदा ॥ ऋत्विक् द्विमूर्धो दैत्यानां मधुदाग्या महाबलः ॥ ३० ॥
 तयैते माययाद्यापि सर्वे मयाविनोसुराः ॥ वर्तेत्यन्यमितप्रह्लास्तदेवामभितं बलम् ॥ ३१ ॥ यक्षैश्च श्रूयते तात पुनर्दुग्धा वसुंधरा ॥ आमपात्रे
 महाराज पुरान्तर्द्धानमक्षयम् ॥ ३२ ॥ वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तदा ॥ दुग्धा रजतनाभस्तु पिता मणिवरस्य वः ॥ ३३ ॥
 च कच्छूचान्द्रायणम् अग्निहोत्रादिकं च शाश्वतं न त्विदानीं कल्पितम् ॥ ३४ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ऊर्जस्तस्य अद्वयं यक्षिणं हविर्गितं यवत् ॥ ३३ ॥ स्वर्धां पित्रभ्यम् ॥ ३४ ॥
 ॥ २५ ॥ अलङ्बुं तुर्न्वीफलम् ॥ २६ ॥ नागानाम् ऐरावतः सर्पाणां धृतराष्ट्रः दोग्धेति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ द्विमूर्तिं मयोनिशेषम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तेन अन्तर्धानेन ते यक्षाः वर्तयन्ति परशरीरमाविशामत्यक्षान्ने जीवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रजा भोक्तुं स्वसन्तानानि तर्पयितुम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गन्धान्
 मुरभिद्वयाणि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ औषधीः ज्योतिष्पत्त्यादिकाः ॥ ४० ॥ शैलं शिलाभयम् ॥ ४१ ॥ पालाशं पर्णमयम् ॥ ४२ ॥ यात्री पाथयित्री यतेव पोषणकरी ।
 यक्षानुजो महतेजा त्रिशर्षिः सुमहातपाः ॥ तेन ते वर्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥ ३४ ॥ राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुधरा ॥ ज्ञातुं कृपा-
 लमादाय प्रजा भोक्तुं नरपम् ॥ ३५ ॥ दोग्धा रजतनाभस्तु तेपामासीत्कुरुद्वह ॥ वत्सः सुमाली कौरव्य क्षीरं रुधिरमेव च ॥ ३६ ॥ तेन
 क्षीरेण यक्षाश्च राक्षसाश्चामरोपमाः ॥ वर्तयन्ति पिशाचाश्च भूतसंघास्तथैव च ॥ ३७ ॥ पद्मपत्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ॥ वत्सं चित्रयं
 कृत्वा शुचीन् गन्धान्तरपम् ॥ ३८ ॥ तेषां च सुरचिस्त्वासीद्दोग्धा भरतसत्तम ॥ गन्धर्वराजोतिबलो महात्मा सूर्यसन्निभः ॥ ३९ ॥ शैलेश्च श्रूयते
 राजन् पुनर्दुग्धा वसुधरा ॥ औषधीर्वै मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥ ४० ॥ वत्सस्तु हिमवानसीत्येन्द्राग्रेया महागिरिः ॥ पात्रं तु शैलमेवासी-
 तेन शैला विवर्धिताः ॥ ४१ ॥ वीरुद्धिः श्रूयते राजन् पुनर्दुग्धा वसुधरा ॥ पालाशं पात्रमादाय दग्धच्छिन्नप्ररोहणम् ॥ ४२ ॥ दुदोहं शुष्यितः सालो
 वत्सः प्लक्षोभवत्तदा ॥ सेयं धात्री विधात्री च पावनी च वसुधरा ॥ ४३ ॥ चराचरस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ सर्वकामदुग्धा दोग्ध्री सर्वसस्यप्ररो-
 हिणी ॥ ४४ ॥ आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ॥ मधुकैटभयोः द्वात्स्ना मेदुसाभिपरिहृता ॥ तेनयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः
 ॥ ४५ ॥ ततोभ्युपगमाद्राज्ञाः पृथग्वैव्यस्य भारत ॥ दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वीति चोच्यते ॥ पृथुना प्रविभक्ता च ज्ञापिता च वसुधरा
 ॥ ४६ ॥ सस्याकरवती स्कीता पुरपत्तनमालिनी ॥ एवंप्रभावो वैव्यः स राजासीद्राजसत्तमः ॥ ४७ ॥ नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतग्रामैर्न संशयः ॥
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदेवदाङ्ग-पारगैः ॥ ४८ ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥ पार्थिवैश्च महाभागैः पार्थिवत्वमभीप्सुभिः ॥ ४९ ॥
 आदिराजो नमस्कार्यः पृथुर्वैव्यः प्रतापवान् ॥ यौधैरपि च विक्रान्तैः प्रानुकाभैर्जयं युधि ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो योधानां प्रथमो नृपः ॥ ५० ॥
 यो हि योद्धा रणं याति कीर्तयित्वा पृथुं नृपम् ॥ स घोररूपान्स्थानामाच क्षेमी तरति कीर्तिमान् ॥ ५१ ॥

वैधात्री तद्विपरीता सर्वमात्मन्युपसंहरतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रतिष्ठा आश्रयः योनिः स्वर्गादि क्रमेण उत्पत्तिस्थानम् । दोग्ध्री धेनुरूपा चतुर्वर्गस्यापि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अभ्युपगमात्
 पृथुत्वेन अङ्गीकारात् ॥ ४६ ॥ पुरं राजधानी पत्तनं महापणिकनारम् पूराणां पत्तनानां माला समूहोस्ति यस्यां सा । वैव्यः पृथुः ॥ ४७ ॥ भूतग्रामैः प्राणिमहैः ॥ ४८ ॥
 ब्रह्मयोनिः आश्रयः सनातनो विष्णुरूपः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पण्यवृत्तिमनुष्ठितैर्वाणिज्यादुपजीविभिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ केनान्धेन निरोध्यसत्त्वरजसी धीर्धर्मनाशं कृते सन्तः सत्त्वपृथुं पृथग्व्यवृत्तिस्तद्वद्वजोर्धविरम् । सत्त्वाक्रान्त-
मनोर्विं प्रिययः संकल्पवत्सा जना धीपात्रे दुःसुहृथैर्वामितैः प्राज्ञैरेवुशीयताम् ॥ आख्यायिकाया अवान्तरनात्ययं तु पण्यमाजि राजि पृथ्वीबीजानि यस्मृते पापानि यस्मृतेति
॥ ५५ ॥ इति श्रीहरिवंशो टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ मन्वन्तराणि यन्मनो देवा क्रम्यादयस्तथा । सप्तमे चानुवर्णन्ते क्रमणो वै पृथक् पृथक् ॥ १ ॥ मन्वन्तराणीति ॥ १ ॥ २ ॥

वैश्यैरपि च वित्तद्वयैः पण्यवृत्तिमनुष्ठितैः ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदत्ता महायज्ञाः ॥ ५२ ॥ तथैव शूद्रैः शुचिभिस्त्रिवर्णपरिचारिभिः ॥ आदिराजो
नमस्कार्यः श्रेयः परमभीप्सुभिः ॥ ५३ ॥ एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च ॥ पात्राणि च मयोक्तानि किं भूयो वर्णयामि ते ॥ ५४ ॥
य इदं शृणुयान्नित्यं पृथोश्चरितमादितः ॥ पुत्रपौत्रसमायुक्तो मोदते सुचिरं भुवि ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे हरिवंशवर्णपि षष्ठोऽ-
ध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तराणि सर्वाणि विस्तरेण तपोधन ॥ तेषां सृष्टिं विमृष्टिं च वैशम्पायन कीर्तय ॥ १ ॥
यावन्तो मनवश्चैव यावन्तं कालमेव च ॥ मन्वन्तरं तथा ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ न शुक्यो विस्तरस्तात वक्तुं
वर्षशतैरपि ॥ मन्वन्तराणां कौरव्य संक्षेपं त्वेव मे शृणु ॥ ३ ॥ स्वायम्भुवो मनुस्तात मनुः स्वरोचिषस्तथा ॥ उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुपस्तथा
॥ ४ ॥ वैवस्वतश्च कौरव्य साम्प्रतो मनुरुच्यते ॥ सार्वर्ण्यश्च मनुस्तात भौत्यो रौच्यस्तथैव च ॥ ५ ॥ तथैव मेरुसावर्णाश्चत्वारो मनवः स्मृताः ॥
अतीता वर्तमानाश्च तथैवानगताश्च ये ॥ ६ ॥ कीर्तिता मनवस्तात मयैते तु यथाश्रुतम् ॥ ऋषिस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान्देवगणांस्तथा ॥ ७ ॥ मरी-
चिरभिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ॥ पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥ ८ ॥ उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्सर्पयोऽपरे ॥ देवाश्च ज्ञान्त-
रजसस्तथा प्रकृतयः परे ॥ यामा नाम तथा देवा आसन्स्वायम्भुवेन्तरे ॥ ९ ॥ आग्नीध्रश्चाग्निवाहुश्च मेधा भयानिथिर्वसुः ॥ ज्योतिष्मान्दुतिमान्
हव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ १० ॥ मनोः स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्रा भवौजसः ॥ एतत्ते प्रथमं राजन्मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ ११ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मेरुसावर्णाश्चत्वारः ब्रह्मसावर्णिः रुद्रसावर्णिः मेरुसावर्णिः दक्षसावर्णिश्च ॥ एते मेरौ तपः कृत्वा सिद्धिं प्राप्ता इति संवेदपि मेरुसावर्णा इत्युच्यन्ते ॥ ६ ॥
यथाश्रुतं गुरुदेशमनतिक्रम्येति । तेषां मनुनां पुत्रान् ॥ ७ ॥ प्रथममन्वन्तरगतम् क्रम्यादित्रयमाह । मरीचिरिति चतुर्भिः ॥ ८ ॥ अपरे वैवस्वतगतसप्तार्षिभ्यो मरीच्यादिभ्यो-
न्ये ॥ ९ ॥ पुत्र इति पुत्रनामा ॥ १० ॥ ११ ॥

स्वारोचिषगतऋष्यादिव्रजमाह । और्वेति साद्वचतुष्टयेन । द्वितीयमन्वन्तरगता ऋष्यादय उक्ताः । वसिष्ठपुत्र और्वनामा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वसिष्ठेति । सम वसिष्ठपुत्रा वसिष्ठा इति विश्रुता ऋषयोत्र उत्तमे मया प्रोक्ता इत्यभिप्रेतान्वयः । के ते वसिष्ठा ये पूर्वं हिरण्यगर्भपुत्राः ऊर्जसंज्ञाः सुतेजसः अतिप्रतापा आसन्निति पश्चात् वसिष्ठजाता इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ सप्तर्षयो मया प्रोक्ता इति पूर्वान्वयि । कीर्त्यमानान् औत्तमेयान् द्विवेद्युचरेणान्वयः ॥ १८ ॥ तनूजः तनूजनामा ॥ १९ ॥ चतुर्थमाह । मन्व-

और्वौ वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्भः काश्यप एव च ॥ प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवनस्तथा ॥ १२ ॥ एते महर्षयस्तात वायुप्रोक्ता महाव्रताः ॥ देवाश्च तृषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषन्तरे ॥ १३ ॥ हविर्ब्रः सुकृतिज्योतिरापोमूर्तिरयस्मयः ॥ प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च ॥ १४ ॥ स्वरोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः ॥ कीर्तिताः पृथिवीपाल महावीर्यपराक्रमाः ॥ १५ ॥ द्वितीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ॥ इदं तृतीयं वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ १६ ॥ वसिष्ठपुत्राः सप्तासन्वासिष्ठा इति विश्रुताः ॥ हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेजसः ॥ १७ ॥ ऋषयोत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान्निबोध मे ॥ औत्तमेयान्महाराज दृश पुत्रान्मनोरमात् ॥ १८ ॥ इष ऊर्जस्तनूजश्च मधुर्माधव एव च ॥ शुचिः शुक्रः सहस्रैव नभस्यो नभ एव च ॥ १९ ॥ भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ मन्वन्तरं चतुर्थं ते कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ २० ॥ काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्न्युर्धाता च भारत ॥ कपीवानकपीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ॥ २१ ॥ पुराणे कथितास्तात पुत्राः पौत्राश्च भारत ॥ सत्या देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः ॥ २२ ॥ पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप ॥ द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोधनः ॥ २३ ॥ तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परंतपः ॥ तामसस्य मनोरेते दृश पुत्रा महाबलाः ॥ २४ ॥ वायुप्रोक्ता महाराज पञ्चमं तदनन्तरम् ॥ वेदबाहुयदुग्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा ॥ २५ ॥ हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्ध्वबाहुश्च सोमजः ॥ सत्यनेत्रस्तथात्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे ॥ २६ ॥ देवाश्च भूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ॥ पारिप्लवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥ २७ ॥ अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम ॥ धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुसुकः ॥ २८ ॥ अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवाक् कविः ॥ रैवतस्य मनोः पुत्राः पञ्चमं चैतदन्तरम् ॥ २९ ॥

न्तरमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पञ्चममाह । वेदबाहुरिति सार्धैश्चतुर्भिः । मुनिरिति वेदशिरसो विशेषणम् ॥ २५ ॥ सोमजः ऊर्ध्वबाहुः आत्रेयः सत्यनेत्रः ॥ २६ ॥ तथा प्रकृतयः अभूतरजःस्वभावाः पारिप्लवो रैभ्यश्च देवतागणविशेषौ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

षष्ठं त इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आवाद्यः पञ्च देवगणाः । दिवौकस इति सर्वाणि विशेषणम् । आवा इत्यत्रास्ता आया इति वा गौडाः पठन्ति ॥ ३२ ॥ नडुलायाः पुत्रा नडुले-
याः ॥ ३३ ॥ सप्तमं वैवस्वतमन्वन्तरमाह । अत्रिरित्यादिपञ्चभिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्राग्दिशः पूर्वकल्पप्रकाराः सप्तसप्तकाः एकोनपञ्चाशत् मरुतो देवाः प्रागु-
क्ता अपि प्रतिमन्वन्तरं भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ तेषाञ्च मध्ये चत्वारः सप्तका अष्टाविंशतिरुक्ताः मन्वन्तरसप्तमौ क्रममुक्तिपदं ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥ ततोन्वे-
जयमानाः तपोबलान्मन्वन्तरान्तरे तत्पदमारुह्य स्थानं पूरयन्ति तेन सप्तसप्तकाः पूर्यन्ते एवं प्रतिमन्वन्तरं ज्ञेयम् । एतेन कर्मणिमपि परम्परया मुक्तिरस्तीति दर्शितम् ॥ ४१ ॥
षष्ठं ते संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ ध्रुवर्नभो विवस्वाश्च सुवासि विरजस्तथा ॥ ४० ॥ अतिनासा सिद्धिपुत्रश्च सप्तैते वै महर्षयः ॥ चाक्षुष-
स्यान्तरे तात मनोद्वानिमान् शृणु ॥ ३१ ॥ आद्याः प्रभूता ऋभूतः पृथग्भवा दिवौकसः ॥ लेसाश्च नाम राजेन्द्र पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
ऋषेराङ्गिरसः पुत्रा महात्मानो महौजसः ॥ ३२ ॥ नाडुलेया महाराज दश पुत्राश्च विश्रुताः ॥ ऊरुप्रभृतयो राजन्यपटु मन्वन्तरे स्मृतम् ॥ ३३ ॥
अत्रिर्वसिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महाहृदिपः ॥ गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ ३४ ॥ तथैव पुत्रो भगवान् ऋचिकिस्य महात्मनः ॥ सप्तमो
जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥ ३५ ॥ साध्या रुद्राश्च विद्वे च मरुतो वसवस्तथा ॥ आदिताश्चाश्विनौ चैव देवौ वैवस्वतौ स्मृतौ ॥ ३६ ॥
मनोवैवस्वतस्यैते वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥ इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चैव दश पुत्रा महात्मनः ॥ ३७ ॥ एतेषां कीर्तितानां तु महर्षीणां महौजसाम् ॥ राजपुत्राश्च
पौत्राश्च दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ३८ ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्राग्दिशः सप्तसप्तकाः ॥ स्थिता लोकव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च ॥ ३९ ॥ मन्वन्तरे व्य-
तिश्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः ॥ कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ४० ॥ ततोन्वे तपसा युक्ताः स्थानमापूरयन्त्युत । अतीता वर्त-
मानाश्च क्रमेणैतेन भारत ॥ ४१ ॥ एतान्युक्तानि कौरव्य स्मृतास्तिनि भारत ॥ मन्वन्तराणि षट् चापि निबोधानगतानि मे ॥ ४२ ॥ सावर्णा मन्वस्तत
पञ्च तांश्च निबोध मे । एको वैवस्वतस्तेषां चत्वारस्तु प्रजापते ॥ ४३ ॥ परमेषु तस्मिन् मेरुसावर्णतां गताः ॥ दुक्षत्यैते हि दौहित्राः प्रियायास्तनया
नृप ॥ महान्तस्तपसा युक्ता मेरुपट्टे महौजसः ॥ ४४ ॥ रुचेः प्रजापतेः पुत्रा रौच्यो नाम मनुः स्मृतः ॥ धृत्यां चोत्पादितो देव्यां भौत्यां नाम रुचः सुतः ॥ ४५ ॥
स्मृतास्तिनि एकं चानागतमित्यष्टावुक्ता गीति इष्टव्यम् । अनागतानि षट् मे मत्तः निबोध बुध्यस्व ॥ ४६ ॥ सावर्णाः पञ्च तपोबलं वैवस्वत उक्तः ॥ ४७ ॥ परमेषुता इति ।
समामैकदेशस्य विशेषणं प्रजापतेरिति । लुप्तविभक्तिकं वा परमेषिष्ठं इष्टव्यम् । तेषां चतुर्णामपि मेरुसावर्णित्वं योगमाह महान्त इति । यतो मेरौ तपश्चक्रतो मेरुसावर्णित्वं
जाना इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

सैव महर्षयः प्रतिमन्वन्तरमिति शेषः । अष्टमसाह मनोरिति ॥ ४६ ॥ दीप्तिमान् तृतीयः अश्वत्थामा चतुर्थः ॥ ४७ ॥ कृपः पञ्चमः गालवः षष्ठः सहः सप्तमः इतराणि पदानि
 तेषामेव विशेषणानि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 अनागताश्च सप्तैते स्मृता दिवि महर्षयः ॥ मनोरन्तरसासाद्य सावर्णस्येह ताव शृणु ॥ ४६ ॥ रामो व्यासस्तथात्रेयो दुर्तिमानिति विश्रुतः ॥ भार-
 द्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः ॥ ४७ ॥ गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वाज गौतमः कृपः ॥ कौशिको गालवश्चैव सहः काश्यप एव च ॥
 ४८ ॥ एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः ॥ ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ४९ ॥ अभिजात्याथ तपसा मन्त्र-
 व्याकरणैस्तथा ॥ ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृताः सप्तर्षयोऽप्युताः ॥ ५० ॥ भूतभव्यमवज्ञानं बुद्धा चैव तु ये स्वयम् ॥ तपसा वै गृह्णन्ति ये
 सङ्गताः प्रविचिन्तकाः ॥ ५१ ॥ मन्त्रव्याकरणाद्यैश्चैवार्थात्सर्वज्ञश्च ये ॥ एताव भार्यान्दिजो ज्ञात्वा नैष्टिकानि च नाम च ॥ ५२ ॥ सप्त ते
 सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईशरा दीर्घचक्षुषः ॥ ५३ ॥ बुद्ध्या प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रावर्तकास्तथा ॥ कृतादिषु
 युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः ॥ ५४ ॥ प्रावर्तयन्ति ते वर्णानाश्रमांश्चैव सर्वज्ञाः ॥ सप्तर्षयो महाभागाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ५५ ॥ तेषां
 चैवान्योत्पन्ना जायन्तीह पुनः पुनः ॥ मन्त्रब्राह्मणकर्तारो धर्मं प्रदिशन्ति तथा ॥ ५६ ॥ यस्माच्च वरदाः सप्त परेभ्यश्चापराः स्मृताः ॥ तस्मान्न कालो
 न वयःप्रमाणमपि भावने ॥ ५७ ॥ एष सप्तर्षिकोद्देशो व्याख्यातस्तं यथा नृप ॥ सावर्णस्य मनोः पुत्राच्च भविष्याच्छृणु सत्तमा ॥ ५८ ॥ वरीयांश्चावरीयां-
 श्च संमतो धृतिमान्वसुः ॥ चरिष्णुरप्यधृष्णुश्च वाजः सुमतिरेव च ॥ सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ॥ ५९ ॥ प्रथमे मेरुसावर्णेः प्रव-
 क्ष्यामि मुनीन् शृणु ॥ मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च ॥ ६० ॥ ज्योतिष्याच्च भार्गवश्चैव द्युतिमानद्भिरास्तथा ॥ सवनश्चैव वासिष्ठ
 आत्रेयो हव्यवाहनः ॥ ६१ ॥ पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रोहितेत्तरे ॥ देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप ॥ ६२ ॥ दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते
 रोहितस्य प्रजापतेः ॥ मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराहूतिः ॥ ६३ ॥ पृथुः श्रवा भूरिधाया ऋचीकोद्भूतो मयः ॥ प्रथमस्य तु सावर्णेनैव
 पुत्रा महौजसः ॥ ६४ ॥

णि पौलस्त्यादीनि ॥ ६० ॥ ६१ ॥ रोहित इत्यर्थेव यगोर्नामान्तरम् ॥ ६२ ॥ अयं पुत्रिकापुत्रोपि दक्षपुत्र इत्युच्यते ॥ ६३ ॥ पृथुरित्येकः ॥ ६४ ॥

द्वितीयस्य दक्षसवर्णस्य हविष्मदादीनां गोत्राणि पौलहदादीनि वासिष्ठपुत्राणां शक्यादीनां भव्ये अष्टमश्च इत्येके । अष्टम इति संज्ञैव वा तस्य ॥ ६५ ॥ नभसः नभःसंज्ञस्य अ-
 ङ्गिराः पुत्रः सत्यो नाम सप्तमः अङ्गेनोरसा रातियोगादौरसः पुत्रोऽङ्गिरा इत्युच्यते नभस इति षष्ठं तस्यैव पुत्रे लब्धे सत्य इति अङ्गिरसः स्तुत्यर्थं विशेषणं सत्यवादी ॥ ६६ ॥
 द्वौ गणौ दक्षिणोत्तरमार्गाभिमानीनौ । अश्यादिभूमिदक्षिणमनो मन्त्रप्रतिपादा देवाः । मनोः सुत इति छेदः । मनोः तृतीयस्य सुत इत्येव प्रथमस्य यौगिकं नाम वीर्यवान्तं तृतीयः ।
 दशमे त्वथ पर्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः ॥ हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः ॥ आपोमूर्तिस्तथात्रेयो वासिष्ठश्चाष्टमः स्मृतः ॥ ६६ ॥
 पौलस्यः ग्रामतिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः ॥ अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैते परमर्षयः ॥ ६६ ॥ देवतानां गणौ द्वौ तौ ऋषिमन्त्राश्च ये स्मृताः ॥ मनोः
 सुतोत्तमौजाश्च निकुपञ्जश्च वीर्यवान् ॥ ६७ ॥ शतानीको निरामित्रो वृषसेनो जयद्रथः ॥ भूरिद्युमन्त्रः सुवर्चाश्च दश त्वेते मनोः सुताः ॥ ६८ ॥ एका-
 दशेऽथ पर्याये तृतीयस्यान्तरे मनोः ॥ तस्य सप्त ऋषीश्चापि कीर्यमानान्निबोध मे ॥ ६९ ॥ हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान्यश्च भार्गवः ॥
 तरुणश्च तथात्रेयो वासिष्ठस्त्वनघस्तथा ॥ ७० ॥ अङ्गिराश्चोदधिष्ण्यश्च पौलस्यो निश्चरस्तथा ॥ पुलहश्चाग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः ॥ ७१ ॥
 ब्रह्मणस्तु सुता देवा गणास्तेषां त्रयः स्मृताः ॥ संवर्तकः सुशर्मा च देवानिकः पुरुद्वहः ॥ ७२ ॥ क्षेमधन्वा दृढाशुश्च आदर्शः पण्डको मनुः ॥
 सार्वर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः ॥ ७३ ॥ चतुर्थस्य तु सार्वर्णे ऋषीस्तत निबोध मे ॥ द्युतिर्वसिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा ॥ ७४ ॥
 अङ्गिरास्तपसो मूर्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा ॥ तपोशनश्च पौलस्यः पौलहश्च तपो रविः ॥ ७५ ॥ भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु ततो धृतिः ॥
 पञ्च देवगणाः प्रोक्ता मानसा ब्रह्मणश्च ते ॥ ७६ ॥ देवायुरदूरश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥ मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रसेनश्च मित्रकृत् ॥ मित्रबाहुः सुवर्चाश्च
 द्रादशस्य मनोः सुताः ॥ ७७ ॥ त्रयोदशेऽथ पर्याये भाव्ये मन्वन्तरे मनोः ॥ अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्यो हव्यपस्तु यः ॥ ७८ ॥ पौलहस्तत्वदर्शी
 च भार्गवश्च निरुसुकः ॥ निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्मोहः कश्यपस्तथा ॥ ७९ ॥ सुतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः ॥ त्रय एव गणाः प्रोक्ता देवतानां
 स्वयंभुवा ॥ ८० ॥ त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः ॥ चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्ममृतो धृत् ॥ ८१ ॥ सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो
 दृढः ॥ रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥ ८२ ॥ चतुर्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः ॥ भार्गवो ह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरस्तथा ॥ ८३ ॥
 अन्यथा दशमंख्याया अपूर्तिर्मनोः सुता इत्यस्य पुनराक्षिप्तः दशमार्थेया स्यात् ॥ ६७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥
 अङ्गिरःपुलहश्चोदयोस्तद्विजोप आर्षः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ नवेति पित्रा सह नवत्वं ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ इति हरिवंशे दीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ मन्वन्तरप्रसङ्गव्यानं युगमानं तथैव च । ब्रह्मणोहः

प्रसङ्गव्यानं अष्टमेऽध्याय ईयते ॥ १ ॥ मन्वन्तरस्येति अध्यायः सर्वस्य कालपरिच्छेददर्शनार्थः ॥ १ ॥ देवादीनाम् अहोरात्राणि भजेत् पृथक् कुर्यात् विभजते इति पठे सूर्य इति शेषः । लौकिकम् अस्मदीयं मानवं मनोः परं द्विपरार्थरूपं ब्राह्मं तां तत्सम्बन्धिनीं लोकरूपसिद्धां गणनामुपादाय उपजीव्य देवादेहोरात्राणां सङ्ख्यां शृणु ॥ २ ॥ अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा इत्यस्य मूलं मृग्यम् । विष्णुपुराणेपि काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैवेत्येतावत्या एव सङ्ख्याया दर्शनात् । तैर्मुहूर्तैश्चिन्ताहोरात्रमिति ग्राहुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥

युक्तश्चैव तथात्रेयो शुक्रो वासिष्ठ एव च ॥ अजितः पौलहश्चैव अन्याः सप्तर्षयश्च ते ॥ ८४ ॥ एतेषां कल्य उत्थाय कीर्तनात्सुखमेधते ॥ यशश्चा-
प्नोति सुमहदायुष्मांश्च भवेन्नरः ॥ ८५ ॥ अतीतानागतानां वै महर्षीणां सदा नरः ॥ देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ ॥ ८६ ॥ तरङ्गभी-
रुर्ष्वेप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ॥ अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुस्संक्रन्दनस्तथा ॥ ८७ ॥ तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैव मनोः सुताः ॥ भौत्यस्यैवाधिकारे तु
पूर्णं कल्पस्तु पूर्यते ॥ ८८ ॥ इत्येते नामतोतीता मनवः कीर्तिता भयात्तरिर्यं पृथिवी तात समुद्रान्ता सपत्तना ॥ ८९ ॥ पूर्णं युगसहस्रं तु परिपाल्या
नराधिपः ॥ प्रजाभिश्चैव तपसा संहारस्तेषु नित्यशः ॥ ९० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मन्वन्तरवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तरस्य संख्यानं युगानां च महामते ॥ ब्रह्मणोहः प्रमाणं च वक्तुमर्हसि मे द्विज ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अहोरात्रं भजे-
त्सूर्यो मानवं लौकिकं परम् ॥ तामुपादाय गणनां शृणु संख्यामरिन्दम ॥ २ ॥ निमेषैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् ताः कला ॥ त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु
त्रिंशता तैर्मनीषिणः ॥ ३ ॥ अहोरात्रमिति प्राहुश्चन्द्रसूर्यगतिं नृप ॥ विशेषेण तु सर्वेषु अहोरात्रे च नित्यशः ॥ ४ ॥ अहोरात्राः पञ्चदश पक्ष इत्य-
भिशाब्दितः ॥ द्वौ पक्षौ तु स्मृतौ मासौ मासौ द्वावतुरुर्यते ॥ ५ ॥ अर्द्धं द्वायनमुक्तं च अयनं त्वदुभिस्त्रिभिः ॥ दक्षिणं चोत्तरं चैव संख्यातत्वं
विशारदः ॥ ६ ॥ मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ॥ पितृणां तद्दहोरात्रमिति कालविदो विदुः ॥ ७ ॥ कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु
शर्वरी ॥ कृष्णपक्षे त्वहःश्राद्धं पितृणां वर्तते नृप ॥ ८ ॥

अहोरात्रलक्षणमाह । चन्द्रेति विशेषेण परिदृश्यमाना चन्द्रसूर्ययोगतिरुदयादुदयान्तरावधिः तां तावन्तं कालं सर्वेषु मेरोः परितो भूपदशेषु अहोरात्र इति ग्राहुरित्यनुषज्यते ।
नित्यश इति सार्वदिवस्त्वमेतयोरुक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृष्णति । चन्द्रलोकरथाः पितरः शुक्लपक्षे चन्द्रान्तर्हितं सूर्यं न पश्यन्ति कृष्णे तु चन्द्रसूर्याभिमुख्यात्तदाश्रिता-
स्तं पश्यन्तीति शुक्लकृष्णपक्षौ तेषां क्रमेण रात्र्यहनी अतएव कृष्णपक्षः संपूर्णो वा दिनान्तत्वादस्यावश्यकतया अमावास्याश्राद्धकाल इत्यर्थः ॥ ८ ॥

मानुषेणिति साद्धेन मकरादिभ्युत्थानन्तं रविरथाक्षरभ्योऽधुषेणाकर्षणेऽनुदिनं क्रियमाणे उत्तराभिमुखः सूर्यो मधुपूर्द्धस्थानां देवानां हृद्यो भवतीति तेषां तदा दिनम् । कर्कषावा-
द्धनुरन्तं तयोरेव रस्योऽधुषेण कमादुन्मोचने क्रियमाणे दक्षिणाभिमुखः सूर्यो देवानाभदृश्यो भवतीति तदा तेषां रात्रिरिति ॥ ९ ॥ दिव्यमिति । देवानां दशभिर्वर्षमनोरोहारात्र
एकः दशमितैः पक्षः ॥ १० ॥ दशभिः पक्षैर्मासः तैर्द्वादशाभिर्ऋतुः तैर्द्विभिरयनं तयोः द्वयनं तैः षड्भिः संवत्सरः द्विसप्तमिहस्याणि दिव्याब्दा एकं वर्षवर्षमित्यर्थः ॥ ११ ॥
सन्ध्यांशश्च तस्य पूर्वपरो भागौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ द्वादशसाहस्री वर्षाणां युगमित्युच्यते ॥ १६ ॥ युगपदर्थमाह । कृतमिति । चतुर्युगी
युगशब्दार्थः तत् युगं एकसप्तत्या गणितं किञ्चिदधिकं च सन्वत्तरं श्रोकं सहस्रस्य चतुर्दशांशत्वात् ॥ १७ ॥ एतावतां कालस्यान्ते मनोब्रह्मलोकं प्रति गमनेनादर्शनं

मानुषेण तु मानेन यो वै संवत्सरः स्मृतः ॥ देवानां तद्द्वेरात्रं दिवा चैवोत्तरायणम् ॥ दक्षिणायनं स्मृता रात्रिः प्राज्ञैस्तत्त्वाथकोविदैः ॥ १८ ॥ दिव्यम-
ब्दं द्वादशगुणमहोत्रं मनोः स्मृतम् ॥ अहोरात्रं द्वादशगुणं मानवः पक्ष उच्यते ॥ १९ ॥ पक्षो द्वादशगुणो मासो मासैर्द्वादशभिर्गुणैः ॥ ऋतुर्मेनूनां संप्रोक्तः
प्राज्ञैस्तत्त्वाथदर्शाभिः ॥ ऋतुत्रयेण त्वयनं तद्वयनैव वत्सरः ॥ २० ॥ चत्वार्येव सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ॥ तावच्छतो भवेत्संध्या संध्यांशश्च
तथा नृप ॥ २१ ॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेता स्यात्परिमाणतः ॥ तस्याश्च त्रिंशती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ २२ ॥ तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं
परिकीर्तितम् ॥ तस्यापि द्विंशती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ २३ ॥ कलिर्वर्षसहस्रं च संख्यातोऽत्र मनीषिभिः ॥ तस्यापि शतिका संध्या संध्यांशश्चैव
तद्विधः ॥ २४ ॥ एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या प्रकीर्तिता ॥ दिव्येनानेन मानेन युगसंख्यां निर्वाध मे ॥ २५ ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चैव चतुर्युगी ॥
युगं तदेकसप्तत्या गणितं नृपसत्तम ॥ २६ ॥ सन्वत्तरमिति श्रुतं संख्यानाथविशारदैः ॥ अयनं चापि तत्रोक्तं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे ॥ २७ ॥ मनुः
प्रलीयते यत्र समाप्ते चायने प्रभोः ॥ ततोपरो मनुः कालमेतावन्तं भवत्युत ॥ २८ ॥ समतीतेषु राजेन्द्र श्रुतः संवत्सरः स वै ॥ तदेव चायुतं श्रुतं
मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ २९ ॥

भवतीति तदेव अयनमित्युच्यते तस्यापि मनोः द्वे अयने सवतः । पूर्वहयमार्षस्य अयं भावः । इतः पूर्व धृमादिमार्गेण गत्वा देवलोकं प्राप्याभिकारं निर्वत्य तदन्ते अधःपतन-
मन्तरैणैव उत्तरायणमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छतीति । तथा चोक्तस्य अधिकारिकान् दृष्टव्यं, कृत्वा कर्म दिवं याति ब्रह्मलोकं सनानमिति ॥ २८ ॥ प्रभोः लीनस्य मनोरयने
गमनकाले समाप्ते सम्यक् प्राप्ते सति ॥ २९ ॥ समतीतेष्विति शब्दः । अत्रैकैव नृपेण अनेकेषु वनषु अतीतिषु स वक्ष्यमाणो ब्रह्मणः संवत्सरः श्रुतः । कियद्भिर्मेवन्तैः
संवत्सरः पूर्यत इत्याह तदेवेति । अयुतं मन्वन्तराणि ब्रह्मणोऽहोरात्रमुक्तं तदनुपातेन अहरेषु ब्रह्मणः कल्पश्च कथ्यत इति योजना अयं भावः । षट्चद्विकशतात्रयं संवत्सरस्य अंशाः

प्रत्यं चतुर्दश मनवः तेन चतुर्दशभिर्गुणितं षट्यधिकशतत्रयं चत्वारिंशत्तृपिकं सहस्रपञ्चकं मयूनाम् अह्नि भवति । तावानेव कालो रात्रिरिति अशीत्यधिकमयुतं मनवः । ब्रह्म-
णोऽक्षरूपे अहोरात्रे भवन्ति । अत्र चांशानां दिवानि किञ्चिदधिकानि पञ्च वर्द्धन्ते तानि विहाय अहां षट्यधिकशतत्रयेण यात्रन्तोऽथाः मनूनामयुतेन पृथग्ने तावानेव ब्रह्मणोहो-
रात्रस्तद्वै चाहारिति ॥ २० ॥ २१ ॥ युगसहस्रे चतुर्युगसहस्रे ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ संहारसंश्रवणस्या अन्तरं विच्छेदो ब्रह्म तत्तु बहुभारवयं तज्ज्ञानं विना च

ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं कल्पश्चेति स कथ्यते ॥ सहस्रयुगपर्यन्ता या निशा प्रोच्यते बुधैः ॥ २॥ निमज्जन्यसु यत्रोर्वी सौलव्यकानया ॥ तस्मिन्नु-
गसहस्रे तु पूर्णं भरतमतम ॥ २२ ॥ ब्रह्मो दिवसपर्यन्ते कल्पो निःशेष उच्यते ॥ युगानि सप्ततिस्तानि सात्राणि कथितानि ते ॥ २३ ॥ कृतत्रे-
तानि वर्द्धानि मनोरन्तरमुच्यते ॥ चतुर्दशैते मनवः कीर्तिता कीर्तिवर्द्धनाः ॥ २४ ॥ वेदेषु सपुराणेषु सर्वेषु प्रभविष्यः ॥ प्रजानां पतयो राजन्
धन्यमेपां प्रकीर्तनम् ॥ २५ ॥ मन्वन्तरेषु संहाराः संहारान्तेषु संभवाः ॥ न इत्यमन्तरं तेषां वलुं वर्षशतैरपि ॥ २६ ॥ विसर्गस्य प्रजानां वै सं-
हारस्य च भारत ॥ मन्वन्तरेषु संहाराः श्रूयन्ते भरतर्षभ ॥ २७ ॥ सञ्जेणस्तत्र तिष्ठन्ति देवाः सप्तर्षिभिः सह ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समा-
हिताः ॥ २८ ॥ पूर्णे युगसहस्रे तु कल्पो निःशेष उच्यते ॥ तत्र सर्वाणि भूतानि दुग्धान्यादित्यतेजसा ॥ २९ ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सहादित्यगणैर्विभुम् ॥
योगं योगीश्वरं देवमजं क्षेत्रज्ञमच्युतम् ॥ प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३० ॥ यः स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पान्तेषु पुनः पुनः ॥ अव्यक्तः
शाश्वतो देवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ३१ ॥ तत्र संवर्तते रात्रिः सकलैकार्णवे तदा ॥ नारायणेदरे निद्रां ब्रह्म वर्षसहस्रकम् ॥ ३२ ॥ तावन्तमिति
कालस्य रात्रिरित्यभिज्ञादिता ॥ निद्रायोगमनुप्राप्तो यस्यां शेते पितामहः ॥ ३३ ॥ सा च रात्रिरपक्रान्ता सहस्रयुगपर्यया ॥ तदा प्रबुद्धो भगवान्
ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ३४ ॥ पुनः सिसृक्षया युक्तः सर्गाय विदधे मनः ॥ सैव स्मृतिः पुराणैर्य तद्वृत्तं तद्विचेष्टितम् ॥ ३५ ॥

न धारविच्छेदोऽस्तीति भावः ॥ २६ ॥ प्रजानां जरायुजादीनां सुष्टिमंहारौ मन्वन्तेषु चतुर्दशत्यपि मध्ये मध्ये उपरतौ भवतः ॥ २७ ॥ शेषाः स्थूलभूतानि तत्साहिता देवास्मि-
न्यन्ति तत्र हेतुस्तपसेति ॥ २८ ॥ निःशेषत्वमेवाह तत्रेति ॥ २९ ॥ आदित्या अपि दुग्धेनानलवत्स्वात्मानमुपसंहृत्य ब्रह्मणा सह विष्णुं प्रविशन्ति तेन स्थूलाणां पृथिव्यमेज-
सां नाशो दर्शितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अयं च लयः सुषुप्तिसदृश इत्याह । तत्रत्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पाठा-२१ ब्रह्मर्षिभिः सहेति । २ समन्विताः । ३ नारायणो दधे निद्राम् ।

देवानां सूर्यादीनां चक्षुरादीनां च ब्रह्माण्डे पिण्डे च तान्येव न किञ्चिद्वर्ण्य इत्यते केवलं विपर्ययः दर्शनानामर्थतैः सह विपर्ययो मणिप्रवालधारापानात्रमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ दशानि पूर्वम् आसन् तानि देवादयश्च प्राग् विष्णौ लीनाः सन्तः पुनर्जायन्ते ॥ ३७ ॥ ऋतुलिङ्गानि शीतोष्णवृष्ट्यादीनि ॥ ३८ ॥ निष्कमिषा नारायणात् निष्क्रम्य पृथगभ्य प्रजाकारः प्रजाकर्ता पुनः पुनस्तूतानि समुजे इति चतुर्थेन संबन्धः । किं सर्वाणि भूतान्यविशेषेण पुनः सृजति नेत्याह । ये चेति साद्धेन ॥ ३९ ॥ ते सङ्गताः शुद्धेन ब्रह्मण सह सङ्गः एकात्मने गतिर्यथा ते तत्त्वविदः शुद्धसङ्गाः । शुद्धसत्त्वे हेतुः शब्ददिति शब्दवर्धः स्वाभाविको गुणो देहादिज्वात्तद्बुद्धिः तस्या विसर्गनिराकरणे पुनर्न भवन्ति नावर्तन्ते

देवस्थानानि तान्येव केवलं च विपर्ययः ॥ ततो दुर्धानि भूतानि सर्वाग्रादित्यराशिभिः ॥ ३६ ॥ देवर्षियशगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ जायन्ते च पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ३७ ॥ यथार्तावृत्तलिङ्गानि नाकारूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्राह्मीषु रात्रिषु ॥ ३८ ॥ निष्क्रामित्वा प्रजाकारः प्रजापतिरसंशयम् ॥ ये च वै मानवा देवाः सर्वे चैव महर्षयः ॥ ३९ ॥ ते संगताः शुद्धसङ्गाः शुद्धवद्धर्मविसर्गतः ॥ न भवन्ति पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ४० ॥ तत्सर्वं क्रमयोगेन कालसंख्याविभागवित् ॥ सहस्रयुगसंख्यानं कृत्वा दिवसमीश्वरः ॥ ४१ ॥ रात्रिं युगसहस्रान्तान् कृत्वा च भगवान्विभुः ॥ संहृत्यथ भूतानि सृजते च पुनः पुनः ॥ ४२ ॥ व्यक्ताव्यक्तो महादेवो हरिनारायणः प्रभुः ॥ तस्य ते कीर्तयिष्यामि मनोवैश्वतस्य ह ॥ ४३ ॥ विसर्गं भरतश्रेष्ठ साम्प्रतस्य महद्युते ॥ वृष्णिवंशप्रसङ्गेन कथ्यमानं पुरातनम् ॥ ४४ ॥ यत्रोत्पन्नो महात्मा स हरिर्वृष्णिकुले प्रभुः ॥ सर्वसुरविनाशाय सर्वलोकहिताय च ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ४६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विवस्वान्कश्यपाज्ज्ञो दाक्षायण्यामरिंदम ॥ तस्य भार्याभवत्संज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः ॥ १ ॥ सुरेणुरिति विख्याता त्रिषु लोकेषु भामिनी ॥ सा वै भार्या भगवतो भार्ताण्डस्य महात्मनः ॥ २ ॥

अन्येतु न विष्णुं प्राप्ता अपि मोहकश्चुकापनयनाभावाज्जायन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तत्पूर्वोक्तप्रकारं युगसङ्ख्यानम् ॥ ४१ ॥ व्यकाव्यक्तः स्थूलसूक्ष्महाः तस्य मनोः तदंशस्य मनोः विसर्गं कीर्तयिष्यामीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ४३ ॥ यत्र वृष्णिवंशे ॥ ४५ ॥ इति हरिवंशे दीकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ४६ ॥ विवस्वतोऽय संज्ञायाः श्राद्धदेवमनोर्मवः । अश्विनोश्चापि चक्रस्य जनुनवम ईर्यते ॥ १ ॥ वैवस्वतस्य मनोः विसर्गं कीर्तयिष्यामीत्युक्तं तदेवाह । विवस्वानित्यादिना । दाक्षायण्यां दक्षकन्यायाम् अदित्यां वाष्ट्री त्वष्टः पुत्री ॥ १ ॥ सुरेणुरिति संज्ञाया एव नामान्तरम् । भामिनी कोपना । भामिनीति षोडशुच्चिचेति ॥ २ ॥

दीप्तिं अत्युष्णेन भर्तृरूपेण ॥ ३ ॥ तद्रूपं तस्याः संज्ञायाः रूपं मण्डलस्य तेजसा गात्रेषु द्रव्यम् ॥ ४ ॥ दाहे हेतुमाह । न खल्विति द्वाभ्याम् । शिक्षार्थम् आपतेन बुध-
र्भगौरेवाद् तच्छीघ्रं शिक्षामप्यच्छती अदितिः शता तत्र गमायं श्रियनामिति तच्छ्रुत्या व्याकुलमदितिं प्रति भायस्त्रहात् कश्यपः स्वसामर्थ्यात् बुधशायं निर्वागं आगमन ।
अयं सलु इति निश्चयेन न मृतः अपि तु अण्डस्य एवास्तीति तस्माददितरज्ञानाद् मम अण्डं मृतमित्येवंरूपाद् विपरितज्ञानात् अयं मर्तण्ड इत्युच्यते । मृतम् अण्डमरुति
मृताण्डं तस्माज्जातो मर्तण्डः शकन्वादिवात्पररूपम् ॥ ५ ॥ तेज इति । स एवं कश्यपमाहात्म्यार्जिनिनितोऽतितेजसी संज्ञाम् अतिसाध्यादत्यन्तं तापयामांसि मांसः ॥

भर्तृरूपेण नतुप्यद्रूपयौवनशालिनी ॥ संज्ञाना स्त्री सुतपसा दूतिनेह समन्विता ॥ ३ ॥ आदित्यस्य हि तद्रूपं मण्डलस्य सुतेजसा ॥ यानिपु-
परिदग्धं वै नातिक्रान्तमिवाभवत् ॥ ४ ॥ न खल्वयं मृताण्डस्य इति स्नेहाद्भाषत ॥ अज्ञानात्कश्यपस्तस्मात्भार्तण्ड इति चोच्यते ॥ ५ ॥
तेजस्त्वभ्यधिकं तात नित्यमेव विवस्वतः ॥ येनतितापयायास्त त्रील्लोकान्कश्यपात्मजः ॥ ६ ॥ त्रीण्यपत्यानि कौरव्य संज्ञायां तपतां वरः ॥ आदि-
त्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती ॥ ७ ॥ मनुर्वैवस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः ॥ यमश्च यमुना चैव यमजौ संवभृवतुः ॥ ८ ॥ सा विवर्ग-
तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः ॥ असहन्तो च स्वां छायां सर्गां निर्भेमे ततः ॥ ९ ॥ माथमयो तु सा संज्ञा तस्याऽऽया समुत्थिता ॥ द्याम-
लिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां नरेश्वर ॥ १० ॥ उवाच किं मया कार्यं कथयस्व शुचिस्मिने ॥ स्थितास्मि तव निर्देशे ज्ञाधि मां वरवर्णि ॥ ११ ॥
संज्ञोवाच ॥ अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः ॥ त्वयह भवने मन्त्रं वस्तव्यं निर्विकारया ॥ १२ ॥ इमौ च बालकौ मन्त्रं कन्या चैवं
सुमध्यमा ॥ संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित् ॥ १३ ॥ छायेवाच ॥ आकचग्रहादेवि आज्ञापात्रैव कर्हिचित् ॥ आख्यास्याधे मते
तुभ्यं गच्छ देवि यथासुखम् ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्यादिदृश्य सर्वाणां तां तथेत्युक्त्वा च सा तथा ॥ त्वपुः समीपमगमत् ज्ञादितेन
तपस्विनी ॥ १५ ॥ पितुः समीपणा सा तु पित्रा निर्भर्त्सिता तदा ॥ भर्तुः सर्पायं गच्छेति निवृत्ता च पुनः पुनः ॥ १६ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रजापतीनाह । मनुः श्राद्धदेवाख्यो यमश्च यमजौ यमलौ ॥ ८ ॥ विवर्णं विवर्णं दुरसहकारकं स्वां छायां स्वस्य प्रतिभां शरणां समानरूपाम् ॥ ९ ॥
छाया संज्ञामुवाचेति संबन्धः ॥ १० ॥ साधि आज्ञापय ॥ ११ ॥ पक्षं यय ॥ १२ ॥ ते तस्या इह मन्दस्यं भगवते सुमयि ॥ १३ ॥ तुभ्यं तन ॥ १४ ॥
ब्रीहिवे लज्जितेव यतस्तपस्विनी आलोकनवती अवाकाशिताया यम द्वागपत् भर्तृस्नानाध्याकीर्तिः इत्यादि ॥ १५ ॥ १६ ॥

पा०-१ संज्ञा नाम सुतपसा इति । २ भगवते तया ।

आच्छाद्य गोपयित्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ पूर्वस्य भ्रातुः समानवर्णत्वादयं सावर्णं इत्युक्तो नतु सवर्णाया अपत्यत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ पृथिवीति पूर्वोक्ता सुपुंरुष संज्ञास्या तस्या इयं प्रकृतिः पार्थिवी द्वितीया संज्ञा । अन्ये तु छायाभिर्नातेन पृथिव्या अत्यतत्वात्पार्थिवत्वाहुः ॥ २१ ॥ ततस्याः मनुः क्षमत् क्षान्तवान् आर्षस् अहश्चादि ॥ २२ ॥ अगच्छद्ब्रह्मवा भूत्वाच्छाद्य रूपमनिन्दिता ॥ कुरुनथोत्तरान् गत्वा तृणान्येव चचार ह ॥ १७ ॥ द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् ॥ आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तदा ॥ १८ ॥ पूर्वजस्य मनोस्तात सहशोयमिति प्रभुः ॥ सवर्णत्वान्मनोर्भूयः सावर्णं इति चोक्तवान् ॥ १९ ॥ मनुरेव भवन्नाम्ना सावर्णं इति चोच्यते ॥ द्वितीयो यः सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः ॥ २० ॥ संज्ञा तु पार्थिवी तात स्वस्य पुत्रस्य वै तदा ॥ चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै ॥ २१ ॥ मनुस्तस्या क्षमत्तनु यमस्तस्या न चक्षमे ॥ तां सरोयाञ्च बाल्याञ्च भाविनर्थस्य वै बलात् ॥ यदा संतर्जयामास संज्ञां वैवस्वतो यमः ॥ २२ ॥ तं शक्षाप ततः क्रोधात्सावर्णं जननी नृप ॥ चरणः पततामेष तवेति भृशदुःखिता ॥ २३ ॥ यमस्तु तत्पितुः सर्वं प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ भृशं ज्ञापभयोद्भिन्नः संज्ञावाक्यप्रतोदितः ॥ २४ ॥ ज्ञापयं विनिवर्तेत श्रोवाच पितरं तदा ॥ मात्रा स्नेहेन सर्वेषु वर्तितव्यं सुतेषु वै ॥ २५ ॥ सेयमस्मानपाहाय यवीयांसं बुभूषति ॥ तस्यां मयोद्यतः पादो न तु देहे निपातितः ॥ २६ ॥ बाल्यादा यदि वा मोहात्तद्भवान् क्षन्तुमर्हति ॥ यस्मात्ते पूजनीयाहं लङ्घितास्मि त्वया सुत ॥ २७ ॥ यस्मात्तवोप चरणः पतिय्यति न संज्ञयः ॥ अपत्यं दुरपत्यं स्यान्नाम्बा कुजननी भवेत् ॥ २८ ॥ ज्ञातोहमस्मि लोकेश जनन्या तपतांवर ॥ तव प्रसादाच्चरणो न पतेन्मम गोपते ॥ २९ ॥ विवस्वानुवाच ॥ असंशयं पुत्र महद्भविष्यत्यत्र कारणम् ॥ येन त्वमाविशत्क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ ३० ॥ न शक्यमन्यथा कर्तुं मया मातुर्वचस्तव ॥ क्वमयो मांसमादाय यास्यान्ति धरणीतिलम् ॥ ३१ ॥ तव पादान्महाप्राज्ञ ततस्त्वं प्राप्त्यसे सुखम् ॥ कृतमेवं वचस्तथ्यं मातुस्तव भविष्यति ॥ ३२ ॥ ज्ञापस्य परिहारेण त्वं च त्राता भविष्यसि ॥ आदित्याथब्रवीत्संज्ञां किमर्थं तनयेषु वै ॥ ३३ ॥ तुल्येष्वभ्यधिकः स्नेहः क्रियतेऽति पुनः पुनः ॥ सा तत्परिहरन्ती तु नाचक्षे विवस्वते ॥ ३४ ॥ आत्मानं सुसमाधाय योगात्तथ्यमपश्यत् ॥ तां शतुकामो भगवन्नाशाय कुरुनन्दन ॥ ३५ ॥

॥ २३ ॥ प्रतोदितः व्यथितः । विरोजित इति पाठे तापितः ॥ २४ ॥ २५ ॥ बुभूषति भूषयितुमिच्छति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अश्वधिकः स्नेहः कनीयसि । तत्संज्ञाकृत्यं परिहरन्ती गूहमाना ॥ ३४ ॥ सुसमाधाय सुस्थिरं कृत्वा योगात् ध्यानात् ॥ ३५ ॥

समये अकिशग्रहणात् आशापाच्च नैतदयकहायिण्यासीति नियमे अतिगमे अतिकान्ते सति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शाङ्गल हरिततृणं ॥ ३८ ॥ भवान् द्रष्टा द्रक्ष्यति ॥ ३९ ॥
 हस्तिहस्तेन गजशुण्डादण्डेन परिक्लिष्टां पद्मिनीमिव ॥ ४० ॥ तत् यदन्तःकरणस्थं मतस्य अद्य तव रूपं कान्तं द्यनाहरं निवर्त्तयामि संपादयामीति ॥ ४१ ॥ तेन पूर्व्येण रूपेण
 संभूतः सम्पन्नः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ भ्रमिं भ्रामण्यन्वय्य आरोप्य रूपं शान्तयाभास तनूकतयाश्च वृष्टवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ निर्भासितं प्रकटीकृतम् असंहेतेन पृथक्कृतेन तेजसा
 मूर्द्धजेषु च जग्राह समयेऽतिगतेपि च ॥ सा तत्सर्वं यथावृत्तमाचक्षे विवस्वते ॥ ३६ ॥ विवस्वानथ तच्छ्रुत्वा क्रुद्धस्त्वष्टारमभ्यगात् ॥ त्वष्टा तु तं
 यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुम् ॥ निर्दग्धुकामं रोपेण सान्त्वयामास वै तदा ॥ ३७ ॥ त्वष्टोवाच ॥ तवाति तेजसा विष्टमिदं रूपं न शोभते ॥ अस-
 हन्ती च तत्संज्ञा वने चरति शाङ्गले ॥ ३८ ॥ द्रष्टा हि तां भवानद्य स्मां भार्या शुभचारिणीम् ॥ नित्यं तपस्यभिरतां वडवारूपधारिणीम् ॥ ३९ ॥
 पर्णाहारां कृशां दीनां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ॥ हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलां पद्मिनीमिव ॥ ४० ॥ रूपां योगवलोपेतां योगमास्थाय गोपते ॥ ४१ ॥
 अनुकूलं तु देवेश यदि स्यान्मम तन्मतम् ॥ रूपं निर्वर्तयाम्यद्य तव कान्तभरिन्दम् ॥ ४१ ॥ रूपं विवस्वतश्चासित्तियगूर्क्समं तु वै ॥ तेनासौ
 संभूतो देवरूपेण तु विभावसुः ॥ ४२ ॥ तस्मात्त्वष्टुः स वै वाक्यं बहु मने प्रजापतिः ॥ समनुज्ञातवांश्चैव त्वष्टारं रूपसिद्धये ॥ ४३ ॥ ततोभ्युप-
 गमात्त्वष्टा मातृण्डस्य विवस्वतः ॥ भ्रमिमारोप्य तत्तेजः ज्ञातयामास भारत ॥ ४४ ॥ ततो निर्भासितं रूपं तेजसा संहतेन वै ॥ कान्तान्का-
 न्तरं द्रष्टुमधिकं शुशुभे तदा ॥ ४५ ॥ सुखे निर्वर्तितं रूपं तस्य देवस्य गोपतेः ॥ ततः प्रभृति देवस्य मुखमासीत्तु लोहितम् ॥ मुखरागं तु य-
 त्पूर्वं मातृण्डस्य मुखच्युतम् ॥ ४६ ॥ आदित्या द्रुदशैवेह संभूता मुखसंभवाः ॥ धातायथा च मित्रश्च वरुणांशो भगवन्तथा ॥ ४७ ॥ इन्द्रो वि-
 वस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ॥ ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजधन्या जघन्यजः ॥ ४८ ॥ इषं लेभे ततो देवो दृष्टादित्यान् स्वदेह-
 जान् ॥ गन्धैः पुष्पैरलंकारैर्भास्वता मुकुटैश्च ॥ ४९ ॥ एवं संपूजयामास त्वष्टा वाक्यमुवाच ६ ॥ गच्छ देव निजां भार्यां कुरुंश्चरन्ति साताग-
 न् ॥ ५० ॥ वडवारूपमास्थाय वने चरति शाङ्गले ॥ स तथा रूपमास्थाय स्वभार्याशब्दपञ्जलि ॥ ५१ ॥ दृदर्शं योगमास्थाय न्नां भार्या
 वडवां ततः ॥ अधृष्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च ॥ ५२ ॥

हेतुना संहतेनेति स्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥ निर्वर्तितं भासण्यागादिकरूपेण मर्यादितम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ स्वभार्याशब्दपञ्जलि भाग्ये अगन्ता लीला
 अवधरूपेण संचरणम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

समाभवयत् सङ्गमकरोत् ॥ ५३ ॥ विचेष्टन्ती नैथुनप्रतिकूलां चेष्टां कुर्याण । परं सोऽप्यधूया शुक्रं निरवमत् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तेन आतुः मातृशापजङ्घनं ममा-
 प्येवं मा भूदिति धर्ममिवाश्रयदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ तथोर्मनयमयोः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ देवानां यमादीनामप्यिनोश्च ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारत-
 वडनावपुषा राजश्रश्नन्तिमिकुतोभयाम् ॥ सोऽथरूपेण भगवांस्तान् मुखे समभावयत् ॥ ६७ ॥ मैथुनय विचेष्टन्ती परं सोऽप्यधूया ॥ सा तन्नि-
 रवमच्छुक्रं नासिकायां विरुच्यतः ॥ ६८ ॥ देवौ तस्यामजयतामधिचौ भिपजां वरौ ॥ नास्त्यश्चैव द्रवश्च स्मृतौ द्वावश्विनमिति ॥ ६९ ॥
 मार्तण्डस्यात्मजवेतावष्टमस्य प्रजापतेः ॥ संज्ञायां जनयामास वडवायां स भारत ॥ तां तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भारुकरः ॥ ७० ॥
 सा च दृष्ट्वैव भर्तारं तुतोष जनमेजय ॥ यमस्तु कर्मणा तेन भृशं पीडितमानसः ॥ ७१ ॥ धर्मेण रजयामास धर्मराज इव प्रजाः ॥ स लेभे रुर्मभा
 तेन परमेण महाद्युतिः ॥ ७२ ॥ पितृणामाधिपत्यं च लोकपालत्वमेव च ॥ मनुः प्रजापतिस्त्वसीत्सर्वर्णः स तपोधनः ॥ ७३ ॥ भद्र्यः सोऽगनने
 काले मनुः सार्वणिकेन्तरे ॥ मेरुपृष्ठे तपो घोरमद्यापि चरति प्रभुः ॥ ७४ ॥ आता शूनैश्चश्चास्य ग्रहन्तुपलब्धवान् ॥ नास्त्यो यौ समाख्यातो
 स्वैर्धौ तौ बभूवतुः ॥ ७५ ॥ सेवतोपि तथा राजन्नश्वानां शान्तिदोऽभवत् ॥ त्वष्टा तु तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ॥ ७६ ॥ तदप्रतिद्वं
 युद्धे दानवान्तचिकीर्षया ॥ यवीयसी तयोर्था तु यर्मा कन्या यशस्विनी ॥ ७७ ॥ अभवत्सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकभाविनी ॥ मनुर्नित्युच्यते
 लोके सार्वर्ण इति चोच्यते ॥ ७८ ॥ द्वितीयो यः सुतस्तस्य गनोभ्रिता शूनैश्चरः ॥ ग्रहन्तं स च लेभे वै सर्वलोकाभिपूजितम् ॥ ७९ ॥ य इदं ज्ञाय
 देवानां शृणुयाद्वापि धारयेत् ॥ आपद्भञ्जः स विमुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्दशः ॥ ८० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे वैष्णवतन्त्रो-
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मनोर्वैष्णवस्वतस्यासन्पुत्रा वै नव तत्समाः ॥ इदं वाकुश्चैव नाभोगो धृष्टः शूर्यातिरेक च ॥
 ॥ १ ॥ नरिष्यंश्च तथा प्रांशुर्नाभगारिप्रसत्तमाः ॥ करुपश्च पूषश्च नैते भरतपथ ॥ २ ॥ अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिति प्रजापतिः ॥ मित्रवर-
 णयोस्तात पूर्वमेव विज्ञापते ॥ ३ ॥ अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेभ्येतेषु भारता ॥ तस्यां तु वर्तमानायामिष्टयां भरतसत्तमा ॥ ४ ॥ मित्रवरुणयोर्गोशो मुनिरदु-
 तिमामजुहोत् ॥ आहूत्यां हूयमानायां देवगन्धर्वमानुषाः ॥ ५ ॥ तृपिं तु परमां जगमुर्मुनयश्च नपोधनाः ॥ अहोस्य तपसां वीर्यमहोस्य श्रुतबद्धतपः ॥ ६ ॥
 खिलेषु हरिवंशे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ मनोर्वै श्राद्धेदंरय संततिदिशया तथा ॥ सौम्यातदंशमेदश्च दशमेऽध्याय इष्यते ॥ १ ॥ तत्समाः मनतुल्याः ॥ १ ॥
 नाभगारिष्ट इत्यत्र दिष्ट इत्यपि पठन्ति । नामानेदिष्टं वै मानवमिति श्रुतेः । नामानेदिष्टं इति पाठः ग्रामाणिकः ॥ २ ॥ प्रजापतिर्मनुः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

इला तन्नाम्री कन्या ॥ ७ ॥ दण्डधरो राजा भद्रं माम् अनुगच्छस्वेति तामिलासुवाचेति पूर्वेण संबन्धः । तं यन्मु इला प्रत्युवाचैत्युत्तरेण संबध्यते ॥ ८ ॥ ९॥१०॥ ११ ॥

॥ १२॥१३॥ मानवी द्रुतपदी भैत्रावरुणीति मन्त्रलिङ्गादिलाया उभयसंख्यां वदते । तत्रादामाह । आवांगिति । द्वितीयमाह । मनोरिति ॥ १४॥१५॥ तत् मित्रावरुणयोर्विक्रमं श्रुत्वा पितुर्मनोः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यसंहनना चैव इला जज्ञे इति श्रुतिः ॥ ७ ॥ तामिलेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा ॥ अनुगच्छस्व मां भद्रे तामिला प्रत्युवाच ह ॥ धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् ॥ ८ ॥ इलोवाच ॥ मित्रावरुणयोर्दण्डे जातास्मि वदतां वर ॥ तयोः सक्कांशं यास्यामि न मां धर्मो हतोर्वधीत् ॥ ९ ॥ सैवमुक्ता मनुर्देवं भित्रावरुणयोरिला ॥ गत्वान्तिकं परारंहा प्राञ्जलिर्विक्रममवर्षात् ॥ १० ॥ अंशेस्मि युवयेर्जिता देवौ किं कारवाणि वाम् ॥ मनुना चाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति ॥ ११ ॥ तां तथावादिनीं सार्धामिलां धर्मपरायणाम् ॥ मित्रश्च वरुणश्चैव भवतु चतुर्वर्त्तिवोधे तत् ॥ १२ ॥ अनेन तव धर्मेण प्रत्येण देवेन च ॥ सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्यो वरवर्णिनि ॥ १३ ॥ आध्यात्मं महाभोगे ख्यातिं कन्येति यास्यसि ॥ मनोर्वंशधरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि ॥ १४ ॥ सुधुश्च इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने ॥ जगत्पथा धर्मशीलो मनोर्वंशविद्वन् ॥ १५ ॥ निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ॥ बुधेनान्तरमासाद्य भैश्रुनाश्रोपमन्त्रिता ॥ १६ ॥ सोमपुत्राद्बुधाद्राजन्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः ॥ जनयित्वा सुतं सा तामिला सुधुमन्तां गता ॥ १७ ॥ पुधुमस्य तु दायादान्नयः परमधार्मिकाः ॥ उत्कलश्च गयश्चैव विनताद्वयश्च भारत ॥ १८ ॥ उत्कलस्योत्कला राजन्यनताद्वयस्य पश्चिमा ॥ दिक्पूर्वा भरतश्चेत् गयस्य तु गयापुरी ॥ १९ ॥ अतिष्टे नु मनौ तात दिवाकरमरिदम् ॥ दशधा तदधत् क्षत्रभकरोत्पृथिव्यामिमाम् ॥ २० ॥ यृषाङ्कितां यशुमती यस्येयं सवनाकरा ॥ इक्ष्वाकुज्येष्ठदशभते । मध्यदेशमवातवान् ॥ २१ ॥ कन्याभावाच्च सुधुमो नैनं गुणमवाप्तवान् ॥ वसिष्ठवचनाच्चासित्प्रातिष्ठानं महात्मनः ॥ २२ ॥ प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुधुमस्य कुरुद्वह ॥ तत्पुरूरवसे प्रादाद्वाज्यं त्राप्य महायशः ॥ २३ ॥ सुधुमः कारयाभासं प्रतिष्ठानं नृपत्रियाम् ॥ उत्कलस्य त्रयः पुत्राश्चैव लोकेषु विश्रुताः ॥ धृष्टकश्चाश्वरीपश्च दण्डश्चेति सुतास्त्रयः ॥ २४ ॥

मज्य गृहीतवन्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ सुधुम एनं गुणं मध्यदेशराजत्वं वापिष्ठानश्रुत्वा नु सुधुमार्णि तत्समीपदेशं राज्यं लब्धं इत्याह । वसिष्ठनि । प्रतिष्ठानं धर्माङ्कदेशं ॥ २० ॥ अतिस्थितिः ॥ २३ ॥ नृपक्रियां राज्यं कारयामास पुरूरवसः सुताः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ दण्डो यच्छब्दार्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ नरिष्यतनाभागो भनोः पञ्चमद्वितीयौ पुत्रौ ॥ २८ ॥ धृणोः तृतीयस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आनर्तविषयो द्वारकादेशः कुरास्थली द्वारवती ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ युवैव तत्र जरादिपरिणामाप्तावात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ शयतिरन्वयाख्यानं पूर्वं धनुकुमारणम् ॥ उक्तयेकादशे विष्णोरुचिद्वारस्य प्रसादजम् ॥ १ ॥ कथमिति । जन्मवतः परिणामावयंतावात्कथं तयोर्जराया अप्रामिरिति यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ॥ वनं तल्लोकविलयानं तापसानामनुत्तमम् ॥ २५ ॥ तत्र प्रविष्टमात्रस्तु नरः पापान्प्रमुच्यते ॥ सुद्युम्नश्च दिवं यात ऐलमुत्पाद्य भारत ॥ २६ ॥ मानवेयो महाराज स्त्रीपुंसोर्लक्षणैर्युतः ॥ धृतवान् य इलयव सुद्युम्नश्चेति विश्रुतः ॥ २७ ॥ नरिष्यतः शक्ताः पुत्रा नाभागस्य तु भारत ॥ अस्वरीषोभवपुत्रः पाँथवर्षभसत्तमः ॥ २८ ॥ धृणोस्तु धार्ष्टकं क्षत्रं रणधृष्टं बभूव ह ॥ कर्हपस्य तु कारूपाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ २९ ॥ सहस्रं क्षत्रियगणो विक्रान्तः संवभूव ह ॥ नाभागारिष्टपुत्रश्च क्षत्रिया वैश्यतां गताः ॥ ३० ॥ प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः शयानिगिति विश्रुतः ॥ नरिष्यन्तस्य दयादो राजा दण्डधरो दमः ॥ शयानेर्मिथुनं चासीदानतौ नाम विश्रुतः ॥ ३१ ॥ पुत्रः कन्या सुकन्याख्या या पत्नी च्यवनस्य ह ॥ आनर्तस्य तु दयादो रेवो नाम महाद्युतिः ॥ ३२ ॥ आनर्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली ॥ रेवस्य रेवतः पुत्रः ककुब्जी नाम धार्मिकः ॥ ३३ ॥ ज्येष्ठः पुत्रश्चतस्यसीद्भाल्यं प्राप्य कुशस्थलीम् ॥ स कन्यासहितः श्रुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणोन्नतिकं ॥ ३४ ॥ सुहृतेभूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो ॥ आजगाम युवैवाथ स्वं पुरी यादवैर्वृताम् ॥ ३५ ॥ कृतां द्वास्वती नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ भोजवृष्यन्यकैर्गुतां वासुदेवपुराणैः ॥ ३६ ॥ ततः स रेवतो ज्ञात्वा यथातत्स्मरिदम् ॥ कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् ॥ ३७ ॥ दत्त्वा जगाम क्षि-स्वं मेरोस्तपसि संस्थितः ॥ रेमे रामोपि धर्मान्मा रेवत्या सहितः सुखी ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं बहुयुगे काले समर्पते द्विजेतम् ॥ न जरा रेवतीं प्राप्ता रेवतं च ककुब्जिनम् ॥ १ ॥ मेरु गतस्य वा तस्य शयानेः संततिः कथम् ॥ स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्भूतर्षभ ॥ ऋतुचक्रं न भवति ब्रह्मलोके सदानघ ॥ ३ ॥

प्रश्नः ॥ १ ॥ शयतिप्रपौत्रस्य रेवस्य ॥ २ ॥ उत्तरमाह । न जरेति । जठराग्निप्रभावेण क्षुधादयो भवन्ति तत्वाचितान्नेन परिणामान्तरं जायते पूर्वपरिणामश्च नश्यति ततो जरा प्रवर्तते अग्रेष्व प्रवर्तकः कालः सूर्यादिनिर्वर्त्यः ब्रह्मलोके तु सूर्यावाप्तावान्न तन्मूलकाः कालाग्निशुद्धरा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ वैश्वो वैश्यायामुत्तमत्वात् मातृजातयः पुत्राः स्युरिति वचनात् । ब्राह्मणताम् उपशान्तिं गतौ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ क्षुवतः क्षुतं कुर्वतः ॥
 ॥ १२ ॥ विकुशित्वात् विप्लुकुशित्वात् अयोधताम् अप्रतियोधताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्राद्धेति । एतेन यदर्थं यदुद्दिष्टं तस्मै तददत्त्वाभ्यत्र विनियुज्यते चे-
 ककुब्धिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह ॥ हता पुण्यजनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली ॥ १७ ॥ तस्य भ्रातृशतं चासिद्धार्मिकस्य महात्मनः ॥ तद्वध्य-
 मानं रक्षोभिर्दिशः प्राद्वदच्युतम् ॥ १८ ॥ विदुतस्य तु राजेन्द्र तस्य भ्रातृशतस्य वै ॥ तेषां तु ते भयाक्रान्ताः क्षत्रियास्तत्र तत्र ह ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 यस्तु सुमहास्तत्र तत्र विंशपते ॥ येषामेते महाराज शार्याता इति विद्युताः ॥ २३ ॥ क्षत्रिया भरतश्रेष्ठ दिक्षु सर्वासु धार्मिकाः ॥ सर्वशः पर्यवग-
 णान्धविष्टाः कुरुनन्दन ॥ २४ ॥ नाभागादिपुत्रौ द्वौ वैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ ॥ कर्हपस्य च कर्हपाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ २५ ॥ प्राञ्जोरकोभवत्पुत्रः
 प्रजातिरिति नः श्रुतम् ॥ प्रपञ्चो हिंसयित्वा तु गुरोर्गा जनमजय ॥ २६ ॥ शापाच्छूद्रत्वमापन्नो गैवते परिकर्तितः ॥ वैश्वतस्य तनया मनोवै
 भरतर्षभ ॥ २७ ॥ क्षुवतश्च मनोस्तात इक्ष्वाकुर्भवत्सुतः ॥ तस्य पुत्रशतं त्वार्सादिश्वकोर्भूरिदक्षिणम् ॥ २८ ॥ तेषां विकुक्षिज्यैस्तु विकु-
 क्षित्वादयोधताम् ॥ प्राप्तः परमधर्मज्ञः सोऽयोध्याधिपतिः प्रभुः ॥ २९ ॥ अकुनिग्रमुत्थास्तस्य पुत्राः पञ्चाशदुत्तमाः ॥ उत्तरापथदेशस्था रक्षितारो
 महिपते ॥ ३० ॥ चत्वारिंशदथाष्टौ च दक्षिण्यां तथा दिश ॥ शशादग्रमुत्थाश्चान्ये रक्षितारो विंशपते ॥ ३१ ॥ इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिणं अप-
 काथामथादिशत् ॥ मांसमानय आद्वार्थं मृगान्हन्ता महाबल ॥ ३२ ॥ आर्द्धकर्मणि चोदिष्ट अकृते आर्द्धकर्मणि ॥ भक्षयित्वा शशं तात शशादो
 मृगर्यां गतः ॥ ३३ ॥ इक्ष्वाकुणा परित्यक्तो वसिष्ठवचनात्प्रभुः ॥ इक्ष्वाको संस्रियते तात शशादः पुरमावसत् ॥ ३४ ॥ शशादस्य तु दयादः
 ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ॥ इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थजयतासुरान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 तस्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः ॥ २० ॥ विष्टराश्वः पुथोः पुत्रस्तस्मादद्विष्यजायत ॥ आर्द्रस्य श्रुवनाश्वस्तु श्रावस्तस्य तु चान्दजः ॥ २१ ॥ जज्ञे
 श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ॥ श्रावस्तस्य तु दयादो बृहदथो महायशः ॥ २२ ॥
 दोषाय भवतीति दर्शितम् । मृगर्यां गतः मृगयान आगत एव इक्ष्वाकुणा परित्यक्त इत्युच्यते ॥ १७ ॥ वसिष्ठवचनात् हाविरिन्द्रमुच्छ्रष्टं न पित्र्योपयमित्ययं वक्ष्यते ॥
 स्थिते मृते ॥ १८ ॥ ककुत्स्थस्यः तत्र विष्टतीति ककुत्स्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 देकेषु उज्जानकः जनस्य समूहो जानकं तद्रहितं उज्जानकः । उज्जालकेति षष्ठे जलसमूहवर्जितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कुवलाश्वः सुतस्तस्य राजा परमधार्मिकः ॥ यः स धुन्धुवधाद्राजा धुन्धुमारत्वमागतः ॥ २३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ धुन्धोर्वधमहं ब्रह्मव श्रोतुमिच्छामि तत्ततः ॥ यदर्थं कुवलाश्वः सन् धुन्धुमारत्वमागतः ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुवलाश्वस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनामासर्वं विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ २५ ॥ बभूवुर्धार्मिकाः सर्वे यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ कुवलाश्वं सुतं राज्ये बृहदश्वो न्ययोजयत् ॥ २६ ॥ पुत्रसंक्रामितश्रास्तु वनं राजा समाविशत् ॥ तमुत्तङ्क्षेयं विप्रर्षिः प्रयान्तं प्रत्यवारयत् ॥ २७ ॥ उत्तङ्क्ष उवाच ॥ भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कतुमर्हसि ॥ निरुद्धिन्नस्तपश्चतुं न हि शक्नोषि पार्थिव ॥ २८ ॥ त्वया हि पृथिवी राजन् रक्ष्यमाणा महात्मना ॥ भविष्यति निरुद्धिन्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ पालने हि महान् धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ॥ न तथा दृश्यतेऽरण्ये मां तेऽभूद्वुद्धिरिहशी ॥ ३० ॥ ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः कचन दृश्यते ॥ प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ॥ रक्षितव्या प्रजा राजा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥ ३१ ॥ ममाश्रमसमीपे हि समेषु मरुधन्वसु ॥ समुद्रो बालुकापूर्णं उज्जानक इति श्रुतः ॥ देवतानामवध्यश्च महाकायो महाबलः ॥ ३२ ॥ अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितो महान् ॥ राक्षसस्य मयोः पुत्रो धुन्धुनामा महासुरः ॥ श्रेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ॥ ३३ ॥ संवत्सरस्य पर्यन्ते स निःशंसं प्रमुञ्चति ॥ यदा तदा भृशं लुति सशैलवनकानना ॥ ३४ ॥ तस्य निःश्वसवातेन रज उड्ढयते महत् ॥ आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ॥ ३५ ॥ सविस्फुलिङ्गं साङ्गारं सधूममतिदारुणम् ॥ तेन तात न शक्नोमि तस्मिन् स्थातुं स्वकाश्रमे ॥ ३६ ॥ तं मास्य महाकायं लोकानां हितकाम्यया ॥ लोकाः स्वस्था भवन्त्यद्य तस्मिन् विनिहतेऽसुरे ॥ ३७ ॥ अत्वं हि तस्य वधायैकः समर्थः पृथिवीपते ॥ विष्णुना च वरो दत्तो मह्यं पूर्वयुगेऽनघ ॥ ३८ ॥ यस्त्वं महासुरं रोद्रं हनिष्यसि महाबलम् ॥ तस्य त्वं वरदानेन तेज आप्याययिष्यसि ॥ ३९ ॥ नहि धुन्धुमहातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ॥ निर्देगुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि दुरासदम् ॥ ४० ॥ स एवमुक्तो राजर्षिरत्तङ्क्षेन महात्मना ॥ कुवलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मै धुन्धुनिवारणे ॥ ४१ ॥

निवारणे विनाशे निमित्ते ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वालुकार्णवं वालुकार्णमुदकमयम् । वालुकार्णमिति गौडाः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मुखजेनाग्निना तस्य पुत्रशतं दध-
 मित्युत्तरेण संबन्धः । सच वारि सुश्राव स्वदेहजलेन भुवमाप्नुवितवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति हरिवंशो टीकायां एकादशोऽध्या-
 बृहदश्व उवाच ॥ भगवश्यस्तशस्त्रोहमयं तु तनयो मम ॥ भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्वुमारो न संशयः ॥ ४२ ॥ स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिर्धुन्वु-
 मारणे ॥ जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥ ४३ ॥ कुबलाश्वस्तु पुत्राणां शतेन सह पार्थिवः ॥ प्रायदुतङ्कसहितो धुन्वोस्तस्य विनिग्रहे ॥
 ॥ ४४ ॥ तमाविज्ञातदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ॥ उत्तङ्कस्य नियोगाद्दे लोकस्य हितकाम्यया ॥ ४५ ॥ तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महा-
 नभूत् ॥ एष श्रीमानवध्योऽथ धुन्वुमारो भविष्यति ॥ ४६ ॥ दिव्यैश्वर्यैश्च तं देवाः समन्तात्समवाकिरन् ॥ देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्भरतपम् ॥ ४७ ॥
 स गत्वा जयदा श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् ॥ समुद्रं खानयामास वालुकार्णवमव्ययम् ॥ ४८ ॥ नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यार्थितः स वै ॥ वभूव
 स महातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥ ४९ ॥ तस्य पुत्रैः खनद्भिस्तु वालुकार्णवो हितस्तदा ॥ धुन्धुरासादितो राजन् दिशमावृत्य पश्चिमाम् ॥ ५० ॥
 मुखजेनाग्निना क्रोधाह्लोकानुद्धतयन्निव ॥ वारि सुश्राव वेगेन महोदधिरिवोदये ॥ ५१ ॥ सोमस्य भरतश्रेष्ठ धारोर्मिकलिलं महत् ॥ तस्य पुत्रशतं
 दग्धं त्रिभिर्हूनं तु रक्षसा ॥ ५२ ॥ ततः स राजा कौरव्य राक्षसं न महाबलम् ॥ आससाद महातेजा धुन्धुं धुन्धुनिवर्हणः ॥ ५३ ॥ तस्य वारिमयं
 वेगमापीय स नराधिपः ॥ योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ ५४ ॥ निहत्य तं महाकायं बलेनोदकरक्षसम् ॥ उत्तङ्कं दर्शयामास
 कृतकर्मा नराधिपः ॥ ५५ ॥ उत्तङ्कस्तु वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने ॥ ददौ तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजग्रम् ॥ ५६ ॥ धर्मो रतिं च सततं
 स्वर्गवासं तथाक्षयम् ॥ पुत्राणां चाक्षयौहोकार्णवैर्गे ये रक्षसा हताः ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशो हरिवंशपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य पुत्रास्त्रयः क्षिप्रा दृढाश्चो ज्येष्ठ उच्यते ॥ चन्द्राश्वकपिलाश्चौ तु कुमारौ द्वौ कनीयसौ ॥ १ ॥ धौन्धुमारिह-
 दाश्वस्तु हर्यश्वस्तस्य चात्मजः ॥ हर्यश्वस्य निकुम्भोभूत्क्षत्रधर्मतः सदा ॥ २ ॥ संहताश्वो निकुम्भस्य पुत्रो रणविशारदः ॥ अहृशाश्वः
 कृशाश्वश्च संहताश्वसुतो नृप ॥ ३ ॥

यः ॥ ११ ॥ ६४ ॥ सगरान्तो दृढाश्वदिर्वंशो द्वादश ईरितः ॥ विश्वामित्रकृतुर्वादिर्भग्नं च त्रिशङ्कृतः ॥ १ ॥ तस्य धुन्धुमारस्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तस्य संहताश्वस्य दारा हैमवती हिमवतः कन्या । अस्यां प्रसेनजित् जात इति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पार्णिति । मन्त्राणां नांवाहि संभवावहै सह रे-
तो दधावहै पुंसे पुत्राय वेत्रवै इत्याद्यर्थानां विघ्नं प्रतिबन्धं चक्रे ॥ १२ ॥ परमरेण पूर्वं कृतोद्वाहा ऊढा कन्या स्वभार्या कृतैत्यन्यः । सखा समपदी सेवयन्निमग्नान्ते भार्यात्व-
मुत्पद्यते न ततः प्राक् अतस्तां प्रागेव जहार संहर्षदिग्निविधात् ॥ १३ ॥ अधर्मशङ्कुना पापरूपेण कोलेन विद्धत्वात्तम् अत्यजत् ॥ १४ ॥ हे अपक्वस विलोमजेति वदन् संवोध-

तस्य हैमवती कन्या सतां माता दयद्वती ॥ विख्याता त्रिषु लोकेषु पुत्रश्चास्याः प्रसेनजित् ॥ ४ ॥ लेभे प्रसेनजिद्वार्यां गौरीं नाम पति-
व्रताम् ॥ अभिशता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत् ॥ ५ ॥ तस्याः पुत्रो महानसीद्युवनश्रवो महीपतिः ॥ मान्धता युवनाश्वस्य त्रिलोकविजयी
सुतः ॥ ६ ॥ तस्य चैत्ररथी भार्या शशबिन्दोः सुताऽभवत् ॥ साध्वी बिन्दुमती नाम रूपेण सदृशी भुवि ॥ ७ ॥ पतिव्रता च ज्येष्ठा च आतृणाम्यु-
तस्य सा ॥ तस्यामुत्पादयामास मान्धता द्वौ सुतौ नृप ॥ ८ ॥ पुरकुत्सं च धर्मज्ञं मुचुकुन्दं च धार्मिकम् ॥ पुरकुत्सस्तुतस्त्वासीन्नसदस्युर्महीपतिः
॥ ९ ॥ नर्मदायामथोत्पन्नः संभूतस्तस्य चात्मजः ॥ संभूतस्य तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः ॥ १० ॥ सुधन्वनः सुतश्चासीन्निधन्वा रिपुमर्दनः ॥
राज्ञास्त्रिधन्वनस्त्वासीद्विद्राक्षित्यारुणः सुतः ॥ ११ ॥ तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोभून्महाबलः ॥ पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सुदुर्मतिः ॥ १२ ॥
येन भार्यादत्ता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै ॥ बाल्यात्कामाच्च मोहाच्च संहर्षाच्चापलेन च ॥ १३ ॥ जहार कन्यां कामात्स कस्यचित्पुरवासिनः ॥ अ-
धर्मशङ्कुना तेन राजा त्रय्यारुणेत्यजत् ॥ १४ ॥ अपक्वंसेति बहुशो वदन् क्रोधसमन्वितः ॥ पितरं सोऽब्रवीत्यक्तः क्व गच्छामीति वै मुहुः ॥ १५ ॥
पिता त्वेनमथोवाच श्वपकैः सह वर्त्तय ॥ नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाद्य कुलपांसन ॥ १६ ॥ इत्युक्तः स निराक्रामन्नगराद्वचनात्पितुः ॥ न च तं
वारयामास वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १७ ॥ स तु सत्यव्रतस्तान् श्वपाकावसथान्तिके ॥ पित्रा त्यक्तोवसद्भरः पिता तस्य वनं ययौ ॥ १८ ॥ तत-
स्तास्मिंस्तु विषये नार्वर्षत्याकशासनः ॥ समा द्वादश राजेन्द्र तेनाधर्मेण वै तदा ॥ १९ ॥ दारांस्तु तस्य विषये विश्वामित्रो महातपाः ॥ संन्यस्य
सागरानूपे चचार विपुलं तपः ॥ २० ॥ तस्य पत्नी गले बद्धा मध्यमं पुत्रमौरसम् ॥ शेषस्य भरणार्थं व्यक्तीणां द्रोक्षतेन वै ॥ २१ ॥

यन् ॥ १५ ॥ वर्त्तय वस ॥ १६ ॥ तम् एवं वदन्तं पितरम् ॥ १७ ॥ चाण्डालग्रहणार्थं ॥ १८ ॥ पाकशासन इन्द्र तेनाधर्मेण विप्रविवाहविघ्नजेन पितृक्षोभेण नतु राज्ञः
प्रजात्यागेन प्रव्रजतो निरक्तस्य दोषाभावात् तस्मिन्नपरितोषो यः पितुरासीदित्यादिशेषग्रन्थाच्च ॥ १९ ॥ तस्य त्रिषाङ्गेर्विषये देशे संन्यस्य न्यासरूपेण स्थापयित्वा ॥ २० ॥
शेषस्य कुटुम्बस्य ॥ २१ ॥

विक्रीयन्तं विक्रीयमाणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ यस्माद्गले बद्धः अतो गालव इति ॥ २४ ॥ इति हरिवंशे दीक्षायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ अथ त्रयोदशो-
 ध्याये त्रय्यारुणसुतस्य वै ॥ पितृश्रापारितोषाद्वै त्रिशङ्कुत्वमिहोच्यते ॥ १ ॥ सत्यंति । भक्तिर्विश्वामित्रस्याराध्यत्वात् कृपा तत्कुटुम्बस्य अनाथत्वात् श्रतिज्ञा वसिष्ठशिष्यत्वस्य
 परिहारेऽप्युत्वात् एभिर्निमित्तैः कारणैर्विश्वामित्रकलत्र बभार प्रोष ॥ १ ॥ २ ॥ उपांशुव्रतं परंषामविदितनियमम् । आस्थाय अङ्गीकृत्य वनगतेऽप्यवसत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 तं तु बद्धं गले दृष्ट्वा विक्रीयन्तं नृपात्मजः ॥ महर्षिपुत्रं धर्मात्मा मोक्षयामास भारत ॥ २२ ॥ सत्यव्रतो महाबहुभरणं तस्य चाकरोत् ॥ विश्वामित्रस्य
 तुष्ट्यर्थमनुक्रम्यार्थमेव च ॥ २३ ॥ सोमवद्बालवो नाम गलबन्धान्महातपाः ॥ महर्षिः कौशिकस्नात तेन वीरेण मोक्षितः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया ॥ विश्वामित्र-
 कलत्रं तद्वभार विनये स्थितः ॥ १ ॥ इत्वा मृगान्वराहांश्च महिषांश्च वनेचराञ्च ॥ विश्वामित्राश्रमाभ्याज्ञो मांसं वृक्षे बबन्ध सः ॥ २ ॥ उपांशुव्र-
 तमास्थाय दीक्षां द्वादशवर्षीयकाम् ॥ पितुर्नियोगादवसत्तस्मिन् वनगते नृपे ॥ ३ ॥ अयोध्यां चैव राष्ट्रं च तथैवान्तःपुरं मुनिः ॥ याज्ञोपाध्याय-
 संबन्धाद्वासिष्ठः पर्यरक्षत ॥ ४ ॥ सत्यव्रतस्तु बाल्याच्च भाविनोर्थस्य वा बलात् ॥ वसिष्ठेऽभ्यधिकं मन्युं धारयामास वै तदा ॥ ५ ॥ पित्रा तु तं
 तदा राष्ट्रात्यज्यमानं स्वमात्मजम् ॥ न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन ह ॥ ६ ॥ पाणिग्रहणभन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ॥ न च सत्यव्रतस्त-
 स्य तमुपांशुमबुध्यत ॥ ७ ॥ जानन्धर्मं वसिष्ठस्तु न मां ज्ञातीति भारत ॥ सत्यव्रतस्तदा रोषं वसिष्ठे मनसाकरोत् ॥ ८ ॥ गुणबुद्ध्या तु भगवा-
 न्वसिष्ठः कृतवांस्तथा ॥ न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमबुध्यत ॥ ९ ॥ तस्मिन्नपरितोपो यः पितुरासीन्महात्मनः ॥ तेन द्वादश वर्षाणि नावर्षे-
 त्पाकशासनः ॥ १० ॥ तेन त्विदानीं वहता दीक्षां तां दुर्बलां भुवि ॥ कुलस्य निष्कृतिस्नात कृता सा वै भवेदिति ॥ ११ ॥ न तं वसिष्ठो
 भगवान् पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् ॥ अभिषेक्षाम्यहं पुत्रमस्म्येत्येवं मतिर्मुनः ॥ १२ ॥

कारणेन अपराधी अयं कश्चित्कालं प्रायश्चित्तं चरतु इत्याशयेन ॥ ६ ॥ निष्ठा समाप्तिः उपांशु नायं परदारहरः अपि तु कन्याहरोत् एनं द्वादशवर्षिभ्यां दीक्षायां समाप्तायाम-
 निषेक्ष्यसीति गृहम् आशयम् ॥ ७ ॥ वसिष्ठशयमबुद्धुव तदुपरि रोषमकरोदित्याह । जानन्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वसिष्ठशयं विवृणोति ॥ ११ ॥
 इति न न्यवारयदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ दर्शति । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः कुक्षौ बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कर्माणि च ते दश ॥ अमुपदाकाः के दादयश्चत्वार अध्यायादौ चोकाः । सत्यव्रतत्वहयश्चत्वारः पूर्वाध्यायान्ते, विश्वामित्रस्य तुष्टयथमनुकम्पाथमिव चेति द्वौ इत्येवं दश धर्मास्तद्गतः । तदनुवेति अध्यायात्मो दर्शितः । श्रमादित्यन्यान्वेषणात्किरु-
का अनुकम्पा परदुःखेन दुःखित्वं कृपा परदुःखपरिहारार्थं यत्न इति विशेषः । एताश्च दश धर्माश्च गतः सम् राजेति भाविमंज्ञां गृहीत्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ शङ्खं पूर्वोक्तं दोषम्

स तु द्वादश वर्षाणि दीक्षां तामुद्वहद्वली ॥ उपांशुव्रतमास्थाय महत्सत्यव्रतो व्रत ॥ १३ ॥ अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महत्सत्यः ॥ सर्वका-
मदुर्घां दोषघ्नीं ददर्श स नृपात्मजः ॥ १४ ॥ तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमच्चैव क्षुवादितः ॥ दश धर्मान् गतो राजा जवान जनमेजय ॥ १५ ॥ तच्च
मांसं स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान् ॥ भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठोऽप्यस्य बुभुधे ॥ रुद्रस्तु भगवान्वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् ॥ १६ ॥
॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ पातयेयमहं क्रूर तव शङ्खमसंशयम् ॥ यदि ते द्वाविमौ शङ्खू न स्यातां वैकृतौ पुनः ॥ १७ ॥ पितृश्रपस्तिषेण गुरोर्दो-
षप्रवधेन च ॥ अप्राक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं त्रिण्यस्य शङ्खानि तानि दृष्ट्वा महातपाः ॥ त्रिशङ्खारि-
ति होवाच त्रिशङ्खरिति स स्मृतः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रस्तु दुराणामगतो भरणे कृते ॥ स तु तस्मै वरं प्रादान्मुनिः प्रीतस्त्रिशङ्खे ॥ २० ॥ छन्द्य-
मानो वरेणाथ वरं ववे नृपात्मजः ॥ सशरीरो व्रजे स्वर्गमित्येवं याचितो मुनिः ॥ २१ ॥ अनवृष्टिभये तस्मिन् गते द्वादशवर्षिके ॥ राज्येऽ-
भिषिच्य पित्र्ये तु याजयामास तं मुनिः ॥ २२ ॥ भिषतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिकः ॥ सशरीरं तदा तं तु दिवमारोपयन्प्रभुः ॥ २३ ॥ त-
स्य सत्यरथा नाम भार्या कैकयवंशजा ॥ कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमक्षत्मपम् ॥ २४ ॥ स वै राजा हरिश्चन्द्रश्चैशङ्ख इति स्मृतः ॥ आहर्ता
राजभूयस्य स सम्राडिति विश्रुतः ॥ २५ ॥ हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोभूद्राहितो नाम वीरवान् ॥ येनदं रोहितपुरं कारितं राज्यसिद्धये ॥ २६ ॥ कृत्वा
राज्यं स राजर्षिः पालयित्वा त्वथ प्रजाः ॥ संसारासारतां ज्ञात्वा द्विजेभ्यस्तत्पुरं ददौ ॥ २७ ॥ हरितो रोहितस्यथ चञ्जुहरति उच्यते ॥ विज-
यश्च मुदेवश्च चञ्जुत्रौ बभूवतुः ॥ २८ ॥ जेता क्षत्रस्य सर्वस्य विजयस्तेन स स्मृतः ॥ हरकस्तनयस्तस्य राजधर्मार्थकोविदः ॥ २९ ॥

इमौ वक्ष्यमाणौ ॥ १७ ॥ शङ्खत्रयमेव विवृणोति । अशोक्षितोपयोगात् अंसंस्कृतमांसक्षणत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अये गते विश्वामित्रमादमात्रा-
दिति शेषः ॥ २२ ॥ मिषतामित्यनदरे षष्ठी । पश्यतो देवादीनामह्येत्यर्थः । कौशिको विश्वामित्रः ॥ २३ ॥ तस्य त्रिशङ्खोः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

शकादयो ऋच्छभेदाः ॥ ३० ॥ निरस्यन्ति स्म राज्यात् दूरीकुर्वन्ति स्म तत्र हेतुर्नात्यर्थमिति ॥ ३१ ॥ गरेण विषेण सह जात इति सगरत्वं मातुंगसंयोग्यमरणे हेतुमाह ।
 और्वस्येति । भार्गवेण और्वेण ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ निरसत् निरस्तवान् अच्युतः परिपूर्णशक्तिः ॥ ३४ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ उत्पत्तिश्चरितं
 प्रोक्तं सगरस्य चतुर्दशे ॥ सागरत्वं समुद्रस्य तत्पुत्रोवात्मसंभवम् ॥ १ ॥ कथं गरेण सह सन् कथम् अच्युतो न मृत इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ व्यमानिनः मृगयापरस्त्रीव्यतरस्य ॥
 रुरकस्य वृकः पुत्रो वृकाद्वहस्तु जज्ञिषात् ॥ शकैर्यवनकाम्बोजैः पारदैः पल्लवैः सह ॥ ३० ॥ हैहयास्तालजङ्घाश्च निरस्यन्ति स्म तं नृपम् ॥
 नात्यर्थं धार्मिकस्तात सहि धर्मयुगेभवत् ॥ ३१ ॥ सगरस्तु सुतो बाहोजज्ञे सह गरेण च ॥ और्वस्याश्रममागम्य भार्गवेणाभिरक्षितः ॥ ३२ ॥
 आग्नेयमन्त्रं लब्ध्वा च भार्गवात्सगरो नृपः ॥ जिगाथ पृथिवीं हत्वा तालजङ्घानसहैहयान् ॥ ३३ ॥ शकानां पल्लवानां च धर्म निरसदच्युतः ॥
 क्षत्रियाणां कुरुश्रेष्ठ पारदानां स धर्मवित् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रिशङ्कुचरितकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः
 ॥ १३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं स सगरो जातो गरेणैव सहाच्युतः ॥ किमर्थं च शकादीनां क्षत्रियाणां महौजसम् ॥ १ ॥ धर्म
 कुलोचितं कुद्रो राजा निरसदच्युतः ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरं तपोधन ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बाहोर्व्यसनिनस्तात हतं राज्यमभू-
 त्किल ॥ हैह्यैस्तालजङ्घैश्च शकैः सार्द्धं विशम्पते ॥ ३ ॥ यवनाः पारदाश्चैव काम्बोजाः पल्लवाः सखाः ॥ एते ह्यपि गणाः पञ्च हैहयार्थं पराक्र-
 मन् ॥ ४ ॥ हतराज्यस्तदा राजा स वै बाहुर्वनं ययौ ॥ पत्न्या चानुगतो दुःखी वने प्राणानवाप्तुजत् ॥ ५ ॥ पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठनोऽ-
 न्वात् ॥ सपत्न्या च गरस्तस्यै दत्तः पूर्वमभूत्किल ॥ ६ ॥ सा तु भर्तुश्चितां कृत्वा वने तामध्यरोहत् ॥ और्वस्तां भार्गवस्तात कारुण्यात्समवा-
 यत् ॥ ७ ॥ तस्याश्रमे च तं गर्भं गरेणैव सहाच्युतम् ॥ व्यजायत महाबाहुं सगरं नाम पार्थिवम् ॥ ८ ॥ और्वस्तु जातकर्मोदि तस्य कृत्वा महा-
 त्मनः ॥ अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽस्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ९ ॥ आग्नेयं तु महाघोरमभैरपि दुःसहम् ॥ स तेनास्त्रवलेनजौ वलेन च समन्तिनः
 ॥ १० ॥ हैहयान्निजघानाशु कुद्रो रुद्रः पशूनिव ॥ आजहार च लोकेषु कीर्तिं कीर्तिमतां वरः ॥ ११ ॥ ततः शक्रान्स्यवनान्काम्बोजान्पारदान् तदा ॥
 पल्लवांश्चैव निःशेषान्कर्तुं व्यवसितस्तदा ॥ १२ ॥ ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना ॥ वसिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् ॥ १३ ॥
 ॥ ३ ॥ पञ्च शकादयः हैहया इति तालजङ्घा इति चैको राशिः तदर्थं हैहयार्थम् । तक्षज्यसाधनार्थं पराक्रमन् पराक्रमं कृतवन्तः ॥ ४ ॥ राजा मारुतिता ॥ ५ ॥ अन्वात्
 वतमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्त्रम् अस्त्रायामं प्रत्यपादयत् ददौ ॥ ९ ॥ १० ॥ पशूनिव प्राणिन इव ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

समयेन शरणागतो रक्षणीय इति शिष्टमयादया ॥ १४ ॥ धर्मं ज्ञानं न क्षत्रवर्मांश्च व्याधितवान् यतो वेद्यान्त्यं वेद्यान्तरं तेषां चकार ॥ १५ ॥ तदेवाह । अद्वैत-
कानामिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वसादीन्विजित्य इमां वसुन्धरां च विजित्य वाजिमेधाय दीक्षितो भूत्वा अस्यां भुवि अश्वं च प्रेरयामासेति द्वयोः सम्बन्धः ॥
२० ॥ २१ ॥ पूर्वदक्षिणे अधिकांशे अपहृत इन्द्रेणति शेषः ॥ २२ ॥ ते खनन्तः पुत्राः हरिम् आसेदुरिति द्वयोः सम्बन्धः आसेदुरित्यभिमुखं प्राप्य विषादं प्राप्ता इत्यर्थः
वसिष्ठस्तथा तान्दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः ॥ सगरं वारयामास तेषां दस्याभयं तदा ॥ १४ ॥ सगरः स्वां प्रतिज्ञां च दुरोर्वर्क्यं निशम्य च ॥ धर्मं ज्ञानं
तेषां वै वेषान्त्यं चकार ह ॥ १५ ॥ अद्वैतशकानां शिरसो मुण्डं कृत्वा व्यसर्जयत् ॥ यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥ १६ ॥ पारदा मुक्त-
केशाश्च पल्लवाः इमशुधारिणः ॥ निःस्वाध्यायवट्टकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥ १७ ॥ शका यवनकाम्बोजाः पारदाश्च विज्ञापते ॥ कोलिसर्पाः
समहिषा दाढ्याश्चोलाः सकेरलाः ॥ १८ ॥ सर्वे ते क्षत्रियास्तत धर्मस्तेषां निराकृतः ॥ वसिष्ठवचनाद्वाजन् सगरेण महात्मना ॥ १९ ॥ स्वसांस्तु-
पारांश्चोलाश्च मद्रान् किष्किन्धकांस्तथा ॥ कौत्तलांश्च तथा वज्रान् सालान् कौड्ढणकांस्तथा ॥ २० ॥ स धर्मविक्रयी राजा विजित्येमां वसुंधरा-
म् ॥ अश्वं वै प्रेरयामास वाजिमेधाय दीक्षितः ॥ २१ ॥ तस्य चारयतः सोश्चः समुद्रे पूर्वदक्षिणे ॥ वेलासमीपेऽपहतो भूमिं चैव प्रवेक्षितः ॥ २२ ॥ स
तं देशं तदा पुत्रैः खानयामास पार्थिवः ॥ आसेदुस्ते ततस्तत्र खन्यमाने महर्षिवै ॥ २३ ॥ तमादिपुरुषं देवं हरिं कृष्णं प्रजापतिम् ॥ विष्णुं कृपि-
लरूपेण स्वपत्नं पुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥ तस्य चक्षुःसमुत्थेन तेजसा प्रतिबुध्यतः ॥ दग्धस्ते वै महाराज चत्वारस्त्ववशेषिताः ॥ २५ ॥ बर्हिकेतुः
मुकेतुश्च तथा धर्मरथो नृपः ॥ शूरः पञ्चजनश्चैव तस्य वंशकरो नृपः ॥ २६ ॥ प्रादक्षिण्यं तस्यै भगवान् हरिर्नारायणो वरात् ॥ अक्षयं वंशमिक्ष्वा-
क्रोः कीर्तिं चाप्यनिर्वर्तनम् ॥ २७ ॥ पुत्रं समुद्रं च विभुः स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् ॥ पुत्राणां चाक्षयलोकान् तस्य ये चक्षुषा हताः ॥ २८ ॥ समुद्र-
शार्धमादाय ववन्दे तं महापतिम् ॥ सागरत्वं च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै ॥ २९ ॥ तं चाश्वमेधिकं सोशं समुद्रादुपलब्धवान् ॥ आजहाराश्वमे-
धानां शतं स सुमहायशः ॥ पुत्राणां च सहस्राणि पट्टिस्तस्येति नः श्रुतम् ॥ ३० ॥ इति श्रीमहभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि सगरोत्प-
त्तिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७४ ॥

॥ २३ ॥ आदिपुरुषं प्रकृतिप्रवर्तकं हरिम् अविद्याकार्यहरं कृष्णं सदानन्दरूपमजायाः पतिं स्वपत्नं सयाध्यक्षस्थितं पुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥ तस्य प्रतिबुध्यतः
योगनिद्रां त्यजतः चक्षुःसमुत्थेन तेजसा अभिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ तस्यै सागराय ॥ २७ ॥ २८ ॥ स समुद्रः तस्य सागरस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीमहोद्दी० चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥

अथ पञ्चदशो वंशो हसमञ्जस उच्यते ॥ पञ्चजनापराध्यस्य सूर्यवंशसमावितः ॥ १ ॥ सगरस्येति । विक्रान्तः । गराक्रमवन्तः ॥ १ ॥ २ ॥ कनीयसी पत्नी ईलि । संज्ञा ॥
 ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तुन्वीम् अलाबुम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अलाबुगुग्गुपादलापुर्कराद्रीर्पादलापुर्गीजानीव तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भागाम् ॥ ११ ॥ नारयणं नारा-
 यणीयं तेजः कपिलक्रोधाग्निम् असमञ्जस एव पञ्चजनः ॥ १२ ॥ रिङी एव लब्धशङ्खः ॥ १३ ॥ अतुन्विताः ध्यानबलेन तन्वतो ज्ञाताः बुद्ध्या बुद्धयया सर्वेयम् अज्ञाता-
 जनेजय उवाच ॥ सगरस्यात्मजा वीराः कथं जाता महात्मनः ॥ विक्रान्तः । पण्डितसहस्राणि विप्रिना केन वा द्विज ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ द्वे
 भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे ॥ ज्येष्ठा विदुर्भुहिता क्रोधिनी नाम विश्रुता ॥ २ ॥ कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी ॥ अरिष्टेन-
 मिदुहिता रूपेणाप्रतिमा मुवि ॥ ३ ॥ और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तन्निषोध जनाविष ॥ पाण्डे पुत्रसहस्राणि भृशत्वेका तपस्विनी ॥ ४ ॥ एकं वंशधरं
 त्वेका यथेष्टं वरयत्विति ॥ तत्रैका जगृह पुत्रैर्लुब्ध्या शूरान् वहूस्तथा ॥ ५ ॥ एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह च तां मुनिः ॥ कोऽन्यसूत सगरा-
 दसमञ्जसमात्मजम् ॥ ६ ॥ राजा पञ्चजनो नाम बभूव यथाक्रमम् ॥ इतरा सुपुत्रे तु र्ध्वी बीजधूनामिति श्रुतिः ॥ ७ ॥ तत्र पाण्डेसहस्राणि गर्भास्ते
 तिलसम्मिताः ॥ संवभूवुर्यथाकालं ववृषुश्च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥ द्यूतपूणेषु कुम्भेषु तान् गर्भान्निदध पिता ॥ वात्रीश्चैकैकशः प्रादात्तावतीरेष पोषणे
 ॥ ९ ॥ ततो दशसु मासेषु समुत्तस्युर्यथासुखम् ॥ कुमारारस्ते यथाकालं सगरप्रीतिवर्धनाः ॥ १० ॥ पाण्डेः पुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवन्पृथ ॥ गर्भा
 दलाबुमध्याद्वै जातानि पृथिवीपते ॥ ११ ॥ तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् ॥ एकः पञ्चजनो नाम पुत्रो राजा बभूव ह ॥ १२ ॥
 सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमात्राम वीर्यवाक् ॥ दिलीपस्तानयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः ॥ १३ ॥ येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् ॥ त्रयो-
 ऽनुसंधिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानप ॥ १४ ॥ दिलीपस्य तु दायादा महाराजो भगिरथः ॥ यः स गङ्गां सरिच्छेष्टामवातारयत् भुजुः ॥ १५ ॥
 कीर्तिमान्स महाभागः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ समुद्रयानयन्नेनां दुहितृत्वेन कल्पयत् ॥ तस्माद्दागार्थी गङ्गा कथ्यते वंशचिन्तकैः ॥ १६ ॥ भभी-
 रथसुतो राजा श्रुत इत्यभिनिवश्रुतः ॥ नाभागस्तु श्रुतस्थानीरपुत्रः परमधार्षिकः ॥ १७ ॥ अश्वरीपस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् ॥ अशुता-
 बिन्दु दायादुः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवाक् ॥ १८ ॥ अशुताजित्तरुत्तमार्जुनादीनां पौत्रो भद्राशुभाः ॥ दिव्याश्वहदयज्ञो वै राजा नलस्तथो बली ॥ १९ ॥
 वेन मुहूर्तमात्रेण चिन्तकाग्रं संपाद्य सर्वं श्रैलानि ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ अजातशत्रुर्नाम भर्तापुत्रो राजा भगिरथः ॥ २० ॥ नारायणी भगिरथः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 कृतानि पर्णानि अश्वहदयज्ञानिपर्याया विर्मातस्य गङ्गां प्रदत्तवानि यय स क्रान्तः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ २० ॥ २३ ॥ २२ ॥ हे पार्थिवर्षभ ॥ २३ ॥ रामस्य प्रपितामहो दिलीपः स्वदृङ्नाल्य दिलीपादन्यः ॥ २४ ॥ दीर्घबाहू रघुरेव ॥ २५ ॥ २७ ॥ निषयात्मजो
नलो वीरसेनसुताभलादन्यः । नलो द्राविति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अणव सुधन्वनः सुत इत्यर्थः । अमल इति च्छेदः । तृतीयस्य नलस्याभावात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अ. १५

ऋतपर्णसुतस्वामीदार्तपर्णिमहापतिः ॥ सुदासस्तस्य तनयो राजा त्विन्द्रसखोऽभवत् ॥ २० ॥ सुदासस्य सुतस्वामीत्सोदासो नाम पार्थिवः ॥ स्म्यातः
कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहस्तथा ॥ २१ ॥ कल्माषपादस्य सुतः सर्वक्रमेति विश्रुतः ॥ अनरण्यस्तु पुत्रोभूद्विश्रुतः ॥ २२ ॥ अनरण्यसुतो
निम्नो निम्नपुत्रौ बभूवतुः ॥ अनमित्रो रघुश्चैव पार्थिवर्षभसत्तमौ ॥ २३ ॥ अनमित्रस्य धर्मात्मा विद्वान्दुल्लिङ्गोभवत् ॥ दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य
प्रपितामहः ॥ २४ ॥ दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नम्राभवत्सुतः ॥ अयोध्याया महाराजो रघुश्चास्मिन्महलः ॥ २५ ॥ अजस्तु रघुतो जज्ञे अजादृश-
थोऽभवत् ॥ रामो दृशरथाजज्ञे धर्मात्मा सुमहायशाः ॥ २६ ॥ रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिषिष्टुतः ॥ अतिथिस्तु कुशाजज्ञे निषवस्तस्य
चात्मजः ॥ २७ ॥ निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु ॥ नभस्य पुण्डरीकरुतु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः ॥ २८ ॥ क्षेमधन्वसुतस्तवासीदिव-
नीकः प्रतापवान् ॥ आसीदहीनगुणाम् देवानिक्कसुतः प्रभुः ॥ २९ ॥ अर्हानगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः ॥ सुधन्वनः सुतश्चैव ततो जज्ञेऽ-
नलो नृपः ॥ ३० ॥ उक्त्यो नाम स धर्मात्माऽनलपुत्रो बभूव ह ॥ वज्रनाभः सुतस्तस्य उक्तस्य च महात्मनः ॥ ३१ ॥ शङ्खस्तस्य सुतो विद्वान्-
न च्युषिताश्च इति श्रुतः ॥ पुष्पस्तस्य सुतो विद्वान् अर्थसिद्धिस्तु नत्सुतः ॥ ३२ ॥ सुदर्शनः सुतस्तस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ अग्निवर्णस्य
शीघ्रस्तु शीघ्रस्य तु मरुः सुतः ॥ ३३ ॥ मरुस्तु योगम्रास्थाय कलापद्मापमास्थितः ॥ तस्यासीद्विश्रुतवतः पुत्रो राजा बृहद्भलः ॥ ३४ ॥ नलो
द्ववेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ॥ वीरसेनात्मजश्चैव यक्षेऽप्यकुक्षुलोद्ग्रहः ॥ ३५ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवाः प्राधान्येनेह कीर्तिताः ॥ एते विषस्वतो
वंशे राजानो भूरितिजसः ॥ ३६ ॥ पठस्तस्यगिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः ॥ आह्रदेवस्य देवस्य प्रजानां पुष्टिदस्य च ॥ ३७ ॥ प्रजा-
वानेति सायुज्यमादित्यस्य विवस्वतः ॥ विषात्मा विरजाश्चैव आयुष्मांश्च भवत्युत ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेऽहर्षिंशपर्वणि आदि-
त्यस्य वंशाऽनुक्रीर्तनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ६४ ॥

॥ २३ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एति प्रानानि विरजाः निवृत्तरागः ॥ ३८ ॥ इति हस्तिशो दीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ६४ ॥

इतोऽग्निन्द्रकल्पे वै नवाध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ तत्रादौ षोडशेऽध्याये तत्रोपांक्षात् उच्यते ॥ १ ॥ एवं वंशानुकीर्तनं श्रुत्वा तत्र भागुकं यमस्य मनुर्वेवस्वतः पूर्वं आद्वेऽवः प्रजाप-
 तिर्यमथेति आद्वेऽवस्वतः वैवस्वतपितॄणां च यमं राज्ञेऽज्यवेचयदिति पितॄराज्यत्वं चोक्तम् ॥ तत्र किं तत् आद्वं कं च ते पितर इति पृच्छति । कथयित्वादिता । विवस्वतः सुत-
 स्येति शेषः । यमस्य कथं आद्वेदेवत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पितृविद्यावंशमाह । हतेत्यादिना ॥ ६ ॥ सनत्कुमारान्मार्कण्डेयो मार्कण्डेयात् भीष्मो भीष्मा-
 जनमेजय उवाच ॥ कथं वै आद्वेदेवत्वं आदित्यस्य विवस्वतः ॥ श्रोतुमिच्छामि विप्राश्च आद्वस्य च परं विधिम् ॥ १ ॥ पितृणामादिसर्गं च क
 एते पितरः स्मृताः ॥ एवं च श्रुतमस्माभिः कथ्यमानं द्विजातिभिः ॥ २ ॥ स्वर्गस्थाः पितरो ये च देवानामपि देवताः ॥ इति वेदविदः प्रादुरेतदि-
 च्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ ये च तेषां गणाः प्रोक्ता यच्च तेषां बलं परम् ॥ यथा च कृतमस्माभिः आद्वं प्रीणाति वै पितॄन् ॥ ४ ॥ प्रीताश्च पितरो ये
 स्म श्रेयसा योजयन्ति हि ॥ एवं वेदितुमिच्छामि पितॄणां सगमुत्तमम् ॥ ५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इन्तं ते कथयिष्यामि पितॄणां सगमुत्तमम् ॥ यथा च
 कृतमस्माभिः आद्वं प्रीणाति वै पितॄन् ॥ प्रीताश्च पितरो ये स्म श्रेयसा योजयन्ति हि ॥ ६ ॥ मार्कण्डेयेन कथितं भीष्माय पारपृच्छते ॥ अपृ-
 च्छद्धर्मराजो हि शरतल्पगतं पुरा ॥ एवमेव पुरा प्रश्नं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७ ॥ तत्सेतुपूर्व्यां वक्ष्यामि भीष्मणेनोदाहृतं यथा ॥ गीतं सनत्कु-
 मारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥ ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पुष्टिकामेन धर्मज्ञं कथं पुष्टिरवाप्यते ॥ एतद्वै श्रोतुमिच्छामि किं कुर्वाणो न शोचति ॥ ९ ॥
 भीष्म उवाच ॥ आद्वैः प्रीणाति हि पितॄन् सर्वकामफलैस्तु यः ॥ तत्परः प्रयतः श्राद्धी प्रेत्य चेहं च मोदते ॥ १० ॥ पितरो धर्मकामस्य प्रजा-
 कामस्य च प्रजाम् ॥ पुष्टिकामस्य पुष्टिं च प्रयच्छन्ति युधिष्ठिर ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वर्तन्ते पितरः स्वर्गे केषांचिन्नरके पुनः ॥ प्राणिनां नि-
 यतं वापि कर्मजं फलमुच्यते ॥ १२ ॥ श्राद्धानि चैव कुर्वन्ति फलकामाः सदा नराः ॥ अभिसंधाय पितरं पितुश्च पितरं तथा ॥ १३ ॥ पितुः पिता-
 महं चैव त्रिषु पिण्डेषु नित्यशः ॥ तानि श्राद्धानि दत्तानि कथं गच्छन्ति वै पितॄन् ॥ १४ ॥ कथं च श्वास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः ॥ के वा
 ते पितरोऽज्ये स्म कान्यजामो वयं पुनः ॥ १५ ॥ देवा अपि पितॄन् स्वर्गे यजन्तीति च नः श्रुतम् ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ १६ ॥
 ऋर्मराज इति महद्भिः प्रवर्तितत्वात् श्रेष्ठतरयं विद्येति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्परः पितृप्रीतिपरः श्राद्धी श्राद्धकर्ता ॥ १० ॥ धर्मकामस्य धर्मभक्ति शेषः ॥ ११ ॥
 आद्वैः पितृप्रीणातीत्येतदाक्षिपति । वर्तन्त इति त्रिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पितरो धर्मदीन्ययच्छन्तीत्येतदाक्षिपति । कथं चेति । अन्ये नरकादिस्थेभ्यः काञ् भानुषा-
 न् देवताभूतान् वा वयं पितृन्यजाम इति प्रश्नः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ प्रत्यक्षमतिक्रम्यापि शास्त्रोक्तमेव श्राद्धं कर्तव्यमित्युक्त्यायिकमुत्तेन यश्चोत्तरवतारयति । अत्रेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कर्त्तव्यं यौवायादितुवे ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ व्यवस्थानं निडाम् ॥ २४ ॥ चतुर्थं अंशं तथा चतुर्थेनोत्तरम् ॥ २५ ॥ यथाजातचितं यं प्रमाणमुत्तरस्य राज्ञा आचरितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रनीच्छ
 प्रतिगृहण ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ व्याहृतम् उक्तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अयन्त इति । कर्मणा पितृलोकं विद्यथा देवलोक इति श्रुतेः । ब्रह्मलोकदर्शनाः
 स भवान्कथयत्वेतां कथामभितदुद्धिमाच ॥ यथा दत्तं पितृणां वै तारणयेह कल्पते ॥ १७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाश्रुतमरि-
 दम् ॥ ये च ते पितरोऽन्ये स्म यान्यजामो वयं पुनः ॥ पित्रा मम पुरा गतं लोकान्तरयेतन वै ॥ १८ ॥ श्राद्धकाले मम पितुर्मया पिण्डः समुद्यतः ॥
 तं पिता मम हस्तेन भित्त्वा भूमिमयाचत ॥ १९ ॥ हस्ताभरणपूर्णेन केदूराभरणेन च ॥ रक्ताङ्गुलितलेनाथ यथा दृष्टः पुरा मया ॥ २० ॥ नैव
 कल्पे विधिदृष्ट इति संविन्य चाप्यहम् ॥ कुशोक्तेव ततः पिण्डं दत्तवानविचारयन् ॥ २१ ॥ ततः पिता मे सुप्रीतो वाचा मधुरया तदा ॥ उवाच
 भरतश्रेष्ठ प्रीयमाणो मयानय ॥ २२ ॥ त्वया दायादवानस्मि कृतार्थोऽभुव च ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्र धर्मज्ञेन विपश्चिता ॥ २३ ॥ मया तु तव
 जिज्ञासा प्रशुक्लया दृढव्रत ॥ व्यक्त्वा न तु धर्मेषु कर्तुं लोकस्य चानय ॥ २४ ॥ यथा चतुर्थे धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् ॥ यापस्य हि तथा बृहः
 फलं प्राप्नोत्यरक्षिता ॥ २५ ॥ प्रमाणं यद्वि कुरुते धर्मोचारेषु पापिवः ॥ प्रजास्तदनुवर्तन्ते प्रमाणाचारितं सदा ॥ २६ ॥ त्वया च भरतश्रेष्ठ वेदध-
 र्माश्च शाश्वताः ॥ कृताः प्रमाणं प्रातिश्च मम निर्वर्तिताऽतुला ॥ २७ ॥ तन्मातृवाहं सुप्रीतः प्रीत्या च वरमुत्तमम् ॥ ददामि तं प्रतीच्छ त्वं त्रिषु
 लोकेषु दुर्लभम् ॥ २८ ॥ न ते प्रभविता मृत्पुण्याश्चापिपुमिच्छसि ॥ त्वतोऽभ्यमुज्ञां तं प्राप्य मृत्युः प्रभविता तव ॥ २९ ॥ किंवा ते प्रार्थितं भूयो
 ददामि वरमुत्तमम् ॥ तद्वद्ब्रूहि भरतश्रेष्ठ यत्ते मनसि वर्तते ॥ ३० ॥ इत्युक्तवन्तं तनहर्माभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ अष्टुवं कृतकृत्योऽहं प्रसन्ने त्वयि सत्त-
 म ॥ ३१ ॥ यदि त्वमुग्रं भूयस्त्वतोऽहोमि महद्युते ॥ प्रश्नमिच्छामि वै किंचिद्द्रव्याहृतं भवता स्वयम् ॥ ३२ ॥ स मामुवाच धर्मात्मा ब्रूहि भीष्म
 यदिच्छसि ॥ छेत्तारिम संशय सर्वं यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३३ ॥ अपृच्छं तमहं तां तन्माहर्हि नमेव च ॥ गतं लुप्तनिनां लोकं कौतूहलसमन्वि-
 तः ॥ ३४ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयन्ते पितरो देवा देवानमपि देवताः ॥ देवाश्च पितरोऽन्ये वा कान्यजामो वयं पुनः ॥ ३५ ॥

लोकाः पितृलोका इत्युच्यन्ते देवलोकपदेन ब्रह्मलोकः । एवं तदुक्तयथापेक्षौ मांश्च पितृयान्देवयानं । तत्र स्वर्गलोकस्थानां देवानां तदुच्यलोकप्रयगता पितरां देवतात्वेन मा-
 न्याः इति गम्यते । देवाः पितरः पितरो देवा इति देवानां पितृणां चोक्तं इति श्रुतं । अन्यं जनकाद्यां मृतात्मनोऽपि निरुद्धाः पितरः इत्युच्यन्त इति चेत्वा संशयं वयं कान्यजानहे

इति प्रश्नः ॥ ३५ ॥ तत्र पित्रादीनां देवतात्वात् प्राप्य स्वर्गादूर्ध्वस्थाने स्थितादत्तं श्राद्धं प्रीणतु ॥ लोकान्तरगतास्तु तात्कथं प्रीणयेदिति पृच्छति ॥ ३६ ॥ कानि-
निति । यद्वधःस्थाः पितरः कथं तर्हि तान्देवाद्या यजेरन् ॥ यद्युपरिस्थास्तर्हि कथमस्मदादयोऽल्पपुण्यास्तत्र गच्छेरन्ततः पशुदेवेषु श्राद्धदानं व्यर्थमित्याक्षेपाभिप्रायः ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आदिदेवमुताः ब्रह्मणः पुत्राः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ते देवादिनिस्तिर्पिताः सन्तः जगत् भूरादिलोकान् तत्रस्थांश्च देवान्धर्मन्यादीनाप्यापयन्ति श्रेयबलेन
कथं च दत्तमस्माभिः श्राद्धं प्रीणान्यथो पितॄन् ॥ लोकान्तरगतांस्तान् किन्तु श्राद्धस्य वा फलम् ॥ ३६ ॥ कान्यजन्ति स्म लोका वै सदेवनदानवाः ॥
सयक्षोरगगन्धर्वा सकिन्नरमहोरगाः ॥ ३७ ॥ अत्र मे संशयस्तीव्रः कौतूहलमतीति च ॥ तद्ब्रूहि मम धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्त-
स्य भीष्मस्योवाच वै पिता ॥ ३८ ॥ शन्तनुरुवाच ॥ संक्षेपेनैव ते वक्ष्ये यन्मां पृच्छसि भारत ॥ पितरश्च यथोद्धृताः फलं दत्तस्य चानव ॥ ३९ ॥ पि-
तॄणां कारणं श्राद्धे शृणु सर्वं समाहितः ॥ आदिदेवमुतास्तात पितरो दिवि देवताः ॥ ४० ॥ ताव यजन्ति स्म वै लोकाः सदेवाधुरभानुयाः ॥ सयक्षो-
रगगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ४१ ॥ आप्यायिताश्च ते श्राद्धैः पुनराप्याययन्ति च ॥ जगत्सदेवगन्धर्वमिति ब्रह्मानुज्ञासनम् ॥ ४२ ॥ ताल्यजस्व महा-
भाग श्राद्धैरग्यैरतन्द्रितः ॥ ते ते श्रेयो विधास्यन्ति सर्वकामफलप्रदाः ॥ ४३ ॥ त्वया चाराध्यमानास्ते नामगोत्रादिक्रीतैः ॥ अस्मानाप्याययिष्य-
न्ति स्वर्गस्थानपि भारत ॥ ४४ ॥ मार्कण्डेयस्तु ते शेषमेतत्सर्वं वक्ष्यति ॥ एष वै पितृभक्तश्च विदितत्मा च भारत ॥ ४५ ॥ उपस्थितश्च श्राद्धेद्य म-
मैवानुग्रहाय वै ॥ एनं पृच्छ महाभागमिदमुक्तवानन्तरधीयत ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहभारते सिन्धु हरिवंशपर्वणि श्राद्धकल्पप्रसङ्गो नाम षोडशोऽध्यायः ॥
॥ १६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततोहं तस्य वचनान्मार्कण्डेयं समाहितः ॥ प्रश्नं तमेवान्वपृच्छं यन्मे पृष्टः पुरा पिता ॥ १ ॥ स मामुवाच
धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ भीष्म वक्ष्यामि कात्स्न्येन शृणुष्व प्रयतो नव ॥ २ ॥ अहं पितृप्रसादाद्धै दीर्घायुद्वमवाप्तवान् ॥ पितृभक्त्यैव ल-
ब्धं च प्राग्लोके परमं यशः ॥ ३ ॥ सोऽहं युगस्य पर्यन्ते बहुवर्षसहस्रिके ॥ अधिरह्य गिरिं मेरुं तपोतप्यं सदुश्चरम् ॥ ४ ॥ ततः कदाचित्पश्या-
मि दिवं प्रज्वाल्य तेजसा ॥ विमानं महदायान्तमुत्तरेण गिरेस्तदा ॥ ५ ॥

तस्माद्यत्र कुत्र स्थितात् पित्रादीन् त एवं श्राद्धीयपन्नादिकं प्रापयन्ति । इदं च यजमानाय प्रयच्छन्ति । मुक्तेषु तु पितृषु स्वयं तुसाः सन्तो यजमानमेव त्रिवर्षेण तर्पयन्ती-
त्यर्थः ॥ ४२ ॥ अग्नैः मुख्यकल्पानुष्ठितैः अतन्द्रितः अगलसः ॥ ४३ ॥ अस्मान् पित्रादीन् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति हरिवंशे टीकार्या षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
उक्तं सप्तदशेऽध्याये पितृत्वं युक्तिसंभवम् ॥ आदिदेवमुतानां च तत्पुत्राणां परस्परम् ॥ १ ॥ ततोहं मे यया ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

मिति प्राणाग्निहोत्रे आध्यात्मिकदेवतातुल्या आधिदैविकदेवतातुल्यदर्शनात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भावयिष्यन्ति वर्धयिष्यन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति हरिवंशो टीकायां
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ सतानां पितृमुखाणां नाम स्थानविभेदतः ॥ वर्णनं क्रियतेऽश्वमेधेशो संशयापहम् ॥ १ ॥ एवं पितृणामुत्तमुक्त्वा तेषां गणभेदानाह । इत्युक्त
इत्यध्यायेन । देवं तमेव तत्कुमारम् ॥ १ ॥ २ ॥ सोमयज्ञाः शान्दहताः ॥ ३ ॥ वस्तवो नृणाः सुहृदाः आङ्गिरसः सुहृदाः सोमागन्धेयते मूर्तिरन्तः कर्मजदिव्यविग्रहन-

श्रद्धायाथितः सोमो लोकानायाययिष्यति ॥ समुद्रपर्वतवन् जङ्गमाजङ्गमैर्दृतम् ॥ ३८ ॥ आद्धानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति भानवाः ॥ तेभ्यः
पुष्टिं प्रजश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥ ३९ ॥ श्रद्धे ये च प्रदास्यन्ति त्रीन्विडान्नामगोत्रतः ॥ सर्वत्र वर्तमानस्तान् पितरः सपितामहान् ॥ भाव-
यिष्यन्ति सततं श्रद्धदानेन तर्पिताः ॥ ४० ॥ एवमाज्ञापितं पूर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ इति तद्वचनं सत्यं भवत्वद्य दिवौकसः ॥ पुत्राश्च
पितरश्चैव वयं सर्वे परस्परम् ॥ ४१ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ त एते पितरो देवा देवाश्च पितरस्तथा ॥ अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च ह ॥
॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते बिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ४३ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्युक्तोऽहं भगवता
देवदेवेन भास्वता ॥ सनत्कुमारेण पुनः पृष्टवान्देवमव्ययम् ॥ १ ॥ संदेहमरथेष्टं भगवन्तमस्मिन्मम् ॥ निबोध तमे गाढेय निखिल सर्वभा-
दिनः ॥ २ ॥ कियन्तो वै पितृगणाः कस्मिंल्लोके प्रतिष्ठिताः ॥ वर्त्तन्ते देवप्रवरा देवानां सोमवर्धनाः ॥ ३ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ सप्तैते यजतां
श्रेष्ठ स्वर्गे पितृगणाः स्मृताः ॥ चत्वारो मूर्तिमत्तश्च त्रयस्तेषाममूर्तयः ॥ ४ ॥ तेषां लोकं विसर्गं च कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ प्रभावं च महत्त्वं
च विस्तरेण तपोधन ॥ ५ ॥ धर्मभूर्तिधरास्तेषां त्रयो ये परमा गणाः ॥ तेषां नामानि लोकांश्च कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ६ ॥ लोकाः सनातना
नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ॥ अमूर्तयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥ ७ ॥ विराजस्य द्विजश्रेष्ठ वैराजा इति विश्रुताः ॥ यजानि तान्दे-
वगणा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ८ ॥ एते वै योगविद्वद्वा लोकान्याप्य सनातनान् ॥ पुनर्देवसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥

नतः । त्रयः वैराजाः अग्निव्यात्ताः बर्हिषद्वैश्वेति । एते अमूर्ताः कृत्स्नरूपः आकाशात्तदपि ब्रह्मन्तः । अमूर्तद्वारेण त्रिविधानि तादात्म्यामयवन्तः ॥ ४ ॥ अप्रयर्हितत्वात्
प्रथमं नीन्द्र गणनाह । धर्मेति ॥ ६ ॥ यत्र येषु लोकेषु लोकाः विषयाः स्वतन्त्राः त्रियद्विर्भूताः स्वर्गातिवनागतं व्यवहितं विरुद्धं च सर्वं वर्तमानं सन्निहितमवे-
त्यर्थः । भास्वराश्विन्मित्रागरीरा अतैत्तिकाः । त्रिगजस्य प्रजापतेर्भान्तः दृष्टाः सन्तस्तद्भारगिणः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एत इति । ये योऽभ्युदयाः निर्गुणं ब्रह्म अप्राप्य

सृणुमानशरणा अपि परैराग्याभावात् सनातनात् प्रजापतिलोकेऽपि प्राप्यपि प्रजापतिना सह कन्यान्तरे मुक्तिमलब्ध्या पुनः कन्यान्तरे सनकादिहोणे ब्रह्मवादिहोणे ब्रह्मवादिनो भूत्वा प्रजापतित एव जायन्ते ॥ ९ ॥ तदनन्तरं मृच्यन्त इत्याह । ते चिति ॥ १० ॥ ११ ॥ सोमरातां सोमं प्रापयन्ति वर्द्धयन्ति ते सोमप्राप्तोऽपि आह्वानि ददनस्तालोक्यं प्राप्य तद्वदेव मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवं द्विगोपि अधिकारे सति श्राद्धं दत्तम् । पितृकन्यावदुत्तरात्तरात् उत्तमं स्थानं प्राप्य क्रमेण मुच्यन्त इत्याशयेन सर्वेषां पितृपूजानां प्रत्येकं

ते तु प्राप्य स्मृतिं भूयः साङ्ख्यं योगमनुत्तमम् ॥ यान्ति योगगतिं सिद्धाः पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १० ॥ एते स्युः पितरस्तत योनिनां योगवर्द्धनाः ॥ आध्याययन्ति ये पूर्वं सोमं योगवलेन च ॥ ११ ॥ तस्माच्छ्रद्धानि देवानि योगिनां तु विशेषतः ॥ एव वै प्रथमः सर्गः सोमपानां महात्मनाम् ॥ १२ ॥ एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरिः ॥ पत्नी हिममतः श्रेया यस्या मैनाक उच्यते ॥ १३ ॥ मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः ॥ पर्वतप्रवरः पुत्रो नानारत्नमन्वितः ॥ १४ ॥ तिस्रः कन्यारु मेरायां जन्ममास शौराट् ॥ अपर्णमेकपर्णी च तृतीयमेकपाटलम् ॥ १५ ॥ तपश्चरन्त्यः सुमहदुश्चरं देवदानवैः ॥ लोकान्स्तपयामासुस्तास्तिष्ठः स्थानुजङ्गमान् ॥ १६ ॥ आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत् ॥ पाटलपुष्पमेकं च आदधवेकपाटला ॥ १७ ॥ एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यपेययत् ॥ उ मा इति निषेधनी मातृस्नेहेन दुःखिता ॥ १८ ॥ सा तथोक्ता तथा मात्रा देवी दुश्चरारिणी ॥ उमेत्येवाभवत् स्वमाता त्रिषु लोकेषु सुदरी ॥ १९ ॥ तथैव नाम्ना तेनेह विश्रुता योगवर्धिणी ॥ एतत् त्रिकुमारीकं जगत्स्थास्यति भार्गव ॥ २० ॥ तपश्चररीरास्ताः सर्वास्तिष्ठो योगमलान्विताः ॥ सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवाध्वरेतसः ॥ २१ ॥ उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी ॥ महायोगमलोपेता महादेवसुपस्थिता ॥ २२ ॥ असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः ॥ पत्नी दत्ता महाब्रह्मयोगाचार्याय धीमते ॥ २३ ॥ जैग्विच्यय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् ॥ एते चापि महाभागे योगाचार्यादुपस्थिते ॥ २४ ॥ लोकाः सोमपदा नाम मरीच्येत्र वै सुताः ॥ पितरो यत्र वर्तन्त देवास्तान्भावयन्त्युत ॥ २५ ॥

कन्यासन्ततिमाह । एतेषामिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पाटलायाः पुष्पम् एकपेयादौ स्वीकृतवती ॥ १७ ॥ उ इति संबुद्धयर्थे ॥ १८ ॥ १९ ॥ तिस्रः कुमारी यस्मिन् तत्रिकुमारीकम् ॥ २० ॥ यथा सनत्कुमारादय उध्वरेतस एवम् एता अपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुंसांमिव स्त्रीणामूर्ध्वरेतसामपि शाश्वतो लोको नास्तीति तासां पतिवर्णेन स्त्रीप्रति । उमेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ द्वितीयमग्निष्वात्ताख्यं गणमाह । लोका इति । सोमपदाः सोमयाजिप्राप्याः मरी येः प्रजागतिप्राप्याः श्रेकाः ॥ २५ ॥

अग्निषु अग्निमाध्येषु कर्मसु आत्माः गृहीताः पिण्यादिष्विष्टिषु ॥ २६ ॥ २७ ॥ अभूतानपि पितृन् दिव्यदृष्ट्या ददर्श दृष्ट्वापि एते मम भितर इति न ज्ञातवन्ती ॥ २८ ॥ व्रीडिता-
 तेषां विशेषतः स्वरूपज्ञानात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ व्यभिचारेण स्वपित्रातिक्रमेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुसुप्तान् तस्मिन्गुणमाणानामपि विमानानामेकदेशे स्थितत्वात् अतएव अप-
 रित्यकाननीन् निर्मथ्यान् । अग्निषु आहवनीयेषु आहितान् चानुमास्येषु सोमै आतिथ्येऽद्यो च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सद्यः संकल्पमात्रात् कर्माणि योगजशमः देव-
 अधिष्ठाता इति ख्याताः सर्व एवामितौजसः ॥ एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा नाम निम्नगा ॥ २६ ॥ अच्छोदं नाम विख्यातं सरो यस्याः समु-
 स्थितम् ॥ तथा न दृष्टपूर्वास्ते पितरस्तु कदाचन ॥ २७ ॥ अण्यमूर्तानथ पितृन् सा ददर्श शुचिस्मिता ॥ संभूता मनसा तेषां पितृन् स्वाब्जाभि-
 जानती ॥ २८ ॥ व्रीडिता तेन दुःखेन बभूव वरवर्णिनी ॥ सा दृष्ट्वा पितरं वरे वसुं नामान्तरिक्षगम् ॥ २९ ॥ अमावसुरिति ख्यातमायोः पुत्र यश-
 स्विनम् ॥ अद्रिकाप्सरसा युक्तं विमानेधिष्ठितं दिवि ॥ ३० ॥ सा तेन व्यभिचारेण मनसः कामरूपिणी ॥ पितरं प्रार्थयित्वा न्यं योगभ्रष्टा पपात ह
 ॥ ३१ ॥ त्रिण्यपश्यद्दिमानानि पतमाना दिवश्च्युता ॥ तस्मिन्गुणमाणानि सापश्यत्तेषु तान् पितृन् ॥ ३२ ॥ सुसुप्तान्परित्यक्तान् शनिश्चिष्विवाहितान् ॥
 त्रायध्वमित्युवाचार्ता पतन्ती तानवाक्शिवाः ॥ ३३ ॥ तैरुक्ता सा तु मा भैषीरिति व्योम्नि व्यवस्थिता ॥ ततः प्रसादयमास तान् पितृन्दिनया गि-
 रा ॥ ३४ ॥ ज्युस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्या व्यतिक्रमात् ॥ भ्रष्टैश्वर्या स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ॥ ३५ ॥ यैः क्रियन्ते हि कर्माणि शरीरै-
 र्दिवि देवतैः ॥ तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥ ३६ ॥ सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मातुषे ॥ तस्मात्त्वं तपसः पुत्रि प्रेत्येदं प्राप्स्य-
 से फलम् ॥ ३७ ॥ इत्युक्ता पितृभिः सा तु पितृन्प्रासादयत्स्वकान् ॥ ध्यात्वा प्रसादं ते चक्रुस्तस्याः सर्वैरनुकम्पया ॥ ३८ ॥ अवश्यंभाविनं ज्ञा-
 त्वा तैर्मृदुस्ततस्तु ताम् ॥ अस्य राज्ञो वसोः कन्या त्वमपत्यं भविष्यसि ॥ ३९ ॥ उत्पन्नस्य पृथिव्यां तु मातुषेषु महात्मनः ॥ कन्या च भूत्वा
 लोकान्स्वायुनः प्राप्स्यसि दुर्लभान् ॥ ४० ॥ पाराशरस्य दयादं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि ॥ स वेदमेकं ब्रह्मर्षिश्चतुर्द्रो विभजिष्यति ॥ ४१ ॥ महा-
 भिषस्य पुत्रौ द्वौ शन्तनोः कीर्तिवर्द्धनौ ॥ विचित्रवीर्यं धर्मज्ञं तथा चित्राङ्गदं शुभम् ॥ ४२ ॥ एतानुस्याद्य पुत्रांस्त्यं पुनर्लोकान्प्राप्स्यसि ॥ व्यति-
 क्रमास्पितृणां च जन्म प्राप्स्यसि कुत्सितम् ॥ ४३ ॥ अस्यैव राज्ञः कन्या त्वमाद्रिकायां भविष्यति ॥ अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययेनिजा ॥ ४४ ॥
 त्वेतैजसेदृश्यामी सत्याम् । मानुषे तु कर्मनिर्तरं प्रेत्य मृत्वा कर्माणि फलन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ महाभिषस्य प्रागजन्मनि तस्यैव शन्तनुहोणवतीर्ण-
 स्य ॥ ४२ ॥ इयं कथा आदिपर्वणि अनुसन्धेया ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ तृतीयं गणमाह । वैभ्राजा इति । विभ्राजः सूर्यस्यैव वैभ्राजाः वर्हिषह इति केवलम् इन्द्रियायजकमाज्याः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पीवरी एव विशेषणानि योगा-
चेत्यादीनि योगा स्वयं योगिनी योगिनः पत्नी या नो माता चेति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अमूर्तिमन्त इत्यादिना ॥ ५६ ॥ देवपूज्यांश्चिद्व-
एवमुक्ता तु दाशेयी जाता सत्यवती तदा ॥ मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना राज्ञस्तस्य वसोः सुता ॥ ४५ ॥ वैभ्राजा नाम ते लोका दिवि सन्ति सुदर्शनाः ॥
यत्र वर्हिषदो नाम पितरो दिवि विश्रुताः ॥ ४६ ॥ तान्वै देवगणाः सर्वे यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ नागाः सर्पाः सुपर्णाश्च भावयन्त्यमितौजसाः ॥ ४७ ॥
एते पुत्रा महात्मानः पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ॥ महात्मनो यक्षभागस्तेजोयुक्तास्तपस्विनः ॥ ४८ ॥ एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ॥ योगा-
च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥ ४९ ॥ भवित्री द्वापरं प्राप्य युगं धर्मभृतां वरा ॥ पराशरकुलोद्भूतः शुक्रो नाम महतपाः ॥ ५० ॥ भवि-
ष्यति युगे तस्मिन्महायोगी द्विजर्षभः ॥ व्यासादृण्यां संभूतो विभूभोगिरिव ज्वलच्च ॥ ५१ ॥ स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति ॥
कन्यां पुत्रांश्च चतुरो योगाचार्यान्महाबलान् ॥ ५२ ॥ कूर्जं गौरं प्रभुं शंभुं कृत्वा कन्यां तथैव च ॥ ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीं त्वणुहस्य च ॥ ५३ ॥
एतानुत्पाद्य धर्मात्मा योगाचार्यान्महाव्रतान् ॥ श्रुत्वा स्वजनकाद्वर्णान्यासादमितबुद्धिमात्रा ॥ ५४ ॥ महायोगी ततो गन्ता पुनरावर्तिनीं गतिम् ॥
यत्तत्पदमनुद्दिशमव्ययं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ५५ ॥ अमूर्तिमन्तः पितरो धर्मसूतिधरा मुने ॥ कथा यत्रयमुत्पन्ना वृष्ण्यन्धककुलान्वया ॥ ५६ ॥ सुकाला-
नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ॥ निरता दिवि लोकेषु ज्योतिर्भासिषु भासुराः ॥ सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान्भावयन्त्युत ॥ ५७ ॥ तेषां वै मान-
सी कन्या गौर्नाम्ना दिवि विश्रुता ॥ तवैव वंशे या दत्ता शुक्रस्य महिषी प्रिया ॥ एकशृङ्गेति विख्याता साध्यानां कीर्तिवर्द्धिनी ॥ ५८ ॥ मरीचिगर्भा-
स्तौल्लोकास्माश्रित्य व्यवस्थिताः ॥ ये त्वथाङ्गिरसः पुत्राः साध्यैः सर्वद्विताः पुरा ॥ ५९ ॥ तान्शत्रियगणांस्ततः भावयन्ति फलार्थिनः ॥ तेषां
तु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ॥ ६० ॥ पत्नी सा विश्वमहतः स्नुषा वै बृहदशर्मणः ॥ राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥ ६१ ॥ तस्य
यज्ञे पुरा गीता गाथाः प्रीतिर्महर्षिभिः ॥ तदा देवयुगे तात वाजिमेधे महाभस्वे ॥ ६२ ॥ अग्नेर्जन्म तथा श्रुत्वा शाण्डिल्यस्य महात्मनः ॥ दिलीपं
यजमानं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥ सत्यवन्तं महात्मानं तेपि स्वर्गजितो नराः ॥ ६३ ॥

गणान् व्याख्याय मनुष्यपूजेषु मर्तेषु चतुर्षु गणेषु प्रथममाह । सुकाला इति । द्विजाः ब्राह्मणाः भावयन्ति तर्पयन्ति ॥ ५७ ॥ तवैव वंश इति मार्कण्डेयस्य भीष्मं प्रति वच-
नं शुक्रस्येवम् अपरा भार्या ॥ ५८ ॥ द्वितीयमाह । मरीचिगर्भात् मूर्यरश्मिप्रकाशयान् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शाण्डिल्यस्य शाण्डिल्यगोत्रात्प्रत्यस्य ॥ ६३ ॥

तृतीयं गणमाह । सुस्वधा इति । कर्दमस्य पितरः पुलहात्मनयश्चाः ॥ ६४ ॥ दिवि आकाशे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ कर्वेदुहितरि स्वधायां हिरण्यगर्भस्याग्रेः सुताः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 भावयति पुनाति ॥ ६९ ॥ तेषां पितृणाम् अश्रुणामालूज्यत्वेनाङ्गीकारात् ॥ ७० ॥ अत्रैव हेतुमाह । पितृणामिति । सर्वेषां सत्त्वानामपि गणानाम् आदिसर्गेण प्रथममुत्पन्न-
 त्वेनेत्यर्थः । तस्मात् एवं यमं ते श्राद्धदेवं वदन्ति अयं भावः । यमः पितृणामधिपतिरिति श्रुतेः । स्वधर्मेण यमपितृस्वरूपेण हेतुना सर्वश्राद्धदेवताधिपतित्वाद्यमेव श्राद्धदेव इति ।
 एनमिति बुद्धौ सच्चिदहितयान्वादेशेन निर्देशः । यतोऽयं पितृणामादिसर्गस्तस्मादेतं यमं श्राद्धदेवमिति वदन्ति वेदा उदाहृता इति ॥ ७१ ॥ स्वधां पुरोधाय स्वधाशब्दं पूर्वं कृत्वा
 स्वधा पितृभ्य इत्येवं मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ सोमस्येति । अग्नौ सोमस्य अग्नेर्वैश्वतस्य यमस्य आप्यायनं कृत्वा सोमाय पितृभ्यते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमो
 सुस्वधा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ समुत्पन्नास्तु पुलहान्महात्मानो द्विजर्षभाः ॥ ६४ ॥ लोकेषु दिवि वर्तन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ॥ तांश्च वैश्य-
 गणांस्तात भावयन्ति फलार्थिनः ॥ ६५ ॥ तेषां वै मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ॥ ययातेर्जननी ब्रह्मन् महिषी नहुषस्य च ॥ ६६ ॥ त्रय एते
 गणाः प्रोक्ताश्चतुर्थं तु निबोध मे ॥ उत्पन्ना ये स्वधायां ते सोमपा वै कवेः सुताः ॥ हिरण्यगर्भस्य सुताः शुद्धास्तात् भावयन्त्युत ॥ ६७ ॥ मानसा
 नाम ते लोका यत्र तिष्ठन्ति ते दिवि ॥ तेषां वै मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा ॥ ६८ ॥ या भावयति भूतानि दक्षिणापथगामिनी ॥ पुरुकुत्सस्य
 या पत्नी त्रसद्भ्योर्जनन्यपि ॥ ६९ ॥ तेषामथाभ्युपगमाम्भुस्तात युगे युगे ॥ प्रवर्तयेति श्राद्धानि नष्टे धर्मे प्रजापतिः ॥ ७० ॥ पितृणामादिसर्गेण
 सर्वेषां द्विजसत्तम ॥ तस्मादेनं स्वधर्मेण श्राद्धदेवं वदन्ति वै ॥ ७१ ॥ सर्वेषां राजतं पात्रमथवा रजतान्वितम् ॥ दत्तं स्वधां पुरोधाय श्राद्धं प्रीणाति
 वै पितृन् ॥ ७२ ॥ सोमस्याप्यायनं कृत्वा अग्नेर्वैश्वतस्य च ॥ उदगायनमप्यग्नावध्यभोवेऽसु वा पुनः ॥ ७३ ॥ पितृन् प्रीणाति यो भक्त्या
 पितरः प्रीणयन्ति तम् ॥ यच्छन्ति पितरः पुष्टिं प्रजाश्च विपुलास्तथा ॥ ७४ ॥

यमायाङ्गिरसे स्वधा नम इति स्वधां पुरोधाय तिस्र आहुतीर्हृत्स्वत्यर्थः । हुत्वा पितृन्प्रीणातीत्यग्निमेणान्वयः । वैश्वतस्य चेति चकारः तृतीयाहुतेर्विकल्प्यार्थः । अतएवाश्व-
 लायनानां सा नास्त्येव । अपिशब्दो वाऽर्थः । उदगायनमायत्र कर्तव्यं स्वधामन्त्रेण होमि दक्षिणापथगा आहुतीर्दद्यात् स्वाहामन्त्रेण होमि न उदगपथगे अप्याहुती भवतः । यदाहा-
 श्वलायनः । सोमाय पितृभ्यते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेणाग्निं पूर्वमिति उदगायनपदादेशाच्च स्वाहान्त्रपक्षेऽपि सूचिनः दैव्यम् आर्षम् । आकारप-
 क्षेपजं वा अह्नयसावेऽप्यसु इति च्छेदः । एनञ्च नीर्थ एव ज्ञेयम् वा पुनः पुनश्च पक्षान्नरमर्भनीत्यर्थः । अग्निमग्ना वै देवाः प्राणिमुक्त्वाः पितर इति ब्रह्मणात् ब्रह्मणपणावपि
 होतव्यमिति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ देवतानामपेक्षया पितरः पूर्वम् आप्यायनेन प्रीतिकरा इत्यर्थः । शीघ्रेति । देवाश्चिरप्रसादा इति दुराराध्या इति भावः ॥ ७६ ॥ मागवेति मार्कण्डेयं संबोध्यति सन-
त्कुमारः ॥ ७७ ॥ सविज्ञानम् आनुभविकज्ञानेति तम् ॥ ७८ ॥ एतां श्राद्धफलरूपां निशामय पश्य मांसचक्षुषा न हि दृश्यत इति संबन्धः ॥ ७९ ॥ एवमुक्त्वा चक्षुर्दत्त्वा जगत्पेति
द्वयोः संबन्धः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ निशामितं चक्षुर्दानात्माक् तन्मूलेन श्रुतं तत् निबोध बुध्यस्व ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशो हरिवंशटीकायाञ्च अष्टादशोऽ-
ध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ८३ ॥ दिव्यं ज्ञानं समासाद्य मार्कण्डेयमुत्तमान् ॥ यत्तेकोनविंशत्र वण्यतेनन्दना भता ॥ १ ॥ अत्र इत्युक्त्वा भगवान्देव इत्युपसंहारात्सप्तकुशा-
स्वर्गमारोग्यमेवाथ यदन्यदपि चेप्सितम् ॥ देवकार्यादिषु मुने पितृकार्यं विज्ञाप्यते ॥ ७५ ॥ देवतानां हि पितरः पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ शीघ्रप्रसादा
ह्यक्रोधा लोकस्याप्यायनं परम् ॥ ७६ ॥ स्थिरप्रसादाश्च सदा तान्नमस्यस्व भार्गव ॥ पितृभक्तोऽसि विप्रैर् मद्भक्तश्च विशेषतः ॥ ७७ ॥ श्रेयस्तेद्य विद्या-
स्यामि प्रत्यक्षं कुरु तत्स्वयम् ॥ दिव्यं चक्षुः सविज्ञानं प्रादिशामि च तेऽनघ ॥ ७८ ॥ गतिमेतामप्रमतो मार्कण्डेय निशामय ॥ नहि योगगतिर्दिव्या
पितॄणां च परा गतिः ॥ ७९ ॥ त्वद्विधेनापि सिद्धेन दृश्यते मांसचक्षुषा ॥ स एवमुक्त्वा देवेणो माधुपस्थितमग्रतः ॥ ८० ॥ चक्षुर्दत्त्वा सविज्ञानं देवाना-
मपि दुर्लभम् ॥ जगाम गतिमिष्टां वै द्वितीयोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ८१ ॥ तन्निबोध कुरुश्रेष्ठ यन्मयासांनिशामितम् ॥ प्रसादात्तस्य देवस्य दुर्ज्ञेयं भुवि मा-
नुषैः ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशो हरिवंशपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ८३ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ आसन्पूर्वयुगे तात भद्रा-
जात्मजा द्विजाः ॥ योगधर्ममनुप्राप्य भ्रष्टा दुश्चरितेन वै ॥ १ ॥ अपभ्रंशमनुप्राप्ता योगधर्मापचारिणः ॥ महतः सरसः परे मानसस्य विसंज्ञिताः ॥ २ ॥
तमेवार्थमनुध्यातो नष्टमस्त्विव मोहिताः ॥ अप्राप्य योगं ते सर्वे संयुक्ताः कालधर्मणा ॥ ३ ॥ ततस्ते योगविभ्रष्टा देवेषु सुचिरोपिताः ॥ जाताः कौशि-
कदायादाः कुरुक्षेत्रे नरर्षभाः ॥ ४ ॥ हिंसया विहरिष्यन्तो धर्मं पितृकृतेन वै ॥ ततस्ते पुनराजातिं भ्रष्टाः प्राप्स्यन्ति कुत्सिताम् ॥ ५ ॥ तेषां पि-
तृप्रसादेन पूर्वजातिवृत्तेन वै ॥ स्मृतिरूपस्यते प्राप्य तां तां जातिं जुगुप्सिताम् ॥ ६ ॥

स्वात्ममेव मार्कण्डेय उवाच । आसन्नित्यादि । दुश्चरितेन योगविरोधिना कर्मणा ॥ १ ॥ सरसः परे अपभ्रंशम् अनुप्राप्ताः पतिताः ॥ २ ॥ अनुध्यातः अनुध्यायन्तः योगं योगशि-
द्धिम् । कालधर्मणा मृत्युना ॥ ३ ॥ तप इति । योगभ्रष्टाः देवलोकमेव गच्छन्ति नत्वन्यां गतिमिति भावः ॥ ४ ॥ हिंसयेति । पितृकृते पित्रर्थन्यमम् उद्दिश्य हिंसया विहरिष्यन्त
इति श्राद्धव्यपदेशेन ब्राह्मणा अपि हिंसावृत्त्या जीवन्त इत्यर्थः । तत एव पाणान्ते कुत्सिताम् आज्ञातिं जन्म प्राप्स्यन्ति ॥ ५ ॥ तेषामिति । पित्राराधनप्रभावात्ते नीचजा-
तयोपि जातिस्मरा अभूवन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

जातिस्मत्त्वादिव धर्माग्रा अपि जाताः । ब्राह्मण्यं च जन्मान्तरे लब्धवन्त इत्याह । तत इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ते तव मार्कण्डेयस्य ॥ ९ ॥ योगो योगसिद्धिः । व्यसनेर्धृगयादितिः कटुतां क्रूरत्वम् इताः प्राप्ताः । गुरुदोहिण्येनं योगं प्राप्यापि नाशयन्तीति संबन्धः ॥ १० ॥ ये अयाच्यन्ति दारदीनि न याचन्ते ते योगं प्राप्नुवन्तीति पञ्चमर्थेनान्वयः । एवं सर्वत्र योज्यम् ॥ ११ ॥ नष्टानुगेषिणः नष्टद्रव्यादिसाधनार्थे चोरावेषणगराः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनार्यसंकथा श्रम्यगोष्ठी गेहोषु आत्मर्षिमाप्तासु ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवमिवा उक्ताकाराः ॥

ते धर्मचारिणो नित्यं भविष्यन्ति समाहिताः ॥ ब्राह्मण्यं प्रति लप्स्यन्ति ततो भूयः स्वकर्मणा ॥ ७ ॥ ततश्च योगं प्राप्स्यन्ति पूर्वजातिकृतं पुनः ॥ भूयः सिद्धिमनुप्राप्ताः स्थानं प्राप्स्यन्ति शाश्वतम् ॥ ८ ॥ एवं धर्मे च ते बुद्धिर्भविष्यति पुनः पुनः ॥ योगधर्मे च नितरां प्राप्स्यसे बुद्धियुतमाम् ॥ ९ ॥ योगो हि दुर्लभो नित्यमरुप्रज्ञैः कदाचन ॥ लब्ध्वापि नाशयन्त्येनं व्यसनेः कुटुतामिताः ॥ अधर्मेष्वेव वर्तन्ते प्रादयन्ते गुरुनपि ॥ १० ॥ याचन्ते न त्वयाच्यन्ति रक्षन्ति शरणगताश्च ॥ नावजानन्ति कृपणान्वाद्यन्ते न धनोष्मणा ॥ ११ ॥ युक्ताहारविहराश्च युक्तचेष्टाः स्वकर्मसु ॥ ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च न नष्टानुगेषिणः ॥ १२ ॥ नोपभोगरता नित्यं न मांसमधुभक्षणाः ॥ न च कामपरा नित्यं न विप्राऽसौविनस्तथा ॥ १३ ॥ नाऽनार्यसंकथासक्ता नालस्योपहृतास्तथा ॥ नात्यन्तमानसंस्तता गोष्ठोऽप्यनिरतास्तथा ॥ १४ ॥ प्राप्नुवन्ति नरा योगं योगो वै दुर्लभो भुवि ॥ प्रशान्ताश्च जितक्रोधा मानहंकारवर्जिताः ॥ १५ ॥ कल्याणभाजनं यं तु ते भवन्ति यतन्त्रताः ॥ एवंविधास्तु ते तात ब्रह्मणा ह्यभवंस्तदा ॥ १६ ॥ स्मरन्ति ह्यात्मनो दोषं प्रसादकृतमेव तु ॥ ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च शान्ते कर्मणि संस्थिताः ॥ १७ ॥ योगधर्माद्धि धर्मज्ञ न धर्मोस्ति विशेषवान् ॥ वरिष्ठः सर्वधर्माणां तमेवाचर भार्गव ॥ १८ ॥ कालस्य परिणामेन लज्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ तत्परः प्रयतः श्राद्धी योगधर्ममयाप्यसि ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ अष्टादशैव वर्षाणि त्वेकाहमिव मेभवत् ॥ २० ॥ उपासतस्तं देवेशं वर्षाण्यष्टादशैव ये ॥ प्रसादात्तस्य देवस्य न ग्लानिरभवत्तदा ॥ २१ ॥ न क्षुत्पिपासे कालं वा जानामि स्म तदानव ॥ पश्चाच्छिष्यसकाशात् कालः संविदितो मया ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कालस्य परिणामेन कालक्रमेण श्राद्धं श्रद्धावान् ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वेति मार्कण्डेयवाक्यम् ॥ २० ॥ उपासतस्तं देवेशमिति पादः पूरणं संबध्यते । अष्टादश वर्षाणि मे ग्लानिर्नाभवदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि दीक्षायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विशेषं वर्णयते ब्रह्मदत्त उपायुधस्तथा ॥ पूजनीयकथा शुक्रश्रोत्रोक्तो नीतिरनुत्तमा ॥ १ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ तान्पूर्वं भारद्वाजदायादान्ततः द्वितीये जन्मनि कुरुक्षेत्रे कौशिकाल्मजान्
 अपश्यम् । आपणेय हे भीष्म विभुः सनत्कुमारः ॥ २ ॥ तेषां कुशिकाल्मजानां यः सप्तमो द्विजः पितृवर्ती नाम स एव सप्तमे जन्मनि ब्रह्मदत्तोऽभवत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ तेषां भारद्वाजानाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ यतीपस्येति द्वयोः संबन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सखा आसेति पदच्छेदः आसीदित्यर्थः । शिक्षां वेदाङ्गकर्मः संहिता-
 मार्कण्डेय उवाच ॥ तस्मिन्नन्तर्हिते देवं वचनात्तस्य वै प्रभोः ॥ चक्षुर्दिव्यं सविज्ञानं प्रादुरसीत्तदा मम ॥ १ ॥ ततोहं तानपश्यं वै ब्राह्मणान्कौशि-
 कात्मजान् ॥ आपणेय कुरुक्षेत्रे यानुवाच विभुर्मम ॥ २ ॥ ब्रह्मदत्तोभवद्वाजा यस्तेषां सप्तमो द्विजः ॥ पितृवर्तीति विख्यातो नामा शीलैः कर्मणा ॥
 ॥ ३ ॥ शुक्रस्य कन्या कृत्वी तं जनयामास पार्थिवम् ॥ अणुहात्पार्थिवश्चेष्टात्काम्पिल्ये नगरोत्तमे ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ यथोवाच महाभागो मा-
 र्कण्डेयो महातपाः ॥ तस्य वंशमहं राजन्कीर्तायिव्यामि तच्छृणु ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अणुहः कस्य वै पुत्रः कस्मिन्काले बभूव ह ॥ राजा ध-
 र्मेभृतां श्रेष्ठो यस्य पुत्रो महायशः ॥ ६ ॥ ब्रह्मदत्तो नरपतिः किंवीर्यः स बभूव ह ॥ कथं च सप्तमस्तेषां स बभूव नराधिपः ॥ ७ ॥ न ह्यल्पवी-
 र्याय शुक्रो भगवाँल्लोकयूजितः ॥ कन्यां प्रादाद्यद्योगात्मा द्रुत्वीं कीर्तिमतीं प्रभुः ॥ ८ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ ब्रह्मदत्तस्य
 चरितं तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥ यथा च वर्तमानास्ते संसारं च द्विजातयः ॥ मार्कण्डेयेन कथितास्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १० ॥ भीष्म उवाच ॥
 प्रतीपस्य तु राजर्षेस्तुल्यकालो नराधिपः ॥ पितामहस्य मे राजन् बभूवेति मया श्रुतम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मदत्तो महाभागो योगी राजर्षिसत्तमः ॥ ऋ-
 तज्ञः सर्वभूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥ १२ ॥ सखास गालवो यस्य योगाचार्यो महायशः ॥ शिक्षामुत्पाद्य तपसा क्रमो येन प्रवर्तितः ॥ कण्डरी-
 कश्च योगात्मा तस्यैव सचिवो महान् ॥ १३ ॥ जात्यन्तरेषु सर्वेषु सखायः सर्व एव ते ॥ सप्तजातिषु सप्तैव बभूवुरमितौजसः ॥ यथोवाच महाभागो
 मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १४ ॥ तस्य वंशमहं राजन् कीर्तायिव्यामि तच्छृणु ॥ ब्रह्मदत्तस्य पौराणां पौरवस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ बृहत्क्षत्रस्य
 दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः ॥ सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ॥ १६ ॥ तेनेदं निर्मितं पूर्वं हस्तिनापुरमुत्तमम् ॥ हस्तिनश्चापि दा-
 यादस्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ १७ ॥

याः पदानां च सहायः । अन्नावाकामो निर्भुजं नृयात्स्वर्गकामः पतृणमुभयकाम उभयमन्तरेणेति श्रुतिमासिद्ध एव पूर्वज्ञानादप्रवर्तितः सन् गालवेन प्रवर्तित इत्यर्थः । तस्य
 ब्रह्मदत्तस्य ॥ १३ ॥ सप्तजातिषु सप्तसु जन्मसु ते सप्त परस्परं सहाया बभूवुरिति संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आवत्तको अवन्त्यां श्वो राजा सेनजित् यस्य एते रुचिरादयः परिवत्सकाः पुत्राः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ पुत्र इति । तस्य ब्रह्मदत्तस्य तनयो विष्वक्सेनो नाम स च योगात्मा योगेन धृतधारिणः ॥ २८ ॥ एतद्व व्याचष्टे । विभ्राजो ब्रह्मदत्तस्य पितामहः । स्वकृतेन वक्ष्यमाणेन कर्मणा अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च ॥ अजमीढस्य धूमिन्यां जज्ञे बृहदिषुनृप ॥ बृहद्वनुहृदिषोः पुत्रस्तस्य महापुत्राः ॥ १८ ॥ बृहद्वमेति विख्यातो राजा परमधार्मिकः ॥ सत्यजित्तनयस्तस्य विश्वजित्तस्य चात्मजः ॥ १९ ॥ पुत्रो विश्वजित्श्चापि सेनजित्पुथिवीपतिः ॥ पुत्राः सेनजितश्चासन् चत्वारो लोकाविश्रुताः ॥ २० ॥ रुचिरः श्वेतकेतुश्च महिम्नारस्तथैव च ॥ वत्सश्चावन्तको राजा यस्यैते परिवत्सकाः ॥ २१ ॥ रुचिरस्य तु दयादः पृथुसेनो महापुत्राः ॥ पृथुसेनस्य पारस्तु पारान्नापस्तु जज्ञिषान् ॥ २२ ॥ नीपस्यैकशतं तात पुत्राणामभिमतौजसाम् ॥ महारथानां राजेन्द्र शूराणां बाहुशालिनाम् ॥ नीपा इति समाख्याता राजानः सर्व एव ते ॥ २३ ॥ तेषां वंशकरो राजा नीपानां कीर्तिवर्द्धनः ॥ काम्पिल्ये समरो नाम सचेष्टसमरोभवत् ॥ २४ ॥ समरस्य परः पारः सदृश इति ते त्रयः ॥ पुत्राः परमधर्मज्ञाः परपुत्रः पृथुर्वभौ ॥ २५ ॥ पृथोस्तु सुकृतो नाम सुकृतेनैह कर्मणा ॥ जज्ञे सर्वगुणोपेतो विभ्राजस्तस्य चात्मजः ॥ २६ ॥ विभ्राजस्य तु पुत्रोभूदणुहो नाम पार्थिवः ॥ वभौ शुकस्य जामाता कृत्वीभर्ता महापुत्राः ॥ २७ ॥ पुत्रोऽणुहस्य राजर्षिर्ब्रह्मदत्तोऽभवत्पुमुः ॥ योगात्मा तस्य तनयो विष्वक्सेनः परंतपः ॥ २८ ॥ विभ्राजः पुनरायातः स्वकृतेनैह कर्मणा ॥ ब्रह्मदत्तस्य पुत्रोऽन्यः सर्वसेन इति श्रुतः ॥ २९ ॥ चक्षुषी तस्य निर्भिन्ने पक्षिण्या पूजनयया ॥ सुचिरोषितया राजन् ब्रह्मदत्तस्य वेऽमनि ॥ ३० ॥ अथास्य पुत्रस्त्वपरो ब्रह्मदत्तस्य जज्ञिषाच्च ॥ विष्वक्सेन इति ख्यातो महाबलपराक्रमः ॥ ३१ ॥ विष्वक्सेनस्य पुत्रोभूदण्डसेनो महीपतिः ॥ भछाटोस्य कुमारोभूद्राधेयेन हतः पुरा ॥ ३२ ॥ दण्डसेनात्मजः शूरो महात्मा कुलवर्द्धनः ॥ भछाटपुत्रो दुर्देष्टिरभवच्च युधिष्ठिरा ॥ ३३ ॥ स तेषामभवद्राजा नीपानामन्तकृन्तृप ॥ उग्रायुधेन यस्यार्थे सर्वे नीपा विनाशिताः ॥ ३४ ॥ उग्रायुधो मदेतिस्को मया विनिहतो युधि ॥ दर्पाच्चितो दुर्परुचिः सततं चानये रतः ॥ ३५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उग्रायुधः कस्य सुतः कस्मिन्वंशेय जज्ञिषाच्च ॥ किमर्थं चैव भवता निहतस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ३६ ॥ भीष्म उवाच ॥ अजमीढस्य दयादो विद्वान् राजा यर्वीनरः ॥ धृतिर्मांस्तस्य पुत्रस्तु तस्य सत्यधृतिः सुतः ॥ ३७ ॥ जज्ञे सत्यधृतेः पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान् ॥ दृढनेमिसुतश्चापि सुधर्मा नाम पार्थिवः ॥ ३८ ॥

विष्वक्सेनरूपेण पुनरिमं लोकं ब्रह्मदत्तः पुत्रो भूत्वा आयात इत्यर्थः ॥ २९ ॥ पूजनीयया विचित्रवदक्या ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ महानिति नाम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कार्तिः कृतस्य पुत्रः येन पञ्चालाधिपतिर्हत् इति संबन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रस्तारः

आसीत्सुधर्मणः पुत्रः सार्वभौमः प्रजेश्वरः ॥ सार्वभौम इति ख्यातः पृथिव्यामेकराट्टिभुः ॥ ३९ ॥ तस्यान्ववाये महति महान्यौरवनन्दनः ॥ महत-
श्चापि पुत्रस्तु राजा स्वमरथः स्मृतः ॥ ४० ॥ पुत्रो स्वमरथस्यापि सुपाशौ नाम पार्थिवः ॥ सुपाश्वर्तनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ॥ ४१ ॥
सुमतेरपि धर्मात्मा सन्नतिर्नाम वीरवान् ॥ तस्य वै सन्नतेः पुत्रः कृतो नाम महाबलः ॥ ४२ ॥ शिष्यो हिरण्यनाभस्य कौशलस्य महात्मनः ॥
चतुर्विंशतिधा तेन सत्राच्याः सामसंहिताः ॥ ४३ ॥ स्मृतास्ते प्राच्यसामानः कार्तियो नाम सामगाः ॥ कार्तिरुग्रायुधः सोथ वीरः पौरवन्दनः
॥ ४४ ॥ बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य पितामहः ॥ नीपो नाम महतेजाः पञ्चालाधिपतिर्हत् ॥ ४५ ॥ उग्रायुधस्य दयादः क्षेम्यो नाम महायशः ॥
क्षेम्यात्सुवीरो नृपतिः सुवीरात् नृपंजयः ॥ ४६ ॥ नृपंजयाद्दुहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः ॥ स चायुग्रायुधस्तात दुर्बुद्धिरभवत्तदा ॥ ४७ ॥
प्रबृद्धचक्रो बलवान्नापिन्तकरणो महान् ॥ स दर्पपूर्णो हत्वाजौ नीपानन्याश्च पार्थिवान् ॥ ४८ ॥ पितृयुपरते महां श्रावयामास किल्बिषम् ॥ माम-
मातैः परिवृतं शयानं धरणीतले ॥ ४९ ॥ उग्रायुधस्य राजेन्द्र दूतोऽभ्येत्य वचोब्रवीत् ॥ अद्य त्वं जननीं भीष्म गन्धकालीं यशस्विनीम् ॥ स्त्रीर-
त्नं मम भार्यायै प्रयच्छ कुरुपुङ्गव ॥ ५० ॥ एवं राज्यं च ते रक्षितं धनानि च न संशयः ॥ प्रदास्यामि यथाकाममहं वै रत्नभागमुवि ॥ ५१ ॥ मम
प्रज्वलितं चक्रं निशम्येदं सुदुर्जयम् ॥ शत्रवो विद्रवन्त्याजौ दर्शनादेव भारत ॥ ५२ ॥ राष्ट्रस्येच्छसि चेत्स्वस्ति प्राणानां वा कुलस्य वा ॥ शासने
मम तिष्ठस्व न हि ते शान्तिरन्यथा ॥ ५३ ॥ अयः प्रस्तारशयने शयानस्तेन चोदितः ॥ दूतान्तर्हितमेतद्रे वाक्यमग्निशिखोपमम् ॥ ५४ ॥ ततो-
हं तस्य दुर्बुद्धेर्विज्ञाय मतमन्युत ॥ आज्ञापयं वै सङ्ग्रामे सेनाध्यक्षांश्च सर्वज्ञः ॥ ५५ ॥ विचित्रवीर्य बालं च मदुपाश्रयमेव च ॥ दृष्ट्वा क्रोधपरीतात्मा
युद्धायैव मनो दधे ॥ ५६ ॥ निगृहीतस्तदाहं तैः सच्चैर्मन्त्रकोविदैः ॥ ऋत्विग्भिर्वेदकल्पैश्च सुहृद्भिश्चार्थदशीभिः ॥ ५७ ॥ स्निग्धैश्च शस्त्रविद्भिश्च
संयुगस्य निवर्तने ॥ कारणं श्रावितश्चास्मि युक्तरूपं तदाऽनय ॥ ५८ ॥ मन्त्रिण ऊचुः ॥ प्रवृत्तचक्रः पापसौ त्वं चाज्ञौचगतः प्रभो ॥ न चैषः
प्रथमः कल्पो युद्धं नाम कदाचन ॥ ५९ ॥

धृतवान् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ प्रवृत्तेति । उच्छृङ्खलप्रवृत्तेः शस्त्रनियन्त्रितस्य च युद्धं प्रथमो मुख्यः कल्पो न भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ संक्रमः उपायान्तरेण शमः ॥ ६५ ॥ अनुनीयमानः प्रसादमानः ॥ ६६ ॥ तस्य उपायुधस्य ॥ ६७ ॥ अहं तस्य चक्रम् आजानिवृत्ते
 प्रयमिति जने ॥ तं स्वकर्मणा हतं जने ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ काम्पिल्ये दक्षिणपाञ्चाले नीपेश्वरे पृषतस्य पितामहे उपायुधेन हते उपायुधे च भीष्मेण हते मतीति
 ते कथं सामपूर्वै वै दानं भेदं तथैव च ॥ प्रयोक्ष्यामस्ततः शुद्धो देवतास्यभिवाद्य च ॥ ६० ॥ कृतस्वस्त्ययनो विप्रैर्दुर्व्याघ्रिनाच्यं च द्विजान् ॥ ब्राह्मणैर-
 भ्यनुज्ञानः प्रयास्यसि जयाय वै ॥ ६१ ॥ अस्त्राणि न प्रयोज्यानि न प्रवेक्ष्यश्च संगरः ॥ आशौचे वर्तमाने तु वृद्धानामिति ज्ञासनम् ॥ ६२ ॥
 सामदानादिभिः पूर्वमापि भेदेन वा ततः ॥ तं हनिष्यासि विक्रम्य शम्बरं मयवानिव ॥ ६३ ॥ प्राज्ञानां वचनं काले वृद्धानां च विशेषतः ॥
 श्रोतव्यमिति तच्छ्रुत्वा निवृत्तोस्मि नराधिप ॥ ६४ ॥ ततस्तैः संक्रमः सर्वैः प्रयुक्तः शान्निभावितः ॥ तस्मिन्काले कुरुश्रेष्ठ कर्म चारव्यमुत्तमम् ॥ ६५ ॥
 स सामादिभिरेवादायुष्यैः प्राज्ञचिन्तितैः ॥ अनुनीयमानो दुर्बुद्धिरनुनेतुं न शक्यते ॥ ६६ ॥ प्रवृत्तं तस्य तच्चक्रमधर्मनिरतस्य वै ॥ परदाराभिलाषेण
 सद्यस्तात निर्वर्तितम् ॥ ६७ ॥ न त्वहं तस्य जने तन्निवृत्तं चक्रमुत्तमम् ॥ हतं स्वकर्मणा तं तु पूर्वं सद्धिश्च निन्दितम् ॥ ६८ ॥ कृतशौचः शरी चपी
 रथी निष्क्रम्य वै पुरात ॥ कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः प्रायोधयमहं रिपुम् ॥ ६९ ॥ ततः संसर्गमागम्य बलेनास्त्रबलेन च ॥ त्र्यहमुन्मत्तवधुद्धं देवासुरमिवाभ-
 वत् ॥ ७० ॥ स मयास्त्रप्रतापेन निर्दधो रणमूर्धनि ॥ पपाताभिमुखः शूरस्त्यक्त्वा प्राणानरिदम् ॥ ७१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तात काम्पिल्ये पृषतोऽभ्य-
 यात् ॥ हते नीपेश्वरे चैव हते चोपायुधे नृपे ॥ ७२ ॥ आहिच्छन्नं स्वकं राज्यं पित्र्यं प्राप महद्युतिः ॥ दुपदस्य पिता राजन्ममैवानुमते तदा ॥ ७३ ॥
 ततोऽनुनेन तरसा निजित्य दुपदं रणे ॥ आहिच्छन्नं सकाम्पिल्यं द्रोणायाथापवर्जितम् ॥ ७४ ॥ प्रतिगृह्य ततो द्रोण उभयं जयतां वरः ॥ काम्पिल्यं
 दुपदायैव प्रायच्छद्भिदितं तव ॥ ७५ ॥ एष ते दुपदस्यादौ ब्रह्मदत्तस्य चैव ह ॥ वंशः कात्स्न्येन वै प्रोक्तो नीरस्योग्रयुधस्य च ॥ ७६ ॥ युधिष्ठिर
 उवाच ॥ किमर्थं ब्रह्मदत्तस्य पूजनीया शुकुन्तिका ॥ अन्यं चकार गङ्गाय ज्येष्ठ पुत्रं पुरा विभो ॥ ७७ ॥ चिरापिता गृहे चापि किमर्थं चैव यस्य सा ॥
 चकार विप्रियमिदं तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ ७८ ॥ पूजनीया चक्रासौ किं सत्यं तेन चैव ह ॥ एतन्मे संशयं छिन्धि सर्वमुक्त्वा यथातथम्
 ॥ ७९ ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु सर्वं महाराज यथा वृत्तमभूत्पुरा ॥ ब्रह्मदत्तस्य भवने तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ८० ॥

विवेकः ॥ ७२ ॥ आहिच्छन्नम् आहिच्छन्नागरीसंस्थितमुत्तरपाञ्चालम् ॥ ७३ ॥ अयवर्जितं दत्तम् ॥ ७४ ॥ उभयं दक्षिणोत्तरपाञ्चाल्यम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ सा यस्य
 राज्ञो गृहे चिरापिता तस्य विप्रियं किमर्थं चकारेत्यन्वयः ॥ ७८ ॥ असौ पूजनीया किमर्थं तेन सत्यं चकार ॥ ७९ ॥ ८० ॥

शितिपक्षा शुक्लपक्षा शोणशिराः लोहितमस्तका शितिपृष्ठा कृष्णोपरिभागा । शिती धवलमेचके इति कोशकाराः ॥ ८१ ॥ कुलायं नीडम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ सर्वसेनः इति च्छेदः तस्मिन्काले गृहे च ॥ ८९ ॥ तत् अण्डम् स्फुटितः व्यकीर्णतः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ तेन शिशुना नी-
 काचिच्छकुन्तिका राजन् ब्रह्मदत्तस्य वै सखी ॥ शितिपक्षा शोणशिराः शितिपृष्ठा शितोदरी ॥ ८३ ॥ सखी सा ब्रह्मदत्तस्य सुदृढं वद्वसौहृदा ॥
 तस्याः कुलायमभवद्गृहे तस्य नरोत्तम ॥ ८२ ॥ सा सदाहनि निर्गत्य तस्य राज्ञो गृहोत्तमात् ॥ चचाराम्भोधितरिषु पल्लवेषु सरस्सु च ॥ ८३ ॥
 नदीपर्वतकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु च ॥ प्रफुल्लेषु तडागेषु कक्षांषु सुगन्धिषु ॥ ८४ ॥ कुमुदात्पलकिञ्जल्कसुरभीकृतवायुषु ॥ हंससारसपुष्टेषु कारण्डव-
 स्तेषु च ॥ ८५ ॥ चरित्वा तेषु सा राजन्निशि काम्पिल्यभागम् ॥ नृपतेर्भवनं प्राप्य ब्रह्मदत्तस्य धीमतः ॥ ८६ ॥ राज्ञा तेन सदा राजन्कथायोगं चकार
 सा ॥ आश्चर्याणि च दृष्टानि यानि वृत्तानि कानिचित् ॥ ८७ ॥ चरित्वा विविधान्देशान्कथयामास सा निशि ॥ कदाचित्तस्य नृपतेर्ब्रह्मदत्तस्य कौरव
 ॥ ८८ ॥ पुत्रोऽभूद्राजशार्दूल सर्वसेनेति विश्रुतः ॥ पूजनीयाथ सा तस्मिन्प्रासूताण्डमथापि च ॥ ८९ ॥ तस्मिन्नीडे पुरा द्वेकं तत्किल प्रस्फुटत्त-
 दा ॥ स्फुटितो मांसपिण्डस्तु बाहुपादास्यसंयुतः ॥ ९० ॥ बभ्रुवत्कश्चुर्हर्नो बभ्रुव पृथिवीपते ॥ चक्षुष्मानप्यभूत्पश्चादपि तपक्षोत्थितश्च ह ॥ ९१ ॥
 अथ सा पूजनीया वै राजपुत्रस्वपुत्रयोः ॥ तुल्यस्रेहात्प्रीतिमती दिवसे दिवसेऽभवत् ॥ ९२ ॥ आजहार सदा सायं चञ्च्वाभूत्तफलद्वयम् ॥ अमृता-
 स्वादुसदृशं सर्वसेनतनूजयोः ॥ ९३ ॥ स बालो ब्रह्मदत्तस्य पूजनीयासुतश्च ह ॥ ते फले भक्षयित्वा च पृथुको प्रीतिमानसौ ॥ ९४ ॥ अभूतां नित्य-
 मेवेह खादेतां तौ च ते फले ॥ तस्यां गतायमथ च पूजन्यां वै सदाहनि ॥ ९५ ॥ शिशुना चटकेनाथ धात्री तं तु शिशुं नृप ॥ तेन प्रक्रीडयामास
 ब्रह्मदत्तात्मजं सदा ॥ ९६ ॥ नीडान्तमाकृष्य तदा पूजनीया कृता ततः ॥ क्रीडता राजपुत्रेण कदाचिच्चटकः स तु ॥ ९७ ॥ निगृहीतः कन्यरायां शि-
 शुना दृढमुष्टिना ॥ दुर्भेदमुष्टिना राजन्नमून्सर्वस्वजिहत् ॥ ९८ ॥ तं तु पञ्चत्वमापन्नं व्यातास्यं बालयातितम् ॥ कथंचिन्मोचितं दृष्ट्वा नृपतिर्दुः-
 खितोऽभवत् ॥ ९९ ॥ धात्री तस्य जगृहे तां तदाश्रुपरमो नृपः ॥ तस्यौ शोकाव्वितो राजन् शोचन्तं चटकं तदा ॥ १०० ॥ पूजन्यापि तत्काले
 गृहीत्वा तु फलद्वयम् ॥ ब्रह्मदत्तस्य भवनमाजगाम वनेचरी ॥ १ ॥ अथापश्यत्तमागम्य गृहे तस्मिन्नराधिप ॥ पञ्चभूतपरित्यक्तं शोच्यं तं
 स्वतनूद्वयम् ॥ २ ॥ सुमोह दृष्ट्वा तं पुत्रं पुनः संज्ञामथालभत् ॥ लब्धसंज्ञा च सा राजन्विललाप तपस्विनी ॥ ३ ॥
 दादाकण्य धात्री तं प्रक्रीडयामास ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वाशनीं कूजनीम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पातव्यो रक्षणियः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः ॥ कुडोः कुमुक्षितः ॥ त्वरमाणश्च भीतश्च
 लुब्धः कामी च ते द्योति । एतेषां दशानां धर्मो निर्विवेकित्वं गता प्राप्ता दशधर्मज्ञा ॥ १३ ॥ १४ ॥ ते त्वया ॥ १५ ॥ अजर्यम् अविनाशि ॥ १६ ॥ १७ ॥ अचक्षुषं
 ॥ पूजनीयोवाच ॥ न तु त्वमागतां पुत्र वाङ्मन्तो परिसर्पसि ॥ कुर्वन्श्चातुसहस्राणि अव्यक्तकलया गिरा ॥ ४ ॥ व्यादितास्यः क्षुधार्तश्च पीतेना-
 स्येन पुत्रक ॥ शोणेन तालुना पुत्र कथमद्य न सर्पसि ॥ ५ ॥ पक्षाभ्यां त्वां परिप्लव्य ननु वाङ्मामि चाप्यहम् ॥ चीचीकूचीति वाङ्मन्तं त्वामद्य न
 शृणोमि किम् ॥ ६ ॥ मनोरथो यस्तु मम पश्येयं पुत्रकं कदा ॥ व्यात्तास्यं वारि याचन्तं स्फुरत्पक्ष ममाग्रतः ॥ ७ ॥ स मे मनोरथो भग्नस्त्वयि पञ्च-
 त्वमागते ॥ विलप्यैवं बहुविधं राजानमथ साब्रवीत् ॥ ८ ॥ ननु मूर्द्धाभिपितस्त्वं धर्म वेत्सि सनातनम् ॥ अथ कस्मान्मम सुतं यात्र्या घातितवानसि ॥ ९ ॥
 तव पुत्रेण चाकृष्य क्षत्रियाधम शंस मे ॥ न च नूनं श्रुता तेऽभूदियमाङ्गिरसी श्रुतिः ॥ १० ॥ शरणागतः क्षुधार्तश्च शत्रुभिश्चाप्युपद्रुतः ॥ चिरो-
 पितश्च स्वगृहे पातव्यः सर्वदा भवेत् ॥ ११ ॥ अपालयन्नरो याति कुन्भीपाक्रमसंशयम् ॥ कथमस्य हविर्देवा गृह्णन्ति पितरः स्वधाम् ॥ १२ ॥ एव-
 मुक्त्वा महाराज दशधर्मगता सती ॥ शोकात्ती तस्य बालस्य चक्षुषी निर्विभेद सा ॥ १३ ॥ कराभ्यां राजपुत्रस्य ततस्तच्चक्षुरस्फुरदत् ॥ कृत्वा चान्यं
 नृपसुतमुत्पपात ततोम्बरम् ॥ १४ ॥ अथ राजा सुतं दृष्ट्वा पूजनीयमुवाच ह ॥ विशोका भव कल्याणि कृतं ते भीरु शोभनम् ॥ १५ ॥ गतशोका
 निवर्तस्व अजर्यं सख्यमस्तु ते ॥ पुरेव वस भद्रं ते निवर्तस्व रमस्व च ॥ १६ ॥ पुत्रपीडोद्भवश्चापि न कोपः परमस्त्वयि ॥ ममास्ति सखि भद्रं ते
 कर्तव्यं च कृतं त्वया ॥ १७ ॥ पूजनीयोवाच ॥ आत्मौपम्येन जानामि पुत्रस्नेहं तवाप्यहम् ॥ नचाहं वस्तुमिच्छामि तव पुत्रमचक्षुषम् ॥ कृत्वा वै
 राजशार्दूल त्वद्रूढे कृतकिल्बिषा ॥ १८ ॥ गाथाश्चाप्युशनीगीता इमाः शृणु मधैरिताः ॥ कुमित्रं च कुदेशं च कुराजानं कुसौहृदम् ॥ कुपुत्रं च
 कुभार्यां च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १९ ॥ कुमित्रे सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कृतो रतिः ॥ कुतः पिण्डः कुपुत्रे वै नास्ति सत्यं कुराजनि ॥ १२० ॥
 कुसौहृदे क्व विश्वासः कुदेशे न तु जीव्यते ॥ कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वतोऽसुखम् ॥ २१ ॥ अपकारिणि विस्त्रम्भं यः करोति नराधमः ॥ अनाथो
 दुर्बलो यद्भन्न चिरं स तु जीवति ॥ २२ ॥ न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ॥ विश्वासाद्रयमुत्पन्नं मूलान्यपि निवृन्तन्ति ॥ २३ ॥ राजसेविषु
 विश्वासं गर्भसंक्रितेषु च ॥ यः करोति नरो मूढो न चिरं स तु जीवति ॥ २४ ॥

कृत्वा वक्तुं न इच्छामि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ गर्भसंक्रितेषु मंकीर्णजातिषु ॥ २४ ॥

अपीति । प्रावारः पिपीलः मुंगळा इति महाराष्ट्राः । स हि पूर्वपक्ष एव पक्षोत्तौ उत्पत्त्याधः पतन् पक्षिर्भिर्यत इति प्रसिद्धम् । अन्ये तु प्रावारः पाश्चात्येषु पामर इति प्रसिद्धः । स किल कुडचवृक्षादिगह्वरे प्राप्य उत्सवते स च पक्षोत्थाने सहसा उच्चैरुत्थत्य सूनौ पतितः पक्षिभिः खाद्यते तद्वदिति व्याचख्युः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आर्द्रः श्लिषः ॥ २७ ॥

अप्युन्नतिं प्राप्य नृपात्प्रावारः कीटकौ यथा ॥ स विनश्यत्यसंदेहमाहवमुशना नृप ॥ २५ ॥ अपि मार्दवभावेन गात्रं संलीय बुद्धिमान् ॥ अरिं नाशयते नित्यं यथा वल्लिर्महदुमम् ॥ २६ ॥ मृदुराद्रः कुशो भूत्वा शूनैः संलीयते रिपुः ॥ बल्मीक इव वृक्षस्य पश्चान्मूलानि कुन्तति ॥ २७ ॥ अद्रोहसमयं कृत्वा मुनीनामग्रतो हरिः ॥ जवान नमुचिं पश्चादप्यां फेनेन पार्थिव ॥ २८ ॥ सुतं मत्तं प्रमत्तं वा घातयन्ति रिपुं नराः ॥ विषेण वह्निना वापि शस्त्रेणाप्यथ मायया ॥ २९ ॥ नच शेषं प्रकुर्वन्ति पुनर्वैरभयात्रराः ॥ घातयन्ति समूलं हि श्रुत्वेमासुपर्मां नृप ॥ ३० ॥ शत्रुशेषमृणाच्छेषं शेषमग्रेभूमिप ॥ पुनर्वर्धेत संभूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ॥ ३१ ॥ हसते जल्पते वैरी एकपात्रेभुनक्ति च ॥ एकासनं चारोहति स्मरते तच्च किलिषम् ॥ ३२ ॥ कृत्वा संबन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा नहि ॥ पुलोमानं जवानाजौ जामाता सन् शतक्रतुः ॥ ३३ ॥ निधाय मनसा वैरं प्रियं वक्तोह्यो नरः ॥ उपसर्पेन्न तं प्राज्ञः करङ्ग इव लुब्धकम् ॥ ३४ ॥ नचासन्ने निवस्तव्यं सर्वेरे वर्धिते रिपौ ॥ पातयेत्तं समूलं हि नदीरय इव दुमम् ॥ ३५ ॥ अमित्रादुन्नतिं प्राप्य नोन्नतोस्मीति विश्वसेत् ॥ तस्मात् प्राप्योन्नतिं नश्येत्प्रावार इव कीटकः ॥ ३६ ॥ इत्येता ह्युशनोर्गीता गाथा धार्या विपश्चिता ॥ कुर्वता चात्मरक्षां वै नरेण पृथिवीपते ॥ ३७ ॥ मया सकलिवपं तुभ्यं प्रयुक्तमतिदारुणम् ॥ पुत्रमन्धं प्रकुर्वन्त्या तस्मात्रो विश्वसे त्वयि ॥ ३८ ॥ एवमुक्त्वा प्रदुद्राव तदाकाशे पतद्भिनी ॥ इत्येतत्ते मयाख्यातं पुराभूतमिदं नृप ॥ ३९ ॥ ब्रह्मदत्तस्य राजेन्द्र यदृतं पूजनीयया ॥ श्राद्धं च पृच्छसे यन्मां शुधिष्ठिर महामते ॥ ४० ॥ अतस्ते वर्तीयष्येहमतिहासं पुरातनम् ॥ गीतं सनत्कुमारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥ ४१ ॥ श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य नियतं मुहूर्तस्य च ॥ तन्निबोध महाराज सप्तजातिषु भारत ॥ ४२ ॥ सगालवस्य चरितं कण्डरीकस्य चैव हि ॥ ब्रह्मदत्ततृतीयानां योगिनां ब्रह्मचारिणाम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि चटकाख्यानं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हरिरिन्द्रः फेनेन वज्रगर्भेण ॥ २८ ॥ मत्तं मर्दादिना प्रमत्तम् अनवहितम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ धार्या हृदयति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशपर्वणि टीकायां चटकाख्यानं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकींशे तथाध्याये हिंशोपीष्टा पितृस्ततः ॥ शुभाच्छुभतरां यानि शर्मोतीति निल्यते ॥ १ ॥ आद्वे प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतं आद्वयाहस्यमेवानुसंधेवे । आद्वे इति । प्रतिष्ठितः श्रुतधनकुलपुत्रपथादिबाहुल्येन सहस्रं शतः । योगप्राप्त्यो मोक्षः ब्रह्मस्यैक्यं वा ॥ १ ॥ यत्कलं प्राप्तमिति संबन्धः । सप्तजातिषु सप्तजन्यसु भारद्वाजकौशिकव्याधसृगचक्रवाकहंसश्रोत्रियदायादस्येषु भारद्वाजपुत्रत्वे प्रमादादित्यत्तदारभ्य गणना । ततः आद्वत् निर्वर्त्तते संबध्येते बुद्धिः ज्ञानम् ॥ २ ॥ पंडिया गोहिंसया ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथा नामानुहयैः कर्मभिः कविः परलोकमयदर्शी खसुमः खे विपतिं सन्तु शीलमस्येति परलोकार्थी ॥ ५ ॥ कौशिकस्य विश्वामित्रस्य सुताः ये पूर्वं विश्वामित्रेण शप्ताः अन्तान्वयाः प्रजा क्षत्रीष्टेति त एते मार्कण्डेय उवाच ॥ आद्वे प्रतिष्ठितो लोकः आद्वे योगः प्रवर्त्तते ॥ हन्त ते वर्त्तयिष्यामि आद्वस्य फलमुत्तमम् ॥ १ ॥ ब्रह्मदत्तेन यत्प्राप्तं सप्तज्ञातिषु भारत ॥ तत् एव हि धर्मस्य बुद्धिनिर्वर्त्तते ज्ञाने ॥ २ ॥ पंडियाप्यय धर्मस्य कृते आद्वे पुरानव ॥ यत्प्राप्तं ब्रह्मणैः पूर्वं तन्निबोध महामते ॥ ३ ॥ ततोहं तात धर्मिष्ठान्कुरुक्षेत्रे पितृव्रतान् ॥ सनत्कुमारनिर्दिष्टानपश्यं सप्त वै द्विजान् ॥ ४ ॥ दिव्येन चक्षुषा तेन यानुवाच पुरा विभुः ॥ वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च ॥ खसुमः पितृवर्ती च नामभिः कर्मभिरन्तथा ॥ ५ ॥ कौशिकस्य सुतारुतात शिष्या गार्ग्यस्य भारत ॥ पितर्युपरते सर्वे व्रतवन्तस्तदाभवन् ॥ ६ ॥ विनियोगादुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समकालध्वं ॥ समानवत्सां कपिलां सर्वे न्यायागतां तदा ॥ ७ ॥ तेषां पथि क्षुधार्तानां बाल्यान्मोहाच्च भारत ॥ क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिंसितुं तदा ॥ ८ ॥ तान्कविः खसुमश्चैव याचेते नेति वै तदा ॥ नचाश्रयन्त ते ताभ्यां तदा वारयितुं द्विजाः ॥ ९ ॥ पितृवर्ती तु यस्तेषां नित्यं आद्रादिको द्विजः ॥ स सर्वानब्रवीद्भ्रातृन्कोपाद्रमे समाहितः ॥ १० ॥ यद्यवश्यं ग्रहन्तव्या पितृद्विरस्य साध्विमाम् ॥ प्रकुर्वीमहि गां सम्यक्सर्व एव समाहिताः ॥ ११ ॥ एवमेवापि गौर्धर्मं प्राप्स्यते नात्र संशयः ॥ पितृनभ्यर्च्य धर्मेण नाधर्मोस्मान् भविष्यति ॥ १२ ॥ तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे प्रक्षयित्वा च गां ततः ॥ पितृभ्यः कल्पयित्वैनानुपयुञ्जन्त भारत ॥ १३ ॥ उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य न्यवेदयन् ॥ शार्दूलेन हता धेनुर्वत्सोयं गृह्यतामिति ॥ १४ ॥ आर्जवात्स तु तं वत्सं प्रतिजग्राह वै द्विजः ॥ मिथ्योपचर्यते तं तु गुरुमन्यायतो द्विजाः ॥ कालेन समयुज्यन्त सर्वे एवायुषः क्षये ॥ १५ ॥ ते वै भूरतया हिंसा अनर्थतत्पद्धतौ तथा ॥ उया हिंसाविहाराश्च सताजयन्त सोदराः ॥ १६ ॥ पञ्चरात्रं तेषां मध्ये वाग्दुष्टादयः सप्त येषां सन्ततिरन्ध्राः गुण्डा इत्यादि श्रुतिधर्मिदाः ॥ १६ ॥ उपरते शापं दत्त्वा उदामीने सति व्रतवन्तो गार्ग्यस्य गृहे ब्रह्मचर्यार्थं वामं कृतवन्तः । समकालयन् वनमनयन् । समानवत्सां कपिलवत्साम् । न्यायागतामिति विशेषणात् चोद्व्यापहारेऽल्पो दोष इति गम्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आद्रादिकः नित्यश्राद्धकृत् ॥ १० ॥ प्रकुर्वीमहि हिंसया साधयेमहि । क हिंसायामित्यस्य ह्यसम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपायुञ्जन् दयश्चयन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ उपचर्य वञ्चयित्वा कालेन मृत्युना ॥ १५ ॥ १६ ॥

लुब्धकस्यात्मजा असृज्यन्तेति संबन्धः ॥ १७ ॥ स्मृतिः पूर्वजातिस्मरणम् । प्रत्यवमर्शः स्वकृतकर्मनुसन्धानम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ हिंसायां मृगयायापि ध-
 र्मी बालगर्भिणैश्चुनासक्तदिवर्जनं तत्र रतैः ॥ २२ ॥ अवाप्तुजन् अवशनादिनाऽत्यजन् ॥ २३ ॥ तेन मातापितृपुत्रेन त्रासाच्च हिंसाधर्मरतत्वेन भयानि चोत्पाद्य जातिरम-
 रत्वं संविद्यत्वं च कर्मद्वयफलमित्यर्थः ॥ २४ ॥ उन्मुख इति । यः पूर्वं वाग्दुष्टः स नित्यं परनिन्दनोन्मुखत्वाद्ध्वमुख एव जातः । क्लेशेन आहारं गृह्णीतीत्यर्थः । क्रोधनस्तु नित्यं
 परद्वेजकत्वात् स्वयमपि नित्यमंत्रस्तोभूत् एवं पिशुनः स्तब्धकर्णो बधिरोभूत् । हिंशो विलोचनोभूत् । खसृमो घस्मरः यथेष्टाहारोभूत् । पितृवर्ती तु
 लुब्धकस्यात्मजास्तात बलवन्तो मनस्विनः ॥ पितृनभ्यर्च्य धर्मेण प्रोक्षयित्वा च गां तदा ॥ १७ ॥ स्मृतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत् ॥
 जाता व्याधा दृशाणेषु सप्त धर्मविचक्षणाः ॥ १८ ॥ स्वकर्मनिरताः सर्वे लोभानृतविवर्जिताः ॥ तावन्मात्रं प्रकुर्वन्ति यावता प्राणधारणम् ॥ १९ ॥
 शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म तत् ॥ नामधेयानि चाप्येषामिन्यासन्नराधिप ॥ २० ॥ निर्वो निर्वृतिः शान्तो निर्मयुः कृतिरेव च ॥
 वैधसो मातृवर्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः ॥ २१ ॥ तैरेवमुपितैस्तात हिंसाधर्मतैः सदा ॥ माता च पूजिता वृद्धा पिता च परितोषितः ॥ २२ ॥ यदा
 माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्मणा ॥ तदा धनूंषि ते त्यक्त्वा वने प्राणानवाप्तुजन् ॥ २३ ॥ शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः ॥ त्रासानु-
 त्पाद्य संविद्या रम्ये कालअरे गिरौ ॥ २४ ॥ उन्मुखो नित्यवित्रस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः ॥ पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्तस्तेऽभवन्मृगाः ॥ २५ ॥
 तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसंभवम् ॥ आसन्वनचराः क्षान्ता निर्द्वन्द्वा निष्परिश्रहाः ॥ २६ ॥ ते सर्वे शुभकर्मणः सधर्मणो वनेचराः ॥ योगधर्म-
 मनुप्राप्ता विहरन्ति स्म तत्र ह ॥ २७ ॥ जहुः प्राणान्मरुं साध्य लब्धाहारास्तपस्विनः ॥ तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि भारत ॥ तथैवाद्यापि
 दृश्यन्ते गिरौ कालअरे नृप ॥ २८ ॥ कर्मणा तेन ते तात शुभेनाशुभवर्जिताः ॥ शुभाच्छुभतरां यानिं चक्रवाकत्वमागताः ॥ २९ ॥ शुभे देशे शरद्रीपे
 ससैवासन् जलैकसः ॥ त्यक्त्वा सहचरीधर्मं मुनयो ब्रह्मचारिणः ॥ ३० ॥ निःस्पृहा निर्ममः क्षान्तो निर्द्वन्द्वा निष्परिश्रहः ॥ निर्वृतिर्निभृतश्चैव शकुना
 नामतः स्मृताः ॥ ३१ ॥ ते तत्र पक्षिणः सर्वे शकुना धर्मचारिणः ॥ निराहारा जहुः प्राणांस्तपेयुक्ताः सारितटे ॥ ३२ ॥

श्राद्धकर्तृत्वात् नदी नादमुखसोक्तोभूत् । तद्धि मृगाणाम् अत्यन्तं प्रियम् इत्यन्वर्थनामता तेषां ज्ञेया ॥ २५ ॥ अनुध्यान्तः अनुध्यायन्तः ॥ २६ ॥ सधर्मणः समानाः अ-
 हिंसादयो धर्मा येषां ते ॥ २७ ॥ मरुर्निर्जलो देशः तं साध्य साधयित्वा जलत्यागव्रतेनेत्यर्थः । गिरिशृङ्गास्त्रिपत्यन्त्ये । मरुर्नां गिरिधन्वनोरिति मेदिनी । पदस्थानानि पदाचि-
 ह्नानि सार्द्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ शरद्रीपे जलद्रीपे । शरस्तेजनके बाणे दध्यन्ने ना शरं जले इति मेदिनी । सहचरीधर्मं मैथुनम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पञ्चम इति चतुर्थस्य नाम ॥ ३६ ॥ पञ्चमो वाग्दुष्टादिषु पञ्चसङ्ख्यापूरणः । कविनामा सप्तमे जन्मनि भाविनि पाञ्चिको नाम राजात्मनोऽनुत् ।
षष्ठः स्वप्नः स कण्ठरीकनामा भावी सप्तमः पितृवर्ती स ब्रह्मदत्तो भावी ॥ ३७ ॥ निवृत्त्या निष्पत्त्या । प्रतिमानात् पूर्वजन्मकर्मसङ्गुणात् ॥ ३८ ॥ ब्रह्म वेदः श्रुतं पाठनोर्थतश्चाधिन-
म् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्वतन्त्राख्यः सप्तमो हंसः ॥ ४३ ॥ निष्कलेन निःसुखेन ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे दीक्षायाम् एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ४५ ॥

अथ ते सोदरा जाता हंसा मानसचारिणः ॥ जातिस्मराः सुसंयुक्ताः सतैव ब्रह्मचारिणः ॥ ३३ ॥ विप्रयोनौ यतो मोहान्मिथ्योपचरितो गुरुः ॥ ति-
र्थयोनौ ततो जाताः संसारे परिव्रजसुः ॥ ३४ ॥ यतश्च पितृवाक्यार्थः कृतः स्वार्थे व्यवस्थितैः ॥ ततो ज्ञानं च ज्ञातिं च तोहि प्राप्नुणोत्तराम्
॥ ३५ ॥ सुमनाः शुचिवाक् शुद्धः पञ्चमिच्छद्रदर्शनः ॥ सुनेत्रश्च स्वतन्त्रश्च शकुना नामतः स्मृताः ॥ ३६ ॥ पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिष्वजायत ॥
षष्ठस्तु कण्ठरीकभूद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः ॥ ३७ ॥ तेषां तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै ॥ योगस्य चापि निवृत्त्या प्रतिभानच्च शोभनात् ॥ ३८ ॥ पू-
र्वजातिषु यद्ब्रह्म श्रुतं गुरुकुलेषु वै ॥ तथैवावस्थिता दुद्धिः संसारेष्वपि वर्त्तताम् ॥ ३९ ॥ ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहङ्गा ब्रह्मवादिनः ॥ योगधर्ममनु-
ध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह ॥ ४० ॥ तेषां तत्र विहङ्गानां चरतां सहचारिणाम् ॥ नीपानामीश्वरो राजा विभ्राजः पौरवान्वयः ॥ ४१ ॥ विभ्राज-
मानो वपुषा प्रभावेन समन्वितः ॥ श्रीमानन्तः पुरवृत्तो वनं तत्र्यविवेश ह ॥ ४२ ॥ स्वतन्त्रश्च विहङ्गसौ स्पृहयामास तं नृपम् ॥ दृष्ट्वा यान्तं श्रि-
योपेतं भवेयमहमीदृशः ॥ ४३ ॥ यद्यस्ति सुकृतं किञ्चित्तपो वा नियमोपि वा ॥ सिन्नोऽस्मि ह्युपवासेन तपसा निष्कलेन च ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहा-
भारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततस्तं चक्रवाकौ द्वावुचतुः सहचारिणौ ॥ आवां ते सचिवौ
स्यावस्तव प्रियहृत्तैषिणौ ॥ १ ॥ तथेत्युक्त्वा च तस्यासीत्तदा योगात्मिका मतिः ॥ एवं ते समयं चक्रुः शुचिवाक्स्तमुवाच ह ॥ २ ॥ यस्मात्कामप्र-
धानस्त्वं योगधर्ममपास्य वै ॥ एवं वरं प्रार्थयसे तस्माद्वाक्यं निबोध मे ॥ ३ ॥ राजा त्वं भविता तात काम्पिल्ये नात्र संशयः ॥ भविष्यतः सखा-
यौ च द्वाविमौ सचिवौ तव ॥ ४ ॥ ज्ञात्वा चाऽनभिभाष्यास्तांश्चत्वारश्चक्रुरण्डजाः ॥ तांस्त्रीनभिषत्तो रान्यं व्यभिचारप्रथर्षितान् ॥ ५ ॥ ज्ञाताः
खगास्त्रयस्ते तु योगभ्रष्टा विचेतसः ॥ तानयाचन्त चतुरस्रयस्ते सहचारिणः ॥ ६ ॥

द्वाविंशे पूर्वजैः शप्ता अण्डजैरण्डजास्त्रयः ॥ पुनस्तेषु प्रसादश्च प्रमत्तैः कृत इत्येते ॥ १ ॥ ततस्तम् ॥ १ ॥ वाक्यं शापहयम् ॥ ३ ॥ शापमेवाह ।
राजेति ॥ ४ ॥ ते चत्वारस्तांस्त्रीन् शप्ताऽनभिभाष्यान् भाषणतर्हान् चक्रुः । शापे हेतुः व्यभिचारप्रथर्षितानि । व्यभिचरो योगधर्मभ्रष्टा ॥ ५ ॥ चतुरः चतुःसङ्ख्याकान् ॥ ६ ॥

प्रविष्यतीति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तच्च सरो मानसाख्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वतन्त्रः सप्तमो हंसः यः प्राक् पितृवर्ती युक्तः ॥ १८ ॥ बाभ्रव्यवत्सौ राजामात्यौ
 तयोः श्रोत्रिययोः कुले ॥ १९ ॥ पाञ्चिकः सर्वजातिषु पञ्चमः कविः स पाञ्चालोऽभूत् ॥ अपरः षष्ठः सप्तमः स कण्डरीकोऽभूत् ॥ २० ॥ बह्वचः ऋषेदी अश्वयुः यजुर्वेदी
 ॥ २१ ॥ सर्वसत्त्वज्ञः सर्वयाणिभाषाभिज्ञः ॥ २२ ॥ पूर्वजातौ कृतं श्राद्धं तेन हेतुना कोविदा आसन् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ लेभे ब्रह्मदत्त इति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ शेषा
 कृत्वाभिर्मान्धिय तपसा महता स समन्वितः ॥ महातपाः स विभ्राजो विराजांशुमानिव ॥ १३ ॥ ततो विभ्राजितं तेन वैभ्राजं नाम तद्गन्तम् ॥ सरस्वतज्ञ
 कुरुश्रेष्ठ वैभ्राजमिति संज्ञितम् ॥ १४ ॥ यत्र ते शुकुना राजन् चत्वारो योगधर्मिणः ॥ योगभ्रष्टास्त्रयश्चैव देहव्यासकृतोऽभवत् ॥ १५ ॥ काम्पिल्ये
 नगरे ते तु ब्रह्मदत्तपुरोगमाः ॥ जाताः सप्त महात्मानः सर्वे विगतकल्मषाः ॥ १६ ॥ ज्ञानध्यानतपःपूजावेदेदाङ्गपरागाः ॥ स्मृतिमन्त्रोत्र चत्वारस्त्रि-
 यस्तु परिमोहिताः ॥ १७ ॥ स्वतन्त्रस्त्वणुहाज्ज्ञे ब्रह्मदत्तो महायज्ञाः ॥ यथा ह्यासीत्पक्षिभावे सङ्कल्पः पूर्वचिन्तितः ॥ ज्ञानध्यानतपःपूतो वेदवेदा-
 ङ्गपारगः ॥ १८ ॥ छिद्रदृशीं सुनेत्रश्च तथा वाभ्रव्यवत्सयोः ॥ जातौ श्रोत्रियदायादौ वेदवेदाङ्गपारगौ ॥ १९ ॥ सहायौ ब्रह्मदत्तस्य पूर्वजातिसहाधि-
 तौ ॥ पाञ्चालः पाञ्चिकश्चैव कण्डरीकस्तथापरः ॥ २० ॥ पाञ्चालो बह्वचस्त्वासीदाचार्येयं चकार ह ॥ द्विवेदः कण्डरीकस्तु छन्दोगोऽव्ययुरेव च
 ॥ २१ ॥ सर्वसत्त्वरुतज्ञस्तु राजासीदणुहात्मजः ॥ पाञ्चालकण्डरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ॥ २२ ॥ ते ग्राम्यधर्माभिरताः कामस्य वशवर्तिनः ॥
 पूर्वजातिकृतेनासन् धर्मकामार्थकोविदाः ॥ २३ ॥ अणुहस्तु नृपश्रेष्ठो ब्रह्मदत्तमकल्मषम् ॥ राज्येभिषिच्य योगात्मा परां गतिमवाप्तवान् ॥ २४ ॥
 ब्रह्मदत्तस्य भार्या तु देवलस्यात्मजाऽभवत् ॥ असितस्य हि दुर्धर्षा सन्नतिर्नाम नामतः ॥ २५ ॥ तामेकभावसंपन्नां लेभे कन्यामनुत्तमाम् ॥ सन्न-
 तिं सन्नतिमतीं देवलाद्योगधर्मिणीम् ॥ २६ ॥ पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिषु भारत ॥ षष्ठस्तु कण्डरीकोऽब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः ॥ २७ ॥ शेषा
 विहंगमा ये वै काम्पिल्ये सहचारिणः ॥ ते जाताः श्रोत्रियकुले सुदरिद्रे सहोदराः ॥ २८ ॥ धृतिमान्मुमुना विद्वान् तत्त्वदर्शी च नामतः ॥ वेदाध्य-
 यनसंपन्नाश्चत्वारश्छिद्रदृशीनः ॥ २९ ॥ तेषां संवित्तथोत्पन्ना पूर्वजातिकृता तदा ॥ ते योगनिरताः सिद्धाः प्रस्थिताः सर्वे एव हि ॥ ३० ॥ आल-
 न्य पितरं तात पिता तानब्रवीत्तदा ॥ अधर्म एष शुष्माकं यन्मां त्यक्त्वा गमिष्यथ ॥ ३१ ॥

इति । आढ्यकुले जन्म ब्रह्मकोपजम् दरिद्रकुले जन्म तु पुण्यप्राप्यमिति भावः ॥ २८ ॥ छिद्रदृशीनः छिद्रं महापथं प्रतिगन्तुं नवकाशस्तदृशीनः । स्वसहचारिणां वा भोगास-
 किरूपं दूषणं पश्यन्तः । छिद्रं दूषणरन्ध्रयोरिति मेदिनी ॥ २९ ॥ संवित्स्थानमैकमत्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पुत्रार्थान्वशसन्तानपथाश्राद्धादीन् ॥ ३२ ॥ वर्तयिष्यसि जीविष्यसि । अस्मान्भिरुद्धृतस्य तव सन्तानाद्येऽप्रा नारुतीति भावः ॥ ३३ ॥ इमं सप्त व्याधा इत्यादि वक्ष्यमाणं श्लोकद्वय-
 म् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ परं निवृत्तिं मोक्षम् ॥ ३६ ॥ इति हरिवंशो दीक्षायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ६४ ॥ चतुर्विंशे विभाजः प्राक्जन्यवासनावशात् ॥ ब्रह्मद-
 न्तुतो जातो विष्वक्सेन इतीर्यते ॥ १ ॥ ब्रह्मेति । यस्तेषां हंसानामन्यतमस्य पुत्रो भूत्वा योगेन युज्येयमित्यकामयत स वैभ्राजो नाम राजा तेषां सप्तमस्य ब्रह्मदत्तस्य तवयोऽजायेत्य-
 दारिद्र्यमनपाकृत्य पुत्रार्थाश्चैव पुष्कलान् ॥ शुश्रूषामप्रयुज्यैव कथं वै गन्तुमर्हथ ॥ ३२ ॥ ते तमुद्धृजः सर्वे पितरं पुनरेव च ॥ करिष्यामो वि-
 धानं ते येन त्वं वर्तयिष्यसि ॥ ३३ ॥ इमं श्लोकं महार्थं त्वं राजानं सहसन्निष्णम् ॥ श्रावयेथाः समागम्य ब्रह्मदत्तमकल्मषम् ॥ ३४ ॥ प्रीतात्मा दा-
 स्यति स ते ग्रामान् भोगांश्च पुष्कलान् ॥ यथेप्सितांश्च सर्वार्थान् गच्छ तात यथेप्सितम् ॥ ३५ ॥ एतावदुक्त्वा ते सर्वे पूजयित्वा च तं गुरुम् ॥ यो-
 गधर्ममनुप्राप्य परं निवृत्तिमायुः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेशु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ब्रह्म-
 दत्तस्य तनयः स वैभ्राजस्त्वजायत ॥ योगात्मा तपसा युक्तो विष्वक्सेन इति श्रुतः ॥ १ ॥ कदाचिद्ब्रह्मदत्तस्तु भार्यया सहितो वने ॥ विजहार प्रह-
 षात्मा यथा शच्या शचीपतिः ॥ २ ॥ ततः पिपीलिकरुतं स शुश्राव नराधिपः ॥ कामिनीं कामिनस्तस्य याचतः क्रोशतो भृशम् ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु
 याच्यमानां तां कुर्वां सूक्ष्मां पिपीलिकाम् ॥ ब्रह्मदत्तो महाहासमकस्मादेव चाहसत् ॥ ४ ॥ ततः सा संनतिर्दीना व्रीडितेवाभवत्तदा ॥ निराहारा बहु-
 तियं बभूव वरवर्णिनी ॥ ५ ॥ प्रसाद्यमाना भर्त्रा सा तमुवाच ह्युचिस्मिता ॥ त्वया च हसिता राजन्नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ६ ॥ स तत्कारणमाचख्यौ न
 च सा श्रद्दधाति तत् ॥ उवाच चैनं कुपिता नैष भवोस्ति भानुपे ॥ ७ ॥ को वै पिपीलिकरुतं भानुपो वेत्तुमर्हति ॥ ऋते देवप्रसादाद्वा पूर्वजातिकृतेन
 वा ॥ ८ ॥ तपोबलेन वा राजन्विद्यया वा नराधिप ॥ यद्येष वै प्रभावस्ते सर्वस्त्वरुतज्ञता ॥ ९ ॥ यथाहमेतज्जानीयां तथा प्रत्याययस्व माम् ॥ प्रा-
 णान्वापि परित्यक्ष्ये राजन्सत्येन ते शोपे ॥ १० ॥ तत्तस्या वचनं श्रुत्वा महिष्याः परुषाक्षरम् ॥ स राजा परमापन्नो देवश्रेष्ठमगात्ततः ॥ ११ ॥ शरण्यं
 सर्वभूतेषां भक्त्या नारायणं हरिम् ॥ समाहितो निराहारः षड्ररात्रेण महायज्ञाः ॥ १२ ॥ ददर्श दर्शने राजा देवं नारायणं प्रभुम् ॥ उवाच चैनं भग-
 वान् सर्वभूतानुकम्पकः ॥ १३ ॥ ब्रह्मदत्त प्रभाने त्वं कल्याणं समवाप्स्यसि ॥ इत्युक्त्वा भगवान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १४ ॥
 न्वयः ॥ १ ॥ एतदेव व्याकरोति । कदाचिदित्यादिना ॥ २ ॥ पिपीलिकस्य रुतं शब्दम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ व्रीडितेव नतु व्रीडिता स्वयं योगाचार्यभुतात्वात् । बहुविधं बहुकालमि-
 ति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विद्यया योगबलेन ॥ ९ ॥ मां प्रत्याययस्व मम प्रतीतिमुत्पादय ॥ १० ॥ परम् अत्यन्तम् आपन्नः आपद्ग्रस्तोऽभूत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ अन्तरमसरम् ॥ १६ ॥ सरःस्नातः सरसि स्नातः ॥ १७ ॥ वाग्भयः पाञ्चालः ॥ १८ ॥ इदमन्तरमित्येव अयमवसर इति मत्वा ॥ १९ ॥ २० ॥ ते इति । तेषां मध्येऽभिजाताः कुलीनाश्चत्वारो वयमिति शेषः । यूयं त्रय इति शेषः । अवसीदथ योगाद्भष्टतया विद्यायाः स्था ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्नात्तरश्मिमतौदौ तावित्यत्र समुदायिधर्मेण समुदायो विशेष्यते तत्क्रं पिवन्तावित्यत्र पिवदपिबदसमुदाये पिवन्ताविति वित् । छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र छय्यच्छनिसमुदाये वा लिङ्गसमवायाच्छत्रिण इति विशेषणं तद्वत् एवं पतितव्यज्जावित्यपि ॥ २३ ॥ प्रत्या-

चतुर्णां तु पिता योसौ ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ श्लोकं सोधीत्य पुत्रेभ्यः कृतकृत्य इवाभवत् ॥ १५ ॥ स राजानमथान्विच्छन्सहमन्त्रिणमच्युतम् ॥ न दृष्टान्तरं किञ्चित् श्लोकं श्रावयितुं तदा ॥ १६ ॥ अथ राजा सरःस्नातो लब्ध्वा नारायणद्वारम् ॥ प्रविवेश पुरीं प्रीतो रथमारुह्य काञ्चनम् ॥ १७ ॥ तस्य रश्मिन्प्रत्यगृहात्कण्डरीको द्विजर्षभः ॥ चामरं व्यजनं चापि वाग्भयः समवाक्षिपत् ॥ १८ ॥ इदमन्तरमित्येव ततः स ब्राह्मणस्तदा ॥ श्रावयामास राजानं श्लोकं तं सचिवौ च तौ ॥ १९ ॥ सप्त व्याधा दृष्टाणेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ॥ चक्रवाकाः झरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥ २० ॥ तेभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ प्रस्थिता दीर्घमन्वानं यूयं किमवसीदथ ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा मोहमगमद्ब्रह्मदत्तो नराधिपः ॥ सचिवश्चास्य पाञ्चाल्यः कण्डरीकश्च भारत ॥ २२ ॥ स्नात्तरश्मिप्रमतौदौ तौ पतितव्यं जनबुभौ ॥ दृष्ट्वा बभूवुरस्यस्थाः पौराश्च सुहृदस्तथा ॥ २३ ॥ मुहूर्तमेव राजा स सह ताभ्यां रथे स्थितः ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां प्रत्यागच्छदुर्दिमः ॥ २४ ॥ ततस्ते तत्सरः स्मृत्वा योगं तमुपलभ्य च ॥ ब्राह्मणं विपुलैर्भोगैश्च समयोजयन् ॥ २५ ॥ अभिविच्य स्वराज्ये तु विष्वक्सेनमरिदमम् ॥ जगाम ब्रह्मदत्ताय सदारो वनमेव ह ॥ २६ ॥ अथैनं सन्नतिर्धारा देवलस्य मुता तदा ॥ उवाच परमप्रीता योगाद्भगन्तं नृपम् ॥ २७ ॥ जानन्त्या ते महाराज पिपीलिकरुतज्ञताम् ॥ चोदितः क्रोधमुद्दिश्य सक्तः क्रामेषु वै मया ॥ २८ ॥ इतो वयं गमिष्यामो गतिमिष्टामनुत्तमाम् ॥ तव चान्तर्हितो योगस्ततः संस्मरितो मया ॥ २९ ॥ स राजा परमप्रीतः पत्न्याः श्रुत्वा वचस्तदा ॥ प्राप्य योगं क्लृदेव गतिं प्राप सुदुर्लभाम् ॥ ३० ॥ कण्डरीकोपि धर्मात्मा साङ्ख्ययोगमनुत्तमम् ॥ प्राप्य योगगतिः सिद्धो विशुद्धस्तेन कर्मणा ॥ ३१ ॥

गच्छत् पुरमिति शेषः ॥ २४ ॥ तं योगं पूर्वजन्माने अन्यस्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथैनमिति या गुरोर्दग्ध्री कौशिकदयादैः पितृव्यं प्रयुक्ता सैव साधारण राजानमेत्य योगं स्मारितवती प्रत्युपकारयेति केचित्पौराणिकीं कथामाचक्षते । योगाद्भेतोः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ साङ्ख्यं प्राप्य योगमतिः योगनिष्ठः । पाठान्तरे साङ्ख्यं योगगतिं च प्राप्येत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

क्रमं वैदिकप्रसिद्धं प्रणीय विरच्य शिक्षां वर्णानां स्थानकरणप्रत्यक्षपूर्वकमुच्चारणसंप्रदायम् ॥ ३२ ॥ एतत् श्राद्धमाहात्म्यम् ॥ ३३ ॥ तेषां वागदुष्टदीनाम् ॥ ३४ ॥ परिवर्त-
 ति सर्वभावान् निश्चिती ॥ ३५ ॥ तैवेव हृदि योगवस्थानेन ॥ ३६ ॥ एवमिति । श्राद्धस्य फलं पितृणां तृप्तिः । साच सोमाय्यायनद्वारा भवति । तदेतदेवानामन्नं तं देवाः सक्षय-
 न्तीति सोमस्य देवान्नत्वश्रवणात् देवभावं गताः पितरः साक्षादेव सोमं पिबन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ येतु भूमौ सन्ति तेषां सोमद्वारेव तृप्पन्तीत्याह । सोमो ह्येति । भूमिस्थान्,
 पितॄन् दिव्यौषध्यादिद्वारा सोमस्तर्पयतीत्यर्थः । एतेन अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपनिश्चित इति स्मृतेः । ब्रह्मणाग्नौ स्मार्ताग्नौ वा पितॄनादित्य यदुत तदादिदं गच्छ-
 ति । आदित्यस्य सुषुम्नाख्येन रश्मिना सोमस्याप्यायनं भवति । ततः पितॄणां तृप्तिरिति सर्वेषां पूर्वेषां पूर्ववादादित्य एव श्राद्धदेवो मुख्य इत्युक्तम् । पूर्वकृतस्य कथं वै श्राद्धदेवत्व-
 क्रमं प्रणीय पाञ्चाल्यः शिक्षां चोत्पाद्य केवलाम् ॥ योगचार्यगतिं प्राप यज्ञश्चायं महातपाः ॥ ३२ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युत ॥ त-
 द्धारयस्व गाङ्गेय श्रेयसा योक्ष्यसे ततः ॥ ३३ ॥ ये चान्ये धारयिष्यन्ति तेषां चरितमुत्तमम् ॥ तिर्यग्यानिषु ते जातु न गमिष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ३४ ॥
 श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं महार्थं गतिम् ॥ योगधर्मो ह्यदि सदा परिवर्तति भारत ॥ ३५ ॥ स तैर्नवानुबन्धेन कदाचिच्छभते ज्ञमम् ॥ ततो
 योगगतिं याति शुद्धां तां भुवि दुर्लभाम् ॥ ३६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमेतत्पुरा गीतं मार्कण्डेयेन धीमता ॥ श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य सोमस्या-
 प्यायनाय वै ॥ ३७ ॥ सोमो हि भगवान् देवो लोकस्याप्यायनं परम् ॥ वृष्णिवंशप्रसङ्गेन तस्य वंशं निबोध मे ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिले-
 षु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पसमाप्तिर्नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञेऽत्रिभगवान् ऋषिः ॥
 ब्रह्मणो मानसात्पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः ॥ १ ॥ तत्रात्रिः सर्वभूतानां तस्थौ स्वतनयैर्युतः ॥ कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव चचार सः ॥ २ ॥
 अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्मात्मा संज्ञितव्रतः ॥ काष्ठकुड्याशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्महद्युतिः ॥ ३ ॥ अनुत्तरं नाम तपो येन तप्तं महत्पुरा ॥ त्रीणि वर्षसह-
 स्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम् ॥ ४ ॥ तत्रोर्ध्वरेतस्तस्य स्थितस्यानिमिषस्य ह ॥ सोमत्वं तनुरापदे महासत्त्वस्य भारत ॥ ५ ॥
 मादित्यस्य विवस्वत इति प्रश्नस्य निगूढमिति दिक् ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ पञ्चविंशे तथाध्याये सोमस्यात्रिः समुद्भूतः ॥ तस्यापत्यसमुत्पत्तिस्त-
 स्मादङ्गाश्च कीर्त्यते ॥ १ ॥ पिता मानसात् संकल्पात् विधित्सतः विधातुमिच्छतः ॥ १ ॥ तत्र प्रजासर्गं तस्थौ निष्ठावानभूत् । अतएव सोत्रिः भूतानां शुभान्येव स्वतनयैः सह कर्मादिना
 आचचार ॥ २ ॥ काष्ठादिवन्निष्ठः ॥ ३ ॥ अनुत्तरं नाम मौनारूपं सर्वेन्द्रियनिग्रहरूपम् ॥ ४ ॥ अनिमिषस्य निमिषरहितस्येत्यनेन सूर्यादिब्रह्मज्योतिराग्निषु धारणा तस्याः ब्रह्मा-
 म्यत्वं सोमवत् शुक्लास्वररूपत्वं कीदृमुद्गन्त्यायेन ध्येयसारूप्यं प्राप्त इत्यर्थः । महासत्त्वस्येत्यनेन तापकस्य रजसोऽभावात् शान्तप्रकाशतेजोरूपत्वं दर्शितं तन्वाः ॥ ५ ॥

भावितात्मनः शुद्धशान्तप्रकाशशुक्लसास्वरूपेण तेजसा रजितशरीरस्य नेत्राभ्यां नेत्रतः सोमत्वम् । उक्तरूपं तेजः ऊर्ध्वमाचक्रमे । तत्र प्रकारमाह । वारिं जलं भूत्वा लु-
 स्रवेति ॥ ६ ॥ देव्यो दिग्देवताः न च समशक्नुवन् धारयितुम् ॥ ७ ॥ ताभ्यः सकाशात् सर्वभावनः औषध्यादिद्वारेण सर्वेषामप्यायनकरः ॥ ८ ॥ ताभिः ताभ्यः सहैव युगपदेव ॥ ९ ॥ पतितं
 लतारूपेण स्थितम् आलोक्य ॥ १० ॥ रथस्वरूपमाह । सहीति । देवस्यः वेदैदक्षिभिर्विव निर्मितः । यमां विषदादिः तत्स्वरूपो धर्मात्मा सत्यं ब्रह्म संगृह्यते ज्ञानेन आत्मसात्क्रियत इति
 सत्यसंग्रहः वाजिस्थानीया मन्त्राः ॥ ११ ॥ परमात्मनि विष्णुरूपे अतएव यागे सोमं रथेनानीय तस्य आतिथ्यार्थं वैष्णवीर्मिष्टिं निर्वपन्ति याज्ञिकाः ॥ १२ ॥ ऋग्भिस्त्वेनैव तदारूढा-
 ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः ॥ नेत्राभ्यां वारि सुम्राव दृशथा द्योतयद्दिशः ॥ ६ ॥ तं गर्भं विधिना दृष्ट्वा दृश देव्यो दधुस्तदा ॥ समे-
 त्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् ॥ ७ ॥ स ताभ्यः सहस्रैश्च दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥ पपात भासयच्छौकान् शीतांशुः सर्वभावनः ॥ ८ ॥
 यदा न धारणे शक्तास्तस्य भर्गस्य ता दिशः ॥ ततस्ताभिः सहैवाशु निपपात वसुधराम् ॥ ९ ॥ पतितं सोमालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ॥ १० ॥ स हि वेदमयस्तान् धर्मात्मा सत्यसंग्रहः ॥ युक्तो वाजिसहस्रेण सिन्धेनेति हि नः श्रुतम् ॥ ११ ॥
 तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रैः परमात्मनि ॥ तुष्टुव्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः ॥ १२ ॥ तथैवाङ्गिरसस्तत्र भृगुरेवात्मजैः सह ॥ ऋग्भिर्भ्य-
 ऊर्भिर्वह्लुरथवाङ्गिरसैरपि ॥ १३ ॥ तस्य संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भास्वतः ॥ आप्यायमानं लोकांश्चान् भासयामास सर्वशः ॥ १४ ॥ स
 तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुधराम् ॥ त्रिःसतकृत्वोऽतिथ्याश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ तस्य यत् ज्यावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ॥ औष-
 ध्यस्ताः समुद्रतास्तेजसा प्रज्वलन्त्युत ॥ १६ ॥ ताभिर्द्वयान्नियो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः ॥ पोष्टा हि भगवान्सोमो जगतो जगतीपते ॥ १७ ॥
 स लब्धतेजा भगवान्संस्तवैस्तैश्च कर्मभिः ॥ तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दृशतीर्दृश ॥ १८ ॥ हिरण्यवर्णा या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् ॥
 निधिस्तासामभूदेवः प्रख्यातः स्वेन कर्मणा ॥ १९ ॥ ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ वीजौषधीनां विप्राणामपां च जनेमेजय ॥ २० ॥
 नि सामान्यपि लक्ष्यन्ते बहूलेर्बहुभिः ॥ १३ ॥ आप्यायमानम् अंशुरशुष्टे देव मोषाप्यायतामिति मन्त्रेण कृत्विभिः पृष्टाक्रियमाणं तेजो दिवि मण्डलरूपेण स्थित्वा सर्वल्लोकानवभा-
 सयति ॥ १४ ॥ सः ब्रह्मा तेन सोमवता रथमुख्येन ॥ १५ ॥ तस्य सोमस्य ज्याविनं रथघोशं क्षारितम् ॥ १६ ॥ त्रयो देवपितृभूतलोकाः चत्वारो नरपशुपक्षिसर्गिण्याः भूरादयो जरायुजाद-
 यश्चेत्यन्ये ॥ १७ ॥ तथा दशवारमावृत्ता नव नवतिरैवं दशगुणिताः दश दशतिः तेन दशतिशब्दः पश्चिममतिवत् शतवाचीतेन सहस्रं पद्मानां वत्सरणामित्यर्थः ॥ १८ ॥ हिरण्यवर्णाः रज-
 तवत् शुक्लः । हिरण्यं स्वर्णरूप्योरिति विश्वः तासामपां निधिरथः अनएव मणिद्वारा चन्द्रो जलं क्षरति सूर्य इवाग्निम् तेन यथाको भासां निधिरैव चन्द्रोऽपानिधिः ॥ १९ ॥ २० ॥

राजराज्येन साम्राज्यविधानेन ॥ २१ ॥ इन्द्रोः भार्या इति शेषः ॥ २२ ॥ सोमवतां पितृणां वरः पतिः । सोमः सुधांशुकर्पूरकुधरेपितृदेवते इति विश्वः । सहस्रशतं लक्षं गावो
 दक्षिणा यस्मिन् ॥ २३ ॥ हिरण्यगर्भः अङ्गिराः तस्यारण्यके सूत्रावतारत्वावगमात् । हिरण्यगर्भत्वं ब्रह्मा वसिष्ठश्चतुर्मुखो वा ॥ २४ ॥ सदस्यः उपद्रष्टा समदशक्रत्विक्रमदृश्यं स-
 मदशं कौर्षतिकिनः समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति गृह्यात् ॥ २५ ॥ सदस्येभ्यः सत्येभ्यः ॥ २६ ॥ सिनिः सिनीवाली खण्डपर्यणि या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली या
 उत्तरा सा कुहूः तस्माहचर्याचतुष्टुपिष्टी अपि पूर्वोत्तरपौर्णमास्यौ सिषेविरे नित्यामिति शेषः । अध्विन्यादयस्तु पर्याणैव सेवन्त इति भावः ॥ २७ ॥ प्राप्य तामिः सहेति शेषः ।
 अन्यथा तत्कर्तृनिवैयर्थ्यार्पणं अतएव स्वमूर्त्या सह दशधा दशभिः प्रकारैर्दिशो दश भासयन्नित्युक्तम् ॥ २८ ॥ विवभ्राम ऐश्वर्यभेदेन विनयात् चलिता । अनेयेन अनीत्या आ-
 सोभिषिक्तो महाराज राजराज्येन राजराट् ॥ लोकांस्त्रीन्भासयाभास स्वभासा भास्वतां वरः ॥ २९ ॥ सप्तविंशतिमिन्दोस्तु दाक्षायिण्यो महाव्रताः ॥ द्वादौ
 प्राचेतसो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः ॥ ३० ॥ स तत्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां वरः ॥ समाजहे राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ ३१ ॥ होतास्य भगवान-
 त्रिरच्युर्भगवान्भृगुः ॥ हिरण्यगर्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् ॥ ३२ ॥ सदस्यस्तत्र भगवान् हरिनारायणः स्वयम् ॥ सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मर्षिभि-
 र्वृतः ॥ ३३ ॥ दक्षिणमददात्सोमस्त्रील्लोकानिति नः श्रुतम् ॥ तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भारत ॥ ३४ ॥ तं सिनिश्च कुहूश्चैव द्रुतिः पुष्टिः प्रभा
 वसुः ॥ कीर्तिर्द्रुतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे ॥ ३५ ॥ प्राप्यायभृथमव्यग्रः सर्वदेवर्षिपूजितः ॥ विरराजाधिराजन्द्रो दशधा भासयन् दिशः ॥ ३६ ॥ तस्य
 तत्राप्य दुष्प्राप्यमैश्वर्यं मुनिसत्कृतम् ॥ विवभ्राम भतिस्तात विनयादनयाहता ॥ ३७ ॥ बृहस्पतेः स वै भार्या तारां नाम यज्ञस्विनीम् ॥ जहार तरसा सर्वा-
 नवमत्याङ्गिरः सुतान् ॥ ३८ ॥ स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सहानैव व्यसर्जयत्तारां तस्मा आङ्गिरसे तदा ॥ स संरब्धस्ततस्तस्मिन्देवाचार्यो
 बृहस्पतिः ॥ ३९ ॥ उशनस्तस्य जग्राह पार्ष्णिमाङ्गिरसस्तदा ॥ स हि शिष्यो महातेजाः पितुः पूर्वो बृहस्पतेः ॥ ४० ॥ तेन स्नेहेन भगवान् रुद्रस्तस्य बृह-
 स्पतेः ॥ पार्ष्णिग्राहोभवद्देवः प्रगृह्याजगवं धनुः ॥ ४१ ॥ तेन ब्रह्मशिरो नाम परमास्त्रं महात्मना ॥ उद्दिश्य दैत्यानुत्सृष्टं येनैषां नाशितं यज्ञः ॥ ४२ ॥
 हता ताडिता ॥ ४३ ॥ अनयमेवाह । बृहस्पतेरिति ॥ ४४ ॥ व्यसर्जयत् दत्तवान् । तस्मिन्नेव बृहस्पतिः संख्यो युद्धायोद्युक्तोऽभूत् । साद्वृत्तः ॥ ४५ ॥ उशनसि । तस्या-
 कार्यकारित्वादसुरत्वं प्राप्तस्य सोमस्य दैत्यगुरुत्वादुशनाः । शुक्रः पार्ष्णि जग्राह तदाह । तस्मिन्नेव काले आङ्गिरसोङ्गिरसः शिष्यो रुद्रः बृहस्पतेः पार्ष्णिग्राहोभूदिति द्वयोः संबन्धः ।
 तत्र हेतुः । सहीति । स रुद्रो बृहस्पतेः पितुः अङ्गिरसः शिष्यः ॥ ४६ ॥ तेन गुरुपुत्रस्नेहेनेति । आजगवम् अजस्य गोश्च शृङ्गायां निर्मितम् । अजस्य रुद्रस्य गोः वृषभः नन्दी तेन
 शिवसारूप्यं प्राप्य योगात्कामरूपत्वं च प्राप्य यत्पूर्वं स्वशरीरमुत्सृष्टं तस्य शृङ्गाज्जातम् आजगवमिति वा ॥ ४७ ॥ तेन रुद्रेण एषां दैत्यानाम् ॥ ४८ ॥

तारकामयं तारानिमित्तव्यवधानम् ॥३५॥ शिष्टा धर्मपराः देवाः बृहस्पतिपक्षायाः तुषः दोषकञ्चुकं संजातं येषां ते गुरुद्वारहर्तुः सोमस्य पक्षपातिनस्तुषिता देवाः ॥ ३६ ॥ ददौ प्रत्यर्पयत् ॥ ३७ ॥ अन्तःप्रसवां गर्भवतीम् ॥ ३८ ॥ अयोनी अस्थाने तदेवाह । इषीकेति । दस्युहन्तमम् अतिशयेन दस्यूनां हन्तारम् ॥ ३९ ॥ अक्षिपत् स्वतेजसा निरश्वकार ॥४०॥४१॥ पप्रच्छ मातरं विना ब्रह्मापि गर्भस्य धातारं न वेदति आबः ॥४२॥४३॥ धाता गर्भस्याधायकः तत एव प्रजायाः पतिः रेतःसिञ्चः पुत्रो नक्षत्रपतेरिति भावः । तथा च तत्र तदुद्धमभवत्प्रख्यातं तारकामयम् । देवानां दानवानां च लोकक्षयकरं महत् ॥३५॥ तत्र शिष्टास्तु ये देवास्तुषिताश्चैव भारत । ब्रह्माणं शरणं जग्मु- रादिदेवं सनातनम् ॥३६॥ ततो निवार्योशनसं रुद्रं ज्येष्ठं च शंकरम् । ददौ वाङ्मिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥३७॥ तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा तारां ग्राह बृह- स्पतिः । मदीयायां न ते योनौ गर्भौ धार्यः कथंचन ॥३८॥ अयोननुत्सृजतं सा कुमारं दस्युहन्तम् ॥ इषीकास्तन्वमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम् ॥३९॥ जातमात्रः स भगवान् देवानामक्षिपद्रुपुः ॥ ततः संशयमापन्ना इमामकथयन्मुराः ॥४०॥ सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्यय बृहस्पतेः ॥ पृच्छयमाना यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा ॥४१॥ तदा तां शत्रुमारब्धः कुमारो दस्युहन्तमः ॥ तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् ॥४२॥ तदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि तारे कस्य सुतस्त्वयम् ॥ सा प्राञ्जलिरुवाचेद् ब्रह्माणं वरदं प्रभुम् ॥४३॥ सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहन्तम् ॥ ततस्तं सूच्युपात्राय सोमो धाता प्रजापतिः ॥४४॥ बुध इत्यक्रोत्राम तस्य पुत्रस्य धीमतः ॥ प्रानिष्कूलं च गगने समभ्युत्तिष्ठते बुधः ॥४५॥ उत्पादयामास ततः पुत्रं वैराजपुत्रिकाम् । तस्यापत्यं महाराजो वभूवैलः पुरूरवाः ॥४६॥ उर्वर्यां जह्मिरे यस्य पुत्राः सप्त महान्नमः ॥ प्रसह्य धर्षितस्तत्र सोमो वै राजयक्ष्मणा ॥४७॥ ततो यक्ष्मा- भिमृत्तस्तु सोमः प्रक्षीणमण्डलः ॥ जगाम शरणार्थाय पितरं सोऽत्रिमेव तु ॥४८॥ तस्य तत्तापशमनं चकारात्रिमहातपाः ॥ स राजयक्ष्मणा मुक्तः श्रिया जज्वाल सर्वतः ॥४९॥ एवं सोमस्य वै जन्म कीर्तितं कीर्तिवर्धनम् ॥ वंशमस्य महाराज कीर्त्यमानं च मे शृणु ॥५०॥ धन्यमारोग्यमाधुष्यं पुण्यं सकल्प- साधनम् ॥ सोमस्य जन्म श्रुत्वैव पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥५१॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्रः पुरूरवाः ॥ तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विप्रुलदक्षिणः ॥ १ ॥

श्रुतिः । जनयितुः पुत्रो भवति साम्प्रदाये मोघं वेत्ता कुले ननुमेतमिति ॥४४॥ सूर्यो देवैर्कृत्स्नानिश्चाल्योणास्मत् एव भवति यदा तदुति तदा उत्पत्तं जनयतीत्याह । प्रतीति । ॥४५॥ ततः बुधात् वैराजो मनुस्तस्य पुत्रिका इला ॥ ४६ ॥ यस्य पुरूरवः तत्र औद्धत्ये निमिने मनि ॥४७॥ प्रक्षीणमण्डलः अल्पवर्षिणिः ॥४८॥४९॥५०॥५१॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥ षड्विंशे वण्यने वंशः पुरूरवस एव च ॥ उर्वश्यामय मंथानिश्चोत्प्रेतुर्वि दुर्लभा ॥ १ ॥ बुधस्येति ॥ १ ॥

शत्रुभिर्दुर्जय इति संबन्धः ॥ २ ॥ काम्यः कामनीयः ॥ ३ ॥ मानं देवभोग्याहं कथं मानुषं गच्छेयमिति गर्वम् ॥ ४ ॥ तयेति । दशादिसंस्थाष्टकं क्रमात् उत्तरस्थेन चैत्रस्था-
 दिस्थानाष्टकेनान्वेति ॥ ५ ॥ विशालायां बदर्याम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ दिवि स्वर्गं जाताः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ घृतमात्रा घृतस्य लेशः एकं कालं सकृदित्यर्थः ।
 ब्रह्मादी पराक्रान्तः शत्रुभिर्युधि दुर्जयः ॥ अहर्ता चाग्निहोत्रस्य यज्ञानां च महर्षिपतिः ॥ १२ ॥ सत्यवादी पुण्यमतिः काम्यः संवृतमैथुनः ॥ अतीव त्रिषु
 लोकेषु यशसाऽप्रतिमः सदा ॥ ३ ॥ तं ब्रह्मादिनं क्षान्तं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥ १४ ॥ तथा सदावसद्गजा
 वर्षाणि दश पञ्च च ॥ पञ्च षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च दश चाष्टौ च ॥ १५ ॥ वने चैत्रस्थे रम्ये तथा मन्दकिर्तिनोऽलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे
 ॥ ६ ॥ उत्तरास्तुकुरुन्प्राप्य मनोरथफलदुमान् ॥ गन्धमादनपादेषु मेरुपृष्ठे तथोत्तरे ॥ ७ ॥ एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च ॥ उर्वश्या सहितो
 राजा रमे परमया मुदा ॥ ८ ॥ देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिदुते ॥ राज्यं च कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥ तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त दे-
 वसुतोपमाः ॥ दिवि जाता महात्मान आयुर्धर्मानमावसुः ॥ १० ॥ विश्वाशुश्चैव धर्मात्मा श्रुताशुश्च वनायुश्च श्रुतायुश्चैर्विशीसुताः
 ॥ ११ ॥ जनमेजय उवाच ॥ गान्धर्वी चोर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम् ॥ देवानुत्स्य संप्राप्ता तन्नो ब्रूहि बहुश्रुत ॥ १२ ॥ वैश्यम्पायन उवाच ॥ ब्रह्म-
 शापाभिभूता सा मानुषं समपद्यता ॥ ऐलं तु सा वरारोहा समयान्समुपस्थिता ॥ १३ ॥ आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह ॥ अनग्रदूर्जनं चैव
 सकामार्थां च मैथुनम् ॥ १४ ॥ द्वौ मेघौ शयनाभ्याशे सदा बद्धौ च तिष्ठतः ॥ घृतमन्त्रा तथाहारः कालमेकं तु पार्थिव ॥ १५ ॥ यद्येष समयो राजन्
 यावत्कालं च ते दृढः ॥ तावत्कालं तु वत्स्यामि त्वतः समय एष नः ॥ १६ ॥ तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपालयत् ॥ एवं सा वसते तत्र पुरुष-
 सि भामिनी ॥ १७ ॥ वर्षाण्येकोनषष्टिस्तु तत्सक्ता शापमोहिता ॥ उर्वश्यां मानुषस्थार्थां गन्धर्वाश्चिन्तयान्विताः ॥ १८ ॥ गन्धर्वा उचुः ॥ चिन्तयन्
 महाभगा यथा सा तु वराङ्गना ॥ समागच्छेत्पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणम् ॥ १९ ॥ ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः ॥ भया तु समयस्ताभ्यां
 क्रियमाणः श्रुतः पुरा ॥ २० ॥ व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा ॥ तदहं वेदय शेषेण यथा भेतस्यत्यसौ नृपः ॥ २१ ॥ सप्तहायो गमिष्यामि
 युष्माकं कार्यसिद्धये ॥ एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशः ॥ २२ ॥ निशायामथ चागम्य मेघमेकं जहार सः ॥ मातुर्वदन्ते सा तु मेघयोश्चारुहासिनी
 ॥ २३ ॥ गन्धर्वागमनं श्रुत्वा शापान्तं च यशस्विनी ॥ राजानमब्रवीत्तत्र पुत्रो मेऽहित्येतेति सा ॥ २४ ॥ घृतस्य स्नोकं सकृदह्नाश्रमासीति लिङ्गात् ॥ १५ ॥ त्वनः
 त्वयि ॥ १६ ॥ १७ ॥ एकोनषष्टिं पूर्वोक्तदशादिसंख्यानां संकलनात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ भेतस्यति समयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अहितयत हतः एव मुक्त इति संबन्धः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ जायया प्रधावितः ॥ २७ ॥ पदं गतिचिह्नम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ उरणौ मेधौ गृह्य गृहीत्वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हैमवत्यां हैमानि सौवर्णानि पद्मादीनि तद्वत्याम्
 हैमवतीसिंहायामिति वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ समाविद्याः पुनरुक्तशणिकशङ्कया हये जाये यमसा तिउ घोरे इति सूक्तदिसर्थतः पठति । जाये इति । हये इत्यस्य व्याख्यानं
 वचसीति । हये लिङ्गतिङ्गन्थात् जाये इत्यस्याः संबुद्धेः पादादिस्थत्वाद्बुद्धात्त्वम् ॥ ३५ ॥ सर्गाहमिः षण्मनाहत्वमुक्तम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ समतां सारु-
 एवमुक्तो विनिश्चिन्त्य नग्नो नैवोदतिष्ठत ॥ नग्नं मां द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो भवेत् ॥ २५ ॥ ततो भूयस्तु गन्धर्वा द्वितीयं मेष्मदुदुः ॥ द्वितीये
 तु हते मेषे ऐलं देव्यब्रवीदिदम् ॥ २६ ॥ पुत्रो मेपहतो राजन्नथाया इव प्रभो ॥ एवमुक्तस्तथायाय नग्नो राजा प्रधावितः ॥ २७ ॥ मेष्मयोः
 पदमन्विच्छन् गन्धर्वविद्वुदप्यथ ॥ उत्पादिता सुमहती यथा तद्वनं महत् ॥ २८ ॥ प्रकाशितं वै सहसा ततो नग्नमैक्षत ॥ नग्नं दृष्ट्वा निरोधूता
 साप्सरा कामरूपिणी ॥ २९ ॥ उत्सृष्टपुरुषौ दृष्ट्वा राजा गृह्यागतो गृहे ॥ अपश्यद्वर्षशो तत्र विललाप मुदुःखितः ॥ ३० ॥ चचार पृथिवीं सर्वा
 मार्गमाण इतस्ततः ॥ अथापश्यत्स तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ॥ ३१ ॥ पुक्ष्तीर्थे पुष्करिण्यां हैमवत्यां समाहूताम् ॥ क्रीडन्तीमप्सराभिश्च पञ्चभिः
 सह शोभनाम् ॥ ३२ ॥ तां क्रीडन्तीं ततो दृष्ट्वा विललाप मुदुःखितः ॥ सा चापि तत्र तं दृष्ट्वा राजानमविदूरतः ॥ ३३ ॥ उर्वशी ताः सखीः प्राह स
 एष पुरुषोत्तमः ॥ यस्मिन्नहमवात्सं वै दर्शयामास तं नृपम् ॥ ३४ ॥ समाविद्यास्तु ताः सर्वाः पुनरेव नराधिप ॥ जायेह तिष्ठ मनसा घोरे वचसि ति-
 ष्ट ह ॥ ३५ ॥ एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषत ॥ उर्वशी चाब्रवीदेलं सगर्भाहं त्वया प्रभो ॥ ३६ ॥ संवत्सरात्कुमारास्ते भविष्यन्ति न सं-
 शयः ॥ निशामेकां च नृपते निवन्त्यसि मया सह ॥ ३७ ॥ हृष्टो जगाम राजाथ स्वपुरं तु महायशः ॥ गते संवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागमत्
 ॥ ३८ ॥ उषितश्च तथा सार्द्धं एकरात्रं महायशः ॥ उर्वश्यथाब्रवीदेलं गन्धर्वा वरदस्तव ॥ ३९ ॥ तान् वृणीष्व महाराज ब्रूहि चेनांस्त्वमेव हि ॥
 वृणीष्व समतां राजन् गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ ४० ॥ तथेभुक्त्वा वरं वने गन्धर्वाश्च तथास्त्विति ॥ पूरयित्वाग्निना स्थालीं गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ॥
 ॥ ४१ ॥ अनेनेष्ट्वा च लोकान्नः प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥ तानादाय कुमारान्स्तु नगरायोपचक्रमे ॥ ४२ ॥ निक्षिप्याग्निमरण्ये तु सपुत्रस्तु गृहं
 ययौ ॥ स त्रेताग्निं तु नापश्यदुश्चतुर्थं तत्र दृष्टवान् ॥ ४३ ॥ शमीजातं तु तं दृष्ट्वा अश्वत्थं विस्मिन्नस्तदुः ॥ गन्धर्वेभ्यस्तदांशमदग्निनांशं ततस्तु सः ॥ ४४ ॥
 प्यं सालोक्यं वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ निक्षिप्येत्येतेन पुत्रान् अग्निं च सह पुरं न प्रवेशयेदिति दर्शयन् । सः त्रेताग्निं ग्रामादहिः प्राङ्निहितम् तत्र गत्वा स्वस्थाने नाप-
 श्यत् अपितु अश्वत्थं दृष्टवान् । तत्राग्निस्थाने अभ्येत्यागिमित्यपि पठन्ति ॥ ४३ ॥ तम् अभ्यत्यं शमीजानं शमीगमोत्पन्नं नाशम् अदर्शयन् नाशस्तु सः ॥ ४४ ॥

अरणी मथ्यमेनान्युत्पादनार्थं काष्ठद्वयं ततोऽश्वत्थानद्वयमिहमिति समादिशत् ॥४५॥ तेषां गन्धर्वाणाम् ॥४६॥ जेना जित्वैशिश्वयम् गुण आर्षः पृषोररादित्वाद्वा विकारः अग्नि-
 त्रयम् अकल्पयदित्यर्थः ॥४७॥४८॥४९॥ इति हरिवंशं टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥ ॥ उच्यतेनावश्यावैशः समर्विशो प्रधानतः ॥ द्वितीयस्यैलपुत्रस्य सूच्यादित्यागतः
 क्रमात् ॥१॥ ऐलेति ॥१॥ अथ नगजिदिति द्वितीयः पुत्रः ॥२॥ विदुषः पुत्रः सुहोत्रः ॥३॥ महत्सवम् अन्नदानं यत्र तं मत्वं सर्वमेकं चम् ॥४॥ पतिलोभेन पतिगुणहेनेन
 श्रुत्वा तमर्थमखिलमरणीं तु समादिशत् ॥ अश्वत्थादरणीं कृत्वा मयि चर्माग्निं यथाविधि ॥ नथित्वग्निं त्रिधा कृत्वा अयजत्स नराधिपः ॥४५॥ इह्वा गृह्येव-
 हुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम् ॥४६॥ गन्धर्वेभ्यो वरं लब्ध्वा नेताग्निं समकारयत् ॥ एकोऽग्निः पूर्वमेवासदिल्लेखेतामकारयत् ॥४७॥ एवं प्रभावो राजर्षी-
 दैर्लुस्तु नरसत्तम ॥ देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिपुते ॥४८॥ राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायज्ञाः ॥
 ॥४९॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि ऐलोत्पत्तिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥ वैद्यम्यायन उवाच ॥ ऐलपुत्रा बभूवुस्त सर्वे
 देवसुतोपमाः ॥ दिवि जाता महात्मान आयुधीमानमावसुः ॥१॥ विवायुश्चैव धर्मात्मा श्रुतायुश्च तथापरः ॥ दृढायुश्च वनायुश्च श्रुतायुश्चैव धी-
 सुताः ॥ अमावसोश्च द्वायादो भीमो राजाय नमजित् ॥२॥ श्रीमान् भीमस्य द्वायादो राजर्षीत्किञ्चनप्रभः ॥ विद्रास्तु काञ्च सस्यापि सुहोत्रोभू-
 न्महाबलः ॥३॥ सौहोत्रिरभवज्जहुः कोशिन्या गर्भसंभवः ॥ आजहे यो महत्सवं सर्वमेधमहामखम् ॥४॥ पतिलोभेन यं गङ्गा पतित्वेभिससार ह ॥
 नेच्छतः श्रवयामास तस्य गङ्गा च तत्सदः ॥ स तथा ह्रावितं दृष्ट्वा यज्ञघटं समन्ततः ॥५॥ सौहोत्रिरखीदृङ्गं क्रद्धो भरतसत्तम ॥६॥ एष ते
 विफलं यत्नं पिवन्नग्भः करोम्यहम् ॥ अस्य गङ्गेबलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥७॥ राजर्षिणा ततः पीतां गङ्गां दृष्ट्वा महर्षयः ॥ उपनिन्युर्महा-
 भागां दुहितृत्वेन जाह्नवीम् ॥८॥ युवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जह्नुरावहत ॥ युवनाश्वस्य शायेन गङ्गाधेन विनिर्ममे ॥ कावेरीं सरितां श्रुतां ज-
 ह्नुर्भार्यामनिन्दिताम् ॥९॥ जह्नुस्तु दायितं पुत्रं सुनहं नाम धार्मिकम् ॥ कावेरीं जनयामास अजकस्तस्य चात्मजः ॥१०॥ अजकस्य तु द्वाया-
 दो बलाकाशो महीपतिः ॥ बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥११॥ कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः ॥ कुशिकः कुशनाभश्च
 कुशाम्बो मूर्तिमास्तथा ॥१२॥

॥५॥६॥७॥८॥ जह्नुर्भायात्वमिच्छन्त्या

गङ्गायाः दुहितृत्वमपेक्ष्य संकल्पत्वं जातमित्याशङ्क्याह । युवनाश्वस्येति । केनचिन्निमित्तेन युवनाश्वो गङ्गां मानुषभावेति शशाप सा च तस्यैव दुहितृत्वं प्राप्यात्संकल्पमग-
 मत्यं चकारेति सार्थस्यार्थः । गङ्गा स्वर्धन कावेरीं निमिमे पाठान्तरे गङ्गाया अर्धेन निर्मितां कावेरीं जह्नुर्भार्या विद्यादिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

राजा कुशिकः इन्द्रसमं पुत्रं लभेयमिति तपस्तेषु इत्यन्यथः । शक्रश्च मत्समन्यो भविष्यतीति त्रासादायेत्य तस्य पुत्रो जज्ञिवात् जातः ॥ १३ ॥ एतदेव स्पष्टयति । पूर्ण इति ॥ १४ ॥ स्वम् अंशं तस्य शरीरे रेतोरूपेण अवासयत् स्थापितवान् ततः भार्यायां तव पुत्रत्वेन कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १५ ॥ पौरिकुत्सी पुरुकुत्सस्य पुत्री भार्या कुशिकस्याभवत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ गाथैस्त्वैव चेति प्रीतः सन्पुत्रार्थं चरं कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १८ ॥ उद्योज्यः भक्षणियः । अयमयमिति चरद्वयस्य पृथक् प्रदर्शनम् ॥ १९ ॥ तस्यां पल्लवैः सह संवृद्धो राजा वनचरैस्तदा कुशिकस्तु तपस्तेषु पुत्रमिन्द्रसमप्रभम् ॥ लभेयमिति तं शक्रश्चासादभ्येत्य जज्ञिवात् ॥ १३ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रे वै तं तु शक्रो ह्यपश्यत् ॥ अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ १४ ॥ समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमावासयत् ॥ पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥ १५ ॥ स गाधिरभवद्राजा मघवान्कोशिकः स्वयम् ॥ पौरिकुत्स्यभवद्रार्थं गाधिस्तस्यामजायत ॥ १६ ॥ गाधेः कन्या महाभगा नाम्ना सत्यवती जुभा ॥ तां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्याः प्रीतोऽभवद्भर्ता भार्गवो भृगुनन्दनः ॥ पुत्रार्थं कारयामास चरुं गाधे-स्तथैव च ॥ १८ ॥ उवाचाहूयतां भर्ता ऋचीको भार्गवस्तदा ॥ उपयोज्यश्चरस्यं त्वया मात्रा त्वयं तव ॥ १९ ॥ तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमा-न्क्षत्रियर्षभः ॥ अजेयः क्षत्रियैर्लोकैः क्षत्रियर्षभस्तु ॥ २० ॥ तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोनिधिम् ॥ इमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेव विधा-स्यति ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ॥ नपस्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह ॥ २२ ॥ गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकावा-समभ्यगात् ॥ तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं जनेश्वरः ॥ २३ ॥ चरुद्रयं गृहीत्वा तदपेः सत्यवती तदा ॥ चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवे-दयत् ॥ २४ ॥ माता व्यत्यस्य दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ॥ तस्याश्चरुमयाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह ॥ २५ ॥ अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रिया-न्तकरं तदा ॥ धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ २६ ॥ तादृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनभ्यनुमृत् च ॥ तामब्रवीद्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरव-र्णिनिम् ॥ २७ ॥ मात्रासि वंचिता भद्रे चरुव्यत्यासेहेतुना ॥ जनिष्यति हि पुत्रस्ते कूरकर्मानिदारुणः ॥ २८ ॥ भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूत-स्तपोधनः ॥ विश्वं हि ब्रह्मतपसा मया तस्मिन् समर्पितम् ॥ २९ ॥ एवमुक्ता महाभगा भर्ता सत्यवती तदा ॥ प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेदशा भवेत् ॥ ब्राह्मणापसदस्तत्र इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ॥ ३० ॥

तव मातरि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

नैष इति । पितुर्मातुर्था दोषास्तत्र उग्रकर्मा भवेत् । इह तु त्वेव प्रसादाच्चरुवत्यामो जातः न तु ममयं संकल्पः तथा क्रूरप्रकारः पुत्रो भवेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ शमात्मकं सुतं सृजेथा इति किं पुनरिति संबन्धः ॥ ३२ ॥ काममिति । आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः पुत्रस्य भर्त्रभिन्नत्वात्तद्भाषायाश्च सफलित्वेन तस्या एव एवंविधः पुत्रोऽस्तु । यदि तददन्त्यथा कर्तुं न शक्यं चेत्स्यामपि तादृशः पुत्रो मा भूदिति भावः ॥ ३३ ॥ तव मम भौत्रे विशेषो नास्ति । तस्यापि परम्परया समात्मकत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ भृगोः भार्गवस्य ऋचीकस्य

नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथास्त्विति ॥ उग्रकर्मा भवेत्पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात् ॥ पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्ताब्रवीदिदम् ॥ ३१ ॥ इच्छलोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् ॥ शमात्मकमृजुं त्वं मे पुत्रं दातुमिहाहसि ॥ ३२ ॥ काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो ॥ यदन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेतद्विजोत्तम ॥ ३३ ॥ ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात् ॥ भद्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि ॥ त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ ३४ ॥ ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ॥ तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ ३५ ॥ भृगोश्चरुविपर्ययो रोद्रवैष्णवयोः पुरा ॥ यजनाद्वैष्णवेऽथांशो जमदग्निरजायत ॥ ३६ ॥ सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा ॥ कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तये महानदी ॥ ३७ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः ॥ तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका ॥ ३८ ॥ रेणुकायां तु कामल्यां तपो विद्यासमन्वितः ॥ आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् ॥ ३९ ॥ सर्वविद्यानुजं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् ॥ रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४० ॥ और्वर्यवमृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः ॥ जमदग्निरुत्तपोवीर्यज्ज्ञे ब्रह्मविदां वरः ॥ ४१ ॥ मध्यमश्च शुनः शोफः शुनः पुच्छः कनिष्ठकः ॥ विश्वमित्रं तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ॥ ४२ ॥ जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याशमात्मकम् ॥ प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां गेयं सप्तर्षितां गतः ॥ ४३ ॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः ॥ ज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकद्वैशवर्धनः ॥ ४४ ॥ विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः स्मृताः ॥ प्रख्याता त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥ ४५ ॥ देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः ॥ शालावत्यां रेणोज्ञेयश्च रेणुमान् ॥ ४६ ॥ सां कृतिर्गालवश्चैव मुहलश्चेति विश्रुताः ॥ मधुच्छन्दो जयश्चैव देवलश्च तथाष्टकः ॥ ४७ ॥ कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ॥ ४८ ॥

यजनात् देवताराधनात् वैष्णवः पालनकर्माप्यंशः शमात्मको जमदग्निरजायत ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ आर्चीको जमदग्निः जामदग्न्यं रामं सुदारुणं रुद्रं शत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भृगोः ऋचीकस्य प्रसादेन ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देवश्रवाः कतिः हिरण्याश्वश्च शालावत्यां रेणुमव्यभृतयो देवलान्ताः रेणुसंज्ञायाम् ॥ ४६ ॥ अष्टकादयस्त्रयो दृष्टव्याम् ॥ ४७ ॥ गोत्राणि पौत्रादयः ॥ ४८ ॥

[illegible]

धर्मस्तत्र जयस्तथा ॥ ७ ॥
॥५५॥ देवा वा इमं महाभारतमेतत् महेश्वराणां वैश्वानि अस्मिन् भूतानि ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति हविर्वा दीक्षायां समादिशोऽप्यगः ॥ २७ ॥ अद्भिशिव्य
तस्याङ्गिरसस्तं ददं नत्कः स्यान्वसतिप्रियेण जेयम् ॥ ५४ ॥ हरिश्चरस्य हरिश्चन्द्रस्य
अथो उच्यते रजविक्रमः ॥ महेश्वरस्य व्युतिः स्वर्गलजिता बुद्धिवा ततः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ यत्र काले समुत्पन्ने उपस्थिते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

देवेन ब्रह्मणा रजेः रजिं प्राप्य जयमिच्छन्तः सन्तः जये जयनिमित्तं भरतर्षभं रजिम् अभ्ययुः ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ शोः शक्रपुरोगमाः शो देवाः पाठान्ते सुगमम् ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ समये देवराज्यप्राप्तिहये निष्ठेथाः । त्वं देवानामेव इन्द्रो भव न त्वस्माकं त्वदशस्तीति भावः ॥ १६ ॥ वज्रपाणिनः वज्रपाणेः ॥ १७ ॥
 ते देवदानवाः प्रीता देवेनोक्ता रजेर्जये ॥ अभ्ययुर्जयमिच्छन्तो वृषणा भरतर्षभम् ॥ ८ ॥ स हि स्वर्भाजुर्दोहित्रः प्रभायां समपद्यत ॥ राजा परमते-
 जस्वी सोमवंशप्रवर्द्धनः ॥ ९ ॥ ते हृष्टमनसः सर्वे रजिं देवाश्च दानवाः ॥ ऊचुरस्माज्जयाय त्वं गृहाण वरकार्मुकम् ॥ १० ॥ अथोवाच रजिस्तत्र
 तयोर्वै देवदैत्ययोः ॥ स्वार्थज्ञः स्वार्थमुद्दिश्य यज्ञः स्वं च प्रकाशयन् ॥ ११ ॥ रजिरुवाच ॥ यदि दैत्यगणान्सर्वान् जित्वा शक्रपुरोगमाः ॥ इन्द्रो
 भवामि धर्मेण ततो योत्स्यामि संयुगे ॥ १२ ॥ देवाः प्रथमतोभूय प्रयूयुर्हृष्टमानसाः ॥ एवं यथेष्टं नृपते कामः संपद्यतां तव ॥ १३ ॥ श्रुत्वा
 सुरगणानां तु वाक्यं राजा रजिस्तदा ॥ प्रपच्छासुसुख्यांस्तु यथा देवानपृच्छत ॥ १४ ॥ दानवा दुर्पूणास्तु स्वार्थमेवानुगम्य ह ॥ प्रत्यू-
 चुरन्तं नृपवरं साभिमानमिदं वचः ॥ १५ ॥ अस्माकमिन्द्रः प्रह्लादो यस्यार्थे विजयामहे ॥ अस्मिस्तु समये राजन् तिष्ठथा राजसत्तम ॥ १६ ॥
 स तथेति ध्रुवमेव देवैरप्यभिचोदितः ॥ भविष्यसीन्द्रो जिवैवं देवैरुक्तस्तु पार्थिवः ॥ जघान दानवान्सर्वान्ये वध्या वज्रपाणिनः ॥ १७ ॥
 स विप्रनष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी ॥ निहत्य दानवान्सर्वानाजहार रजिः प्रभुः ॥ १८ ॥ ततो रजिं महावीर्यं देवैः सह शतक्रतुः ॥ रजेः पुत्रो-
 हमित्युपत्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ इन्द्रोसि तात देवानां सर्वेषां नात्र संशयः ॥ यस्यहमिन्द्रः पुत्रस्ते स्यातिं यास्यामि कर्मभिः ॥ २० ॥
 स तु शक्रवचः श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया ॥ तथेत्येवाब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुम् ॥ २१ ॥ तस्मिस्तु देवसहस्रो दिवं प्राप्ते महीपतौ ॥ दयाद्य-
 मिन्द्रादाजहुराचाराननया रजेः ॥ २२ ॥ पञ्च पुत्रशतान्यस्य तद्वै स्थानं शतक्रतोः ॥ समाक्रमन्त बहुधा स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम् ॥ २३ ॥ ततो
 बहुतिथे काले समतीते महाबलः ॥ हतराज्योब्रवीच्छक्रो हतभागो बृहस्पतिम् ॥ २४ ॥ इन्द्र उवाच ॥ बदरीफलमात्रं वै पुरोडाशं विधत्स्व मे ॥
 ब्रह्मर्षे येन तिष्ठेयं तेजसाप्याधितः सदा ॥ २५ ॥ ब्रह्मन्कुशोहं विमना हतराज्यो हताशनः ॥ हतौजा दुर्बलो मूढो रजिपुत्रेः कृतः प्रभो ॥ २६ ॥
 बृहस्पतिरुवाच ॥ यद्येवं चोदितः शक्र त्वयास्यां पूर्वमेव हि ॥ नाभविष्यत्त्वत्प्रीत्यर्थमकर्तव्यं ममानघ ॥ २७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ दिवं ब्रह्मलोकं प्राप्ते सति आचारादित्युर्द्वयं सर्वश्रुतिर्विभिज्य ग्राहामिति व्यवहारात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ महांश्चासावबलश्चेति अग्निदुर्बल
 इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ हे शक्र यदि त्वयाहं पूर्वमेव एवं चोदितः स्याम् तर्हि त्वत्प्रीत्यर्थं मम अकर्तव्यं कर्तुमयोग्यं कुशास्त्रप्रणयनं कर्तव्यं नाभविष्यत् ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ नास्ति धर्म ईश्वर इति वादो यत्र तच्चास्तिवादम् तच्च तदर्थशास्त्रं च तत् नास्तिवादाथशास्त्रम् ॥ ३० ॥ कथान्तरे वार्तामसङ्गेपि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रवक्तुः उपदेष्टुः ॥ ३३ ॥ निवृत्तिं सुखम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति हरिश्चो दीकायास्तु अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ विश्वे नवाधिकेभ्यः प्रोक्तः अनेनैतन्वयः ॥ तद्व्यातुः क्षत्रवृद्धस्य वृद्धशर्मिति योमवत् ॥ १ ॥ रम्भः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तस्य अपत्यानि काशयः तेषु दीर्घनामाः प्रथम इति शेषः । ततो धन्वाग्यात् धन्वन्तरिजातः ॥ ९ ॥ पुनरिति । नमुद्रात् उत्पत्तिमेयस्य द्वितीयवारं जज्ञिवान् जातः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ कलशात् समुद्रात् अमरसन्निष्ठं जपन् ध्यायन्वा ॥ १३ ॥ अष्टमु जातत्वाऽजस्त्रमिति होवाच विष्णुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ होत्रं होम्यम् विनियुक्तं विद्धि जानी-
 हि ॥ १६ ॥ उपहोमाः नारिद्रादयः क्षुद्रातुभ्यं महते दातुमयोषा इति भावः । मुख्यहोममेव मदर्थं कल्पयेत्वाशङ्क्यामाह । अर्वागिति । हे पुत्र त्वं तु इदानीनोसि अतस्त्व-
 दर्थेऽन्यदैविकं प्रधानं कल्पयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ संसृत्यां जन्मनि ॥ १८ ॥ तेनैव द्वितीयैव अयं भावः । सोपानरोहकमेणाधिकारिकेऽग्नौ ऊर्ध्वपदमारुहे सत्यन्यो
 भूमौ कृतकर्मा तत्स्थानमारोहति । यथोक्तं मन्वन्तराध्यायेऽत्रैव । इत्या कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् । ततोऽन्ये तपसा युक्ताः स्थानमापुरयन्त्युतेति ॥ १९ ॥
 जनमेजय उवाच ॥ कथं धन्वन्तरिर्देवो मानुषेऽपि ब्रह्म जज्ञिवाच ॥ एतदेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ ११ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 धन्वन्तरः संभोयं श्रूयतां भरतर्षभ ॥ जातः स हि समुद्रान्तु मथ्यमाने पुरामृते ॥ १२ ॥ उत्पन्नः कलशात्पूर्वं सर्वतश्च श्रिया वृतः ॥
 अभ्यसन् सिद्धिकार्यं हि विष्णुं दृष्ट्वा हि तरिष्वान् ॥ १३ ॥ अजस्त्वमिति होवाच तस्मादजस्तु स स्मृतः ॥ अञ्जः प्रोवाच विष्णुं वै
 तव पुत्रोऽस्मि वै प्रभो ॥ १४ ॥ विधत्स्व भागं स्थानं च मम लोके सुरेश्वर ॥ एवमुक्तः स दृष्ट्वा वै तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः ॥ १५ ॥ कृतो
 यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥ देवेषु विनियुक्तं हि विद्धि होत्रं महर्षिभिः ॥ १६ ॥ न ज्ञायमुपहोमा वै तुभ्यं कर्तुं कदाचन ॥ अर्वाकभूतो-
 सि देवानां पुत्र त्वं तु नहीश्वरः ॥ १७ ॥ द्वितीयायां तु संभूत्यां लोके स्वर्गानि गमिष्यसि ॥ अणिमादिश्च ते सिद्धिर्गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ १८ ॥
 तेनैव त्वं शरिरेण देवत्वं प्राप्स्यसे प्रभो ॥ चरुमन्त्रैर्वैर्जाप्यैर्धृष्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥ १९ ॥ अपृथा त्वं पुनश्चैवमगुर्वेदं विधास्यसि ॥ अवश्यं-
 भावी ह्यर्थेयं प्रागृष्टस्त्वञ्जयोनिना ॥ २० ॥ द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः ॥ इमं तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे पुनः ॥ २१ ॥
 द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौनहोत्रिः स काशिराट् ॥ पुत्रकामस्तपस्तेपे धिन्वन्दीर्घतपास्तदा ॥ २२ ॥ प्रपद्ये देवतां तां तु या मे पुत्रं प्रदास्यति ॥ अञ्जं
 देवं सुतार्थाय तदाराधितवाद्युपः ॥ २३ ॥ ततस्तुष्टः स भगवानञ्जः प्रोवाच तं नृपम् ॥ यदीच्छसि वरं ब्रूहि तत्ते दास्यामि सुव्रत ॥ २४ ॥
 अष्टथेति । चिकित्साङ्गानां भेदादायुर्वेदस्याप्यष्टधात्वं च अङ्गानि वैद्यके उक्तानि कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गाल्यदंष्ट्राजरादृषणम् । अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रितेति ।
 कायचिकित्सा बालचिकित्सेत्यादि । ग्रहो भूतप्रेतादिः ऊर्ध्वाङ्गं शिरोनेत्रादि । शन्यं शङ्खधातादिदंष्ट्रा स्थावरजङ्गमात्मकं विषं तेषां चिकित्साजरा रसायनादिना जरायाः दू-
 रीकरणम् । वृषः वाजीकरणतन्त्रम् अवश्यंभावित्वं पूर्वकल्पसदृशत्वाद्गुनरकल्पस्य । तच्च प्रजापतिरेव वेदः ॥ २० ॥ २१ ॥ धिन्वन् प्रीणयन् देवार्हन्ति शेषः ॥ २२ ॥ अञ्जं
 धन्वन्तरिं देवम् आराधितवान् ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ एतस्मिन् दिवोदासराज्यस्य काले शून्यां लतीं पथ्याद्राक्षसो रुद्रानुवरः निवासयामास ॥ ३० ॥ शून्यत्वे हेतुमाह । शमा हाति । नि-
कुम्भेन रुद्रगणेन ॥ ३१ ॥ विषयान्ते गोमत्यां स्वदेवासिद्धिं गोमतीतीरे ॥ ३२ ॥ भद्रश्रेण्यस्य यदुर्वरमहिम्नपुत्रस्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सिद्धिक्षेत्रं याक्षक्षेत्रम् ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ श्वशुरस्य हिमालयस्यान्तिके यदाऽवसन्तदेव दिवोदासो वाराणसीं यातयानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मेना पर्वत्या जननी तुगुप्तते निन्दति ॥ ३९ ॥ निन्दामेवाह ।
नृप उवाच ॥ भगवन् यदि तुष्टस्त्वं पुत्रो मे रुपातिमात्र भवामि । तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयता ॥ २५ ॥ तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्यस्तस्मिन्नुत्तदा ॥
काशिराजो महाराज सर्वरोगप्रणाशनः ॥ २६ ॥ आसुरवेदं भरद्वाजात्प्राप्येह भिषजां क्रियाम् ॥ तमप्यथा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत्
॥ २७ ॥ धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विद्युतः ॥ अथ केतुमन्तः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः ॥ २८ ॥ सुतो भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥
दिवोदासस्तु धर्मान्मा वाराणस्यधिपोभवत् ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप ॥ शून्यां निवासयामास क्षेमको नाम राक्षसः
॥ ३० ॥ शता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना ॥ शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्री नात्र संशयः ॥ ३१ ॥ तस्यां तु शतमात्रायां दिवोदासः प्रजे-
श्वरः ॥ विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेक्षयत् ॥ ३२ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरीं वाराणसित्यभूत् ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम्
॥ ३३ ॥ इत्या निवेशयामास दिवोदासो नरपंभः ॥ भद्रश्रेण्यस्य तद्वाज्यं हतं तेन वलीयसा ॥ ३४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ वाराणसीं निकुम्भस्तु
किमर्थं शतवान् प्रभुः ॥ निकुम्भकश्च धर्मात्मा सिद्धिक्षेत्रं शशाप यः ॥ ३५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दिवोदासस्तु राजर्षिर्नगरीं प्राप्य पार्थिवः ॥
वसति स्म महातेजाः स्फीतायां तु नराधिपः ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कृतदारो महेश्वरः ॥ देव्याः स प्रियकामस्तु न्यवसच्छुश्रूषारान्तिके ॥ ३७ ॥
देवाज्ञया पार्षदा ये त्वधिरूपास्तपोधनाः ॥ पूर्वोक्तैरुपदेशैश्च तोषयन्ति स्म पार्वतीम् ॥ ३८ ॥ हृष्यते वै महादेवी मेना नैव प्रहृष्यति ॥ तुगुप्स-
त्यसकृतां वै देवीं देवं तथैव सा ॥ ३९ ॥ सपार्षदस्त्वनञ्चारस्तत्र भर्ता महेश्वरः ॥ दूरिद्रः सर्वदेवासो शीलं तस्य न वर्तते ॥ ४० ॥ मात्रा तथो-
क्तावरदा स्त्रीस्वभावाच्च बुकुधे ॥ स्मितं कृत्वा च वरदा भवपार्श्वमथागमत् ॥ ४१ ॥ विषण्वदना देवी महादेवमभाषत ॥ नेह वत्स्याम्यहं देव
नय मां सर्वं निकेतनम् ॥ ४२ ॥ तथा कर्तुं महादेवः सर्वलोकानैवेशत् ॥ वासार्थं रोचयामास पृथिव्यां कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥
सपार्षद इति ॥ ४० ॥ अवरदा अवरानीचान् शिवनिन्दकान् दक्षदीन् व्यति स्पण्डयतीति तथा पूर्वं शिवनिन्दकः पिता ये हतः इदानीं तादृशीं मातरं मा हिंसयसिन्मया-
येण शिवपार्श्वमयागमत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वासार्थं वाराणसीमिति संबन्धः ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ निदर्शयामास प्रत्ययम् उत्पदितवान् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ गजानं विज्ञाप्य यथोद्दिष्टं न प्रतिमादिकं नगर्गते नगराद्वह्निर्निकटे कार्त्तवर्त्तानिति योजना॥
॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ राजा चासौ किल्बिषति शमासः ॥ ५९ ॥ प्रभुः निकुम्भः ॥ ६० ॥ भृत्यास्तूति

वाराणसी महातेजाः सिद्धिक्षेत्रं महेश्वरः॥ दिवोदसेन तां ज्ञात्वा निविष्टां नगरीं भवः॥ ४८॥ यथैतिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत् ॥ गणेऽवरपुरी
गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु ॥ ४९ ॥ मृदुनैवान्भुपायेन ह्यतिर्वीर्यैः स पार्थिवः ॥ ततो गत्वा निकुम्भस्तु पुरीं वाराणसीं तदा ॥ ४६ ॥ स्वप्ने निदर्श-
यामास कण्डुकं नाम नापितम्॥ श्रेयस्तेहं करिष्यामि स्थानं मे रञ्जयन्तवः॥ ४७॥ गृह्णां प्रतिभां कृत्वा नगर्गते तथैव चाततः स्वप्ने यथोद्दिष्टं सर्वं
कारितवानृप ॥ ४८ ॥ पुरीक्षारे तु विज्ञाप्य राजानं च यथाविधि ॥ पूजां तु महतां तस्य नित्यमेव गणेऽवरः ॥ ४९ ॥ गन्धैश्च धूपमाल्यैश्च प्रो-
क्षणैर्यैस्तथैव च ॥ अन्नपानप्रयोगैश्च अत्यद्भुतमिवाभवत् ॥ ५० ॥ एवं संपूज्य ते तत्र नित्यमेव गणेऽवरः ॥ ततो वरसहस्रं तु नागराणां प्रयच्छति ॥
पुत्राच हिरण्यमायुश्च सर्वोत्कामास्तथैव च॥ ५१॥ राज्ञस्तु महिषी श्रेष्ठा सुयक्षा नाम निशुता ॥ पुत्रार्थमागता देवी साध्वी राज्ञा प्रचोदिता ॥ ५२॥
पूजां तु विपुलां कृत्वा देवी पुत्रमयाचत ॥ पुनः पुनरथागत्य बहुशः पुत्रकारणात् ॥ ५३ ॥ न भयच्छति पुत्रं हि निकुम्भः कारणेन हि ॥ राजा
तु यदि नः कुप्येत्कार्यसिद्धिस्ततो भवेत् ॥ ५४ ॥ अथ दीर्घेण कालेन कोथो राजानमविशत् ॥ भूत एव महान्द्वारि नागराणां प्रयच्छति ॥ ५५ ॥
प्रीतो वरान्वै शतशो मम किं न प्रयच्छति ॥ माभक्तेः पूज्यते नित्यं नगर्या मे सर्वे हि ॥ ५६ ॥ विज्ञापितो मयात्यर्थं देव्या मे पुनश्चरणात् ॥ न
ददाति च पुत्रं मे कृतघ्नः केन हेतुना ॥ ५७ ॥ ततो नार्हति सत्कारं सत्सकाशाद्विज्ञेयतः ॥ तस्मात्तु नाशयिष्यामि स्थानमस्य दुरात्मनः ॥ ५८ ॥
एवं स तु विनिश्चित्य दुरात्मा राजकिल्बिषी ॥ स्थानं गणपतेस्तस्य नाशयामास दुर्भेतिः ॥ ५९ ॥ भग्नमायतनं दृष्ट्वा राजानमश्रुतुभुः ॥ अस्मा-
दनपराधस्य त्वया स्थानं विनाशितम् ॥ पुर्यकस्मादिदं ज्ञात्वा तप दूनं भविष्यति ॥ ६० ॥ ततस्तेन तु आपेन शून्या वाराणसी तदा ॥ ज्ञात्वा पुरीं
निकुम्भस्तु महादेवमथागमत् ॥ ६१ ॥ अकस्मात्तु पुरीं सा तु विहृता सर्वतोदिशम् ॥ तस्यां पुर्यां ततो देवो निर्ममे पदमात्मनः ॥ ६२ ॥ रमत तत्र वै देवो
रममाणो गिरेः सुताम् ॥ न राति तत्र वै देवी लभते गृहविस्मयात् ॥ वसाम्यत्र न पुर्यां तु देवी देवमथाब्रवीत् ॥ ६३ ॥ शेषः द्वितीयान्नपाठे शब्देनस्य शापन कृत्ये-
त्यर्थः । दृष्ट्वा स्वर्गं गत इत्यनेव शब्दार्थस्य कारणत्वेनैवाचमयः ॥ ६१ ॥ १५० स्थानं योऽक्षलक्ष्मीविलासार्थं प्राप्तवान् ॥ ६२ ॥ देवः स्वरूपातुल्येव तत्र रमते देवी तु मायात्मवद्वा । एवोच्छे-
दहेतौ तत्र क्षेत्रेन रमत इति भावः । गृहविस्मयात् गृहेऽविमुक्तं यो विस्मयः आत्थमग्न्य अनधिकारिणामपि मुक्तिप्रदातम् तस्मात् ततोर्न रमते अत्र पृथगिति संभवः । पादः ॥ ६३ ॥

अहं नित्यमुक्त ईश्वरो वेश्म गृहं शरीराख्यं न निवस्यामि निवासयितुं चेच्छामि । हि यस्मात् वे मम गृहम् अविमुक्तम् यत्कालत्रयेऽपि न विमुक्तम् अहेयानुादियत्सर्वहारा-
त्वात् तदेव प्रत्यक् चैतन्यं मम गृहम् । स्वे माहन्नि प्रतिष्ठितोहं देहमलिङ्गां न भविष्यामीत्यर्थः । तत्र त्वदिष्टे संसारप्रदेशे गृहं त्वत्सित्तुगृहमिति कथापक्षे अन्यथा त्वमेव देहं ग्रामुहि
अहं त्वमङ्ग एवास्मीत्यर्थः । एतेन कारीत्याग एव संसारसर्वाकारः । तदस्याग एव मोक्षाख्या स्वरूपस्थितिरिति दर्शितम् ॥ ६४ ॥ चापि श्रवणमनवधानानि अम्बकानि नेत्रा-
णीव ज्ञापकानि यस्य स व्यम्बकः । तथाच श्रुतिरात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मनव्यो निदिध्यामित्यर्थ इत्यात्मदर्शनसंयत्नेन श्रवणादियस्य विषये अपरपद त्रिपुरान्तकः
त्रयाणां स्थूलसूक्ष्मकारणानां पुराणशरीराणां अन्तको विनाशकः प्रविष्टापनकर्त्ता । अविद्यास्वरूपव्याप्या पुरतत्त्वं न जानाति हि हसन् । यस्यान्महोदेवेन अविमुक्तं हि मे गृहमि-
त्युक्तं तस्मात्तदविमुक्तसंज्ञं वाराणसीक्षेत्रम् ॥ ६५ ॥ अत्रापकृतस्याविमुक्तस्य कर्तव्यत्वं उरियारणव्याप्येन च वाराणस्या मुखमविमुक्तत्वं दर्शयति । तथाहि जाबालः सोवि-
देव उवाच ॥ नाहं वेदमनि वत्स्यामि अविमुक्तं हि मे गृहम् ॥ नाहं तत्र गमिष्यामि गच्छ देवि गृहं प्रति ॥ ६६ ॥ हसन्मुवाच भगवान् अभ्यवकास्त्रिपुरान्त-
कः ॥ तस्मात्तदविमुक्तं हि प्रोक्तं देवेन वै स्वयम् ॥ ६५ ॥ एवं वाराणसी श्रुता अविमुक्तं च कीर्तितम् ॥ ६६ ॥ यस्मिन्वसति वै देवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥
युगेषु त्रिषु धर्मात्मा सह देव्या महेश्वरः ॥ ६७ ॥ अन्तर्धानं कलौ याति तन्पुर हि महात्मनः ॥ अन्तर्हिते पुरे तस्मिन्पुरी सा वसते पुनः ॥ एवं वाराणसी
श्रुता निवेशं पुनरागता ॥ ६८ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रो वै दुर्दमो नाम विश्रुतः ॥ दिवोदासेन बालेति घृणया स विवर्जितः ॥ ६९ ॥ हृदयस्य तु दायाद्यं
कृतवान् वै महापतिः ॥ आजहं पितृदायाद्यं दिवोदासहन्तं बलात् ॥ ७० ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ॥ वैरस्थान्तं महाराज क्षत्रियेण
विधिस्तता ॥ ७१ ॥

मुक्ते प्रतिष्ठित इत्यविमुक्तप्रतिष्ठित्वमात्मन उपक्षिप्य कुत्र तदविमुक्तमित्याकाङ्क्षायां वरणायां नारायां च यथं प्रतिष्ठित इत्याधिसौतिकमविमुक्तम् उक्त्वा कृतमन्त्रास्य स्थानं भुवोर्धा-
णस्य च यः सन्धिरिति प्रक्षार्वकं शरीरे तत् स्थानं भद्राणमन्धिरित्यामनन्ति । विष्णु रत्नमन्त्रतापामिषु कोनिरुक्तौ द्रष्टव्यः ॥ ६६ ॥ ७॥ अन्तर्धानमिति साङ्गः । पुरमध्यासो-
ति पुरी महोदयः अन्तर्हितायामपि पुर्याम् स्वयमन्तर्हितः सन् यमनि । देवतायतिमादुच्छेदपि देवतामास्त्रियं न विवर्तते इत्यर्थः । पुनः कृतयुगारम्भे पुरी नगरी वसत इति व्याख्या-
नेपि अन्तर्धानमात्रं पुर्यां उक्तं न तूच्छेदः । एवं पुरण्तेरपि द्रष्टव्यम् । किंच यावत्कलेः संचयांशोरिति तावदत्र द्वापरधर्माणां कियतामप्यनुवृत्तेः षट्त्रिंशत्सहस्रवत्पर्यन्तं कलावपि
पुरी नान्तर्हिता भवति तन्निवृत्तौ केवलस्य कलेः यद्वृत्तौ सत्यामेव च भवति । अन्यथा गंगस्युलम्बो न मुख्यतेति विक्र ॥ ६८ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रात्तं हत्वा तेषु चामो दुर्दमो
बालत्वाद्युपेक्षितः । बालेति सन्धिरार्षः । घृणया दयया ॥ ६९ ॥ दायाद्यं पुनर्यं हतवान् स्वीकृतवान् आजहो आहन्तं दुर्दमेत्युक्तेरगान्ययः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

तेन बालैव प्रहृतम् अग्रहृतं तस्य दुर्दमस्य राजयमिति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ लोभमुद्रा अगस्त्यभार्या शापरस्य निकुम्भदत्तस्य ॥ ७६ ॥ रम्यामिति । महत्स्रवर्षपर्यन्तं
 राक्षसाधिष्ठितत्वादरम्यैव पुरा आसीदिति गम्यते । सन्नेतरलकपृत्रस्य ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ वत्सस्य अलकपितुः पुत्रान्तरमाह । वनभूमियमिति भागवात् वत्सभातुः ॥
 ८२ ॥ अङ्गिरसः गालवस्याङ्गिरसत्वात् भागवे विश्वामित्रस्य भागवत्वात् तयोः वत्सभूमिपृष्ठमुग्र्योः करायः करारंश्याः ॥ ८३ ॥ इति द्विक्वे टीकायास एकोनत्रिंशो-
 दिवोदासादृषद्वत्यां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः ॥ तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुनः ॥ ७२ ॥ प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सभार्यो वभूवतुः ॥ वत्सपुत्रो ह्यलक-
 स्तु सन्नतिस्तस्य चात्मजः ॥ ७३ ॥ अलकः काशिराजस्तु ब्रह्मग्र्यः सत्प्रसङ्गरः ॥ अलकं प्रति राजर्षिं लोकैर्गीतः पुरातनैः ॥ ७४ ॥ पट्टिवर्षसहस्रा-
 णि षष्टिं वर्षशतानि च ॥ युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्बहः ॥ ७५ ॥ लोभमुद्राप्रसादेन परमाशुरनाप सः ॥ तस्यासितुमहद्राज्यं रूपयौदन-
 शालिनः ॥ शापस्यान्ते महाबहुहत्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ ७६ ॥ रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं पुनः ॥ सन्ननेरपि दायादः सुनीयो नाथ धा-
 र्मिकः ॥ ७७ ॥ सुनीथस्य तु दायादः क्षेम्यो नाम महायज्ञाः ॥ क्षेम्यस्य केतुमानपुत्रः सुकेतुस्तस्य चात्मजः ॥ ७८ ॥ सुकेतोस्तनयश्चापि धर्मकेतु-
 रिति स्मृतः ॥ धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारायः ॥ ७९ ॥ सत्यकेतुस्तुतश्चापि विभुनाम प्रजेश्वरः ॥ आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्तु त-
 त्सुतः ॥ ८० ॥ सुकुमारस्य पुत्रस्तु धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ धृष्टकेतोस्तु दायादो वेणुहोत्रः प्रजेश्वरः ॥ ८१ ॥ वेणुहोत्रस्तुतश्चापि भर्गो नाम प्रजेश्वरः ॥
 वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भृगुभूमिस्तु भागवात् ॥ ८२ ॥ एते तद्भिन्नसः पुत्रा जाता वक्ष्य भागवै ॥ ब्रह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्तथाः पुत्राः सहस्रशः ॥
 इत्येते काशयः प्रोक्ता नहुपस्य निबोध मे ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेष्टु हरिवंशपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ७५ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ उत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महौजसः ॥ नहुपस्य तु दायादाः पट्टिन्द्रोपमतेजसः ॥ १ ॥ यतिर्ययातिः संयतिरायतिः प्राञ्चिको
 भवः ॥ सुयातिः पष्टस्तेषां वै ययातिः पार्थिवोऽभवत् ॥ यतिर्यष्टस्तु तेषां वै ययातिस्तु ततः परम् ॥ २ ॥ ककुत्स्थकन्यां गं नाम लेभे परम-
 धार्मिकः ॥ यतिस्तु मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ॥ ३ ॥ तेषां ययातिः पञ्चानां विजित्य वमुधामिमां ॥ देवयानीमुजानसः सुतां भार्याम-
 वाप सः ॥ शर्मिष्ठायासुरीं चैव तनयां वृषपर्वणः ॥ ४ ॥ ग्रहुं च तुर्धसुं चैव देवयानी व्यजाग्रत ॥ दुष्टुं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्षणी ॥ ५ ॥
 २९ ॥ ७५ ॥ त्रिंशेऽध्याये ययतिरन्वयं तथा ॥ चरितं च विरक्तश्च यथा वैराग्यगर्भिणी ॥ १ ॥ उत्पन्नाः पितरः सुस्यथांज्ञाः वैशम्पायनं कन्यायां
 विरजाख्यायाम् ॥ १ ॥ २ ॥ मोक्षं मोक्षमार्गम् ॥ ३ ॥ ययातेर्ययान्तरमाह । देवयानीमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

असङ्गं सर्वत्रास्वलितगतिम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शापे कारणमाह । गार्ग्यश्च हीति । वाक्शूरं विदुरसाविर्गमिति हितमे हेतुरुक्तः ॥ १० ॥ लोहगन्धिः बाह्यमदृशः । लोहोऽक्षी
शस्त्रके लोहो जोङ्गके इति मेदिनी । जोङ्गकः पतितः ज्ञातिबाह्य इति यावत् । जुगं त्योहव लाम् ॥ ११ ॥ संविदश्च स्वास्थ्यज्ञानोपायम् इन्द्रोत्थद्वयोऽदन्तः सान्तश्च ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ तस्मात् वसोः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दक्षिणपूर्वस्याम् आग्नेयकोणे ॥ १७ ॥ पूर्वोत्तरस्याम् ऐशान्याम् ॥ १८ ॥ मयं कुरुष्याच्छेषु ॥ १९ ॥ २० ॥ पञ्चमिः पुत्रैः कृतकृत्यः
तस्मै शत्रो ददौ प्रीतो रथं परमभास्वरम् ॥ असङ्गं क्वाञ्च दिव्यं दिव्यैः परमवजिभिः ॥ ६ ॥ युक्तं मनेजवैः क्षुध्रैश्चैव भार्यासुवाह सः ॥ स तेन
रथमुख्येन षड्रात्रेण जयन्महीम् ॥ यथातिथिधि दुर्द्धर्षस्तथा देवान्सवासवाच ॥ ७ ॥ स रथः पौरवाणां तु सर्वेषामभवत्तदा ॥ यावन्तु वसुनाम्नो वै
कौरवाजनमेजयः ॥ ८ ॥ कुरोः पुत्रस्य राजेन्द्र राज्ञः पारिक्षितस्य ह ॥ जगाम सारथो नाशं शापाद्गार्ग्यस्य धीमतः ॥ ९ ॥ गार्ग्यस्य हि सुतं बालं
स राजा जनमेजयः ॥ वाक्शूरं हिंसयामास ब्रह्महत्यासिवाप सः ॥ १० ॥ स लेहगन्धी राजर्षिः परिधावन्निरस्ततः ॥ पौरजानपदैस्त्यक्तो न लेभे शर्म
कहींचित् ॥ ११ ॥ ततः स दुःखस्ततो नालभस्तसि विदुं क्वचित् ॥ इन्द्रोतः शौनकं राजा शरणं प्रत्यपद्यत ॥ १२ ॥ याजयामास चेन्द्रोताः शौन-
को जनमेजयम् ॥ अश्वमेधेन राजानं पवनार्थं द्विजेत्तमः ॥ १३ ॥ स लोहगन्धो व्यनशत्तस्यावभृथमेत्य ह ॥ स च दिव्यो रथो राजन् वसोऽदिपते-
स्तदा ॥ दत्तः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्वयः ॥ १४ ॥ बृहद्व्यान्त्रमणैव गतो बार्हद्वयं नृपम् ॥ ततो हत्वा जरासंधं भीमस्तं रथमुत्तमम् ॥ १५ ॥
प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ॥ सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं सप्तद्वीपां सप्ततना ॥ १६ ॥ व्यभजत्पञ्चा राजन्पुत्राणां नाहुपस्तदा ॥ दिशि
दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं मतिमान्नृपः ॥ १७ ॥ प्रतोव्यासुतस्स्यां च दुष्टुं चतुं च नाहुदः ॥ दिशि पूर्वोत्तरस्यां वै यदुं ज्येष्ठं न्ययोजयत् ॥ १८ ॥
मध्ये पूरं च राजानमभ्यपिष्यत् नाहुपः ॥ तैरयं पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सप्ततना ॥ १९ ॥ यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण प्रतिपाल्यते ॥ प्रजास्तेषां
पुरस्तात्तु वक्ष्यामि नृपस्तम ॥ २० ॥ धनुर्न्यस्य पृषक्कांश्च पञ्चभिः पुरुषर्षभैः ॥ जरावातभवद्वाजा भारमावेश्य वन्धुषु ॥ निःक्षिप्तशस्त्रः पृथिवीं
निरिक्ष्य पृथिवीपतिः ॥ २१ ॥ प्रीतिमानभवद्वाजा ययातिरपरजितः ॥ एहं विभज्य पृथिवीं ययातिर्यदुमब्रवीत् ॥ २२ ॥ जरां मे प्रतिवृहन्वि पुत्र कृत्या-
न्तरेण वै ॥ तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् ॥ जरां त्वयि समाधाय तं यदुः प्रत्युवाच हा ॥ २३ ॥ अचिदिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता ॥
अनपाकृत्य तां राजन्न ग्रहीष्यामि ते जराम् ॥ २४ ॥ सन् धनुर्न्यस्तवान् ततश्च जरावान् अभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनिदिष्टा इदं मे देहाति विशेषतो
श्रुक्ता मया च प्रतिश्रुता त्वदिष्टं दास्यामीति ताम् अज्ञाताम् अनपाकृत्य ऋणवत् अपरिहृत्य । ज्ञाता चेत् भ्यान्तर्हि तां निधाय तव जरां ग्रहीतुं ममावकाशः स्यादिति भावः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ क इति । पितृवचनमुद्धृत्यातिथ्यसाधनं न धर्मायेति भावः । देशिकः गुरुः विद्याप्रदः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पूर्वम् आदिपर्वणि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ॥ तस्माज्जरां न ते राजन् ग्रहीतुमहमुत्तरे ॥ २५ ॥ सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ॥ प्रतिग्रहीतुं धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥ २६ ॥ स एवमुक्तो यदुना राजा कापसमन्वितः ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो ययातिर्गर्ह्यन्मुतम् ॥ २७ ॥ क आश्रयस्तवान्यो-
स्ति को वा धर्मो विधीयते ॥ मामनादृत्य दुर्बुद्धे यदहं तव देशिकः ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा यदुं तात शशापेनं स मन्थुमान् ॥ अराज्या तं प्रजा मूढ भवित्रीति नराधम ॥ २९ ॥ स तुर्वसुं च दुष्टं चाप्यनुं च भरतर्षभ ॥ एवमेवब्रवीद्राजा प्रत्याख्यातश्च तैरपि ॥ ३० ॥ शशाप तानतिरुद्धा यश-
तिरपराजितः ॥ यथा ते कथितं पूर्वं मया राजर्षिसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं शता सुतान्सर्वांश्च चतुरः पूरुषपूर्वजान् ॥ तदेव वचनं राजा पूरुषपथाह भारता ॥ ३२ ॥
तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् ॥ जरां त्वयि सभाधाय त्वं पुरो यदि मन्यसे ॥ ३३ ॥ स जरां प्रतिजग्राह पितुः पूरुः प्रतापवान् ॥ यथातिरपि रूपेण पुरोः पर्यचरन्महीम् ॥ ३४ ॥ स मार्गमाणः कामानामन्तं भरतसत्तम ॥ विश्वाच्या सहितो रमे वने चैत्रस्थे प्रभुः ॥ ३५ ॥ यदावितृष्णः कामानां भोगेषु स नराधिपः ॥ तदा पुरोः सकाशाद्वै स्वां जरां प्रत्यपद्यत ॥ ३६ ॥ तत्र गाथा महाराज शृणु गीता ययातिना ॥ याभिः प्रत्याहरेत्क्रमाच्च सर्वतोङ्गानि क्रूरमवत् ॥ ३७ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन ज्ञास्यति ॥ हविषा कृष्णवस्त्रेभ्य भूय एवाभिवर्धते ॥ ३८ ॥ यन्पृथिव्यां व्रीहियं हिरेण्यं पशवः स्त्रियः ॥ नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ३९ ॥ यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेष्वपापकम् ॥ कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४० ॥ यदान्येभ्यो न बिभ्येत यदा चास्मान्न बिभ्यति ॥ यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४१ ॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥ योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ४२ ॥ जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ॥ जीविताशा धनशा च जीर्यतोपि न जीर्यते ॥ ४३ ॥ यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते नर्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारः प्रावि-
शद्भनम् ॥ कालेन महता वापि चचार विपुलं तपः ॥ ४५ ॥ भृगुतुङ्गे तपस्तप्त्वा तपसोन्ते महातपाः ॥ अनश्वदेहमुत्सृज्य सदारः स्वर्गमाप्तवान् ॥ ४६ ॥ तस्य वंशे महाराज पञ्च राजर्षिसत्तमाः ॥ यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ ४७ ॥ यदोस्तु शृणु राजर्षेर्वंशं राजर्षिसत्कृतम् ॥ यत्र नारायणो जज्ञे हरिवृष्णि कुलोद्ग्रहः ॥ ४८ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पञ्च यदुप्रभृतयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ इति हरिवंशो दीकार्यां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ एकत्रिंशो पुरोवंशो रौद्राश्वस्य समुद्भवः ॥ तत्पुत्रस्याथ कक्षेयोर्वंशतावन्निरुह्यते ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ उत्तमस्य
उत्कृष्टं पौरुषं यस्मिन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ धनेषुश्रेयश्च वने नित्य इत्यपि पाठः ॥ १० ॥ क्षीरलक्ष्म्याः क्षीरलाव्युर्ध्वयादीनि कृदानी हीनानि यास्य-
स्ताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ येन अत्रिणा ॥ १३ ॥ १४ ॥ अत्रिश्रेष्ठनीति । धर्मशास्त्रे आत्रेयवधे ब्रह्महत्याव्रतस्थोक्तत्वात् यज्ञे च आत्रेयाय ब्राह्मणाय स्वातन्त्र्येण दक्षिणाविधानात्
धन्यः प्रजावाननुष्मान् कीर्तिर्मांश्च भवेन्नरः ॥ ययातेश्चरितं पुण्यं पठञ्छृण्वन्नारधिप ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि
ययातिचरिते त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ पुरोर्वंशमहं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्तवतः ॥ दुहोऽश्वानोर्यदोऽश्वेव तुर्वसोश्च पृथ-
क् पृथक् ॥ १ ॥ वृष्णिवंशप्रसङ्गेन स्वंवंशं पूर्वमेव तु ॥ विस्तरेणानुबुध्यं च तद्वान् वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु पुरोर्महाराज
वंशमुत्तमपौरुषम् ॥ विस्तरेणानुबुध्यं च यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ ३ ॥ हन्त ते कीर्तिष्विष्यामि पुरोर्वंशमनुत्तमम् ॥ दुहोऽश्वानोर्यदोऽश्वेव तुर्वसोश्च न-
राधिप ॥ ४ ॥ पुरोः पुत्रो महावीर्यो राजसीजनमेजयः ॥ प्रचिन्वांस्तु सुतस्तस्य यः प्राचीमजयदिदम् ॥ ५ ॥ प्रचिन्वतः प्रवीरोभून्मनस्युस्तस्य
चात्मजः ॥ राजा चाभयदो नाम मनस्योरभयतुतः ॥ ६ ॥ तथैवाभयदस्यासितुषन्वा तु महीपतिः ॥ सुवन्द्यो बहुगवः क्षय्यतिस्तस्य चात्मजः
॥ ७ ॥ क्षय्यतेस्तु रहस्यानी रौद्राश्वस्तस्य चात्मजः ॥ रौद्राश्वश्च वृताचर्या वै दशान्नरसि सूनवः ॥ ८ ॥ ऋतेशुः प्रथमस्तेषां कृकणेशुस्तथैव
च ॥ कक्षेशुः स्थण्डिलेशुश्च सव्रतेशुस्तथैव च ॥ ९ ॥ दशार्णेशुर्जलेषुश्च त्वरेषुश्च महायशः ॥ धनेषुश्च वनेषुश्च पुनिकाश्च दश त्रियः ॥ १० ॥
रुद्रा द्यूद्रा च भद्रा च मलदा मलदा तथा ॥ खलदा चैव राजेन्द्र नलदा सुरसापि च ॥ तथा गोचपला तु क्षीरस्तकूटा च ता दश ॥ ११ ॥ ऋषिर्जो-
तोत्रिर्वंशे तु तस्मां भर्ता प्रभाकरः ॥ रुद्रायां जनयामास सुतं सोमं यशस्विनम् ॥ १२ ॥ स्वर्भानुना हते सुर्वे पतमाने दिवो महीम् ॥ तमोभिभूते लो-
के च प्रभा येन प्रकल्पिता ॥ १३ ॥ स्वस्ति तेस्त्विति चोक्तो वै पतमानो दिवाकरः ॥ वचनस्तस्य विमर्शेनैव पात दिवो महीम् ॥ १४ ॥ अत्रि-
श्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः ॥ यज्ञेज्यवेधेन चैव सुरैर्यस्य प्रशंसितम् ॥ १५ ॥ स तासु जनयामास पुत्रिकासु सनमकात् ॥ दश पुत्रानमहा-
त्मा स तपस्युश्च रतान्सदा ॥ १६ ॥ ते तु गोत्रकरा राजन् ऋषयो वेदपारगाः ॥ स्वस्त्यात्रेया इति ख्याताः किं त्वन्नि धनवर्जिताः ॥ १७ ॥
अत्रिरेव सर्वेषु गोत्रप्रवक्तव्ये श्रेष्ठः ॥ १८ ॥ पुत्रिकासु तुभ्यं कथां प्रदास्यामि देवाग्निगुहसंनिधौ । अस्मां जो जायते पुत्रः स ये पुत्रो भवेदिति पुत्रिकाकरणविधिना ज्ञातुः
॥ १९ ॥ अत एवाह । किं त्वन्नि धनवर्जिता इति ॥ १७ ॥

कक्षयोः रौद्राश्चसुतस्य तृतीयस्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ महायन्मो ज्येष्ठपुत्रयोश्चानिरस्य
 संततिमुक्त्वा कनिष्ठपुत्रस्य तिनिक्षोर्धराहाह । तितिक्षोस्तु प्रजाः क्षण्विनि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यः पूर्वं बलिर्दानवेन्द्र आसीत् स एव सुतपसः पुत्रो बलिजनाभूत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ बालेयं
 कक्षयोस्तनयाश्चासन् त्रय एव महारथाः ॥ समानरश्चाक्षुषश्च परमथुस्तथैव च ॥ १८ ॥ ॥ समानरस्य पुत्रस्तु विद्वाःकालानलो नृपः ॥ कालानलस्य
 धर्मज्ञः सृञ्जयो नाम वै सुतः ॥ १९ ॥ सृञ्जयस्याभवत्पुत्रो वीरो राजा पुरंजयः ॥ जनमेजयो महाराज पुरंजयसुतोभवत् ॥ २० ॥ जनमेजयस्य राजर्षेर्मे-
 हाशालोऽभवत्सुतः ॥ वेदेषु स परिज्ञातः प्रतिष्ठितयज्ञा भुवि ॥ २१ ॥ महायना नाम सुतो महाशालस्य धर्मिकः ॥ जज्ञे वीरः सुरगणैः पूजितः सुम-
 हायज्ञाः ॥ २२ ॥ महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ॥ उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं च महाबलम् ॥ २३ ॥ उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिपुत्रा-
 जाः ॥ नृगा कृमी नवा दुर्वा पञ्चमी च दशदती ॥ २४ ॥ उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तामु कुलोद्भवाः ॥ तपसा वै सुमहता जाता वृद्धस्य भारत ॥ २५ ॥
 नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्यां कृमिरजायत ॥ नवायास्तु नवः पुत्रो दुर्वायाः सुव्रतोरगत् ॥ २६ ॥ दृपद्रत्यास्तु राज्ञे शिविरशानरो नृपः ॥ शिवेस्तु
 शिवयस्तात योधेयास्तु नृगस्य ह ॥ २७ ॥ नवस्य नवराष्ट्रं तु कृमेस्तु कृमिला पुरी ॥ सुव्रतस्य तथाम्बुष्टा शिविपुत्राश्चिवोध भे ॥ २८ ॥ शिवेश्च
 पुत्राश्चत्वारो वीरास्त्रिलोक्यविश्रुताः ॥ वृपदर्भः सुवीरश्च मदृकः कैःकश्चरथा ॥ २९ ॥ तेषां जनपदाः स्मृताः कैकया मदृकास्तथा ॥ वृपदर्भास्तु
 वीराश्च तितिक्षोस्तु प्रजाः शृणु ॥ ३० ॥ तैतिक्षवोभवद्भजा पूर्वस्यां दिशि भारत ॥ उपद्रथो महामादुस्तस्य फेनः सुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥ फेनारु
 सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः ॥ जातो मानुष्योनौ तु स राजा काञ्चनेपुधिः ॥ ३२ ॥ मद्रायोणी स तु बलिर्वभूव नृपतिः पुरा ॥ पुत्रानुत्पाद-
 यामास पञ्च वंशकरान् भुवि ॥ ३३ ॥ अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुहस्तथैव च ॥ पुण्ड्रः कालिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रसुच्यते ॥ ३४ ॥ बालेयाः प्रा-
 क्षणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ॥ बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रीतिन भारत ॥ ३५ ॥ महायोगित्वमायुश्च कल्पस्य परिमाणतः ॥ संश्रमे वाप्यजेय-
 त्वं धर्मे चैव प्रधानता ॥ ३६ ॥ त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं प्रसावे तथा ॥ बले चाप्रतिपत्यं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ३७ ॥ चतुरां नियतान्गान्
 त्वं च स्थापयिता भुवि ॥ इत्युक्तो विभुना राजा बलिः शान्तिं परां ययौ ॥ ३८ ॥ तस्य ते तनयाः सर्वे क्षेत्रजा मुनिपुङ्गवाः ॥ संभूता दीर्घतपसो
 सुदेष्णायां महौजसः ॥ ३९ ॥

बलेरपत्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वशिस्ताख्यां सिद्धिमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ परां शान्तिम् ज्ञानजं मोक्षम् ॥ ३८ ॥ क्षेत्रजाः बलेरुत्थेनैव स्वात् ॥ ३९ ॥

॥ १५ ॥ धर्मसंक्रमणं व्याचष्टे । अयोजयदिति । वितथे मातृभिः पुत्रव्योतमात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ काशिकश्चेति । पूर्वौ काशिकगृत्समदो आयुसंज्ञात् वृद्धशर्म-
सुहोत्रक्रमेण चतुर्थौ इमौ तु तस्यादेव नहुषययातिपुत्रादिक्रमेण एकविंशस्य सुहोत्रस्य पुत्रौ । अतोनिविगर्षात्ततोन्वौ अतएव इषञ्जामभेदेऽपि गृत्समदो गृत्समतिरित्यादिदृश्यते
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ दिवोदासपदं व्युत्पादयति । दिवोदास इतीति । दिवः सतस्यान् इत्यपि उपक्षिणोति आत्मेत्यर्थवदनेति दिवोदासः । कर्मण्यण् विभक्त्यलुक्
आर्षः ॥ २३ ॥ समानान्वये यथा समाननानो भवन्ति एवं सप्तानकर्मणोऽपि भवन्तीति ज्ञापयत् 'दिवोदासवत् अतस्मात् वाराणसीराज्यादिकं हतम् । पूर्वं निकुन्तादिन-
अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ॥ धर्मसंक्रमणं चापि मरुद्दिर्यतस्य वै ॥ १५ ॥ अयोजयद्रद्वाजो मरुद्दिः कृतुभिर्हितम् ॥ पूर्वं तु वितथे तस्य
कृते वै पुत्रजन्यनि ॥ १६ ॥ ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजसुतोऽभवत् ॥ ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥ १७ ॥ वितथं चाभिधिव्याप्य भर-
द्वाजो वनं ययौ ॥ स राजा वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै ॥ १८ ॥ सुहोत्रं च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च ॥ कपिलं च महात्मानं सुहोत्रस्य सुतद्वय-
म् ॥ १९ ॥ काशिकश्च महासत्त्वस्तथा गृत्समतिर्नृपः ॥ तथा गृत्समतेः पुत्रा ब्रह्मणाः क्षत्रिया विंशः ॥ २० ॥ काशिकस्य तु काशेयो पुत्रो दर्वितपास्त-
था ॥ बभूव दर्वितपसो विद्वांस धन्वन्तरिः सुतः ॥ २१ ॥ धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः ॥ अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथो नृपः ॥ २२ ॥
सुतो भीमरथस्यासीदिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ दिवोदास इति ख्यातः सर्वशोविनाशनः ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृपः ॥ शून्यां नि-
वेशयामास क्षेमको नाम रक्षसः ॥ अता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना ॥ २४ ॥ शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्रिति नराधिपः ॥ तस्यां तु शतमात्रा-
यां दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् ॥ २५ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरीं वाराणसीं भवत् ॥ यदुदंगप्रसूतस्य तप-
स्यभिरतस्य च ॥ २६ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतसुतमयान्विताम् ॥ इत्वा निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ २७ ॥ दिवोदासस्य पुत्रस्तु
वीरो राजा प्रतर्दनः ॥ प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गस्तथैव च ॥ २८ ॥

निकुम्भान्तरेण तद्वश्येन वाराणसीं शप्ता तद्वसूवं क्षेमकवश्येन क्षेमकान्तरेण निवेशित्यादि । एकस्मिन्नपि कल्पेऽसकृत्समानानकर्मणां पुंसां जन्मन विरुध्यत इत्यभिप्रेत्याह ।
एतस्मिन्नित्यादि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ भद्रश्रेण्यस्येति । पूर्वो दिवोदास आयोर्द्वह्नामार्दिकमेण दशमः । भद्रश्रेण्यस्य नहुषादिक्रमेण यदुदंगज एकादशः । यदेऽस्तद्वयमः
तयोः समानकालजत्वाद्विशेषो युक्तः । यस्तु आयोः नहुषादिक्रमेण पुरुषश्रेण्योऽष्टविंशो दिवोदासः । तस्य ततोऽप्येन सश्रेण्येन मश्वर्येन मश्वर्येन कालविप्रक्रयाद्विशेषो न संभवतीति
अयम् एतत्समानकालिन्यस्य इव भद्रश्रेण्यो ज्ञेय इति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ अष्टारथः प्रतर्दनः । भीमरथस्येति दिवोदासस्य विशेषणम् । तस्य दुर्दमस्य बालेषु असमर्थेषु पुत्रेषु ॥ ३१ ॥ अलर्कः प्रतर्दनस्य पौत्रः पुरीं निविशयामसेति वृत्तयिनान्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुहोत्रस्य वितथपुत्रस्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि ॥ ह्यस्य तु दयाद्यं हतवान् वै महीपतिः ॥ २९ ॥ आजहे पितृदयाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ भद्र-
श्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ॥ दिवोदासेन बालेति घृणया परिर्वर्जितः ॥ ३० ॥ अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै ॥ तेन पुत्रेण बालेषु
प्रहृतं तस्य भारत ॥ ३१ ॥ वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण विधित्सता ॥ अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ ३२ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि
षष्टिवर्षगतानि च ॥ तस्यासीत्सुमहद्गजं रूपयौवनशालिनः ॥ ३३ ॥ युवा रूपेण संपन्न आसित्काशिकुलेद्वहः ॥ लोपायुद्राप्रसादेन परमाधुर-
वाप सः ॥ ३४ ॥ वयसोन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ शून्यां निवेज्यामास पुरीं वाराणसीं नृप ॥ ३५ ॥ अलर्कस्य तु दयादः सुनीथो नाम
पार्थिवः ॥ सुनीथस्य तु दयादः क्षेम्यो नाम महायशः ॥ ३६ ॥ क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥ वर्षकेतेस्तु दयादो विबुधाय प्रजे-
श्वरः ॥ ३७ ॥ आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत् ॥ पुत्रस्तु सुकुमारस्य सत्यकेतुर्महारथः ॥ ३८ ॥ ततोभवन्महातेजा राजा परमधार्मि-
कः ॥ वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गभूमिस्तु भार्गवात् ॥ ३९ ॥ एने त्वङ्गिरसः पुत्रा जाता नक्षेय आर्गवे ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यः शूद्रान्थ भरतर्षभ
॥ ४० ॥ सुहोत्रस्य बृहत्पुत्रो बृहत्स्तनयास्त्रयः ॥ अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च वीर्यवान् ॥ ४१ ॥ अजमीढस्य पत्न्यस्तु तिस्रो वै यज्ञसन्निताः ॥
नीलिनी केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गना ॥ ४२ ॥ अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जहूः प्रतापवान् ॥ आजहे यो महासत्रं सर्वभेद्यं महाभस्य ॥ ४३ ॥
पतिलेभेन यं गङ्गा विनिताभिससार ह ॥ नेच्छतः प्रावयागात् तस्य गङ्गाथ तत्सदः ॥ ४४ ॥ स तथा छापितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं भरतप ॥ बहुपथ्यवद्विद्वां
कुद्धो भरतसत्तम ॥ ४५ ॥ एष ते त्रिषु लोकेषु संक्षिप्यपः पिवाप्यहम् ॥ अस्य गङ्गेऽवलपेत्स्य राद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ४६ ॥ ततः पीतां महात्मनो गङ्गां
दृष्ट्वा महर्षयः ॥ उपनिन्युर्महाभागा दुहितृत्वाय जाह्नवीम् ॥ ४७ ॥ युवनाश्वस्य पुत्री तु कावेरी जहुरावहत् ॥ गङ्गाज्ञापेन देहात् यस्याः पञ्चाक्षदीकृ-
तम् ॥ ४८ ॥ जह्नास्तु दयितः पुत्रस्त्वजको नाम वीर्यवान् ॥ अजकस्य तु दयादो बलकाशो महीपतिः ॥ ४९ ॥ बभूव दृगभ्यशीलः कुक्षिकस्तस्य
चात्मजः ॥ पल्लवः सह संरुद्धो राजा वनचरैस्तदा ॥ ५० ॥ कुक्षिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसभं प्रभुः ॥ लभेयमिति तं शक्रवारादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥ ५१ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ सत्यवती विश्वामित्रादीनां कर्नयसी ॥५३॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अजमीढस्य बृहतः पुत्रस्य पत्न्यन्तरे प्रसव-
न्तरमाह । अजमीढ इति ॥६३॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तेषां पञ्चानां देशानां रक्षणे अलं समर्था एते इति श्रुत्वात्यञ्चाला इति नाम्ना ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अयं दिवोदासो ब्राह्मणः

स गाधिरभवद्राजा मधवान्कौशिकः स्वयम् ॥ विश्वामित्रस्तु गांधयो राजा विश्वरथस्तदा ॥ ५२ ॥ विश्वकृद्भिर्जनिष्वैव तथा सत्यवती नृप ॥ ऋ-
चीक्राज्मदुभिस्तु सत्यवत्यामजायत ॥ ५३ ॥ विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः स्मृताः ॥ प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥ ५४ ॥
देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात्क्रात्यायनाः स्मृताः ॥ शालावत्या हिरण्यदो रणेर्जज्ञेथ रेणुमान् ॥ ५५ ॥ साङ्कृत्यो गालवो राजन् मौहल्यश्चेति वि-
श्रुताः ॥ तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ॥ ५६ ॥ पाणिनो वभ्रवश्चैव ध्यानजयस्तथैव च ॥ पार्थिवा देवराताश्च शालङ्कायनसौ-
श्रवाः ॥ ५७ ॥ लौहित्या यामदूताश्च तथा कारपियः स्मृताः ॥ विश्रुताः कौशिका राजन् तथान्ये सैन्धवायनाः ॥ ५८ ॥ ऋष्यन्तरविवाहाश्च
कौशिका बहवः स्मृताः ॥ पौरवस्य महाराज ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य हा ॥ ५९ ॥ संबन्धो ह्यस्य वंशस्मिन् ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ॥ विश्वामित्रात्मजानां तु शुनः-
शोफोत्रजः स्मृतः ॥ ६० ॥ भार्गवः कौशिकत्वं हि प्रातः स मुनिसत्तमः ॥ देवरातादयश्चान्ये विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ ६१ ॥ दृपद्वत्सुतश्चापि
विश्वामित्रादथाष्टकः ॥ अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुर्गणो मया ॥ ६२ ॥ अजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां पुरुषर्षभ ॥ अजमीढस्य नीलिन्यां सुशा-
न्तिरुदपद्यत ॥ ६३ ॥ पुरुजातिः सुशान्तेस्तु बाह्याश्चः पुरुजातिः ॥ बाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमाः ॥ ६४ ॥ मुहलः सृञ्जयश्चैव राजा
बृहदिषुः स्मृतः ॥ यवीनश्च विक्रान्तः कृमिलाहश्च पञ्चमः ॥ ६५ ॥ पञ्चैते रक्षणयालं देशानामिति विश्रुताः ॥ पञ्चानां विद्धि पञ्चालान् स्फी-
तैर्जनपदैर्वृतान् ॥ ६६ ॥ अलं संरक्षणे तेषां पञ्चाला इति विश्रुताः ॥ मुहलस्य तु दायादो मौहल्यः सुमहायशाः ॥ ६७ ॥ सर्वे एते महात्मानः
क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ एते ह्यङ्गिरसः पक्षं संश्रिताः कण्वमौहलाः ॥ ६८ ॥ मौहलस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः ॥ इन्द्रसेनो यतो गर्भं वध्र्यश्च
प्रत्यपद्यत ॥ ६९ ॥ वध्र्यश्चान्मिथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः ॥ दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यज्ञस्विनी ॥ ७० ॥ शरद्वत्स्य दायादमहल्या
समसूयत ॥ शतानन्दमृषिश्चेष्टं तस्यापि सुमहायशाः ॥ ७१ ॥ पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ॥ तस्य सत्यधृते रेतो दृष्ट्वाप्सरसमग्रतः ॥ ७२ ॥

॥ ७० ॥ शरद्वतो गौतमस्य ॥ ७१ ॥ सत्यधृतेः शरद्वतः पौत्रस्य पूर्वं शरद्वतः सकाशात्क्षत्रस्य जन्म उक्तम् अतोयं सत्यधृतिः पितामहस्यमाननामेति गम्यते । अत्रेयं कथा

शरद्वतः तपोविघ्नार्थम् आगतां जालपदीमप्यरसं दृष्ट्वा शार्दूलश्रक्रमे । साच तद्वाहन्तरात्मद्रुता ततस्तामनुधावतो महर्षे रेतश्चस्कन्द ततो मिथुनं जातमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
॥ ७४ ॥ दिवोदासस्य क्षत्रियस्य ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ अजमीढात् सहदेवात् तस्य यज्ञे पशुभूतस्थाने पुत्रशतं बभौ । शतं पुत्रानुद्दिश्य तेनैव पशुना यागस्य
कृतत्वात् ॥ ७९ ॥ यवीयान् कनीयान् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ तृतीया अजमीढस्य भार्या ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ प्रयागादतिक्रम्य प्रयागं त्यक्त्वा कुरुक्षेत्रं स्वस्थानं चकार

अवस्कन्धे शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ॥ कृपया तच्च जग्राह शन्तनुर्मृगयां गतः ॥ ७३ ॥ कृपः स्मृतः स वै तस्माद्गौतमी च कृपी तथा ॥ एते शा-
रद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥ ७४ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ॥ दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मर्षिभिन्नयुतपः ॥ ७५ ॥ मैत्राय-
णस्ततः सोमो मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥ एते हि संश्रिताः पक्षं क्षत्रोपेतास्तु भार्गवाः ॥ ७६ ॥ आसीत्पञ्चजनः पुत्रः सृञ्जयस्य महात्मनः ॥ सुतः
पञ्चजनस्यापि सोमदत्तो महीपतिः ॥ ७७ ॥ सोमदत्तस्य दायादः सहदेवो महायशः ॥ सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः ॥ ७८ ॥ अजमी-
ढात्पुनर्जातः क्षीणवंशे तु सोमकः ॥ सोमकस्य सुतो जन्तुर्यस्य पुत्रशतं बभौ ॥ ७९ ॥ तेषां यवीयान्युपतो दुपदस्य पिता प्रभुः ॥ धृष्टद्युम्नस्तु
दुपदाद्वृष्टकेतुश्च तत्सुतः ॥ ८० ॥ अजमीढाः स्मृता द्वौते महात्मानस्तु सोमकाः ॥ पुत्राणामजमीढस्य सोमकत्वं महात्मनः ॥ ८१ ॥ माहिषी
त्वजमीढस्य धूमिनी पुत्रश्रद्धिनी ॥ तृतीया तव पूर्वेषां जननी पृथिवीपते ॥ ८२ ॥ सा तु पुत्रार्थिनी देवी व्रतचर्यासमन्विता ॥ ततो वर्षाश्रुतं तन्वा
तपः परमदुश्चरम् ॥ ८३ ॥ हुत्वाग्निं विधिवत्सा तु पवित्रमितथोजना ॥ अग्निहोत्रकुशोन्वेयं सुध्याप जनमेजय ॥ धूमिन्या स तथा देव्या त्वजमीढः
समोयिषान् ॥ ८४ ॥ ऋक्षं संजनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम् ॥ ऋक्षात्संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा ॥ यः प्रयागादतिक्रम्य कुरुक्षेत्रं चकार ह ॥
॥ ८५ ॥ तद्वै तत्समहाभागो वर्षाणि स बहून्त्य ॥ तथ्यमाने तदा शको यत्रास्य वरदो बभौ ॥ ८६ ॥ पुण्यं च रमणीयं च पुण्यशुद्धिर्निपेवितम् ॥
तस्यान्ववायः सुमहान् तस्य नाम्ना स्य कौरवाः ॥ ८७ ॥ कुरोश्च पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुयनुस्तथा ॥ परीक्षिच्च महाबाहुः प्रवरश्चारिभ्रजयः ॥ ८८ ॥
सुधन्वनस्तु दायादः सुहोत्रो मतिर्मास्ततः ॥ च्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥ ८९ ॥ च्यवनात्कृतयज्ञस्तु इदं यज्ञैः स धर्मवित् ॥
विश्रुतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसमं नृपः ॥ ९० ॥

॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ अरिमेजयः शत्रुकम्पनः एजतेः खग्धूर्वपदस्य मुष्माणश्च ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ कृतयज्ञा चैद्या चेदिजा वसुं जनयामासेति सार्द्धलोको वाक्यम् । चैद्यथेदिदेश्यः
स चासौ उपरिचरत्येति समासः । षट् पुत्रान् मानुषीभावे एकाम् कन्यां मत्सौ जतयामासेत्यर्द्धस्यार्थः ॥ ९० ॥

॥११॥ कुशस्तृतीयः ॥ १२ ॥ मारुतः चतुर्थः यदुः पञ्चमः भरथः मत्सीकशात्काली सत्यवती षष्ठी सतमः पुत्रः पाठान्तरं त्वनादरणियम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यस्य यस्मात्
संभवाख्यात् सः जरासन्धः बृहद्व्याजरासन्ध इति प्रागुक्तम् । इदानीं तस्मात् षडोयमित्युक्तम् । तत्र द्वितीयो बृहद्व्याजः संभवाख्य इति वा कल्पभेदात्कल्पभेद इति वा संभवेयम् ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ परिक्षितः कुरोद्वितीयपुत्रस्य ॥ १०० ॥ जनमेजयस्य पुत्रो मणिभयां जातो पूर्वगण्यो ॥ ११ ॥ १२ ॥ द्वितीयः पूर्वोक्तदात्यात्कुरापितामहादव्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

चैवोपरिचरं वीरं वसुं नामान्तरिक्षमाम् ॥ चैवोपरिचराजज्ञे गिरिका सप्त मानवान् ॥ ११ ॥ महारथो मगधराट् विश्रुतो यो बृहद्व्याजः कुशश्चैव
यमाहुर्मणिवाहनम् ॥ १२ ॥ मारुतश्च यदुश्चैव मत्स्यः काली च सतमः ॥ बृहद्व्याजस्य दयादः कुशाग्रो नाम विश्रुतः ॥ १३ ॥ कुशाग्रस्यात्मजो
विद्वान्वृषभो नाम वीर्यवान् ॥ १४ ॥ वृषभस्य तु दयादः पुष्पवाक्षाम धार्मिकः ॥ दयादस्तस्य विक्रान्तो राजा सत्यहितः स्मृतः ॥ १५ ॥ तस्य
पुत्रः स धर्मात्मा नाम्ना ऊर्जस्तु जज्ञिवान् ॥ ऊर्जस्य संभवः पुत्रो यस्य जज्ञे स वीर्यवान् ॥ १६ ॥ अकलेद्रे स वै जातो जरथा सन्वितः स तु ॥ जर-
था सन्वितो यस्माज्जरासन्धस्ततः स्मृतः ॥ १७ ॥ सर्वज्ञस्य जेतासौ जरासन्धो महाबलः ॥ जरासन्धस्य पुत्रो वै सहदेवः प्रतापवान् ॥ १८ ॥ सहदेवा-
त्मजः श्रीमानुदयुः स महायज्ञाः ॥ उदायुर्जनयासास पुत्रं परमधार्मिकम् ॥ १९ ॥ भुतयमेति नामान् मगधान् येषसद्भिः ॥ पराक्षितस्तु दयादो
धार्मिको जनमेजयः ॥ १०० ॥ जनमेजयस्य दयादाल्लय एव महारथाः ॥ भुतसेनेप्रसेनौ च भीमसेनश्च नामतः ॥ १ ॥ एते सर्वे महाभागा विका-
न्ता बलशालिनः ॥ जनमेजयस्य पुत्रौ तु सुरथो मतिर्मांस्तथा ॥ २ ॥ सुरथस्य तु विक्रान्तः पुत्रो जज्ञे विदूरथः ॥ विदूरथस्य दयाद ऋक्ष एव महारथः
॥ ३ ॥ द्वितीयः स बभौ राजा नाम्ना तैर्नैव संहितः ॥ द्वावृक्षौ तव वंशेस्मिन्द्ववेव तु पराक्षितौ ॥ ४ ॥ भीमसेनाल्लयो राजन्द्वावेव जनमेजयो ॥ ऋक्ष-
स्य तु द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत्पुत्रः ॥ ५ ॥ प्रतीपो भीमसेनस्य प्रतीपस्य तु ज्ञान्तुः ॥ देवापिबालिकश्चैव त्रय एव महारथाः ॥ ६ ॥ ज्ञान्ते-
प्रसवस्त्वेव यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ बालिकस्य तु राज्ञ्यैव सप्तयज्ञं नरेभ्यः ॥ ७ ॥ बालिकस्य सुतश्चैव सोमदत्तो महायज्ञाः ॥ जज्ञिरे सोमदत्तस्तु भू-
रिध्नीरिश्वाः शूलः ॥ ८ ॥

॥ ६ ॥ सप्तवाह्यम् सप्तविधप्राप्तिवाह्यम् सा च, ज्ञाने यम् बले कामे विद्वान्मोक्षायग्रहे ॥ यदर्थं भूभुजां तित्यं प्राप्तिः सप्तविधा भवेति ॥ ज्ञाने शास्त्राणि विद्वाने युक्तिरौशलादौ यदर्थं
आरिभोगे चन्दनम्बूलदौ शेषं स्पष्टम् । अन्ये तु सप्तकणाय्यां बालिशान्यन्त्याहुः । सप्तकणौ च रामरत्नानि सप्त महारत्नानि तथाहि गजवाजिस्थानेषु निधिपालम्बद्रुमाः
शक्तिः सासिर्गणिच्छत्रविमानानि चतुर्दशेति । अस्त्राणि च इषवश्चेति पृथक् निधिनिधानं शाला शकृ दुग्धाः दिव्याश्वस्यकारयः सासिः सप्तङ्गः विमानम् अट्टालः ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अनपत्यः पुत्रापत्यरहितः ॥ १९ ॥ संवर्त्तय कृत्विजे दत्ता सती संवर्त्तनं च दुष्यन्तपित्रे
 सुधोराय दत्ता सती तस्मात् दुष्यन्तं पुत्रं लेभे ॥ १२० ॥ अतएव तुर्वसोर्वेशः पौरवं वंशं प्रविशेत् ॥ अश्रमणेनेति च्छेदः ॥ २१ ॥ दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरतः अन्यस्यां मा-
 उपाध्यायस्तु देवानां देवापरिभवच्युनिः ॥ च्यवनस्य द्यूतः पुत्र इष्टश्चासीन्महात्मनः ॥ २ ॥ मन्तुस्त्वभयद्राजा कौत्सिणां धुरंधरः ॥ मन्तवोः
 संप्रवक्ष्यामि यत्र जातोसि पार्थिव ॥ ३ ॥ गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोजनयन्मुमुः ॥ स तु भीष्म इति ख्यातः पाण्डवानां पितामहः ॥ ४ ॥ ला-
 ली विचित्रवीर्यं तु जनयामास भारत ॥ मन्तनोर्देवियां पुत्रं दर्म्यमात्मदत्तमपह् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा द्वैपायनश्चैव क्षेत्रे वैचित्र्यवर्धके ॥ धृतराष्ट्रं च पा-
 ण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्रश्च गान्धारीं पुत्रादुत्पादयच्छतम् ॥ तेषां दुर्गोष्मः श्रेष्ठः सर्वेषामेव स प्रभुः ॥ ७ ॥ पाण्डुर्विजने-
 यः पुत्रः सौभद्रस्तस्य चात्मजः ॥ अभिमन्योः पराक्षितु पिता तप वनेश्वर ॥ ८ ॥ एष ते पौत्रो वंशो यत्र जातोसि पार्थिव ॥ पुर्वसोस्तु मय-
 क्ष्यामि दुब्रोध्वानर्थोस्तथा ॥ ९ ॥ सुतस्तु तुर्वसोर्देवि द्वितीयोऽगदुरात्मजः ॥ गोधातोस्तु दुर्गो रामो नैतदुरपरपजितः ॥ १० ॥ कश्यपस्तु नै-
 सानोर्मरुतस्तस्य चात्मजः ॥ अन्यस्तर्वाक्षिनो राजा महारः कश्चित्स्त्व ॥ ११ ॥ अन्धस्त्याज्यमद्राजा कृता विदुर्दक्षिणः ॥ दुर्दिगं राज्ञात-
 नाम तस्यसीत्पृथिवीपते ॥ १२ ॥ दक्षिणार्थं स्म वै दत्ता संवर्त्तयि महात्मने ॥ दुष्यन्तं पौरवं यापि लेभे पुत्रमकलयपम् ॥ १३ ॥ एषं यमतिः शा-
 पेन जरासन्क्रमणे तदा ॥ पौरवं तुर्वसोर्वेशः प्रविशेन्न नृगेतव ॥ १४ ॥ दुष्यन्तस्य तु दायदः कश्यपः प्रजेश्वरः ॥ कश्यपापतयातोऽथवा-
 रस्तस्य चात्मजाः ॥ १५ ॥ पाण्डवश्च केरलश्चैव कोलश्चैलश्च पार्थिवः ॥ तेषां जनपदाः स्फीताः पाण्डवाश्चैलाः सकेरलाः ॥ १६ ॥ दुब्रोध्व त-
 नयो राजन् वभ्रुः सेतुश्च पार्थिवः ॥ अङ्गारस्तुस्तुस्तपुत्रो मरुतां पतिरुच्यते ॥ १७ ॥ यौवनश्चैव सभरे कृच्छ्रेण निहतो वली ॥ युद्धं युगमहदस्यासी-
 न्मासानपरि चतुर्दश ॥ १८ ॥ अङ्गारस्य तु दायदो गान्धारी नाम भारता ॥ ख्यायते तस्य नाम्ना वै गान्धाराविषयो महात्मा ॥ १९ ॥ गान्धारादेशजा-
 श्चैव तुरगा वाजिनां वराः ॥ अनोस्तु पुत्रो धर्मभूत घृतस्तस्यात्मजोभवत् ॥ २० ॥ घृतात्तु दुदुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मजः ॥ प्रचेतसः सुचेतास्तु
 कीर्तिता ह्यानवो मया ॥ २१ ॥ यदोर्वंशं प्रवक्ष्यामि ज्येष्ठस्योत्तमतेजसः ॥ विस्तरेणानुपूर्व्यात्तु गदतो मे निशामय ॥ २२ ॥ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पुरुवंशानुकीर्तने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

त्रयस्त्रिंशो यदोर्विशो वर्ण्यते सप्तवज्रज्जितः ॥ प्रसाधोऽयमुत्तरय च ॥ १ ॥ बभूवुरिति ॥ ११ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अत्रिसंश्वं दत्तं दत्तान्ने-
यमित्यर्थः ॥ १० ॥ पूर्वमित्यनेन एको वरः ॥ ११ ॥ अथमे इति द्वौ वरौ ॥ १२ ॥ सङ्गमानिति चतुर्थो वरः ॥ १३ ॥ योगात् योगबलात् मायया संकल्पमात्रेण ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ बभूवुस्तु यदोः पुत्राः पञ्च देवसुतोपमाः ॥ सहस्रदः पयोदश्च क्रोष्टा नीलजिकस्तथा ॥ १ ॥ सहस्रदस्य दायदास्त्रयः परमधा-
र्मिकाः ॥ हृदयश्च ह्यथैव राजन् वेणुहयस्तथा ॥ २ ॥ हृदयस्याभयपुत्रो धर्मनेत्र इति स्मृतः ॥ धर्मनेत्रस्य कार्तस्तु साहजस्तस्य चात्मजः ॥ ३ ॥ साहजनी
नाम पुरी येन राज्ञा निवेक्षिता ॥ साहजस्य तु दायदो महिष्मात्राम पार्थिवः ॥ ४ ॥ माहिष्मती नाम पुरी येन राज्ञा निवेक्षिता ॥ आसीन्माहिष्म-
तः पुत्रो भद्रश्रेण्यः प्रतापवान् ॥ ५ ॥ वाराणस्याधियो राजा कथितः पूर्वमेव तु ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमो नाम विश्रुतः ॥ ६ ॥ दुर्दमस्य सुतो
धमान् कनको नाम वीरवान् ॥ कनकस्य तु दायदाश्चत्वारो लोकाविश्रुताः ॥ ७ ॥ कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतवर्मा तथैव चाङ्गुताश्रितु चतुर्थोभूत्क-
तवीर्यतिथार्जुनः ॥ ८ ॥ यस्तु बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपैश्चरोऽभवत् ॥ जिगाय पृथिवीमेको रथेनादित्यवर्चसा ॥ ९ ॥ स हि वर्षायुतं तत्त्वा तपः परमदुश्चर-
म् ॥ दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽत्रिसंभवम् ॥ १० ॥ तस्मै दत्तो वरान् प्रादाच्चतुरो भूरितेजसः ॥ पूर्वं बाहुसहस्रं तु प्रार्थितं सुमहद्वरम् ॥ ११ ॥
अथमे वर्तमानस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् ॥ उभ्रेण पृथिवीं जित्वा स्वधर्मेणानुरञ्जनम् ॥ १२ ॥ संश्रयान् सुबहून् कृत्वा हत्वा चारिन्सहस्रशः ॥ संश्रा-
मे वर्तमानस्य वरं चाप्यधिकाद्रेण ॥ १३ ॥ तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भारत ॥ योगाद्योगेश्वरस्यैव प्रादुर्भवति मायया ॥ १४ ॥ तेनैवं पृथिवी
सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ सप्तमुद्रा सनगरा उभ्रेण विधिना जिता ॥ १५ ॥ तेन सप्तसु द्वीपेषु सप्त यज्ञशतानि वै ॥ प्रातानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते
जनमेजय ॥ १६ ॥ सर्वे यज्ञा महाबाहोस्तस्यासन् भूरिदक्षिणाः ॥ सर्वे काञ्चनयूपाश्च सर्व काञ्चनवेदयः ॥ १७ ॥ सर्वदेवैर्महाराज विमानश्चैरलंकृताः ॥
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च नित्यमेवोपशोभिताः ॥ १८ ॥ यस्य यज्ञे जगौ गाथां गन्धर्वो नारदस्तथा ॥ वरीदासात्मजां विद्वान्माहिम्ना तस्य विस्मृतः ॥ १९ ॥
नारद उवाच ॥ न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ॥ यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा विक्रमेण श्रुतेन च ॥ २० ॥ स हि सप्तसु द्वीपेषु खट्वा चर्मी शरा-
सनी ॥ रथी द्वीपाननुचरस्योगी संदृश्यते नृभिः ॥ २१ ॥

उभ्रेण विधिना युद्धेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गन्धर्व उपवर्हणाख्यो वरीदासस्य गन्धर्वपतेः पुत्रः ॥ १९ ॥ २० ॥ योगी कायवृहेन युगपत् सप्तस्यपि द्वीपेषु दृश्यते ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ यज्ञपालो यजमानः एकेन शरीरेण यागं करोति अरेण पालनमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ कार्तवीर्यस्य महात्म्यमाह । स हीत्यादिना ॥ २६ ॥ प्र-
 तिस्रोतः विपरीतप्रवाहम् ॥ २७ ॥ शङ्किता परेण मुक्तेति शङ्कावती अभ्येति समुद्रमिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ बाहुना बाहुभिः प्रावर्त्तयत् शरीरभ्रमणेनाव-
 अनष्टद्रव्यता चैव न शोको न च विभ्रमः ॥ प्रभावेन महाराज्ञः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ २२ ॥ पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां वै नराधिपः ॥ स सर्वरत्न-
 भाक् सम्राट् चक्रवर्ती बभूव ह ॥ २३ ॥ स एव यज्ञपालोभूतक्षेत्रपालः स एव च ॥ स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादुर्जनोऽभवत् ॥ २४ ॥ स वै बा-
 हुसहस्रेण ज्याघातकठिनत्वचा ॥ भाति रश्मिसहस्रेण शरदीव दिवाकरः ॥ २५ ॥ स हि नागान्मन्येषु माहिष्मत्यां महाद्युतिः ॥ कर्कोटकसुताद्
 जित्वा पुयीं तस्यां न्यवेशयत् ॥ २६ ॥ स वै वेगं समुद्रस्य प्रावृट्कालेभ्युज्जेषणः ॥ श्रीडान्विभुजोद्भिन्नं प्रतिस्रोतश्चकार ह ॥ २७ ॥ लुण्ठिता श्रीङ्गि-
 ता तेन फेनस्रग्दाममालिनी ॥ चलदूर्मिसहस्रेण शङ्किताभ्येति नर्मदा ॥ २८ ॥ तस्य बाहुसहस्रेण क्षुभ्यमाणे महोदधौ ॥ भयान्त्रिलीना निश्चेष्टाः पा-
 तालस्था महासुराः ॥ २९ ॥ चूर्णीकृतमहावीचिं चलन्मीनमहातिमिम् ॥ मारुताविद्धफेनौघमावर्त्तक्षोऽभुः सहम् ॥ ३० ॥ प्रावर्त्तयत्तदा राजा सहस्रेण
 च बाहुना ॥ देवासुरसमाक्षितः क्षीरोदमिव मन्दरः ॥ ३१ ॥ मन्दरक्षोभचकिता अमृतोद्भवशङ्किताः ॥ सहस्रोत्पातिता भीता भीमं दृष्ट्वा नृपोत्तमम्
 ॥ ३२ ॥ नता निश्चलमूर्धनो बभूवुस्ते महोरगाः ॥ सायाहे कदलीखण्डे कम्पितास्तस्य वायुना ॥ ३३ ॥ स वै बद्धा धनुर्ज्याभिरुत्सिक्तं पञ्चभिः शूरैः ॥
 लङ्केशं मोहयित्वा तु सवलं रावणं बलात् ॥ निजित्यैव समानीय माहिष्मत्यां ववन्ध तम् ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा तु बद्धं पौलस्त्यं रावणं त्वर्जुनेन तु ॥
 ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुनं दृढशे स्वयम् ॥ सुमोच रक्षः पौलस्त्यं पुलस्त्येनानुयाचितः ॥ ३५ ॥ यस्य बाहुसहस्रस्य बभूव ज्यातलस्त्वनः ॥
 युगान्ते त्वम्बुदस्येव स्फुटतो ह्यशनेरिव ॥ ३६ ॥ अहो वत मृधे वीर्यं भार्गवस्य यदच्छिनत् ॥ राज्ञो बाहुसहस्रं तु हेमं तालवनं यथा ॥ ३७ ॥ तृपि-
 तेन कदाचित्स भिक्षितश्चित्रभानुना ॥ स भिक्षामददाद्दारः सप्त द्वापान्विभावसोः ॥ ३८ ॥ पुराणि ग्रामघोषांश्च विपयांश्चैव सर्वशः ॥ जज्वाल तस्य
 सर्वाणि चित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ३९ ॥ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महात्मनः ॥ ददाह कार्तवीर्यस्य शैलंश्चैव वनानि च ॥ ४० ॥ स शून्यमाश्रमं रम्यं वरुण-
 स्यात्मजस्य वै ॥ ददाह वनवद्गीतिश्चित्रभानुः सैहयः ॥ ४१ ॥ यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्वन्तमुत्तमम् ॥ वसिष्ठं नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युता ॥ ४२ ॥
 न्तिताम् । क्षीरोदं मन्दर इव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ राज्ञः कार्तवीर्यस्य ॥ ३७ ॥ विभावसोर्वहेः
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

यत्र निमिषादेव आपवो वसिष्ठः ॥ ४३ ॥ ते त्वया दुष्करं कर्म जगदिदं कृतं तत् अन्यो हनिष्यति नाशयिष्यति । तव पात्रयो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 अनष्टद्रव्यता प्रजानामिति शेषः ॥ ४६ ॥ स्वयमेव वृतः दत्तात्रेयात् ॥ ४७ ॥ धृष्टकेः धृष्टनामा आवत्स्य इति जयध्वजस्य विशेषणम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥ यदोः प्रथमपात्रस्य सहस्रदस्य वंशमुत्पत्त्या द्वितीयस्य पयोदस्य संततिमाह । वृषेति । अत्र पयोद एव वर्षणाद्वेतोवृषशब्देनोच्यते । पूर्णकर्मिणः पुण्यकर्मिणः ॥ ५३ ॥
 यत्रापवस्तु तं क्रोधाच्छतवानजुर्न विभुः ॥ यस्मान्न वर्जितमिदं वनं ते मम हैहय ॥ ४३ ॥ तस्मात्ते दुष्करं कर्म कृतमन्यो हनिष्यति ॥ रामो नाम
 महाबाहुर्जमिदृशः प्रतापवान् ॥ ४४ ॥ छित्त्वा बहुसहस्रं ते प्रमथ्य तरसा बली ॥ तपस्वी ब्राह्मणश्च त्वां वधिष्यति स भार्गवः ॥ ४५ ॥ वैशम्पाय-
 न उवाच ॥ अनष्टद्रव्यता यस्य वभूवामित्रकर्शन ॥ प्रभावेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ४६ ॥ रामाततोऽस्य मृत्युर्वै तस्य श्लापात्सुनेर्नृप ॥ वर-
 ष्वैष हि कौरव्य शूरश्च धृष्टोक्तः कृष्ण एव च ॥ जयध्वजश्च नाम्नासीदावन्यो नृपतिर्महान् ॥ ४९ ॥ कार्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महारथाः ॥ जयध्व-
 जस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः ॥ ५० ॥ तस्य पुत्रा शतं स्यातास्तालजङ्घा इति श्रुताः ॥ तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥
 वीतिहोत्राः सुजाताश्च भोजाश्चान्त्यः स्मृताः ॥ तौलिकेरा इति स्यातास्तालजङ्घास्तथैव च ॥ ५२ ॥ भरताश्च सुता जाता बहुत्वाश्रुकीर्तिताः ॥
 वृषप्रभृतयो राजन् यादवाः पूर्णकर्मिणः ॥ ५३ ॥ वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मनुः ॥ मधोः पुत्रशतं त्वासित् वृषणस्तस्य वंशभाक् ॥ ५४ ॥
 वृषणात् वृष्णयः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः ॥ यादवा यदुना चाग्रे निरुच्यन्ते च हैहयाः ॥ ५५ ॥ शूराश्च शूरवीराश्च शूरसेनास्तथानव ॥ शूरसेन
 इति स्यातास्तस्य देशो महात्मनः ॥ ५६ ॥ न तस्य वित्ताशोस्ति नष्टं श्रुतिलभेच्च सः ॥ कार्तवीर्यस्य यो जन्म कर्तयेदिह नित्यशः ॥ ५७ ॥ एते
 ययातिपुत्राणां पञ्च वंशा विशांपते ॥ कीर्तिता लोकवीराणां ये लोकान्धारयन्ति वै ॥ भूतानिष महाराज पञ्च स्यावरजङ्गमाश्च ॥ ५८ ॥ श्रुत्वा पञ्चवि-
 सर्गं तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥ वशी भवति पञ्चानात्मात्मजानां तथेश्वरः ॥ ५९ ॥ लभेत्पञ्च वरांश्चैव दुर्लभानिह लौकिकाश्च ॥ आशुः कीर्तिं तथा पुत्रानै-
 श्वर्यं भूमिमेव च ॥ धारणाच्छ्रवणञ्चैव पञ्चवर्गस्य भारता ॥ ६० ॥ क्रोष्टेस्तु शृणु राजेन्द्र वंशमुत्तमैरुपम् ॥ यद्वैश्वधरस्याथ यज्जनः पुण्यकर्मणः ॥ ६१ ॥
 ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शूर इति श्लोकः पुस्तकान्तरेषु नास्ति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ भूतानि पृथिव्यानीति यथा लोकानि धारयन्ति तद्वत् ॥ ५८ ॥ पञ्चानां विमर्गं विविधं सर्गम् ।
 वशी नियन्ता आत्मजानां हतानाम् इन्द्रियाणाम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ क्रोष्टोः यजोः पुत्रस्य ॥ ६१ ॥

इमं वक्ष्यमाणम् अजो जात इति शेषः ॥ ६२ ॥ इति हरिवंशो दीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ चतुस्त्रिंशो यदोः सूनोः क्रोष्टुर्वंशोऽनुवर्ण्यते ॥ अक्षतीर्णा हरियंत्र
 कृष्णः कारणमानुषः ॥ १ ॥ गान्धारीति ॥ १ ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य युधाजितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ विषये देशे ॥ ५ ॥ परिवर्त्ते आगमनमात्रे हरिवाहनः इन्द्रः ॥ ६ ॥
 गान्दिनीनाम निर्विकि । गां तु ददाति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ जाययिष्यामि जन्म ग्रहीष्यामि ॥ १० ॥ ११ ॥ उपासद्गादयोऽक्रूरभ्रातरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 क्रोष्टुर्हं वंशं शुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिवृष्णिकुलोद्ग्रहः ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽ-
 ध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोभार्थे बभूवतुः ॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ १ ॥
 माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीदृषम् ॥ तेषां वंशस्त्रिधा भूतो वृष्णानां कुलवर्धनः ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य जज्ञाते सुतौ वृष्ण्यन्धकाबुभौ ॥ जज्ञा-
 ते तनयौ वृष्णेः श्वफल्काश्चित्रकस्तथा ॥ ३ ॥ श्वफल्कस्तु महाराज धर्मात्मा यत्र वर्तते ॥ नास्ति व्याधिभयं तत्र नावर्षभयमप्युत ॥ ४ ॥ कदाचि-
 त्काशिराजस्य विभोर्भरतसत्तम ॥ त्रीणि वर्षाणि विषये नावर्षत्पाकशालनः ॥ ५ ॥ स तत्र वासयामास श्वफल्कं परमार्चितम् ॥ श्वफल्कपरिवर्त्ते च ववर्षे
 हरिवाहनः ॥ ६ ॥ श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामिविन्दत ॥ गान्दिनीं नाभ सा गां तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ॥ ७ ॥ सा मातुरुदरस्था तु बहून्वर्ष-
 गणान् किलाऽनिवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पितामहीति ॥ ८ ॥ जायस्व शीघ्रं भद्रं ते किमर्थमिह तिष्ठसि ॥ प्रोवाच चैनं गर्भस्था कन्या गां च दिने
 दिने ॥ ९ ॥ यदि दद्यां ततोऽद्याहं जाययिष्यामि तां पिता ॥ तथेत्युवाच तं चास्याः पिता काममपूरयत् ॥ १० ॥ दाता यज्वा च धीरश्च श्रुतवानतिथि-
 प्रियः ॥ अक्रूरः सुषुवे तस्मान्छ्वफल्कादूरिदक्षिणः ॥ ११ ॥ उपासद्गस्तथा महुर्दुदुरश्चारिमिजयः ॥ अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्दनः ॥ १२ ॥
 धर्मधृगतिधर्मा च गृध्रभोजान्तकस्तथा ॥ आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराहना ॥ १३ ॥ अक्रूरेणप्रसेनायां सुगात्र्यां कुरुनन्दन ॥ प्रसेनश्चोप-
 देवश्च जज्ञाते देववर्चसौ ॥ १४ ॥ चित्रकस्याभवन्पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ अश्वघ्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपाशकवेपणौ ॥ १५ ॥ अरिष्टनेमिरश्च सुधर्मा
 धर्मभृत्तथा ॥ सुबाहुर्वेदबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ ॥ १६ ॥ अश्वमेकयां जनयामास शूरं वै देवमीदृषः ॥ महिष्यां जज्ञिरे शूराऽज्ञोज्यायां पुरुषा दश
 ॥ १७ ॥ वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ॥ जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन्दिनि ॥ १८ ॥

चित्रकस्याक्रूरभ्रातुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ देवमीदृषः क्रोष्टुस्तृतीयः पुत्रः शूरं दन्त्यादिरयमित्यन्ये । शूरसेनात्कार्तवीर्यपुत्रादशान्ये ॥ १७ ॥ प्राणदन् स्वयमेव शब्दं चक्रुः ।

तत्र भगवदवतारस्य भावित्वात् ॥ १८ ॥

आनकानां पटहानाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ वसुदेवाद्यो गण्डूषान्ताः दश शूरस्य पुत्राः । पञ्च दुहितरश्चेत्याह । देवभाग इत्यादिता ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ चैवस्य
 दमवोषस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ पृथा कुन्तिः कुन्ती कुन्तिभोजः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अनमित्रात् क्रोष्टुः प्रथमपुत्रात् वृष्णिनन्दनात् सर्वयादवाहादकात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ देवभागस्य वसु-
 देवभातुः देववत् श्रवः कीर्तिर्यस्य तं देवश्रवसम् ॥ ३१ ॥ देवश्रवाः वसुदेवतृतीयो भ्राता शत्रुघ्नं पुत्रं व्यजायत ॥ ३२ ॥ स एव कनेचित्रिभिर्नेन बाल एव गतित्यक्तो निषादः
 आनकानां च संहारः सुमहानभवदिवि ॥ पपात पुष्पवर्षं च शूरस्य भवने महत् ॥ १९ ॥ मनुष्यलोके कृत्स्नपि रूपे नास्ति समो भुवि ॥ य-
 स्यासीत्पुरुषाभ्यस्य कान्तिश्चन्द्रमसो यथा ॥ २० ॥ देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः ॥ अनादृष्टिः कनकवक्रो वत्सवानथ वृजिभः ॥ २१ ॥
 श्यामः शमीको गण्डूषः पञ्च चास्य वराङ्गनाः ॥ पृथुकीर्तिः पृथा चैव श्रुतदेवा श्रुतश्रवा ॥ २२ ॥ राजाधिदेवी च तथा पञ्चेता वीरमातरः ॥ पृथा
 दुहितरं ववे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ॥ २३ ॥ शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥ तस्मात्कुन्तीति विल्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा ॥ २४ ॥
 अन्यस्य श्रुतदेवायां जगृहुः सुषुवे सुतः ॥ श्रुतश्रवायां चैवस्य शिशुपालो महाबलः ॥ २५ ॥ हिरण्यकशिपुर्द्यौसौ दैत्यराजोऽभवत्पुत्रा ॥ पृथु-
 कीर्त्या तु तनयः संजज्ञे वृद्धगर्भजः ॥ २६ ॥ करुपाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः ॥ पृथा दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत् ॥ २७ ॥ यस्यां
 स धर्मेविद्राजा धर्माज्ज्ञे युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चैव धनंजयः ॥ २८ ॥ लोकेऽप्रतिरथो वीरः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ अनमित्राच्छि-
 निर्जज्ञे कनिष्ठावृष्णिनन्दनात् ॥ २९ ॥ शैलेयः सत्यकर्स्तस्याष्टुपुत्रानश्च सार्वभौमः ॥ असुहो युयुधानस्य भूमिस्तस्याभवत्सुतः ॥ ३० ॥ भू-
 मेरुगन्धर्वः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥ उद्धवो देवभागस्य महाभागः सुतोऽभवत् ॥ पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्रवसमुद्धवम् ॥ ३१ ॥ अश्वमेक्यां
 प्राप्तवान् पुत्रमनादृष्टिर्गोस्विनम् ॥ निवृत्तगृहे शत्रुघ्नं देवश्रवा व्यजायत ॥ ३२ ॥ देवश्रवाः प्रजातस्तु नैषादियः प्रतिश्रुतः ॥ एकलव्यो महारा-
 ज निषादः परिवर्द्धितः ॥ ३३ ॥ वत्सावते त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ॥ आर्द्धिर्ददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिकमौरसम् ॥ ३४ ॥ गण्डूपाय त्वपु-
 त्राय विष्वक्सेनो ददौ सुतान् ॥ चारुदेष्णं सुचारुं च पञ्चालं कृतलक्षणम् ॥ ३५ ॥ असंग्रामेण यो वीरो नावर्तत कदाचन ॥ रौक्मिणेयो महाबाहुः
 कनीयान्पुरुषर्षभ ॥ ३६ ॥ वायसानां सहस्राणि यं यान्तं पृष्टतोन्युः ॥ चारुमांसानि भोक्ष्यामश्चारुदेष्णहतानि तु ॥ ३७ ॥
 संवर्धित इति नैषादिर्जात इत्याह । देवश्रवा इति ॥ ३३ ॥ वत्सावान् गण्डूषश्च वसुदेवानुजौ ॥ ३४ ॥ विष्वक्सेनः श्रीकृष्णः सुतान् चारुदेष्णादीन् चतुःसङ्ख्यान् ॥ ३५ ॥
 चारुदेष्णापदं निर्विक । असंग्रामेणेति द्वाप्त्याम् ॥ ३६ ॥ चारुन् मित्रान् मथ्यान् चारुदेष्ण इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कनकस्य वसुदेवभ्रातुः आवगृज्जिमो अवगृज्जिमस्य वसुदेवभ्रातुः ॥ ३८ ॥ श्यामस्य वसुदेवभ्रातुः पुत्र इव पुत्रोऽनुज एव पुत्रभ्रातुः । शर्माकभूतिरिति शेषः । सुमित्र इति पाठे पुत्रस्यैव विशेषणम् । शोभनमित्रत्वम् भोजत्वात् एकदेशराजानो भोजाः । तद्भवात् जुगुप्समानः आत्मानं निन्दन् राजसूयं साम्राज्यहेतुम् अत्राप । तत्र योग्यतां प्रदर्शयन् तस्य सुमित्रत्वं व्याचष्टे । अजतशत्रुरित्यर्द्धेन । युधिष्ठिरसहायः शर्माको राज्ञां राजामवदिति सार्द्धार्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायां वृष्णिवंशकीर्तनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ पञ्चविंशो हरः प्रोक्तः प्रादुर्भावः परात्मनः ॥ गार्ग्यशायानुरोधेन यवनाज्यतद्वधौ ॥ १ ॥ या

तन्द्रिजस्तन्द्रिपालश्च सुतौ कनवकस्य तु ॥ वीरश्चाश्वहनश्चैव वीरौ तावावगृञ्जिम् ॥ ३८ ॥ इयामपुत्रः शर्मकिस्तु शर्मीको राज्यमावहत् ॥
जुग्मसमानौ भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ॥ ३९ ॥ अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः ॥ वसुदेवसुतान्धीरान् कीर्तयिष्यामि ताव शृणु ॥ ४० ॥
वृष्णेस्त्रिविधमेतत् बहुशालं महोजसम् ॥ धारयन्विपुलं वंशं नानथैरिह युज्यते ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि
वृष्णिवंशकीर्तनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ याः पत्न्यो वसुदेवस्य चतुर्दश वराङ्गनाः ॥ पौरवी रोहिणी ना-
म इन्द्रिचा च तथा वरा ॥ १ ॥ वैशाली च तथा भद्रा सुनार्मी चैव पञ्चमी ॥ सहदेवा शान्तिदेवा श्रीदेवा देवराक्षिता ॥ २ ॥ वृकदेव्युपदेवी
च देवकी चैव सप्तमी ॥ सुतनुर्वन्धवा चैव द्वे एते परिचारिके ॥ ३ ॥ पौरवी रोहिणी नाम बाल्किनस्यात्मजाभवत् ॥ ज्येष्ठा पत्नी महाराज द्रिय-
ताऽऽनकदुन्दुभेः ॥ ४ ॥ लेभे ज्येष्ठं सुतं रामं सारणं द्रौढमेव च ॥ दुर्दमं दमनं स्वभ्रं पिण्डारकमुशीनरम् ॥ ५ ॥ चित्रां नाम कुमारिं च
रोहिणीतनया दृश ॥ चित्रा सुमद्रेति पुनर्विख्याता कुरुनन्दन ॥ ६ ॥ वसुदेवाच्च देवक्यां जज्ञे शौरिर्महायज्ञाः ॥ रामाच्च निशठो जज्ञे रेवत्यां
दयितः सुतः ॥ ७ ॥ सुभद्रायां रथी पार्थादिभिमन्युरजायत ॥ अक्रूरत्काशिकन्यायां सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥

इति ॥ ३ ॥ सुनामान्ताः पञ्च पौरव्यः ॥ २ ॥ देवकपन्ताः सम देवकस्य दुहितः । परिचारिके भोगपत्न्यौ नतु दारयौ याः पत्न्य इत्युपक्रमात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ चित्रान्ता निवापयानि सङ्ख्याय रोहिणी तनया दरोत्युक्तिरयुक्त्याशङ्क्याह । चित्रा सुभद्रेति पुनर्विष्यतेति । चित्रा पुनर्जने साच द्वितीये जन्मनि सुभद्रेति विख्यातियर्थः । अत्र पौराणिकी कथा, चित्रा नाम काचिदप्सरा मुनिश्यामाद्रोहिण्यां गर्भवासं लेभे । सा पुनर्जातमात्रा द्वियसणा सया यादवेषु जायमानस्य भगवतो लीला न दृष्टा विश्वं माणित्यनुतापं चक्रे ततश्च तथा वासनया पुनस्तत्रैव जन्म धृतवतीति तथा सह दशसंख्यापूर्तिर्ज्ञेया ॥ ६ ॥ शौरिः श्रीकृष्णः ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ त्रिगर्ताराजस्य देवकन्या वृकदेवीति पूर्वोक्त्यर्थः । तस्यैव त्रिगर्ताराजस्य भर्ता पुरोहितः शैशिरायणो गार्ग्यः । तदीयः शालो यादवपक्षीयः पुरोहितः कश्चित्स्य पौरुषमस्ति न वेति जिज्ञासां परीक्षाचक्रे । हस्तेन लिङ्गमभिपृष्ट्वात् । अथ अन्तरं गार्ग्यस्य पौरुषं रेतो न चरकन्द दृढव्रतत्वात् । तस्यानुत्थानात् उत्थाने हि किञ्चिदपि रेतः स्कन्देदेव ततो गार्ग्यो नांसक इति शालेनोक्त इत्यर्थः । यथोक्तं विष्णुपुराणे, गार्ग्य गोष्ठ्यां द्विजं शालः षण्ठ इत्युक्तवान्वा । यदूनां सन्निधौ सर्वं जहमुपदि- वास्तदेति ॥ १२ ॥ कृष्णायसमयः कोपेनात्यन्तं कृष्णभास्वरवर्णः । कोपेन चास्या वदनं रणिवर्णमसूतेति अन्यत्र दर्शनात् यतो मिथ्याभिशापः मिथ्यैव नृपसंकोऽयमिति अ- भिशापं प्रापितः प्रत्योऽतिविख्यातः । द्वादशमे द्वादशे वर्षे शान्तकोपः स मन्युना दैव्योनाभिशापेन परिलुतः सन्निशापनिवृत्त्यर्थं परं श्रयमुत्सादयिष्यन् गोपकन्यमुपादाय

वसुदेवस्य भार्यासु महाभागसु सप्तसु ॥ ये पुत्रा जज्ञिरे शूरा नामतस्तात्रिविधे मे ॥ १३ ॥ भोजश्च विजयश्चैव ज्ञान्तिदेवसुतबुभौ ॥ वृकदेवः सुना- मायां गदुश्चास्तां सुताबुभौ ॥ १० ॥ उपासद्भवरं लेभे तनयं देवशक्तिता ॥ अगावहं महात्मानं वृकदेवीं व्यजयत ॥ ११ ॥ कन्या त्रिगर्ताराजस्य भर्ता वै शैशिरायणः ॥ जिज्ञासां पौरुषे चक्रे न चरकन्देय पौरुषम् ॥ १२ ॥ कृष्णायसमप्रत्यो वर्षे द्वादशमे तथा ॥ मिथ्याभिज्ञतो गार्ग्यस्तु मन्युना- भिसमीरितः ॥ १३ ॥ गोपकन्यमुपादाय मैथुनायोपचक्रमे ॥ गोपाली त्वत्सारास्तस्य गोपस्त्रिवेषधारिणी ॥ १४ ॥ धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धर्म- च्युतम् ॥ मानुष्या गार्ग्यभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः ॥ १५ ॥ स कालयवनो नाम जज्ञे राजा महाबलः ॥ वृषपूर्वार्धकायास्तमवहन्वाजिनो रणे ॥ १६ ॥ अपुत्रस्य स राज्ञस्तु ववृधेन्तःपुरे शिशुः ॥ यवनस्य महाराज स कालयवनोऽभवत् ॥ १७ ॥ स शुद्धकामी नृपतिः पर्यपृच्छद्विजेत्तमा- न् ॥ वृष्णन्यधकुलं तस्य नारदोक्तयद्विभुः ॥ १८ ॥ अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा ॥ दूतं संप्रेषयामास वृष्णन्यधकनिवेदनम् ॥ १९ ॥ ततो वृष्णन्यधकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् ॥ समेता मन्यमासुर्ववनस्य भयात्तदा ॥ २० ॥

मैथुनायोपचक्रम इति सार्धः ॥ १३ ॥ कासौ गोपकन्या कुतश्चास्य तत्संयोग इत्याह सौर्जन । गोपालीति । अन्ये तु कृष्णायसमयः प्रलब्ध इति पठित्वा कृष्णायसं लोहबु- र्णम् अभक्षयत् । अयःप्रत्यो लोहवर्ण इति व्याख्याय तत्र वैष्णवीयां समतिमाहुः । सुतमिच्छन्तस्तपे यदुचक्रमायावहम् । आराधयन्ब्रह्मदेवं सोयश्चर्ममक्षयत् ॥ ददौ वरं तु संतुष्टो वर्षे तु द्वादशे शिवः । संयोजयामास च तं यवनशो हनान्त्वजः ॥ तवोषितसङ्गाच्चालस्य पुत्रोऽभूदलिसप्तमः । तं कालयवनं नामेति तच्छब्दार्थो गार्ग्यः संयोजया- मास स्वभार्यायैति शेषः । तत्र मातृभेदः कल्पभेदाभिप्रायेण व्याख्येयः शेषं स्पष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृषभस्य बलीवर्दस्यैव पूर्वार्द्धकापो नोत्तरेपरिदेशो येषां ते वृष्णपूर्वार्द्धका- याः ॥ १६ ॥ राज्ञोन्तःपुरे ववृधे इत्यनेन गोपाल्याभिरसा सदाः शकुन्तलावसरित्युक्त इति गम्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २३ ॥ ईप्सवो जाता इति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीहरिवंशे दीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ षड्विंशे वर्णते वंशः क्रोडोयदुसुतस्य च ॥ यत्र जाता महालक्ष्मी रुक्मिणी शक्तिरीश्वरी ॥ १ ॥ क्रोडोरेवेति । यथा कृष्णः क्रोडुर्वंशो जात एवं सत्यज्ञामदयोपि तत्रैव जाता इति वक्तुमेवकारः । क्षत्रियाणां समानन्वयेपि साणिण्डयानिवृत्त्यर्थं पुरोहितगोत्रेण अन्योन्यं गोत्रभेदाद्विवाहा भवन्तीति युज्यत एवेति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ सुतप्रभृतिपुत्रपजासपृद्धमात्मजम् इच्छन् अभूत् तस्य इच्छतः कर्मभिः पुनरेव्यादिभिः

कृत्वा च निश्चयं सर्वे पलायनपरायणाः ॥ विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥ २१ ॥ कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः ॥ इति कृष्णस्य जन्मेदं यः शुचिर्नियतेन्द्रियः ॥ पर्वसु श्रावयेद्दिद्वानवृणः स सुखी भवेत् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि श्रीकृष्णजन्मानुकीर्तने नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ क्रोडोरेवाभवत्पुत्रो वृजिनीवान्महायशः ॥ वृजिनीवसुतश्चापि स्वाहिः स्वाहाकृतां वरः ॥ १ ॥ स्वाहिपुत्रोभवद्राजा रूपद्वन्द्वदतां वरः ॥ महाक्रतुभिर्गजे यो विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥ २ ॥ सुतप्रभृतिमन्विच्छन्रुषट्पुः सोऽध्यमान्मजम् ॥ जज्ञे चित्ररथस्तस्य पुत्रः कर्मभिरान्वितः ॥ ३ ॥ आसीच्चित्ररथिर्वीरो यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ शूराविन्दुः परं वृत्तं राजर्षीणामनुष्ठितः ॥ ४ ॥ पृथुश्रवाः पृथुयशः पृथुश्रवाः पाथश्रवसमुत्तरम् ॥ ५ ॥ अनन्तरं सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् ॥ उशतो यज्ञमखिलं स्वधर्ममुशतां वरः ॥ ६ ॥ शिनेयुरभवत्सूनुरुशतः शत्रुतापनः ॥ मरुतस्तस्य तनयो राजर्षिर्भवन्नृप ॥ ७ ॥ मरुतोऽलभत ज्येष्ठं सुतं कम्बलवर्हिषम् ॥ चचार विपुलं धर्ममर्पात्प्रेत्यभागपि ॥ ८ ॥ सुतप्रभृतिमिच्छन्वै सुतं कम्बलवर्हिषः ॥ बभूव रुक्मकवचः शतप्रसवतः सुतः ॥ ९ ॥ निहत्य रुक्मकवचः शतं कवचिनां रणे ॥ धन्विनां निशितैर्वणिरेवाप श्रियमुत्तमाम् ॥ १० ॥ जज्ञेथ रुक्मकवचात् पराजितपरवीरहा ॥ जज्ञिरे पञ्च पुत्रास्तु महावीर्याः पराजितः ॥ ११ ॥ रुक्मपुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः पलितो हरिः ॥ पालितं च हरिं चैव विदेहेभ्यः पिता ददौ ॥ १२ ॥ रुक्मपुर्भवद्राजा पृथुरुक्मस्य संश्रितः ॥ ताभ्यां प्रव्राजितो राज्याज्यामघोवसदाश्रमे ॥ १३ ॥

॥ ३ ॥ अनुष्ठितः आश्रितः ॥ ४ ॥ पार्थश्रवम् पृथुश्रवसपुत्रम् ॥ ५ ॥ उशतो नामतः स्वधर्मं यज्ञम् उशतां कामयमानानां वरः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मरुतः धर्मं चचार । तत्र हेतुः । प्रेत्यभागिति । मरणानन्तरं स्वफलप्रदानेन सेवते अप्रेत्यापि तज्जाकृ सेवनकृत् यतोऽतश्चचार ततश्च सुतं लोभे इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ सुतम् इच्छन्सुतप्रभृतिं नाम सुलोभे इत्यनुषज्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विदेहेभ्यः विदेहाच्च त्रातुम् तदाश्रितये राज्ञे ददावित्यर्थः ॥ १२ ॥ संश्रितः आश्रितः ज्येष्ठानुसारी जातः ॥ १३ ॥

वर्धक्यात् प्रशान्तस्यकरज्यालिप्तः अवबोधितः तपथादिना उद्दपितः जिगाय जितवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ बलवती प्रगल्भा ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्याः
 उपदानवामज्ञायाः उग्रेण तपसा परिणता वृद्धापि शैब्या पुत्रं व्यजयत जनितवती ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 प्रशान्तः स वनस्थस्तु ब्राह्मणैश्चावबोधितः जिगाय रथमास्थाय देशमन्यं ध्वजी रथी ॥ १९ ॥ नर्मदाकुलमेककी नगरीं मृत्तिकावतीम् ॥ ऋक्षवन्तं
 गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास सः ॥ १५ ॥ ज्यामघस्याभवद्भार्या शैब्या बलवती सती ॥ अपुत्रोपि च राजा स नान्यां भार्यामविन्दत ॥ १६ ॥ त-
 स्यासीद्विजयो युद्धे तत्र कन्यामवाप सः ॥ भार्यामुवाच संतस्तः क्षुषेति स नरेश्वरः ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्वी कस्य चेयं स्तुषेति वै ॥ अब्रवी-
 त्तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसत्तमः ॥ १८ ॥ यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्योपदानवी ॥ उग्रेण तपसा तस्याः कन्यायाः स व्यजयत ॥ पुत्रं विदुर्भ-
 सुभगा शैब्या परिणता सती ॥ १९ ॥ राजपुत्र्यां तु विद्वांसो स्तुपायां क्रथकौशिकौ ॥ पश्चाद्विदुर्भोजनयच्छूरो रणविशारदौ ॥ २० ॥ लोमपादं
 तृतीयं तु पुत्रं परमधार्मिकम् ॥ लोमपादात्मजो बभ्रुराद्वृत्तिस्तस्य चात्मजः ॥ २१ ॥ आदृतः कौशिकैश्च विद्वान्परमधार्मिकः ॥ चेदिः पुत्रः कौशि-
 कस्य तस्माच्चैद्या नृपाः स्मृताः ॥ २२ ॥ भीमो विदुर्भस्य सुतः कुन्तिस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ कुन्तेर्धृष्टसुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥ धृष्टस्य
 जज्ञिरे शूरान्नयः परमधार्मिकाः ॥ २३ ॥ आवन्तश्च दृशार्हश्च बली विषहश्च यः ॥ दृशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत उच्यते ॥ २४ ॥ जी-
 मूतपुत्रो बृहत्तिस्तस्य भीमरथः सुतः ॥ अथ भीमरथस्यासीत्पुत्रो नवरथस्तथा ॥ २५ ॥ तस्य चासीद्दृशरथः शुकुनिस्तस्य चात्मजः ॥ तस्मा-
 त्करम्भः कारम्भिर्देवरातोभवद्वृषः ॥ २६ ॥ देवक्षत्रोभवत्तस्य देवक्षत्रिर्महायज्ञाः ॥ देवगर्भसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः ॥ २७ ॥ मधूनां वंशकू-
 द्राजा मधुर्मधुरवागपि ॥ मधोजज्ञेथ वैदभ्यां पुत्रो मरुवसास्तथा ॥ २८ ॥ आसीन्मरुवसः पुत्रः पुरुद्वानुरूपोत्तमः ॥ मधुजज्ञेथ वैदभ्यां भद्रवत्यां
 कुरुद्वहः ॥ २९ ॥ ऐश्वका कीचामवद्भार्या सत्त्वांस्तस्यामजायत ॥ सत्त्वान्सर्वगुणेतेः सत्त्वतां कीर्तिवर्द्धनः ॥ ३० ॥ इमां विसृष्टिं विज्ञाय
 ज्यामघस्य महात्मनः ॥ युज्यते परया कीर्त्या प्रजावांश्च भवेन्नरः ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पट्विं-
 शोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

पुरुद्वानामतः तस्य वैदर्भी भद्रवती भार्या तस्यां मधुर्जतः ॥ २९ ॥ तस्यैव ऐश्वकी सती नाम द्वितीया भार्या तस्यां तत्त्वाद् जातः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति हरिवंशे
 दीकायां षट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तविंशत्यर्थोक्तश्चत्वारः सत्वतः सुताः ॥ शुचीकरा हरीत्यत्र त्रयाणां वंशवर्णनम् ॥ १ ॥ सत्वतात् भजमानदेवावृधौ नामानौ ॥ १ ॥ २ ॥ संजय्यौ संजयपुत्र्यौ ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मानं चित्तम् ॥ संयुज्य समाधाय जलं स्पृशन् स्नानाचमनादक्षेपलक्षणमेतत् ॥ ७ ॥ एका एकाकिन्येव निश्चयम् अभिजागम चकार ॥ तस्य तदीय-
 हितस्य चिन्तया ॥ ८ ॥ हन्तेति । सस्नेहमालोचने सहव्रता धर्मपत्नी ॥ ९ ॥ इषेष्ट इच्छितवान् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अन्तिके दूराच्च योगबलेनिकथात्मानं कृत्वा

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सत्वतात्सत्त्वसंपन्नान्कौशल्या सुषुवे सुतान् ॥ भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥ १ ॥ अन्धकं च महाबाहुं वृष्णि
 च यदुनन्दनम् ॥ तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरेणैह ताञ्छुणु ॥ २ ॥ भजमानस्य संजय्यौ बाह्यकाथोपवाह्यकाः ॥ आस्तां भार्ये तयोस्तस्माज्जिहरे
 बहवः सुताः ॥ ३ ॥ कृमिश्च क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः पुरंजयः ॥ एते बाह्यकमुअर्या भजमानाद्विजहिरे ॥ ४ ॥ अयुताजितसहस्राजिच्छताजिज्ञाथ
 दाशकः ॥ उपबाह्यकमुअर्या भजमानाद्विजहिरे ॥ ५ ॥ यज्वा देवावृधो राजा चचार विपुलं तपः ॥ पुत्रः सर्वगुणेनो मम स्यादिति निश्चितः ॥
 ॥ ६ ॥ संयुज्यात्मानमेवं तु पर्णाशया जलं स्पृशन् ॥ सदोपस्पृशतस्तस्य चकार प्रियमापगा ॥ ७ ॥ चिन्तयाभिपरीता सा जगामैकाभिनिश्चय-
 म् ॥ कल्याणत्वान्नरपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा ॥ ८ ॥ नाध्यगच्छत तां नारीं यस्यामेवंविधः सुतः ॥ जायेतस्मात्स्वयं हन्त भवाम्यस्य सहव्रता ॥ ९ ॥
 अथ भूत्वा कुमारौ सा विप्रती परमं वपुः ॥ वरयाभासं नृपतिं तामिषे च स प्रभुः ॥ १० ॥ तस्यामाधत्त गर्भं च तेजस्विनसुदारधीः ॥ अथ सा
 दशमे मासि सुषुवे सारितां वरा ॥ ११ ॥ पुत्रं सर्वगुणेपतं बभ्रु देवावृधावृपात् ॥ अत्र वंशे पुराणज्ञा गायन्तीति परिश्रुतम् ॥ १२ ॥ गुणान्देवावृध-
 स्याथ कीर्तयन्तो महात्मनः ॥ यथैवाग्रे समं दूरात्पश्याम च तथान्तिके ॥ १३ ॥ बभ्रुश्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः ॥ षष्टिश्च पट् च पुरुषाः
 सहस्राणि च सप्त च ॥ १४ ॥ एतेऽमृतत्वं संप्राप्ता बभ्रुदेवावृधावपि ॥ यज्वा दानपतिर्विद्वान् ब्रह्मण्यः सुदढायुधः ॥ १५ ॥ कीर्तिमांश्च महा-
 तेजाः सात्वतानां महावरः ॥ तस्यान्ववायः सुमहाच्च भोजो ये मातिकावताः ॥ १६ ॥ अन्धकात्काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान् ॥ कुकुरं भजमानं
 च शर्मि कम्बलबर्हिषम् ॥ १७ ॥ कुकुरस्य सुतो धृष्णधृष्णस्तु तनयस्तथा ॥ कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् ॥ १८ ॥

संचरन्तं तुल्यवत्पश्यामः ॥ १३ ॥ षट्षट्यधिकानि सप्त सहस्राणि पुरुषाः अमृतत्वं युद्धेन मृत्युमाप्ताद्य ब्रह्मलोकं गता इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यज्वा बभ्रुवे ॥ १५ ॥
 तस्य बभ्रोः । अन्धकात् सत्वतः पुत्रात् काश्यस्य दढाश्चस्य दुहिता ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ अतएव शुद्धेन किशोरप्राप्तमः तरुणाश्वदुत्साहवान् । किशोरारक्षस्य शावक इति मेदिनी । अशीतिवर्षणा युक्तः अशीत्या पुरुषैर्वह्निं चर्मफलकं दारुमयम् आसनविशेषः तेन युक्तः तदाहृतः । चर्मकृतौ च फलके इति मेदिनी । अशीतिचर्मणेत्यस्य अश्वेवात्यन्तं चेत्यर्थः प्राश्नः यद्वा नास्ति शीतिः स्वप्नो येषां ते अशीतयो देवाः त एव चर्मवाणत्राणं तेन युक्तः देवरक्षित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अतएव तस्य परिवारः स्तूयते । नापुत्रवानिति । भोजमाहुकम् ॥ २२ ॥ हृष्यकाश्चेत्यर्थः । सोपासजेत्यतः प्रा-
ग्दृष्टव्यः हृष्यमप्यः काश्चनमप्यथ्य कक्षाः वरत्राः वन्यनष्टुङ्खला वा येषां तादृशानां नागानां दश सहस्राणि पूर्वस्यां दिशि । अनुमोदनम् अयमुन्नाम् एति याति । गत्तुं शक्नुवन्ति तथा तस्यामेव दिशि स्थानां दश सहस्राणि अनुमोदनं यान्ति उपसङ्गो युगम् । अनुकर्षणं रथाधःस्थितं काष्ठम् वहथं रथगतिः तद्वतां स्थानम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ उत्तरस्था-
जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजितु पुनर्वसोः ॥ तस्य वै पुत्रमिथुनं वभूवाभिजितः किल ॥ १९ ॥ आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातौ ख्यातिमतां वसौ ॥ इमां चोदाहरन्त्यत्र गार्थां प्रतिस्तमाहुकम् ॥ २० ॥ इमेतेन परिवारेण किशोरप्रतिभो महान् ॥ अशीतिचर्मणा युक्तः स नृपः प्रथमं व्रजेत् ॥ २१ ॥ नापुत्र-
वात्राशतदो नासहस्रशतायुषः ॥ नाशुद्धकर्मा नायज्या यो भोजमभितो व्रजेत् ॥ २२ ॥ पूर्वस्यां दिशि नागानां भोजस्येत्यनुमोदनम् ॥ सोपास-
जानुकर्षणां ध्वजिनां सवरूथिनाम् ॥ २३ ॥ रथानां मेघघोषाणां सहस्राणि दशैव तु ॥ २४ ॥ हृष्यकाश्चनकक्षाणां सहस्राणि दशापि च ॥ २४ ॥ ता-
वन्त्येव सहस्राणि उत्तरस्यां तथा दिशि ॥ आभूमिपालान् भोजान्स्वानुत्तिष्ठन् किङ्किणीकिणः ॥ २५ ॥ आहुकीं चाप्यवन्तिभ्यः स्वसारं दधुरव-
काः ॥ आहुकस्य तु काश्यायां द्रौ पुत्रौ संभवतुः ॥ २६ ॥ देवकश्चायसेनश्च देवपुत्रसमाबुभौ ॥ देवकस्याभयपुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः ॥ २७ ॥
देववानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः ॥ कुमार्यः सप्त चाप्यासन्सुदेवाय ता ददौ ॥ २८ ॥ देवकी शान्तिदेवा च सुदेवा देवरक्षिता ॥ बृकदेव्युपदेवी च सुनाम्नी चैव सप्तमी ॥ २९ ॥

मपि तावन्त्येव स्थानां नागानां च सहस्राणि तथा दिशि यथा पूर्वोत्तरयोस्तथाविष्टायानपि दिशि दक्षिणस्यां सप्तस्थिमयाम् अनुमोदनं तावन्त्येव सहस्राणि शत्रुवर्तनीत्यर्थः ।
 आभूमिपालान्सर्वान्माभन्तान् अभिव्याप्य वशीकृत्य भोजाः स्वज्ञातयस्तम् आहुकम् उपतिष्ठन् उपतिष्ठन् सेवितवन्तः किङ्किणीकिणः क्षुद्रयण्डिकावन्तो रथादयः किङ्किणी-
 शब्दादीकम् तद्धितः । किङ्किणीकिण इति द्रव्यस्य भूद्वयत्वसाम्यम् । भोजान् स्वानुत्तमकिङ्किणीकिण इति पाठे सर्वान् भूमिपालान् व्याप्य स्यान् उत्तमं सुवर्णं तन्मयकि-
 ङ्किणीयुकाः रथादय उत्तमकिङ्किणीकाः तदुक्ता उत्तमकिङ्किणीकिणः । तादृशान्करादिनि शेषः ॥ २५ ॥ आहुकीम् आहुकमवन्थिनीं स्वसारम् आहुकसिञ्जाम् अवन्तिभ्यः
 रात्रित्वेन ददुः ॥ २६ ॥ २७ ॥ कुमार्यः पुत्र्यः ॥ २८ ॥ दृक्कदेशयुक्ता उपदेशी दृक्कदेश्युपदेशी ॥ २९ ॥

कंसः पूर्वजः प्रथमः न्यद्रोधादयोऽष्टौ सुभूमिप इति शङ्खोविशेषणम् । गौडपाठे सुभूषण इति वा तस्यैव विशेषणम् । अन्ये तु सुभूमिप इति कंसस्यैव नामन्याहुस्तेषां तस्य पूर्वजो-
 किर्विरुध्यते । परे पुनः कङ्कुथैव सुभूमिप इति शङ्खपदे लोपमेव कुर्वन्ति तत्र पाठतत्वं व्यास एव वेद ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशो हरिवंशपर्वणि
 दीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ अष्टत्रिंशोऽध्यायः प्रोक्तो भजमानस्य तत्र च ॥ स्यमन्तकस्य च मणेः प्रत्यानयनमदृतम् ॥ १ ॥ भजमानस्य रथमुख्यः स्थवतां मुख्यो
 नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः ॥ न्यग्रोधश्च सुनामा च कङ्कः शङ्खः सुभूमिपः ॥ ३० ॥ राष्ट्रपालश्च सुतनुरनाश्रुष्टिश्च पुष्टिमान् ॥ तेषां
 स्वसारः पञ्चासन् कंसा कंसवती तथा ॥ ३१ ॥ सुतनू राष्ट्रपाली च कङ्का चैव वराङ्गना ॥ उग्रसेनः सहपातयो व्याख्यातः कुकुरोद्भूतः ॥ ३२ ॥
 कुकुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजसाम् ॥ आत्मनो विपुलं वंशं प्रजवानाधुयान्नरः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशो हरिवंशपर्वणि स-
 पत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भजमानस्य पुत्रोऽथ रथमुख्यो विदूथः ॥ राजाधिदेवः शूरस्तु विदूरथपुतोऽभवत् ॥ १ ॥
 राजाधिदेवस्य सुता जह्निरे वीर्यवत्तराः ॥ दत्ताऽतिदत्तबालिनौ शोणाश्चः श्वेतवाहनः ॥ २ ॥ शभी च दण्डशर्पा च दण्डशत्रुश्च शत्रुजित् ॥ श्रवणा
 च श्रविष्ठा च स्वसारौ संवभूवतुः ॥ ३ ॥ शमीपुत्रः प्रतिकृन्नः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः ॥ स्वयंभोजः स्वयंभोजः कास्यः ॥ सुदान्तश्च विद्वान्तश्च कास्यः ॥ कास्यदन्तिका
 सर्वे भीमपराक्रमाः ॥ कृतनर्मग्रजस्तेषां शतधन्वाथ मथ्यमः ॥ ५ ॥ देवर्षेर्वचनात्तस्य भिषक् वैतरणश्च यः ॥ सुदान्तश्च विद्वान्तश्च कास्यः ॥ कास्यदन्तिका
 ॥ ६ ॥ देवांश्चाभवत्पुत्रो विद्वान् कम्बलवर्हिषः ॥ असमौजास्तथा वीरो नासमौजाश्च तावुभौ ॥ ७ ॥ अजातपुत्राय सुतान् प्रददात्तसमौजसे ॥
 सुदंष्ट्रं चारुरूपं च कृष्णमित्यन्धकास्त्रियः ॥ ८ ॥ एते चान्ये च बहवो अन्यकाः कथितास्तव ॥ अन्धकानामिमं वंशं धारयेद्यस्तु नित्यशः ॥ ९ ॥
 आत्मनो विपुलं वंशं लभते नात्र संशयः ॥ गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टुर्भयै बभूवतुः ॥ १० ॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ मा-
 द्री युधाजितं पुत्रं ततो वै देवमर्दुषम् ॥ ११ ॥ अनमित्रमभिप्राणां जेतारमपराजितम् ॥ अनमित्रसुतो निघ्नो निघ्नतो द्वौ बभूवतुः ॥ १२ ॥ प्र-
 सेनश्चाथ सत्राजिच्छत्रुसेनाजितावुभौ ॥ प्रसेनो द्वारवत्यां तु निवसन्त्यां महामणिम् ॥ १३ ॥

ऽतिरथ इति यावत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ देवर्षेः च्यवनस्य वचनात्तस्य शतधन्वनः क्षिप्रकृष्णतयश्चत्वारः पुत्राः । कास्यः कामदन्तिका चेति द्वे पुत्रौ ॥ ६ ॥
 कम्बलवर्हिषः मरुत्पुत्रस्य देववान् तस्य त्रयः ॥ ७ ॥ अन्धकाः अन्धकस्य पुत्राः तान् अन्यक एव असमौजसे ददाविति गम्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निघ्नतः
 निघ्नतः ॥ १२ ॥ शत्रुजिच्च सेनाजिच्च शत्रुसेनाजितौ गिवसन्त्यां कृत्वा निवासायाम् ॥ १३ ॥

उपलब्धवान् परम्परा लब्धवान् समुद्रात्समुद्रं प्राप्य तत्तीरे इत्यर्थः । कस्माल्लब्धवानित्याकाङ्क्षायामाह । तस्येति । तस्य प्रसेनसंबन्धिनो भ्रातुः सत्राजिस्तज्ञास्य ॥ १४ ॥
 निशापाये शतःकाले उपस्थं स्नानादिकं कर्तुम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यथा दिवि मण्डलिनं त्वां पश्यामि तथैव सन्निहितमपि मण्डलमात्रं पश्यामि न त्वाङ्कनिविशेषम्
 अतस्तव सत्त्वेन उपागतस्य समीपागतस्यापि इतरजनपेक्षया मे मया त्वत्तो विशेषतः केतुग्रहः प्राप्नो न कोपि यतः इतरवदहमपि त्वां मण्डलवृत्तमेव पश्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥
 दिव्यं स्यमन्तकं नाम समुद्रादुपलब्धवान् ॥ तस्य सत्राजितः सूर्यः सखा प्राणसमोभवत् ॥ १४ ॥ स कदाचिन्निशापाये स्थेन रथिनां वरः ॥ अ-
 ब्धिकूलमुपस्पृष्टमुपस्थातुं ययौ रविम् ॥ १५ ॥ तस्योपतिष्ठतः सूर्यं विवस्वानग्रतः स्थितः ॥ अस्पृष्टमूर्तिर्भगवान् तेजोमण्डलवाग्रभुः ॥ १६ ॥
 अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितमग्रतः ॥ यथैवं व्याम्रि पश्यामि सदा त्वां ज्योतिषापते ॥ १७ ॥ तेजोमण्डलिनं देवं तथैव पुरतः स्थितम् ॥ को
 विशेषीस्ति मे त्वत्तः सख्येनोपागतस्य वै ॥ १८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु भगवान्मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ स्वकण्ठादवमुच्यैव एकान्ते न्यस्तवान्विभुः ॥
 ॥ १९ ॥ ततो विग्रहवन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा ॥ प्रीतिमानथ तं दृष्ट्वा मुहूर्तं कृतवान्कथम् ॥ २० ॥ तमपि प्रस्थितं भूयो विवस्वन्तं स सत्राजित् ॥
 लोकाबुद्धास्यस्येतान् येन त्वं सततं प्रभो ॥ तदेतन्मणिरत्नं मे भगवन् दातुमर्हसि ॥ २१ ॥ ततः स्यमन्तकमर्पिं दत्तवान् तस्य भास्करः ॥
 स तमावथ नगरीं प्रविवेश महीपतिः ॥ २२ ॥ तं जनाः पर्यधावन्त सूर्यो यं गच्छतीति ह ॥ पुरीं विस्मापयित्वा च राजा त्वन्तःपुरं ययौ ॥ २३ ॥
 तत्प्रसेनजितं दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा सत्राजिदुत्तमम् ॥ २४ ॥ स मणिः स्यन्दते रुक्मं वृष्ण्यन्धकानिवेशने ॥
 कालवर्षी च पर्जन्यो न च व्याधिभयं ह्यभूत् ॥ २५ ॥ लिप्सां चक्रे प्रसेनानु मणिरत्ने स्यमन्तके ॥ गोविन्दो न च तल्लेभे शक्तोपि न जहार सः
 ॥ २६ ॥ कदाचिन्मृगायां यातः प्रसेनस्तेन भूषितः ॥ स्यमन्तककृते सिंहद्वधं प्राप वनेचरात् ॥ २७ ॥ अथ सिंहं प्रधावन्तमृशराजो महाबलः ॥
 निहत्य मणिरत्नं तदादाय विलमाविशत् ॥ २८ ॥ ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं प्रसेनवधकारणात् ॥ प्रार्थनां तां मण्येवुद्धा सर्व एव शशिङ्गरे ॥ २९ ॥
 स शङ्क्यमानो धर्मात्मा नकारी तस्य कर्मणः ॥ आहरिष्ये मणिमिति प्रतिज्ञाय वनं ययौ ॥ ३० ॥

॥ १९ ॥ विग्रहवन्तं सुस्पष्टावयवम् नृपतिः राजा मण्डलाधिपतित्वात् नतु क्षत्रियमात्रः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्यन्दते प्रस्रवति रुक्मं सुवर्णम् ॥
 २५ ॥ २६ ॥ सिंहो देवताविष्टः नतु पशुमात्रः तेन तादृक्-मणिधारिणो धर्षणयोगात् ॥ २७ ॥ ऋक्षराजो जाम्बवान् ॥ २८ ॥ शशिङ्गरे कृष्णेनैव प्रसेनं हत्वा मणि-
 र्मुहूत इति शङ्कां चक्रुः ॥ २९ ॥ नकारी अकर्ता ॥ ३० ॥

आपकारिभिः अन्तरङ्गैः किङ्करैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वातप-
 तेर्विशेषणं वीर इति ॥ ४६ ॥ आर्याः कृष्णाय ता ददाविति पाठे तिस्रोपि दत्ताः । अन्यथा ताम् उत्तमत्वेन ख्यातां सत्यभामामेवेति व्याख्येयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्रोष्टोः
 यत्र प्रसेनो मृगयामाचरत्तत्र चायथ ॥ प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरपैरासकारिभिः ॥ ३१ ॥ ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यं च गिरिसुतमम् ॥ अन्येपयन्गिरि-
 श्रान्तः स ददर्श महामनाः ॥ ३२ ॥ सार्धं हतं प्रसेन वै नाविन्दच्चिच्छतं मणिम् ॥ अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ॥ ३३ ॥ ऋक्षेण
 निहतो दृष्टः पौदरेक्षश्च सूचितः ॥ पौदरेन्येपयामास गुहामृक्षस्य मायवः ॥ ३४ ॥ महत्पूक्षविले वार्णीं शुश्राव प्रमदेरिताम् ॥ धान्या कुमारमादा-
 य सुतं जाम्बवतो वृप ॥ क्रीडापयन्त्या मणिना मा रोदीरित्यथेरिताम् ॥ ३५ ॥ धान्युवाच ॥ ॥ सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ॥
 सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ ३६ ॥ सुव्यक्तीकृतशब्दस्तु तूष्णीं विलमथाविशत् ॥ प्रविश्य चापि भगवान् तमुक्षविलमजसा ॥ ३७ ॥
 स्थापयित्वा विलद्धारि यदून् लाङ्गलिना सह ॥ शार्ङ्गधन्वा विलस्यं तु जाम्बवन्तं ददर्श ह ॥ ३८ ॥ युयुधे वासुदेवस्तु विले जाम्बवता सह ॥ वाहु-
 भ्यामेव गोविन्दो दिवसानेकविशतिम् ॥ ३९ ॥ प्रविष्टे तु विलं कृष्णे बलदेवपुरःसराः ॥ पुरीं द्धारवतीमेत्य हतं कृष्णं न्यवेदयन् ॥ ४० ॥ वासुदेवस्तु
 निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम् ॥ भजे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य संमताम् ॥ मर्णे स्यमन्तकं चैव जग्राहात्मविशुद्धये ॥ ४१ ॥ अजुनीयर्क्षराजानं
 निर्यथौ च तदा विलात् ॥ द्धारकामगमत्कृष्णः श्रिया परमया युतः ॥ ४२ ॥ एवं स मणिमाहृत्य विशोध्यैव्यात्मानमच्युतः ॥ ददौ सत्रजिते तं वै सर्व-
 सात्वतसंसादि ॥ ४३ ॥ एवं मिथ्याभिगतेन कृष्णेनाभिघ्रातिना ॥ आत्मा विशोधितः पापाद्रिनिर्जित्य स्यमन्तकम् ॥ ४४ ॥ सत्राजितो दश त्वयासन्
 भार्यास्तासां शतं सुताः ॥ ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषां भङ्गकारस्तु पूर्वजः ॥ ४५ ॥ वीरो वातपतिश्चैव उपस्वावांश्च ते त्रयः ॥ कुमारश्चापि तिस्रो वै दिक्षु
 ख्याता नराधिप ॥ ४६ ॥ सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां व्रतिनी च दृढव्रता ॥ तथा प्रस्थापिनी चैव भार्या कृष्णाय तां ददौ ॥ ४७ ॥ सभक्षो भङ्गका-
 रिस्तु नारेयश्च नरोत्तमौ ॥ जज्ञाते गुणसम्पन्नौ विश्रुतौ रूपसम्पदा ॥ ४८ ॥ माद्रिपुत्रस्य जज्ञेथ प्रुत्रिः पुत्रो युधाजितः ॥ जज्ञाते तनयौ पृथः श्वफल्क-
 श्चित्रकस्तथा ॥ ४९ ॥ श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत् ॥ गान्दिनी नाम तस्याश्च सदा गाः प्रददौ पिता ॥ ५० ॥ तस्यां जज्ञे
 महाबाहुः श्रुतवानिति विश्रुतः ॥ अक्रूरोथ महाभागो यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ ५१ ॥

कृनिष्ठा स्त्री माद्री तस्युत्रस्य युधाजितो वंशवाह । माद्रीति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥५२॥५३॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ मिथ्यामिश्रस्ति मिथ्यामिश्राण्य बन्धं जानाते ॥ ५८ ॥ इति हरिवंशे टीकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ५९ ॥
 त्रिंशे नवधिकेऽध्याये सत्राजिद्वय उच्यते ॥ यदुशोकिर्मणित्तिणैरणतयनं तथा ॥ १ ॥ यत्तत् केशोरक्रूरस्तदलं शतधन्वना हारणामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अन्तरं तादृश्यं यदर्थं स
 मणित्त्वं स्वर्णप्रसवादिरूपमर्थमन्विच्छन्नित्यर्थः । अन्तरमवकाशावाधिराधान्ताधिभिदतादर्थ्यं इति मेदिनी ॥ २ ॥ ३ ॥ समयं शपथम् ॥ ४ ॥ कृष्णेन श्वशुरवधकृद्वेन
 उपासद्गुस्तथा मधुमुदुःश्चारिमेजयः ॥ गिरिक्षिपस्तथोपक्षः शत्रुहा चारिमर्दनः ॥ ५२ ॥ धर्ममृदतिर्यमां च गृध्रमोजेयकस्तथा ॥ सुबाहुः प्रति-
 बाहुश्च सुन्दरी च वराहना ॥ ५३ ॥ विश्रुता साम्बमहिषी कन्या चास्य वंसुधरा ॥ रूपयौवनमम्पन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ॥ ५४ ॥ अक्रूरेणोपमेत्यां
 तु सुतो द्वौ कुरुनन्दन ॥ सुदेवश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ ॥ ५५ ॥ चित्रकरस्याभवन्पुत्राः पृथुर्विपुत्रेण च ॥ अश्वग्रीवोश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ
 ॥ ५६ ॥ अरिष्टनेमेरश्च सुधर्मा धर्मभृता ॥ सुबाहुर्वहबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे द्वियौ ॥ ५७ ॥ इमां मिथ्याऽभिशास्ति यः कृष्णस्य समुदाहताम् ॥
 वेदमिथ्याभिशापास्तं न स्पृशन्ति कदाचन ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपुराणवर्णनोपनिषद्भाष्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ५९ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ यत्तत्सत्राजिते कृष्णो मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ अदातद्वारयाभासं प्रभुर्वै शतधन्वना ॥ १ ॥ यदा हि प्रार्थयामास सत्यभामामनिन्दिताम् ॥
 अक्रूरोन्तरमन्विच्छन्मर्णं चैव स्यमन्तकम् ॥ २ ॥ सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः ॥ रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥ ३ ॥ अक्रूर-
 स्तु ततो रत्नमादाय भरतपते ॥ समयं कारयांचक्रे नवेद्योहं त्वयेत्युत ॥ ४ ॥ वयमभ्युपयास्यामः कृष्णेन त्वामभिदुतम् ॥ ममाद्य द्वाकरका
 सर्वा वशे तिम्रसंशयम् ॥ ५ ॥ हते पितरि दुःखात्तौ सत्यभामा यशस्विनी ॥ प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥ ६ ॥ सत्यभामा तु तदृत्तं
 भोजस्य शतधन्वनः ॥ भर्तुर्निवेद्य दुःखात्तौ पार्श्वस्थाश्रण्यवतयत् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां तु दुग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियाम् ॥ कुल्यार्थे चापि
 पाण्डूनां न्ययोजयत सात्यकिम् ॥ ८ ॥ ततस्त्वारितमाणस्य द्वारकां मधुसूदनः ॥ पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ इतः प्रसेनः सिंहेन
 सत्राजिच्छतधन्वना ॥ स्यमन्तकः स मद्रामी तस्य प्रभुरहं विभो ॥ १० ॥ तदुरोहं रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महाबलम् ॥ स्यमन्तको महाबहो
 ह्यस्माकं स भविष्यति ॥ ११ ॥

अभ्युपयास्यामः अनुयास्यामः प्रवर्तकान्तिमिति शेषः । अत्रोपपत्तिमाह । ममेति ॥ ५ ॥ वारणावताद्वयं हस्तिनपुरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुल्यार्थे अरुणां संस्कारार्थं । कुल्यं
 स्यात्कीकसे इति मेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

भोजः शतधन्वा ॥ १२ ॥ शाठ्यात् अशक्तिप्रकाशनात् हार्दिक्यं हृदीकपुत्रं शतधन्वानं नाभ्यपद्यत सहायार्थं न गतवान् ॥ १३ ॥ हयया अभ्यया ॥ १४ ॥ १५ ॥
 ॥ १६ ॥ १७ ॥ दृष्टदोषाः क्षीणगतयो निश्चेष्टा वा ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दीक्षामयं कवचदीक्षितस्य युद्धनिषेधादितरे वैराप्रसक्तेस्तेनैव
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः ॥ शतधन्वा ततोऽक्रूरसर्वेक्षत्सर्वतादिक्षम् ॥ १२ ॥ संरब्धौ तावुभौ दृष्ट्वा तत्र भोजजनाह्नौ ॥ श्लोकोपि
 शाठ्याद्धार्दिक्यमक्रूरो नाभ्यपद्यत ॥ १३ ॥ अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्हितः ॥ योजनानां शतं साग्रं हयया प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ विख्याता
 हृदया नाम शतयोजनगामिनी ॥ भोजस्य वडवा राजन्यथा कृष्णमयोधयत् ॥ १५ ॥ क्षीणां जवेन च हयामध्वनः शतयोजने ॥ दृष्ट्वा रथस्य तां वृ-
 द्धिं शतधन्वानमार्दयत् ॥ १६ ॥ ततस्तस्या हयास्तु श्रमात्सेवदक्षि भारत ॥ समुनेतुरथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ तिष्ठस्वेह महाबा-
 हो दृष्टदोषा हया मया ॥ पद्ध्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ १८ ॥ पद्ध्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः ॥ मिथिलामभितो राजन्
 जघान परमास्त्रिवित् ॥ १९ ॥ स्यमन्तकं च नापश्यद्वत्वा भोजं महाबलम् ॥ निवृत्तं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति लाङ्गली ॥ २० ॥ नास्तीति कृष्ण-
 श्चोवाच ततो रामो रूषान्वितः ॥ धिक्शब्दमसकृत्कृत्वा प्रत्युवाच जनाह्नम् ॥ २१ ॥ आतृत्वान्मर्षयाम्येष स्वस्ति तेस्तु व्रजाम्यहम् ॥ कृत्यं न मे द्वार-
 कया न त्वयान च वृष्णिभिः ॥ २२ ॥ प्रविवेश ततो रामो मिथिलामरिमह्नः ॥ सर्वकामैरुपचितमैथिलेनाभिपूजितः ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नेव काले
 तु वशुभतिमतां वरः ॥ नानारूपात् ऋतृत्सर्वानाजहार निरर्गलान् ॥ २४ ॥ दीक्षामयं सकवचं रक्षार्थं प्रविवेश ह ॥ स्यमन्तककृते आज्ञो गान्दी-
 पुत्रो महायज्ञाः ॥ २५ ॥ अथ रत्नानि चाश्याणि द्रव्याणि विविधानि च ॥ पष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा यज्ञेषु विनियोजयत् ॥ २६ ॥ अक्रूरयज्ञा इति ते
 ख्यतास्तस्य महात्मनः ॥ बह्वन्नदक्षिणाः सर्वे सर्वकामप्रदायिनः ॥ २७ ॥ अथ दुर्योधनो राजा गत्वा तु मिथिलां प्रभुः ॥ गदाशिक्षां ततो दिव्यां ब-
 लभद्रादवाप्तवान् ॥ २८ ॥ प्रसाद्य तु ततो रामो वृष्ण्यन्धकमहारथैः ॥ आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना ॥ २९ ॥ अक्रूरस्त्वन्धकैः सार्द्ध-
 मथायाद्वरत्तर्पभ ॥ हत्वा सत्राजितं युद्धे सहवन्धुं महाबलम् ॥ ३० ॥ ज्ञातिभेदभयात्कृष्णस्तमुपेक्षितवानथ ॥ अपयते तथाक्रूरं नावर्षन्पाक-
 शासनः ॥ ३१ ॥ अनावृष्ट्या यदा राज्यमभवद्बहुधा कुशम् ॥ ततः प्रसादयामासुराक्रूरं कुकुरान्धकाः ॥ ३२ ॥ पुनर्द्वारवतीं प्राप्ते तस्मिन्
 दानपतौ ततः ॥ प्रवर्ष सहस्राक्षः कच्छे जलनिधेस्तदा ॥ ३३ ॥

स्वशीररक्षापि कृतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कच्छे सजले तीरप्रदेशे ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ योगेन बहुधनदातिसंबन्धेन लिङ्गेन ॥ ३५ ॥ अनार्यकं शाठ्यम् ॥ ३६ ॥ यत् यतो हेतोः रोषोभूतु सच संरुढः ततश्च कालात्यययातश्चिरकालीनो रोषः यद्दर्थं जातः तद्वत् प्रयच्छेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यस्मिन्वि द्वौ श्लोकौ कचिन्न पठ्येते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकयाम् एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ चत्वारिंशत्तमेध्याये भगवद्विषयो महान् ॥ जनमेजयस्य भूसस्य प्रश्नभारः प्रतन्यते ॥ १ ॥ स्यमन्तकाव्यानप्रसङ्गेन समर्थोपि भगवान् लोकस्थितिं न विभेदं कारुणिकत्वाच्चाक्रुरादीनामपराधान् शान्तवानिति श्रुत्वा भगवन्माहात्म्यप्रदणे जातादरो जनमेजय उवाच । प्रादुर्भावाच्चरितं मुखाद्वाराहपि वराहस्यैव वाराहकृत्यां च वासुदेवाय स्वसारं शीलसंमताम् ॥ अक्रूरः प्रददौ धीमान् प्रान्त्यर्थं कुरुनन्दनः ॥ ३४ ॥ अथ विज्ञाय योगेन कृष्णो बहुगतं मणिम् ॥ समामध्यगतं ग्राह तमक्रूरं जनार्दनः ॥ ३५ ॥ यत्प्राप्तं मणिवरं तव हस्तगतं विभो ॥ तत्प्रयच्छस्व मानहं मयि मानार्थकं कृथाः ॥ ३६ ॥ यष्टिर्वै गते काले यद्वैषोभूममानय ॥ स संरुढोऽसद्व्यप्राप्तस्ततः कालात्ययो महान् ॥ ३७ ॥ ततः कृष्णस्य वचनात्सर्वसात्वतसंसादि ॥ प्रददौ तं मणिं बहुश्रुक्तेन महामतिः ॥ ३८ ॥ ततस्तमार्जवप्राप्तं वभ्राह्मन्तद्विदुः ॥ ददौ ददृमनाः कृष्णस्तं मणिं वञ्चये पुनः ॥ ३९ ॥ स कृष्णहस्तात्सं प्राप्तं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ आवध्य गान्दिनीपुत्रो विरराजंशुमानिव ॥ ४० ॥ यस्त्वेवं शृणुयान्नित्यं शुचिभूत्वा समाहितः ॥ सुखानां सकलानां च फलभागिह जायते ॥ ४१ ॥ आज्ञाबुधनाच्चापि यज्ञः स्यातिर्न संशयः ॥ भविष्यति नृपश्चैव सत्यमेतद्रवीमि ते ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते सिन्धु हारिवंशे हरिवंशपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रादुर्भावात्पुरुषेषु विष्णोरोपमिततेजसः ॥ सतां कथयतामेव वाराह इति नः श्रुतम् ॥ १ ॥ न जाते तस्य चरितं न विधिं नैव विस्तरम् ॥ न कर्मयुगसंतानं न हेतुं न मनोपितम् ॥ २ ॥ किमात्मको वराहः स का मूर्तिः का च देवता ॥ किमाचारः प्रभावो वा किं वा तेन पुरा कृतम् ॥ ३ ॥ यज्ञार्थं समवेतानां सिपातां च द्विजन्मनाम् ॥ महावराहचरितं कृष्णद्वैपायनरितम् ॥ ४ ॥

स्तादृशापि प्रादुर्भावोऽस्तीति नोऽस्माभिः श्रुतम् । वरं च तद्वद्व्यति व्युत्पत्त्या वराहाब्दः श्रेष्ठतद्भावी ॥ १ ॥ तस्य चरितं सर्वकार्यजनकत्वं विधिम् अपूर्वस्वरूपाविक्रमणम् विस्तरम् अनुष्ठानेति कर्तव्यताम् कर्म तेन संतर्पणीयं देवतादिकम् गुणः इत्येवशाकालादिः संतापः प्रयोगविधिः हेतुम् अधिकारं मनीषितं त्यागात्मकं स्वरूपसम्पदानम् एतत्तत्त्वम् अहं न जाने तस्माद्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ अधिक्यज्ञमेवं वराहस्वरूपादिकं दृष्ट्वाऽपिदेवं तस्य चरितं । किमात्मकः आत्मा स्वरूपं भूतिब्रह्मविग्रहः देवता तदधिष्ठाता ईश्वरः आचारस्तस्य कर्तव्योर्थः प्रभावः सामर्थ्यम् ॥ ३ ॥ चरितम् ईरितं श्रुतं च परंतु तत्तत्त्वं न ज्ञातमित्यर्थः ॥ ४ ॥

यथा उज्जहार तथा श्रुतमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५ ॥ सर्वाणि वराहादीनि नानावतारकृतानि ॥ ६ ॥ अस्य प्रादुर्भावतरङ्गस्य या प्रकृतिः समुद्रस्थानीया ॥ ७ ॥ कथमिति । कर्मबन्धहीनोपि कथमुत्तमस्थानादवरं स्थानं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ लीलार्थम् अवतारो न स्वप्रयोजनार्थमित्यपि न यतो लीलयामपि जन्यतापरिहारदेः कियतोपि प्रयो-
जनस्य सत्त्वात् परमानन्दरूपस्य तु तदभावादित्याक्षिपति । किमर्थमिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ क्रमैः पादविक्षेपैः त्रिदशोक्त्या देवानामिष्टमिद्वच्यर्थं त्रयो मार्गाः धर्मेण स्वर्गः अर्थेनार्थं लोकः कामेनाथोलोकः तेषां मार्गाश्चिन्तिः प्राप्यन्ते ॥ १४ ॥ जगत् पञ्चभूतात्मकं सकारणं पीत्वा संहृत्य । तोयमयं निर्विशेषं चिन्मात्ररूपं तत्रैव सलिल

यथा नारायणो ब्रह्मन् वाराहं रूपमास्थितः ॥ दंष्ट्रया गां समुद्रस्थानुजहारिसूदनः ॥ ५ ॥ विस्तरणैव कर्माणि सर्वाणि रिपुघातिनः ॥ श्रोतुमिच्छा-
म्यदोषेण हरेः कृष्णस्य धीमतः ॥ ६ ॥ कर्मणामनुपूर्व्याच्च प्रादुर्भावाच्च ये विभोः ॥ या चास्य प्रकृतिर्ब्रह्मस्तां मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥ कथं
च भगवान्विष्णुः सुरशत्रुनिषूदनः ॥ वसुदेवकुले धीमान् वासुदेवत्वभागतः ॥ ८ ॥ अमरैरावृतं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥ देवलोकं समुत्सृज्य
मर्त्यलोकमिहागतः ॥ ९ ॥ देवानुषयानेता यो भुवः प्रभवो विभुः ॥ किमर्थं दिव्यभात्मानं भानुष्ये संन्ययोजयत् ॥ १० ॥ यश्चक्रं वर्तयत्येको
मानुषाणामनामयम् ॥ भानुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ॥ ११ ॥ गोपायनं यः कुरुते जगतः सार्वलौकिकम् ॥ स कथं गां गतो देवो वि-
ष्णुर्गोपत्वमागतः ॥ १२ ॥ महाभूतानि भूतात्मा यो दधार चकार च ॥ श्रीगर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः ॥ १३ ॥ येन लोकान् क्रमे-
जित्वा त्रिभिर्ब्रह्मिदशेषया ॥ स्थापिता जगतो मार्गास्त्रिगर्भभवास्त्रयः ॥ १४ ॥ योन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमयं वपुः ॥ लोकमेकार्णवं चक्र
दश्यादृश्येन वर्त्मना ॥ १५ ॥ यः पुराणे पुराणात्मा वाराहं रूपमास्थितः ॥ विषाणाग्रेण वसुधाशुजहारिसूदनः ॥ १६ ॥ यः पुरा पुरुहूतार्थे
त्रैलोक्यमिदमव्ययः ॥ ददौ जित्वासुरगणान् सुराणां सुरसत्तमः ॥ १७ ॥ येन सैहं वपुः कृत्वा द्विधा कृत्वा च तत्पुनः ॥ पूर्वं देव्यो महावीर्यो
हिरण्यकशिपुर्हृतः ॥ १८ ॥ यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्वः संवर्तको विभुः ॥ पातालस्थानेर्जवजतं पयौ तोयमयं हविः ॥ १९ ॥

एको द्रष्टेति सलिलपदयोगात् तादृशं कृत्वा । लोकम् एकार्णवं चक्रे । सर्वं चिन्मात्रमिति भावनाया तन्मात्रम् अवशेषयतीति भावः । तत्र साधनं दश्यादृश्येन वर्त्मनेति । दृश्यम्
अदृश्यं चिदंशेन जडंशेन चिदचित्प्रत्निरूपेणैव जीवरूपेणैव मार्गेणा । अयं भावः । योर्हकारसाश्रित्य सर्वं सृजति तन्नैव सव्याग्राश्रितेन संहरन् तमपि मार्गाख्यमणिरूपं संहर्ततीति
॥ १५ ॥ विषाणाग्रेण दन्ताग्रेण । विषाणं दन्तशृङ्गयोश्चित्यमः ॥ १६ ॥ असुरगणमिति छेदः । सुराणां सुरेभ्यः ॥ १७ ॥ द्विधा नरसिंहरूपेण ॥ १८ ॥ १९ ॥

सहस्रेत्यनन्तवाचि । यस् अनिरुद्धाख्यं सर्वगतारविश्रुतां मूलभूतं महर्णवस्थानीयम् ॥ २० ॥ नाभ्या नाभिदेशेन उपलक्षिता अरणिः मन्थनदण्डतुल्यं नालं तस्यां नाभ्या-
रण्यां पैतामहं गृहं पथम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ उत्सिक्तः द्रुतः ॥ २३ ॥ तिमिरं योगसायान् ॥ २४ ॥ सुरारणिः देवमाता अदितिर्नाम । गर्तं वामनहं विभूतं पूर्णकामम् ॥
॥ २५ ॥ सलिलेस्थान् पातालस्थत्वेन समुद्रजलपिहितत्वात् त्रिदिवस्य देवान् स्वर्गं क्रीडापराङ् ॥ २६ ॥ पात्रादीनि यज्ञोपकरणानि ॥ २७ ॥ आवभृष्टं यज्ञान्नान्नानय

सहस्रशिरसं ब्रह्मन् सहस्रारं सहस्रदम् ॥ सहस्रचरणं देवं यमाहुर्वै युगे युगे ॥ २० ॥ नाभ्यारण्यां समुत्पन्नं यस्य पैतामहं गृहम् ॥ एकार्णवजलस्थ-
स्य नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २१ ॥ येन ते निहता दैत्याः संश्रामे तारकामये ॥ सर्वदेवपथं कृत्वा सर्वायुधधरं वयुः ॥ २२ ॥ गरुडस्थेन चोत्सिक्तः
कालनेमिर्निपातितः ॥ निर्जितश्च मयो दैत्यस्तारकश्च महासुरः ॥ २३ ॥ उत्तरान्ते समुद्रस्य क्षीरोदस्यावृत्तोदयेः ॥ यः ज्ञेते ज्ञाथतं योगमास्थान-
य तिमिरं महत् ॥ २४ ॥ सुरारणिर्गर्भमयत्त दिव्यं तपःप्रकपादिदितिः पुराणम् ॥ शृङ्गं च यो दैत्यगणारुहदं गर्भावसाने निभृतं चकार ॥ २५ ॥ प-
दानि यो लोकमयानि कृत्वा चकार दैत्यान् सलिलेश्यांस्तान् ॥ कृत्वा च देवाँस्त्रिदिवस्य देवाँश्चक्रे सुरेक्षं त्रिदशाधिपत्ये ॥ २६ ॥ पात्राणि दक्षि-
णा दीक्षा चमसोलूखलानि च ॥ गार्हपत्येन विधिना अन्वाहयेण कर्मणा ॥ २७ ॥ अग्निमाहवनीयं च वेदां चैव कुशं सुवम् ॥ प्रोक्षणीयं ध्रुवां चैव
आवभृष्टं तथैव च ॥ २८ ॥ सुधात्राणि च यश्चक्रे हव्यकव्यप्रदानं द्विजान् ॥ हव्यादांश्च सुरान्यज्ञे कव्यादांस्तु पितृनिपि ॥ २९ ॥ भागाथै मन्त्र-
विधिना यश्चक्रे यज्ञकर्मणि ॥ घृपान् समित्पुत्रं सोमं पवित्रान् परिधीनपि ॥ ३० ॥ यज्ञियानि च द्रव्याणि यज्ञांश्च सचयानलान् ॥ सदस्यान्यज-
मानांश्च मेध्यादींश्च क्रतूतमान् ॥ ३१ ॥ विवभाज पुरा सर्वं पारमष्टयेन कर्मणा ॥ यागानुरूपान्यः कृत्वा लोकाननुपराक्रमत् ॥ ३२ ॥ क्षणा ल-
वाश्च काष्ठाश्च कलान्नैकाल्यमेव च ॥ मुहूर्तोस्तिथयो मासाः पक्षाः संवत्सरास्तथा ॥ ३३ ॥ ऋतवः कालयोगाश्च प्रमाणं त्रिविधं त्रिषु ॥ आयुः
क्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम् ॥ ३४ ॥

हितं तुषणिकासोमलिप्तादिकम् ॥ २८ ॥ सुधात्राणि सुधाप्रभृतीनि त्रीणि ऊर्ध्वध्याशागानिसंज्ञानि ॥ २९ ॥ ३० ॥ सचयानलान् इष्टाकाचयनाद्युक्तानि अग्निस्थापनार्थं
स्थानानि ॥ ३१ ॥ पारमष्टयेन परमेष्ठिना प्रवर्तितेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्रिविधं श्रुतिसृष्टिशिष्टाचाररूपेण त्रिःप्रकारं प्रमाणम् । त्रिषु नित्येनमितिक्राम्येषु कर्मसु प्रमेयेषु क्षे-
त्राणि स्थावरजङ्गमानि शरीराणि । उपचयो वृद्धिः । लक्षणं द्विपत्तचतुष्पात्यादि ॥ ३४ ॥

त्रयो वर्णा इति । शुद्रस्य यज्ञानर्हत्वात् विवक्षा । लोका भूरादयः ॥ त्रैविद्यम् क्रयमुःसासात्मकम् पावकाः गार्हपत्यादयः त्रैकाल्यं भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यम् त्रीणि सत्त्विकरा-
जसतामसानि त्रयोऽङ्गाः त्रिविधः स्वार्थश्रयः अर्थानुष्ठानपाठ्यसनरूपः पूजेषणानिर्देशणलोकैषणारूपो वा । त्रयो गुणाः सत्त्वादयः त्रयो वर्णा इत्यादीनां श्रुता इत्युत्तरस्थेना-
न्यः ॥ ३५ ॥ संख्यातस्त्रयोपि तु वैपुल्येन प्रत्येकमनन्ताः यतोऽनन्तं कर्म संकल्पाख्यं तेन सृष्टाः । येन सृष्टाः स कीदृश इत्यत आह । सर्वेति ॥ ३६ ॥ यो नृणां गता-
गताभ्यां मृत्युजन्मभ्यां सर्वत्र ब्रह्माण्डे नेता यश्च जीवरूपः सन् इन्द्रियपूर्वेण योगेन इन्द्रियजन्येन विषयसम्बन्धेन रमते स ईश्वरः ॥ ३७ ॥ चातुर्होत्रस्य चत्वारो ऋत्विजः
होतारो यत्र यज्ञे तस्य ॥ ३८ ॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डीतिरिति चतसृणां विद्वानां समाहारश्चातुर्विधं तस्य दिशः अन्तरे गेयं यस्य स दिगन्तरः । नमोभूतः आका-
त्रयो वर्णास्त्रियोलोकास्त्रिविधं पावकास्त्रयः ॥ त्रैकाल्यं त्रीणि कर्माणि त्रयोऽप्यस्त्रियो गुणाः ॥ ३९ ॥ त्रयो लोकाः पुरा सृष्टा येनानन्त्येन कर्मणा ॥
सर्वभूतगणश्रद्धा सर्वभूतगुणात्मकः ॥ ३६ ॥ नृणांमिन्द्रियपूर्वेण योगेन रमते च यः ॥ गतागतभ्यां यो नेता सर्वत्र जगदीश्वरः ॥ ३७ ॥ यो ग-
तिर्धर्मयुक्तानामगतिः पापकर्मणाम् ॥ चातुर्वर्ग्यस्य प्रभवश्चातुर्होत्रस्य रक्षिता ॥ ३८ ॥ चातुर्विद्यस्य यो वेत्ता चातुराश्रप्यसंश्रयः ॥ दिगन्तरो
नभोभूतो वायुरापो विभावसुः ॥ ३९ ॥ चन्द्रसूर्यमयं ज्योतिर्गर्भाक्षः क्षणदान्तकः ॥ यत्परं श्रयते ज्योतिर्यत्परं श्रयते तपः ॥ ४० ॥ यं परं प्रा-
दुरपरं यः परः परमात्मवाच् ॥ नारायणपरा वेदा नारायणपराः क्रियाः ॥ ४१ ॥ नारायणपरो धर्मो नारायणपरा गतिः ॥ नारायणपरं सत्यं नारा-
यणपरं तपः ॥ ४२ ॥ नारायणपरो मोक्षो नारायणपरायणम् ॥ आदित्यादिस्तु यो दिव्यो यश्च दैत्यान्तको विभुः ॥ ४३ ॥ बुभुक्षन्तेष्वन्तको य-
श्च लोकान्तकान्तकः ॥ सेतुर्यो लोकसेतूनां मेध्यो यो मेध्यकर्मणाम् ॥ ४४ ॥ वेद्यो यो वेदविदुषां प्रभुर्यः प्रभवान्मनाम् ॥ सोमभूतस्तु सौम्या-
नामग्निभूतोऽग्निवर्चसाम् ॥ ४५ ॥

शत्वयापन्नः विभावसुः अग्निः यद्वा
विशेषणं भातीति विज्ञाः ज्योतिः वसुः वसुयती पृथ्वी ॥ ३९ ॥ चन्द्रसूर्यमयं चन्द्रसूर्यप्रधानं मनोज्योतिः चक्षुर्ज्योतिश्च योगशो निर्विकल्पकः यमसोऽन्तकः क्षणदा रात्रिरिव
अन्तको नाशको यस्य तत् चक्षुर्ज्योतिः परम् अन्तकश्चान्यं श्रयते नहि दृष्टदृष्टविपरिलोपो विवत इति वेदे दृश्यते । तपः तपसो ध्यानस्य प्राप्त्यं समसैवेदमाप्तव्यमिति श्रुतेः
॥ ४० ॥ यं परं सूत्रात्मानम् अपरं विराजं च यं प्राहुः । परः परस्तादपि परम् सच आत्मवाच् आत्मवात्मा मायाख्यं शरीरं तद्वान् । मायिनं तु यदेवमिति श्रुतेः
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ दिव्यो दिविचरः ॥ ४३ ॥ लोकान्तकान्तकः भूतयोरागि मृत्युः । सेतूनां भयादाविशारकणां रन्वदीनामपि सेतुः नियन्त्रणमपि नियन्त्रेत्यर्थः । मेध्यकर्मणां
पवित्राणामपि मेध्यः । पावनानां गङ्गादीनामपि पावनानां पावनः ॥ ४४ ॥ प्रभवान्मनाम् ऐश्वर्यस्वभावात् यरीच्यदीनां प्रसुरीश्वरः सोमवस्त्रियदर्शनः तद्वः सोमभूतः ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ वायुरेव प्राणः स्थितिर्हृदयस्य स वायुप्राणः ॥ ४७ ॥ अग्नेः प्राणः सन्नधिद्वारा किं करोति तदाह । रसात् अग्निपृथक्कृतदत्तसारात् पाकतातम्येन शोणितादिकमेण रेतोद्वारा गर्भः संभवतीति स च रसमूलेन हेतुसूतेन कर्मणाग्निव्यापरेणेति द्वयर्थः ॥ ४८ ॥ तत्र गर्भोष्णं विकारः प्रथमो भागः रेतोह्लाः श्वेतत्वात् । सौम्यश्च सः गर्भोष्मसंभवः गर्भस्य जठराग्निजन्यापोऽग्निवत् लोहितः स अग्नेयो द्वितीयो भागः ॥ ५० ॥ एतदेवाह । शुक्रमिति । रसात्मकौ उदकक्रमेण रसस्यैव विकारौ । हि यस्यात् एषां रसादीनां वीर्यं सारः शशिपावकौ शुक्रशोणिते ॥ ५१ ॥ अग्निषोमात्मकत्वं जगतः साधयति । कफेति त्रिभिः । शुक्राश्रयस्य सोमदैवस्य कफस्य स्थानं हृदयं तदेव प्रजापतिदैवतस्य मनसोपि स्थानं शोणिताश्रयस्याग्निदैवतस्य पितृस्य स्थानं नामिसण्डलम् । तदेवाग्निदैवत्याया वाचोपि स्थानम् । स्थानस्थानिनोः अग्निष्ठयाग्निष्ठानुव्याणां मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनाम् ॥ विनयो नयवृत्तीनां तेजस्तेजस्विनामपि ॥ सर्गाणां सर्गकारश्च लोकेहेतुः पुनः ॥ ४६ ॥ विग्रहो विग्रहार्हाणां गतिर्गतिमतामपि ॥ आकाशप्रभवो वायुर्वायुप्राणो हुताग्निः ॥ ४७ ॥ देवा हुताग्निप्राणाः प्राणोऽग्नेर्धुमद्वनः ॥ रसाद्वै शोणितं जातं शोणितान्मांसमुच्यते ॥ ४८ ॥ मांसात्तु मेदसो जम्भ मेदसोऽस्थानि चैव हि ॥ अस्थनो मज्जा समभवन्मज्जातः शुक्रमेव च ॥ ४९ ॥ शुक्राद्गर्भः समभवद्द्रसमूलेन कर्मणा ॥ तत्रापां प्रथमो भागः स सौम्यो राशिरुच्यते ॥ गर्भोष्मसंभवोऽग्निर्द्वितीयो राशिरुच्यते ॥ ५० ॥ शुक्रं सोमात्मकं विद्यादात्तं विद्धि पावकम् ॥ भागौ रसात्मकौ ह्येषां वीर्यं च श्लिषिपावकौ ॥ ५१ ॥ कफवर्गं भवेच्छुक्रं पितृवर्गं च शोणितम् ॥ कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितम् ॥ ५२ ॥ देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तन्मनसः स्मृतम् ॥ नाभिकोष्ठान्तरं यत्तु तत्र देवो हुताग्निः ॥ ५३ ॥ मनः प्रजो पतिर्ज्ञेयः कफः सोमो विभाव्यते ॥ पित्तमग्निः स्मृतं ह्येतदग्निषोमात्मकं जगत् ॥ ५४ ॥ एवं प्रवर्तिते गर्भे वर्द्धितेऽम्बुदसन्निभे ॥ वायुः प्रवेशो संवक्रे सद्गतः परमात्मना ॥ ५५ ॥ ततोद्गानि विमुजति विभर्ति परिवर्द्धयन् ॥ स पञ्चधा शरिरस्थो भिद्यते वर्द्धते पुनः ॥ ५६ ॥ प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ प्राणः स प्रथमं स्थानं वर्द्धयन् परिवर्तते ॥ ५७ ॥

त्रोदेहेहिनीरव व्यवहारतो भेदाभावात् सर्वं नासह्यात्मकं जगदग्निषोमात्मकमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ दीव्यति व्यवहरतीति देवो वागभिमानो ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अम्बुदसन्निभे यथा धूमज्योतिःसलिलवर्धनैर्मनो वर्द्धते एवं गर्भोऽपि अग्नाग्निपानीयप्रणौ वर्द्धितोऽवेतन इत्यर्थः । वायुः प्राणवायुसहचरत्वाद्वायुर्जीविः ईश्वरेण सहितः प्रविशति तेनैव सह उदका-मति च ॥ ५५ ॥ ततो देहे प्रवेशानन्तरम् अङ्गानि शिरआदीनि विमुजति निर्माति विभर्ति पृष्ठानि च करोति सः प्राणोऽपि जीविः । प्राणस्य पञ्चयामात्स्यमपि पञ्चधा भिद्यते । स प्राणश्चैव प्राणो नाम भवतीति श्रुतेः ॥ ५६ ॥ प्रथमं स्थानहृदयं वर्द्धयन् पिण्डमिति शेषः ॥ ५७ ॥

पश्चिमं कायं जङ्घादिपादान्तम् ऊर्ध्वम् उरोदेशात् सन्धिरार्षः । व्यायच्छते व्यायामं बलसाध्यं कर्म करोति येन स व्यानः सर्वदेहसन्धिव्यापी । समानस्तु नाभिदेशस्थः संनिवर्तयेत् अशितपीतादिकं समीकुर्यात् यथास्थानं प्रापेदित्यर्थः । तत् एवं प्राणकर्मविभागानन्तरं तस्य जीवस्य भूतायामिः पृथिव्यादिमाक्षात्कारो जायते । सा च इन्द्रियगोचरात् इन्द्रियाणां यो विषयो रूपादिस्तद्वारा तदाश्रयो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अत्र हेतुमाह । पृथिवीति । यतः पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि इन्द्रियरूपेण परिणम्य शरीरे स्वे स्वे स्थाने नेत्रगोलकादौ विद्यानि प्रविष्टानि । अतस्तानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे । पार्थिवं प्राणं पृथिवीमेव गन्धविशिष्टां गृह्णाति । आप्यं रसनम् अगं गुणं रसमेव गृह्णाति । तैजसं चक्षुस्तेजोगुणं रूपम् वायव्यं स्पर्शनेन्द्रियं तदुणं स्पर्शनम् । नाभसं श्रोत्रं तदुणं शब्दं च गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ देहम् उपचितं कठिनं पाथिवं पृथ्वीकारम् । प्राणो

अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वं शरीरिणः ॥ व्यानो व्यायच्छते येन समानः सन्निवर्तयेत् ॥ भूतावाप्तिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरात् ॥ ५८ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ तस्येन्द्रियाणि विद्यानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे ॥ ५९ ॥ पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मारुतम् ॥ छिद्राण्यकाशयोनीनि जलात्मावः प्रवर्तते ॥ ६० ॥ ज्योतिश्चक्षुश्च तेजात्मा तेषां यन्ता मनः स्मृतः ॥ ग्रामाश्च विषयाश्चैव यस्य वीर्यात्प्रवर्तिताः ॥ ६१ ॥ इत्येवं पुरुषः सर्वान् सृज्जलोकान् सनातनान् ॥ कथं लोके नैधनेस्मिन्नस्त्वं विष्णुरागतः ॥ ६२ ॥ एष मे संशयो ब्रह्मत्रेवं मे विस्मयो महान् ॥ कथं गतिर्गतिमतामापन्नो मानुषीं तनुम् ॥ ६३ ॥ श्रुतो मे स्वस्य वंशस्य पूर्वेषां चैव संभवः ॥ श्रोतुमिच्छामि विष्णोस्तु वृष्णीनां च यथाक्रमम् ॥ ६४ ॥ आश्चर्यं परमं विष्णुर्देवदत्तैश्च कथ्यते ॥ विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं ममाचक्ष्व महासुने ॥ ६५ ॥ एतदाश्चर्यमाख्यानं कथयस्व सुखावहम् ॥ प्रख्यातबलवीर्यस्य विष्णोरगमिततेजसः ॥ कर्म चाश्चर्यभूतस्य विष्णोस्तत्त्वमिहोच्यताम् ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे हरिवंशपञ्चमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रथमरो महंस्तात त्वयोक्तः शाङ्गियन्त्रिणि ॥ यथाज्ञाभत्या तु वक्ष्यामि श्रूयतां वैष्णवं यज्ञः ॥ १ ॥ वायुविकारः छिद्राण्यकाशस्मावः द्रवसागः सर्वं जलम् ॥ ६० ॥ बहूः ज्योतिः रूपकाशकं जाठरादि वा तेषां पृथिव्यादीनां पञ्चानां तेजात्मा तेजसोऽगो मतः सर्वेषामिन्द्रियाणां यन्ता नियामकः । यस्य मनसो वीर्यात् सामर्थ्यात् ग्रामाः रूपाद्याश्चथाः पृथिव्यादयः विषया गन्धादयः । यद्वा ग्रामनगरादयः देशाः पूर्वपश्चिमादयो निर्मिताः । यद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं । यदिदं किञ्चेति श्रुतेः ॥ ६१ ॥ सनातनान् अनादिसिद्धान् नैधने निधनप्रधाने । नस्त्वं मानुषत्वम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ चत्वारिंशत्तमे सैके श्रवणात्पातकापहे ॥ परात्मनो विचित्रार्थाः प्रादुर्भावा उदीरिताः ॥ १ ॥ प्रश्नोति । भारतात् दुर्वोढव्यमपि यथाशक्ति वक्ष्यामि ॥ १ ॥

प्रवृत्तिं लीलाचोक्षितम् ॥ २ ॥ सहस्राक्षमिति । यं विद्या आहुरिति द्वाप्तस्थेनान्वयः । सहस्रशब्दानेनन्ववाची अव्ययम् अपरिणीमितम् ॥ ४ ॥
एवं द्वाभ्यां सूक्ष्मम् अमूर्तं रूपमुक्त्वा स्थूलं मूर्तं रूपमाह । सवनं कालं हवनं कर्म हव्यं हूयमानं द्रव्यं होतारं यजमानम् । पात्राणि उक्तेभ्योन्यानि कपाला-
दीनि पवित्राणि कुशमयेद्यादीनि । दीक्षां संस्कारम् चरुं स्थालिम् ॥ ५ ॥ प्रोक्षणं प्रोक्षणीपात्रम् दक्षिणा अन्वाहार्यादिः । अयनं हविर्निः प्रचरणम् अव्ययं प्रसिद्धम् । साम-
गम् उद्गातारम् सदनं पत्नीशालाम् ॥ ६ ॥ होतारम् कत्विजम् चयनम् इष्टकामयं स्थण्डिलम् ॥ ७ ॥ हस्मानि एकहायनीशकटादीनि सामक्यावर्थानि अतिप्रयाणानि अन-

विष्णोः प्रभावश्रवणे दिष्ट्या ते मतिरुत्थिता ॥ हन्ति विष्णोः प्रवृत्तिं च शृणु दिव्यां मयोरिताम् ॥ २ ॥ सहस्राक्षं सहस्रास्त्यं सहस्रशुभमव्ययम् ॥ सह-
स्रशिरसं देवं सहस्रकरमव्ययम् ॥ ३ ॥ सहस्रजिह्वं भास्वन्तं सहस्रमुकुटं प्रभुम् ॥ सहस्रदं सहस्रादिं सहस्रमुजमव्ययम् ॥ ४ ॥ सवनं हवनं चैव हव्यं
होतारमेव च ॥ पात्राणि च पवित्राणि वेदीं दीक्षां चरुं सुवम् ॥ ५ ॥ सुक्रसोमं शूर्पमुसलं प्रोक्षणं दक्षिणायनम् ॥ अव्ययं सामगं विप्रं सदस्यं सदनं
सदः ॥ ६ ॥ शूर्पं समित्कुशं दूर्वां चमसोलूखलानि च ॥ प्राग्वशं यज्ञभूमिं च होतारं चयनं च यत् ॥ ७ ॥ हस्यान्यतिप्रमाणानि चराणि स्थावराणि च ॥
प्रायश्चित्तानि चार्थं च स्थण्डिलानि कुशास्तथा ॥ ८ ॥ मन्त्रं यज्ञवहं वह्निं भागं भागवहं च यत् ॥ अग्रेभुजं सोमभुजं घृतार्चिषमुदायुधम् ॥ ९ ॥
आहुर्वेदविदो विप्रा यं यज्ञे शाश्वतं विभुम् ॥ तस्य विष्णोः सुरेशस्य श्रौतत्साङ्ख्य धीमतः ॥ १० ॥ प्रादुर्भावसहस्राणि अतीतानि न संशयः ॥
भूयश्चैव भविष्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ ११ ॥ यत्पृच्छसि महाराज पुण्यां दिव्यां कथां शुभाम् ॥ यदर्थं भगवान्विष्णुः सुरेशो शृणुसूदनः ॥
देवलोकं समुत्सृज्य वसुदेवकुलेभवत् ॥ १२ ॥ ततोहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः ॥ वसुदेवस्य महात्म्यं चरितं च महाद्युतेः ॥ १३ ॥ हिता-
र्थं सुरमर्त्यानां लोकानां प्रभवाय च ॥ बहुशः सर्वभूतात्मा प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ १४ ॥ प्रादुर्भावश्च वक्ष्यामि पुण्यान् दिव्यगुणैर्गुतात् ॥ छान्द-
सीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतात् ॥ १५ ॥ श्रुचिः प्रयतवाक् भूत्वा निबोध जनसेजय ॥ इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥ १६ ॥

दुवस्तन्महाशालादीनि । अर्थफलं स्मृतिं ॥ ८ ॥ भागवहं गायत्र्यादिच्छन्दः । छन्दसि वै देवभ्यो हव्यमुद्धू श्रान्तानांति लिङ्गदर्शनात् । अग्रेभुजं प्राणपीयम् उदायुधम् उदयनीयम्
॥ ९ ॥ यं सर्वयज्ञाङ्गमयं यज्ञे आहुः शाश्वतं नित्यैकरूपम् । वेदाख्यप्रमाणरूपम् । विभुं क्रतुफलदातायम् ईश्वरं धीमतः धीयवर्तकस्य ॥ १० ॥ प्रजापतिः सर्ववेददर्शी ब्रह्मा
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हितार्थं श्रेयोर्थं प्रभवाय ऐश्वर्याय ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

संभवति शरीरं धत्ते एतेन प्रवृत्तिप्रधाना रजोमूर्तिरुक्ता ॥ १७ ॥ सात्त्विकीमाह । तस्य हीति ॥ १८ ॥ तामसीमाह । द्वितीयेति । निद्रायोगं योगमर्थो निद्रां संहारस्य संगः संहारक्रिया तदर्थम् । कीदृशं निद्रायोगम् किमध्यात्माविचिन्तकं कुत्सिताः अध्यात्मविचिन्तकाः सविकल्पसमाधिमन्तो यस्मात्तम् ॥ १९ ॥ प्रादुर्भावमेवाह । पूर्णं इति । तदङ्गे लीनानां देवानामाविर्भाव एव तस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । देवदेवः महादेवः जगत्पतिर्विष्णुः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सनदिति । सनत्कुमारादिहो नारायणः पुराणि शरीराणि ब्रह्मादित्तत्त्वपर्यन्तानां प्राणिनां चक्रे ॥ २३ ॥ मध्यस्थो दानवाविति द्वयोः संबन्धः ॥ २४ ॥ अमृतं वरं कैवल्यम् ॥ २५ ॥ पुष्करे नाभिकर्मले यत्र यस्मात् ॥

हन्त ते कथयिष्यामि विष्णोर्दिव्यां कथां शृणु ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ धर्मस्तथापनार्थाय तदा संभवति प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्य ह्येका महाराज मूर्तिर्भवति सत्तमा ॥ नित्यं द्विविधा या राजस्तपश्चरति दुश्श्रम् ॥ १८ ॥ द्वितीया चास्य ज्ञयने निद्रायोगमुपाययौ ॥ प्रजासंहारसर्गार्थं किमध्यात्माविचिन्तकम् ॥ १९ ॥ सुप्त्वा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ पूर्णे युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ २० ॥ पितामहो लोकपालाश्चन्द्रादित्यौ हुताशनः ॥ ब्रह्मा च कपिलश्चैव परमेष्ठा तथैव च ॥ २१ ॥ देवाः सप्तर्षयश्चैव त्र्यम्बकश्च महायशः ॥ वायुः समुद्राः शैलश्च तस्य देहं समाश्रिताः ॥ २२ ॥ सनत्कुमारश्च महाबुधो मनुर्महात्मा भगवान्प्रजाकरः ॥ पुराणदेवश्च पुराणि चक्रे प्रदीपैश्चानतुल्यतेजाः ॥ २३ ॥ येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्थावरजद्रुमे ॥ नष्टे देवासुरगणे प्रनष्टोरगरक्षसे ॥ २४ ॥ योद्धुकामौ सुदुर्घर्षौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ हतौ प्रभवता तेन तयोर्देत्त्वामितं वरम् ॥ २५ ॥ पुरा कमलनाभस्य स्वपतः सागराम्भसि ॥ पुष्करे यत्र संभूता देवाः सप्तैभजाः पुरा ॥ २६ ॥ एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ पुराणे कथ्यते यत्र वेदः श्रुतिसमाहितः ॥ २७ ॥ वाराहस्तु श्रुतिमुखः प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ यत्र विष्णुः सुरश्रेष्ठो वाराहं रूपमास्थितः ॥ महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥ २८ ॥ वेदपादो ग्रूपदंष्ट्रः क्रतुदन्ताश्चितीमुखः ॥ अग्निजिह्वो दुर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ २९ ॥ अहोरात्रेक्षणां दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ॥ आज्यनासः क्षुवातुण्डः सामघोषस्वनो महात् ॥ ३० ॥

॥ २६ ॥ यत्र पुराणे वेदः मन्त्रब्राह्मणराशिः श्रुतिसमाहितः प्रत्यक्षेणैव निहितो दृश्यते प्रत्यक्षश्रुतिमूलकोयमर्थ इत्यर्थः ॥ २७ ॥ यस्य रूपं विभ्रदिमामविन्दुहं प्रविष्टः शरीरस्य मध्ये इति वाराहप्रादुर्भावस्य तावत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वमाह । वाराहस्तु श्रुतिमुख इति ॥ २८ ॥ वेदाः चतुःसंख्यासाम्यात्पादा यस्य आदिवाराहोपासकैर्यज्ञाङ्गानि वाराहाङ्गे चिन्तनीयानीत्येवमर्थेयं ग्रन्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ फलबीजमहौषधिः फले वृषणौ बीजं तदन्तर्गतं रेतः तद्रूपा ओषधयो यस्य । प्रसवेदुहृतसामान्यात् ओषधय एवास्य रेत इत्यर्थः । विकृतोऽसिषतुः सोमः सोमस्य इत्यर्थः । स एव शोणितं यत्र समासैकदेशस्यापि सोमस्य विशेषणं विकृत इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उपकर्म स्वाध्यायस्वीकारः स एवैष्टस्य रुचको भूषणं यस्य । प्रवर्ग्यो धर्मसंतपनाथो महावीरः तस्यावर्तः आवृत्तिः सैव भूषणं यस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ चकार स्थिरामिति शेषः ॥ ३७ ॥ यज्ञवराहेण यज्ञमयेन वराहेण ॥ ३८ ॥ नार-
धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः ॥ प्रार्थयश्च तत्तत्सो धीरः पशुजन्तुमहोभुजः ॥ ३९ ॥ उद्गात्रन्तो होमलिङ्गः फलबीजमहौषधिः ॥ वायव-
न्तरात्मा मन्त्रस्फिक् विकृतः सोमशोणितः ॥ ३२ ॥ वेदस्फिकन्यो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् ॥ प्रारवंशक्रायो द्युतिमान्नानदीक्षामिराचितः ॥
॥ ३३ ॥ दक्षिणहृदयो योगी महासत्रमयो महान् ॥ उपकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्योवर्तभूषणः ॥ ३४ ॥ नानाछन्दोगातिपथो गुह्योपनिषदासनः ॥ छा-
यापत्नीसहायो वै मेरुशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥ ३५ ॥ महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननानाम् ॥ एकार्णवजले ब्रह्मार्कणवर्गतां प्रभुः ॥ ३६ ॥ दंष्ट्रया यः
समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया ॥ सहस्रशीर्षो देवादिव्यकार पृथिवी पुनः ॥ ३७ ॥ एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ॥ उद्धृता पृथिवी सर्वा
सागराम्बुधरा पुरा ॥ ३८ ॥ वाराह एष कथितो नारसिंहमतः शृणु ॥ यत्र भूत्वा मृगेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्हन्तः ॥ ३९ ॥ पुरा कृतयुगे राजन्सुरा-
रिर्विलदुर्षितः ॥ दैत्यानामादिपुरुषश्चार तप उत्तमम् ॥ ४० ॥ दृश वर्षसहस्राणि शतानि दृश पञ्च च ॥ जलोपवासनिरतः स्थानमौनदृढवतः ॥
॥ ४१ ॥ ततः शमदमाभ्यां च ब्रह्मचर्येण चानघ ॥ ब्रह्मा प्रीतोऽभवत्तस्य तपसा नियमेन च ॥ ४२ ॥ तं वै स्वयंभूर्भगवान्स्वयमागत्य भूपते ॥
विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ ४३ ॥ आदित्यैर्वसुभिः साध्यैर्नरिन्द्रैर्वतैः सह ॥ रुद्रैर्विश्वसहायैश्च यक्षराक्षसकिन्नरैः ॥ ४४ ॥ दिशामि-
र्विदिशाभिश्च नदीभिः सागरैस्तथा ॥ नक्षत्रैश्च मुहूर्तैश्च खेचरैश्च महाग्रहैः ॥ ४५ ॥ देवर्षिभिस्तपोवृद्धैः सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तथा ॥ राजर्षिभिः पु-
ण्यतमैर्गन्धर्वैश्चाप्सरोगणैः ॥ ४६ ॥ वराचगुरुः श्रीमान् वृत्तः सर्वैः सुखस्तथा ॥ ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो दैत्यं वचनमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ प्रीतोस्मि तव
भक्तस्य तपसानेन सुव्रत ॥ वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं काममश्नुहि ॥ ४८ ॥ हिरण्यकशिपुसुवाच ॥ न देवासुरगन्धर्वो न यक्षोरगराक्षसाः ॥ न
मानुषाः पिशाचाश्च निहन्त्युमी कथंचन ॥ ४९ ॥

सिंहमादुर्भावः नृसिंहतापित्यादित्यश्च श्रुतिमूल एवेत्यभिनिन्धयाह । नारसिंहमिति । भूत्वा आविर्भूय ॥ ३९ ॥ दैत्यानाम् आदित्यरुषः हिरण्यकशिपुः ॥ ४० ॥ जलोपवासः
जलमात्राहारः स्थानं दृढासनं नौनम् इन्द्रियसंगमः तास्यां सह दृढं व्रतं पश्यिहो यस्य स तथाविध उपवासः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ धनदः धनप्रदः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तवाद्भुता इत्यनर्हत्वाच्चतुर्थस्थाने षष्ठी ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ वाक्यं देवानामि-

ऋषयो वा न मां शोषैः क्रुद्धा लोकापितामहः॥ शोपेयुस्तपसा युक्ता वरमेतं वृणोम्यहम् ॥ ५० ॥ शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन वा ॥ न शुष्केण न चोद्रेण स्यान्न चान्येन मे वधः ॥ ५१ ॥ पाणिप्रहारैर्न केन सभृत्यबलवाहनम् ॥ यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भविष्यति ॥ ५२ ॥ भवयमहमेवार्कः सोमो वायुर्दुताशनः ॥ सलिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दृश ॥ ५३ ॥ अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यमः ॥ धनदश्च धनाव्यक्षो यक्षः किंपुरुषाधिपः ॥ ५४ ॥ एवमुक्तस्तु दैत्येन स्वयंभूर्भगवांस्तदा ॥ उवाच दैत्यराजं तं प्रहसद्वृषसत्तम ॥ ५५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ एते दिव्या वरास्तात मया दत्तास्तवाद्भुताः ॥ सर्वान् कामानिमांस्तात प्राप्स्यसि त्वं न संशयः ॥ ५६ ॥ एवमुक्त्वा तु भगवान् जगामाकाशमेव हि ॥ वैराजं ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ५७ ॥ ततो देवाश्च नागाश्च गन्धर्वा मुनयस्तथा ॥ वरप्रदानं श्रुत्वा ते पितामहमुपस्थिताः ॥ ५८ ॥ विभुं विज्ञापयामासुर्देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ५९ ॥ देवा ऊचुः ॥ वरेणानेन भगवन्वाधयिष्यति नासुरः ॥ ततः प्रसीद भगवन्वधोऽप्यस्य विचिन्त्यताम् ॥ ६० ॥ भगवान्सर्वभूतानां स्वयंभूरादिकृद्भिः ॥ स्रष्टा च हव्यकव्यानामव्यक्तः प्रकृतिर्ध्रुवः ॥ ६१ ॥ सर्वलोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवः प्रजापतिः ॥ प्रोवाच भगवान् वाक्यं सर्वान् देवगणांस्तदा ॥ ६२ ॥ अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः फलम् ॥ तपसोन्तेऽस्य भगवान् कथं विष्णुः करिष्यति ॥ ६३ ॥ एतच्छ्रुत्वा मुराः सर्वे वाक्यं पङ्कजसंभवात् ॥ स्वानि स्थानानि दिव्यानि जग्मुस्ते वै मुदान्विताः ॥ ६४ ॥ लब्धमात्रे वरे चापि सर्वाः सोऽवाधत प्रजाः ॥ हिरण्यकशिपुर्दुत्यो वरदानेन दुर्पितः ॥ ६५ ॥ आश्रमेषु महाभागान् मुनीन् वै शसितव्रतान् ॥ सत्यधर्मरतान् दान्तान् पुरा धर्षितवांस्तु सः ॥ ६६ ॥ देवास्त्रिभुवनस्थांस्तु पराजित्य महासुरः ॥ त्रैलोक्यं वशमानयि स्वर्गे वसति दानवः ॥ ६७ ॥ यदा वरमदोन्मतो न्यवसदानवो भुवि ॥ यज्ञियान्कृतवान् दैत्यान्देवाश्चैवाप्ययज्ञियान् ॥ ६८ ॥ आदित्याश्च ततो रुद्रा विश्वे च मरुतस्तथा ॥ शरण्यं शरणं विष्णुमुपाजग्मुर्महाबलम् ॥ ६९ ॥ वेदयज्ञमयं ब्रह्म ब्रह्मदेवं सनातनम् ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ नारायणं विभुं देवाः शरण्यं शरणगताः ॥ ७० ॥

ति शेषः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ब्रह्मदेवं ब्राह्मणानां दैवतम् ॥ ७० ॥

नोऽस्मान् नोऽस्माकं वा ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ जीमूतवन्तं कशाः मेघकदम्बवर्णः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥
 देवा उचुः ॥ त्रायस्व नोद्य देवेश हिरण्यकशिपोर्भयात् ॥ त्वं हि नः परमो धाता ब्रह्मादीनां सुरोत्तम ॥ ७१ ॥ त्वं हि नः परमो देवस्त्वं हि नः प-
 रमो गुरुः ॥ उत्फुल्लाम्बुजपत्राक्षः शत्रुपक्षभयंकरः ॥ क्षयाय दितिविंशस्य शरण्यस्त्वं भवस्व नः ॥ ७२ ॥ विष्णुरुवाच ॥ भयं त्यजन्वममरा
 ब्रह्मभयं वो ददाम्यहम् ॥ तथैव त्रिदिवं देवाः प्रतिपत्स्यथ माचिरम् ॥ ७३ ॥ एष तं समर्णं दैत्यं वरदानेन दर्पितम् ॥ अध्यममरेन्द्राणां दानवं तं
 निहन्म्यहम् ॥ ७४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवाक्विमृज्य त्रिदशेश्वरान् ॥ हिरण्यकशिपो राजत्राजगाम हरिः सभाम् ॥ ७५ ॥ न-
 रस्य कृत्वार्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ॥ नारसिंहेण वपुः पाणिं संस्पृश्य पाणिना ॥ ७६ ॥ जीमूतवन्तं कशाः जीमूतवन्तः स्वनः ॥ जीमूतव-
 नदीतौ जा जीमूत इव वेगवान् ॥ ७७ ॥ दैत्यं सोऽपि च उं दीतं दत्तशार्ङ्गलविक्रमम् ॥ दत्तदैत्यगणैर्गुप्तं हतवानेकपाणिना ॥ ७८ ॥ नृसिंह एष कथि-
 तो भूयोयं वामनोऽपरः ॥ यत्र वामनमाश्रित्य रूपं दैत्यविनाशकृतं ॥ ७९ ॥ बलैर्बलवतो यज्ञे बलिना विष्णुना पुरा ॥ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्याः
 क्षोभितास्ते महासुराः ॥ ८० ॥ विप्राचित्तिः शिशिः शङ्कुरथः शङ्कुस्तथैव च ॥ अयःशिराः शङ्कुशिरा हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ ८१ ॥ वेगवान् केतु-
 मानुषः सोमव्यथो महासुरः ॥ पुष्करः पुष्कलश्चैव वेपनश्च महारथः ॥ ८२ ॥ बृहत्कीर्तिर्महाजिह्वः साश्वेश्वपतिरेव च ॥ प्रह्लादोऽश्वशिरा कुम्भः
 संबादो गगनप्रियः ॥ अनुह्लादो हरिहरो वराहः शंकरो रुजः ॥ ८३ ॥ शरभः शूलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रयः ॥ बृहत्कीर्तिर्महाजिह्वः शङ्कुकर्णो
 महास्वनः ॥ ८४ ॥ दीर्घजिह्वोर्कनयनो मुदुचापो मुदुप्रियः ॥ वायुर्यविष्ठो नमुचिः शम्भरो विजरो महात् ॥ ८५ ॥ चन्द्रहस्ता क्रोधहता क्रोध-
 वर्द्धन एव च ॥ कालकः कालकेशश्च वृत्रः क्रोधो विरेचिनः ॥ ८६ ॥ गरिष्ठश्च वरिष्ठश्च प्रलम्बनरकावुभौ ॥ इन्द्रतापनभातापी केतुमान् बलदर्पितः
 ॥ ८७ ॥ असिलोमा पुलोमा च वाक्कलः प्रमदो मदः ॥ खसृमः कालवदनः करालः कौशिकः शरः ॥ ८८ ॥ एकक्षश्चन्द्रहा राहुः संबादः सुमरः खनः ॥
 शतघीचक्रहस्ताश्च तथा परिचपाणय ॥ ८९ ॥ महाशिलाप्रहरणाः शूलहस्ताश्च दानवाः ॥ अश्रयन्त्राशुयोपेता भिडपालमुघास्तथा ॥ ९० ॥ शूलो-
 लूखलहस्ताश्च परश्वधरास्तथा ॥ पाशमुद्गरहस्ता वै तथा मुशलपाणयः ॥ ९१ ॥ नानाप्रहरणा घोरा नानावेया महाजवाः ॥ कूर्मकुट्टवक्राश्च शशो-
 लूकमुखस्ताथा ॥ ९२ ॥ खरोष्ट्रवदनाश्चैव वराहवदनास्तथा ॥ भीमा मकरवक्राश्च क्रोष्टुवक्राश्च दानवाः ॥ आलुर्दुर्दवक्राश्च घोरा वृकमुखस्ताथा ॥ ९३ ॥
 ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ इन्द्रतापनश्च वाताग्निश्चेति द्वन्द्वः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपावर्तन्त परित्तुः ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्तननामिजनुदेशस्थलम् चन्द्रादित्ययोर्द्विद्विगुह्यस्तारतम्येन ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ वेदवि-
द्विः यस्योरूपु त्रिषु विक्रमणेज्यधिशिननि भुवनानि विधेय्यादित्यस्यसवेदाद्विः अभूतात्मकः अद्भुतहोयमपि प्रत्यभश्रुतिमूढः यं वै सूर्यं स्वर्गानुस्मसाऽविध्यदासुरः अत्र
यस्तमन्वदिदन्नहान्ये अशङ्कुवन्निनि । सूर्यम् आत्मानं स्वर्गानुर्गयातमसाविषययेण अविध्यत् जीवत्वमनयत् अवेदंक् आत्रेयः अत्रेरपत्यानि दत्तात्रेयः । बहुलं
मार्जारगजवक्राश्च महावक्रास्तथापरे ॥ नक्रमेयननाः शूरा गोजाविमहिषाननाः ॥ १४ ॥ गोधाशाल्यकवक्राश्च क्रौञ्चवक्राश्च दानवाः ॥ गरुडान-
नाः खड्गमुखा मयूरवदनास्तथा ॥ १५ ॥ गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनम्भराः ॥ चारिसंवृतदेहाश्च तथा वल्कलवाससः ॥ उष्णीषिणो मुकु-
टिनस्तथा कुण्डलिनो मुराः ॥ १६ ॥ किराटिनो लम्बशीखाः कम्बुग्रीवाः सुवर्चसः ॥ नानाविषधरा दैत्या नानामाल्याऽनुलेपनाः ॥ १७ ॥ स्वान्या-
युधानि संगृह्य प्रदत्तान्यतिनेजसा ॥ क्रममाणं हृषीकेशमुपावर्तन्त सर्वशः ॥ १८ ॥ प्रमथ्य सर्वान्दैतेयान्पादहस्ततलैः प्रभुः ॥ रूपं कृत्वा
महाभीमं जहाराशु स मेदिनीम् ॥ १९ ॥ तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ॥ नभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां किल समास्थितौ ॥ १०० ॥
परं प्रक्रममाणस्य जानुदेशे स्थिताबुभौ ॥ विष्णोरतुल्यवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः ॥ १ ॥ हत्वा स पृथिवीं कृत्स्नां जित्वा चासुरपुङ्गवान् ॥ ददौ
शक्राय त्रिदिवं विष्णुर्वलवतां वरः ॥ २ ॥ एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ वेदविद्विद्विजैरेवं कथ्यते वैष्णवं यज्ञः ॥ ३ ॥ भूयो भूतात्म-
को विष्णोः प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ दत्तात्रेय इति ख्यातः क्षमया परया युतः ॥ ४ ॥ तेन नष्टेषु वेदेषु प्रक्रियासु मखेषु चाचातुर्वर्ण्ये तु संकीर्णे धर्मे
शिथिलतां गते ॥ ५ ॥ अभिवर्द्धति चार्धमे सत्ये नष्टेऽमृते स्थिते ॥ प्रजासु शीर्यमाणसु धर्मे चाकुलतां गते ॥ ६ ॥ सहयज्ञक्रिया वेदाः प्रत्यानी-
ता हि तेन वै ॥ चातुर्वर्ण्यमसंकीर्णं कृतं तेन महात्मना ॥ ७ ॥ तेन हैहयराजस्य कार्तवीर्यस्य धीमतः ॥ वरदेन वरो दत्तो दत्तात्रेयेण धीमता ॥
॥ ८ ॥ एतद्ब्रह्मद्वयं यत्ते मृधे मम कृतेनच ॥ इतानि दश बहूनां भविष्यन्ति न संशयः ॥ ९ ॥ पालयिष्यसि कृत्स्नां च वसुधां वसुधाधि-
प ॥ दुर्निरिक्ष्योरिवृन्दानां धर्मज्ञश्च भविष्यसि ॥ १० ॥ एष ते वैष्णवः श्रीमान् प्रादुर्भावोदुतः शुभः ॥ कथितो वै महाराज यथाश्रुतमरि-
न्दम् ॥ भूयश्च जामदग्न्येयं प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ ११ ॥

पूजार्थं परया क्षमया शान्त्या तेन ज्ञानमार्गप्रवर्तकोयमवतार इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अन्यच्चावताररूपमाह । तेनेत्यादिना । प्रक्रियासु अनुष्ठानप्रकारेषु शिथिलतां विरलताम्
॥ ५ ॥ आकुलताम् अधर्मेण मिश्रताम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
यत्र बाहुसहस्रेण विस्मितं दुर्जयं रणे ॥ रामोर्जनमनीकरं जघान नृपतिं प्रभुः ॥ १२ ॥ रथस्थं पार्थिवं रामः पातयित्वाजुनं युधि ॥ धर्षयित्वा
यथाकामं क्रोशमानं च मेघवत् ॥ १३ ॥ कृतस्त्रं बाहुसहस्रं च चिच्छेद् भृगुनन्दनः ॥ परश्वधेन दीप्तिं ज्ञातिभिः सहितस्य वै ॥ १४ ॥ क्रीणां क्ष-
त्रियकोटीभिर्मरुमन्दरभूषणा ॥ त्रिःसप्तकृत्यः प्रथिवी तेन निःक्षत्रिया कृता ॥ १५ ॥ कृत्वा निःक्षत्रियां चैव भार्गवः सुमहातपाः ॥ सर्वपापवि-
नाशाय वाजिमेधेन चेष्टवान् ॥ १६ ॥ तस्मिन्यज्ञे महादाने दुक्षिणां भृगुनन्दनः ॥ मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुधराम् ॥ १७ ॥ वारुणांस्तु-
रगञ्जिघ्रान् रथं च रथिनां वरः ॥ हिरण्यमक्षयं धेनुर्गजेन्द्रांश्च महाभानाः ॥ ददौ तस्मिन्महायज्ञे वाजिमेधे महायज्ञाः ॥ १८ ॥ अद्यापि च हिता-
र्थाय लोकानां भृगुनन्दनः ॥ चरमाणस्तपो दीप्तं जामदग्न्यः पुनः पुनः ॥ तिष्ठते देववद्विमान्महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ १९ ॥ एष विष्णोः सुरेशस्य शा-
श्वतस्याव्ययस्य च ॥ जामदग्न्य इति ख्यातः प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ २० ॥ चतुर्विंशे युगे चापि विश्वामित्रपुरःसरः ॥ राज्ञो दशरथस्यथ पुत्रः
पद्मायतेक्षणः ॥ २१ ॥ कृत्वात्मानं महाबाहुश्चतुर्द्धो प्रभुरीश्वरः ॥ लोके राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपमः ॥ २२ ॥ प्रसादनार्थं लोकस्य
रक्षसां निधनाय च ॥ धर्मस्य च विवृद्धचर्थं जज्ञे तत्र महायज्ञाः ॥ २३ ॥ तमप्याहुर्मनुष्येन्द्रं सर्वभूतपतेस्तनुम् ॥ यस्मै दत्तानि चास्त्राणि विश्वा-
मित्रेण धीमता ॥ २४ ॥ वधार्थं देवरात्र्यां दुर्धराणि सुरैरपि ॥ यज्ञविघ्नकरो येन सुनीनां भावितात्मनाम् ॥ २५ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च बलेन बलिनां वरौ ॥
निहतौ च निराशौ च कृतौ तेन महात्मना ॥ २६ ॥ वर्तमाने मखे येन जनकस्य महात्मनः ॥ भग्नं माहेश्वरं चापं क्रीडता लीलया पुरा ॥ २७ ॥
यः समाः सर्वधर्मज्ञश्चतुर्दश वनेवसत् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः सर्वभूतहिते रतः ॥ २८ ॥ रूषिणी यस्य पार्श्वस्था सीतिति प्रथिता जनैः ॥ पूर्वाचि-
ता तस्य लक्ष्मीर्भर्तारमनुगच्छति ॥ २९ ॥ चतुर्दश तपस्तत्त्वा वने वर्षाणि राघवः ॥ जनस्थाने वसत्कार्यं त्रिदशानां चकार ह ॥ सीतायाः पद-
मन्विच्छन् लक्ष्मणानुचरो विभुः ॥ ३० ॥ विराधं च कबन्धं च राक्षसौ भीमविक्रमौ ॥ जघान पुरुषव्याघ्रौ गन्धर्वौ ज्ञापवीक्षितौ ॥ ३१ ॥ हुताशनाना-
कैन्दुतडितधनभैः प्रतप्तजाम्बूनदाचित्रपुङ्खैः ॥ महेन्द्रवज्राशनितुल्यसारैः शरैः शरिरेण वियोजितौ बलात् ॥ ३२ ॥ सुग्रीवस्य कृते येन वानरैन्द्रो
महाबलः ॥ वाली विनिहतो युद्धे सुग्रीवश्चाभिषेचितः ॥ ३३ ॥ देवासुरगणानां हि यक्षगन्धर्वभोगिनाम् ॥ अवध्यं राक्षसेन्द्रं तं रावणं युधि दुर्जयम् ॥ ३४ ॥
जनस्थाने दण्डकारणप्रदेशे ॥ ३३ ॥ ३१ ॥ वियोजितौ विशेषेण योजितौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

त्रैलोक्यस्य रावणम् आक्रन्दकरम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सचिवैः सुधीविविभीषणादिभिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ लवणः शत्रुद्रहणिणा तैव हतः ॥ ३९ ॥ १४० ॥ जाह्नव्यान् त्रिगुणिकृतदक्षिणानित्येकै । अन्ये तु जाह्नव्यामिति सप्तम्यन्तं पाठं प्रकल्प्य अयोध्यायामिति व्याचक्षन्ते । जह्नुं छन्दोगप्रसिद्धः स्तोत्रविशेषस्तद्धान् । जह्नुं गह्वथम् गणतेः स्तुतिकर्मण इति

युक्तं राक्षसकोटाभिर्नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ त्रैलोक्यरावणं घोरं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ३५ ॥ दुर्जयं दुर्धरं दत्तं शार्दूलसमविक्रमम् ॥ दुर्निरीक्ष्यं सुरगणैर्वरदानेन दर्पितम् ॥ ३६ ॥ जघान सचिवैः सार्द्धं ससैन्यं रावणं युधि ॥ महाभ्रघनसंकाशं महाकायं महाबलम् ॥ ३७ ॥ तमागस्कारिणं घोरं पौलस्त्यं युधि दुर्जयम् ॥ सभ्रातृपुत्रसचिवं ससैन्यं क्रूरनिश्चयम् ॥ ३८ ॥ रावणं निजधानशु रामो भूतपतिः पुरा ॥ मधोश्च तनयो दत्तो लवणो नाम दानवः ॥ ३९ ॥ हतो मधुवने वीरो वरदत्तो महासुरः ॥ समरे युद्धशौणेन तथा चान्येऽपि राक्षसाः ॥ १४० ॥ एतानि कृत्वा कर्माणि रामो धर्मभृतां वरः ॥ दशार्थमेधात् जाह्नव्यानाजहार निर्गलान् ॥ ४१ ॥ नाश्रूयन्ताशुभा वाचो नाकुलं मारुतो ववौ ॥ न वित्तहरणं त्वासिद्रामे राज्यं प्रज्ञासति ॥ ४२ ॥ पर्यदेवन्न विधवा नानर्थाश्चाभवंस्तदा ॥ सर्वमासीजगदान्तं रामे राज्यं प्रज्ञासति ॥ ४३ ॥ न प्राणिनां भयं चापि जलानिलनिधातजम् ॥ न च स्म बृद्धबालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ४४ ॥ ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राश्चैव हि वर्णस्त्रीन् शुश्रूषन्त्यनङ्कृताः ॥ नायौ नात्यचरन् भर्तृन् भार्या नान्यचरत्पतिः ॥ ४५ ॥ सर्वमासीजगदान्तं निर्दस्युरभवन्मही ॥ राम एकोऽभवद्भर्ता रामः पालयिताऽभवत् ॥ ४६ ॥ आयुर्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ अरोगाः प्राणिनश्चासन् रामे राज्यं प्रज्ञासति ॥ ४७ ॥ देवतानामृषीणां च मनुष्याणां च सर्वज्ञाः ॥ पृथिव्यां समवायोभूद्रामे राज्यं प्रज्ञासति ॥ ४८ ॥ गाथा अप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ॥ रामे निबद्धतत्त्वार्था महात्म्यं तस्य धीमतः ॥ ४९ ॥ इयमो युवा लोहिताक्षो दीप्तास्यो मितभापिता ॥ आजानुवाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महासुजः ॥ १५० ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥ ५१ ॥ ऋक्सामयजुषां घोषो ज्याघोषश्च महात्मनः ॥ अब्युच्छिन्नोभवद्राज्ये दीयतां भुज्यतामिति ॥ ५२ ॥ सत्त्ववान् गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ अतिचन्द्रं च सूर्यं च रामो दाशरथिर्वभौ ॥ ५३ ॥

यास्कः इति गणतेरुत्पत्त्यये आदेशत्वमिति तस्य जत्वं । जुहुञ्ज्यापूथयति सूत्रे जह्नुं मांसमिति शाब्दिकाः । जाह्नव्यान् स्तुत्यान् पुशन्त्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सहस्राणि एकादशेति शेषः ॥ ४७ ॥ समवायः समाजः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

समहाबलः महता बलेन सैन्योपलक्षितेन कृत्स्नजनेन सहितः समहाबलः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १६० ॥ नवमेऽतरे एतच्चात्रानुक्तान्यामपि
मत्स्यकूर्मार्ज्यां सह ज्ञेयम् । तथा वेदव्यासोऽपि दशमो जज्ञे इति विशेषणं योग्यम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एते दयातीताः ॥ ६३ ॥ उत्पत्त्यते एकदशायं दशमेऽतति सतीत्यग्निमण
संबन्धः ॥ ६४ ॥ साव्याः भवं सततोत्पत्तिं प्राप्सन्ति ते भाल्याः क्षणिक्यादिनो बौद्धाः तैः सह संग्रहो वादे युद्धे च संगतः क्षपयित्वा जित्वा हत्वा च । तानेव विशिनष्टि
आविना भावं पूर्वोक्तं प्राप्सता बुद्धमुनिना विष्णोरेव रूपान्तरेण भगवता केच विदयेन विमि तेन कलौ दम्भप्रज्ञमृत्त्या लोकबाधो आ भूदिति यज्ञनिन्दार्थेन विमिचेन चोदितान्
ईजे क्रतुशतैः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः ॥ हितयायोध्यां दिवं यातो रावणः समहाबलः ॥ ५४ ॥ एवमेव महाबहुरिदं कुकुलनन्दनः ॥ रावणं सग-
णं हत्वा दिवमाचक्रमे प्रभुः ॥ ५५ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ विख्यातो माथुरे कल्पे सर्वलोकहित-
य वै ॥ ५६ ॥ यत्र शाल्वं च मैन्दं च द्विविदं कंसमेव च ॥ अरिष्टमृषभं कौशं पूतनां दैत्यदरिकां ॥ ५७ ॥ नागं कुवलयापीडं चाणूरं सुष्टिकं
तथा ॥ दैत्यान्मानुपदेहस्थान्सूदयामास वीरवान् ॥ ५८ ॥ छिन्नं बाहुसहस्रं च बाणस्याद्रुतकर्मणः ॥ नरकश्च हतः संख्ये यवनश्च महाबलः ॥ ५९ ॥
हृत्तानि च महीपानां सर्वरत्नानि तेजसा ॥ दुराचाराश्च निहताः पार्थिवाश्च महीतेले ॥ १६० ॥ नवमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पुराभवत् ॥ वेदव्यास-
स्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरस्सरः ॥ ६१ ॥ एको वेदश्चतुर्धा तु कृतस्तेन महात्मना ॥ जनितो भारतो वंशः सत्यवत्याः सुतेन च ॥ ६२ ॥ एते लोक-
हितार्थाय प्रादुर्भावा महात्मनः ॥ अतीताः कथिता राजन्कथ्यन्ते चाप्यनागताः ॥ ६३ ॥ कल्की विष्णुयुगा नाम शुम्भलग्रामको द्विजः ॥ सर्व-
लोकहितार्थाय भूयश्चोत्पत्त्यते प्रभुः ॥ ६४ ॥ दशमो भाव्यसंपन्नो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥ क्षपयित्वा च तान्सर्वांश्च भाविनार्थेन चोदितान् ॥ ६५ ॥
गङ्गायमुनयामर्थे निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः ॥ ततः कुले व्यतीति तु सामात्ये सहसैनिके ॥ ६६ ॥ नृपेवथ प्रणष्टेषु तदा त्वप्रग्रहाः प्रजाः ॥ रक्षणे
विनिवृत्ते च हत्वा चान्योन्यमाहूव ॥ ६७ ॥ परस्परहृत्स्वश्च निराक्रुद्धाः सुदुःखिताः ॥ एवं कष्टमनुप्राताः कलिसंध्यांशके तदा ॥ प्रजाः क्षयं
प्राप्स्यन्ति सार्द्धं कलियुगेन ह ॥ ६८ ॥ क्षीणे कलियुगे तस्मिन्ततः कृतयुगं पुनः ॥ प्रपत्स्यते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा ॥ ६९ ॥
प्रवर्तितान् । एतेन कल्किः प्राक् बौद्धावतारोऽपि सूचितः । बौद्धप्रक्षयार्थश्च कल्कीत्युक्तम् ॥ ६५ ॥ निष्ठां समाप्तिम् । ननु कल्की स्लेच्छान्निग्रहीष्यतीत्यत्र स्मर्यते
तत्कथं निष्ठां गमिष्यतीत्युच्यतेऽत आह । तत इति । कुले व्यतीते अव्योन्यदारापहाराद्ये सति ॥ ६६ ॥ अप्रग्रहाः अनियन्तृकाः ईश्वरयत्नं विनैव कामलोभाक्रान्ताः
प्रजाः परस्परं घातयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तदेवोपसंहरति । स्वभावादेव नान्यथेति ॥ ६९ ॥

॥ १७० ॥ देवर्षिर्निति सन्धिरार्षः ॥ ७१ ॥ उदेशमात्रेण कीर्तितं कृतम् नतु सम्पक् व्याख्यातम् प्रादुर्भाविनामन्येषामृषभदीनामानन्त्यात् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एता योगमाया एव नतु तालिचर्यो भगवतो लीला अस्मदाविलीलावद्भागपूर्विका इत्यर्थः । तथाच मन्त्रः । यदचरन्त्या वावृथानो बलानिन्द्र प्रभुवाणो जनेषु मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नव्यं शत्रुं नतु पुरा विविक्त इति । अस्यार्थः हे इन्द्र परमेश्वर यत् तन्वा मत्स्यकृमादिशरीरेण अचरः चरणं कृतवानसि वावृथानः वदधे दैत्यादीन् हत्वा महत्त्वं च प्राप्तवानसि लोके बलानि भूमेरुद्धरणादीनि जनेषु प्रभुवाणः ख्यापितवानभूः सा सर्वानि तु मायेत् मायैव । सा का यानि युद्धान्याहुः देवासुरसंग्रामाः सर्वे मायैव । कृत एतत् यतस्त्वां ननु निश्चितम् अद्य वर्तमानकाले पुरा वा शत्रुं नाशनीयं न विविक्ते लभसे । सर्वस्यान्तरात्सत्वात्कालत्रयेऽपि नव शत्रुर्नास्तीति । तस्मात्स्वामार्थानुवादवेदतद्वरुणं भगवल्लीलाभनवदतीति मन्त्रार्थः । ऋद्धिं धर्मफलभूतां सम्पत्तिं समृद्धिं योगैश्वर्यम् ॥ १७४ ॥ इति हरिवंशे टिकाग्रामे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ चत्वारिंशो द्विसंयुक्ते सर्वदेवराज-

एते चान्ये च बहवो दिव्या देवगुणैर्गुताः ॥ प्रादुर्भावाः पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ १७० ॥ यत्र देवापि मुह्यन्ति प्रादुर्भावानुकीर्तने ॥ पुराणं वर्तते यत्र वेदश्रुतिसमाहितम् ॥ ७१ ॥ एतदुद्देशमात्रेण प्रादुर्भावानुकीर्तनम् ॥ कीर्तितं कीर्तनीयस्य सर्वलोकगुरोः प्रभोः ॥ ७२ ॥ प्रायन्ते पितरस्तस्य प्रादुर्भावानुकीर्तनात् ॥ विष्णोरतुल्यवर्षस्य यः शृणोति कृताञ्जलिः ॥ ७३ ॥ एतास्तु योगेश्वरयोगमायाः श्रुत्वा नरो मुच्यति सर्वपापैः ॥ ऋद्धिं समृद्धिं विपुलांश्च भोगान् प्राप्नोति सर्वं भगवत्प्रसादात् ॥ १७४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विश्वत्वं शृणु मे विष्णोर्हरित्वं च कृते युगे ॥ वैकुण्ठत्वं च देवेषु कृष्णत्वं मानुषेषु च ॥ १ ॥ ईश्वरत्वं च तस्येदं गहनं कर्मणां गतिम् ॥ संप्रत्यर्तीतां भाव्यां च शृणु राजन्यथातथम् ॥ २ ॥

ये ॥ देवा आप्यायिताः सर्वे प्रत्यक्षसिन्धु विष्णुना ॥ १ ॥ पूर्वं यदा धर्मस्य ग्लानितदा भगवानाविर्भवतीत्युक्तं सा चासुराणामुदयाद्भवति अतस्तेषां वधेन विष्णोर्जगद्रक्षकत्वं निरूपयति । विश्वत्वमित्यादिना । विशेषेण श्वसित्याश्वसित्यभयं प्राप्य जनो यस्मादिति विश्वः । आश्वसितकर्ता अभयदातेति यावत् । हरति नाशयति दुःखदानं दुरितैत्यादीनि हरिः । विगतं कुण्ठनं गतिप्रतिवातआलस्यं वैकल्यं वा यस्मात् स विकुण्ठः स्वार्थेऽण वैकुण्ठः । देवेषु सात्विकेषु पालनीयेषु यस्याशक्त्यत्वादिकं नास्तीत्यर्थः । मानुषेषु राजस्तमोग्रस्तेषु उपेक्षणं येषु कृष्णत्वं, लोभभूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक इति स्मृतेः । केवलं सत्ताहयेण सांसारिकानन्दरूपेण चास्ति त्वं च शृणु ॥ १ ॥ तथा मध्यमेषु ईश्वरत्वं निग्रहानुग्रहकर्तृत्वमेवविधां भगवतो नानारूपां कर्मणां लीलानां गतिं भूतां भविष्यां च वक्ष्यमाणान् शृणु ॥ २ ॥

व्यक्तोपि व्यक्तं लिङ्गं मूर्तिः तत्स्थः यत्र मत्स्याद्यवतारग्रहणे नारायणो मुनिस्तद्रूपः ॥ ३ ॥ नारायणः ज्ञात्स्मृष्टा तत्र प्रविश्य जीवभावमनुभूय पुनर्जायतेऽहर्ता जीधनेन मुक्तो हरिसंज्ञोऽभवत् । कृतयुगे देहिनिः सद्यो मुच्यन्त इति भावः । एतस्यैव रूपं ब्रह्मादय इत्याह । ब्रह्मेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रधानं त्रिगुणात्मिका माया सैव आत्मा शरीरं यस्य स प्रधानात्मा मायावी । मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेरश्वरः प्रजापतीन् मरीच्यादीन् ॥ ७ ॥ तत्तूतन्वाताः कथ्यमाणिरूपेण स्वहृणाणि विस्तारयन्तः ब्रह्मवांस्त नानागोत्राणि समुजुः । ब्रह्मयज्ञः बहुधा प्रकृतिविकृत्यादिरूपः वेदो वा शास्त्राभिदेन बहुधाभावत् ॥ ८ ॥ एतनु वेदजग्रहणम् यदाह शौनकः । वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावान्ति

अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्यो यत्रैष भगवान् प्रभुः ॥ नारायणो ह्यनन्तात्मा प्रभवोऽव्यय एव च ॥ ३ ॥ एष नारायणो भूत्वा हरिरसीत्कृते युगे ॥ ब्रह्मा शक्रश्च सोमश्च धर्मः शुक्रो बृहस्पतिः ॥ ४ ॥ अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दनः ॥ एष विष्णुरिति ख्यात इन्द्रादवरजोऽभवत् ॥ ५ ॥ प्रसादजं ह्यस्य विभोरदित्याः पुत्रजन्म तत् ॥ वधार्थं सुरशत्रूणां दैत्यदानवरक्षसां ॥ ६ ॥ प्रधानात्मा पुरा ह्येष ब्रह्माणमृजन्प्रभुः ॥ सोमजत्पूर्वपुरुषः पुरा कल्पे प्रजापतीन् ॥ ७ ॥ ते तन्वानास्तनूस्तत्र ब्रह्मवंशाननुत्तमान् ॥ तेभ्योऽभवन्महात्मभ्यो बहुधा ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ८ ॥ एतदाश्चर्यभूतस्य विष्णोर्नामाकुर्त्तानम् ॥ कीर्त्तनीयस्य लोकेषु कीर्त्यमानं विबोध मे ॥ ९ ॥ वृत्ते वृत्रवधे तात वर्त्तमाने कृते युगे ॥ आसीन्नैलेकेयविलयातः संग्रामस्तारकामयः ॥ १० ॥ तत्रासन् दानवा घोराः सर्वे संग्रामदुर्पिताः ॥ ध्वान्ति देवगणान्सर्वान्स्यक्षोरगरक्षसान् ॥ ११ ॥ ते वध्यमाना विमुखाः क्षीणप्रहरणा रणे ॥ त्रातारं मनसा जग्मुर्देवं नारायणं हरिम् ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे मेधा निर्वाणाद्भारवर्षिणः ॥ सार्केचन्द्रग्रहणं छादयन्तो नभस्तलम् ॥ १३ ॥ चञ्चद्विद्युद्गुह्याविद्धा घोरा निर्हादकारिणः ॥ अन्योन्यवेगाभिहताः प्रवबुः सप्त मारुताः ॥ १४ ॥ दीप्ततोयाशनीपतैर्वैव्रवेगानिलकुलैः ॥

ररास घोरैरुत्पातैर्दह्यमानमिवाम्बरम् ॥ १५ ॥

हरिनामानि कीर्त्तितानि न संशय इति । इतोपि अन्यत् कीर्त्यमानं विबोध बुध्यस्व वेदजपतुभ्यम् ॥ ९ ॥ तदेवाह । वृत्ते इत्यादिना । तारकामयस्तारकप्रधानः ॥ १० ॥ तत्र गुरुद्वारहर्तुः सोमस्य पक्षे तनुन्यशैलत्वादसुरा आसन् ॥ ११ ॥ ते देवाः ॥ १२ ॥ निर्वाणा अर्चिषाणि रहिताः तप्तायत्तुल्याः ते च तेऽङ्गराश्च तद्दर्षिणः आसन्निति शेषः ॥ १३ ॥ ते मेधाः अन्योन्यवेगैरभिहताः वज्रवुरिति शेषः । यतः सप्त मारुताः प्रवहादयस्तत्सोभकचरिः प्रवबुः तैर्धूलिपटलवद्भनपटलमावर्तितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ दीप्तं तप्तं तोयम् अशनी च तयोः पातैः ररास शब्दं चकार ॥ १५ ॥

न्युब्जानि अधोमुखानि ॥ १६ ॥ चतुर्गुणानाम् अन्तर्परायि चरमेऽवान्तप्रलये इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ काली निशा दर्शयन्ति ॥ १९ ॥ कृष्णं वननालं वपुस्य स हरिर्वपु-
दर्शयामास ॥ २० ॥ बलेति । मेघवत् कृष्णवर्णं कृष्णकेशं च तेजसा कृष्णवर्णेन ॥ २१ ॥ २२ ॥ चतुर्दिगुणा अष्टौ पीनाः पृष्ठाश्च अंसा बाहुमूलानि यस्य तम् । चामीकरं मुखं
तन्मयाः कराकाराः मुष्टयो येषु तैः चामीकरकाकारैः ॥ २३ ॥ गिरिकूटं पर्वतवदचञ्चलम् । कूटोद्धी निश्चले राशाविति मेदिनी । शिलोच्चयं मनःशिलावर्णं नीवीबन्धनं यस्य तम् ।
शिला तु प्रस्तरे मता तथा मनःशिलायां चेति मेदिनी । उच्चैस्तरैर्युच्चयः स्यात्समूहे नीवीबन्धन इति च । नन्दकः खड्गः तेन आनन्दितः शोभितः करो यस्य तं नन्दकानन्दितकरम् ।

पेतुरल्कासहस्राणि मुहुराकाशगान्यपि ॥ न्युब्जानि च विमानानि प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ १६ ॥ चतुर्गुणान्तर्परायि लोकानां यद्भयं भवेत् ॥ तादृ-
शान्येव रूपाणि तस्मिन्नुत्पतलक्षणे ॥ १७ ॥ तमसा निप्रभं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ तिमिरौघपरिक्षिप्ता न रेजुश्च दिशो दृश ॥ १८ ॥ निशेवे रूपिणी
काली कालमेधावगुण्ठिता ॥ द्यौर्न भान्यभिभूतार्का घोरेण तमसा वृता ॥ १९ ॥ तान्वनौघात् सतिमिरान्दोभ्यामुत्क्षिप्य स प्रभुः ॥ वपुः संदर्श-
यामास दिव्यं कृष्णवपुर्हरिः ॥ २० ॥ बलाहकाञ्जननिभं बलाहकतनूरुहम् ॥ तेजसा वपुषा चैव कृष्णं कृष्णमिवाचलम् ॥ २१ ॥ दीप्तपीताम्बरधरं
ततकाञ्चनभूषणम् ॥ धूमान्धकारवपुषा युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ २२ ॥ चतुर्दिगुणपीनांसं बलाकापाङ्गुभूषणम् ॥ चामीकराकारैराणुधैरुपशो-
भितम् ॥ २३ ॥ चन्द्रार्ककिरणोद्योतं गिरिकूटं शिलोच्चयम् ॥ नन्दकानन्दितकरं शराशीविषधारिणम् ॥ २४ ॥ शक्तिचित्रं हलोदग्रं शङ्खचक्रग-
दाधरम् ॥ विष्णुशैलं क्षमामूलं श्रीवृक्षं शार्ङ्गधन्विनम् ॥ २५ ॥ हर्यश्चरथसंयुक्ते सुपर्णध्वजशोभिते ॥ चन्द्रार्कचक्ररुचिरे भन्दराक्षवृत्तान्तरे ॥
२६ ॥ अनन्तरश्मिसंयुक्ते दृढशे मेरुकूबरे ॥ तारकाचित्रकुसुमे ग्रहनक्षत्रबन्धुरे ॥ २७ ॥ भयेज्वभयदं व्योम्नि देवा दैत्यपराजिताः ॥ ददृशुस्ते
स्थितं देवं दिव्यलोकमये रथे ॥ २८ ॥ ते कृताञ्जलयः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ जयशब्दं पुरस्कृत्य शरण्यं शरणं गताः ॥ २९ ॥

नन्दको हरिखड्गे चेति मेदिनी ॥ २४ ॥ २५ ॥ हर्यध्वं हरिद्वर्णा अश्वाः तैः संयुक्ते रथे वपुर्दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः । रथसंयुक्ते इत्यत्र संयुक्तरथे इत्यपेक्षिने रथपदस्य पूर्वनि-
पात आर्षः । चन्द्रेति ॥ २६ ॥ रथे दृढशे दृढः देवैः किं उदासीनैर्दृढो नेत्याह । देवास्तं ददृशुरिति । बुद्धिपूर्वकं दृष्टवन्त इत्यर्थः । यस्य चन्द्रार्कौ चक्रे मन्दराद्रिक्षः शेषः
प्रग्रहः मेरुः कूबरम् तारा एव वरुणतारचित्रकुसुमानि ग्रहादीनि बन्धनानि तादृशे विश्वरथे स्थितं देवा ददृशुरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

दयिताः देवताः यस्पति बहुवीहिः ॥ ३० ॥ सः उत्तमे इति च्छेदः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ संहियते संहृतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सित्यवः बवः नाकमार्गदयन्नयः देवयानः पितृयानः मोक्षमार्गश्चेति त्रयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तमर्थो यज्ञदिः संवृत्तः सम्यक् प्रवृत्तः विष्णोर्गिरिं श्रुत्वा संवृत्ताः ॥ ३९ ॥ इति हरिवंशे दीकायां द्विवत्पारिशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ चत्वारिंशो विद्युक्तेय देवामुत्समगमे ॥ दैत्यसंहननं पूर्वं वण्यति विरवृष्टमम् ॥ १ ॥ ततः विष्णुमयं विष्णुप्रधानं भयं दैत्यानां श्रुत्वा ॥ १ ॥ त्रिनल्यन्नरं द्वादशशतहस्ताविरतुतं नन्दः

स तेषां ता गिरः श्रुत्वा विष्णुर्दयितदेवतः ॥ मनश्चक्रे विनाशाय दानवानां महामुधे ॥ ३० ॥ आकाशे तु स्थितो विष्णुः सोत्तमे पुरुषोत्तमः ॥ उवाच देवताः सर्वाः सप्रतिज्ञमिदं वचः ॥ ३१ ॥ शान्तिं भजत भद्रं वो मा भैष्ट मरुतां गणाः ॥ जिता मे दानवाः सर्वे त्रैलोक्यं प्रतिश्रद्धताम् ॥ ३२ ॥ ते तस्य सत्यसंधस्य विष्णोर्वोक्त्रे न तोषिताः ॥ देवाः प्रीतिं परां जग्मुः प्राप्यवामृतमुत्थितम् ॥ ३३ ॥ ततस्तमः संहियते विनेशुश्च बलाहकाः ॥ प्रबुधश्च शिवा वाताः प्रसन्नाश्च दिशो दृश ॥ ३४ ॥ सुप्रभाणि च ज्योतीषि चन्द्रं चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ दीतिमन्ति च तेजांसि चक्रुर्कं प्रदक्षिणम् ॥ ३५ ॥ न विश्रहं ग्रहाश्चक्रुः प्रसन्नाश्चापि सिन्धवः ॥ नरजस्का वसुमार्गा नाकमार्गदयन्नयः ॥ ३६ ॥ यथार्थमूहुः सरितो नापि बुधुभिरेऽर्णवाः ॥ आसञ्चुभानीन्द्रियाणि नराणामन्तरात्मसु ॥ ३७ ॥ महर्षयो वीतशोका वेदानुचैरयथ ॥ यज्ञेषु च हविः स्वादु शिवमश्नाति पावकः ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तधर्माः संवृत्ता लोका सुदितमानसाः ॥ प्रीत्या परमया युक्ता देवदेवस्य भूपते ॥ विष्णोः सत्यप्रतिज्ञस्य श्रुत्वाऽरिनिधने गिरम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिले बु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आश्वर्यतारकामये द्विवत्पारिशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो भयं विष्णुमयं श्रुत्वा दैतेयदानवाः ॥ उद्योगं विपुलं चक्रुर्बुध्नाय युधि दुर्जयाः ॥ १ ॥ मयस्तु काञ्चनमयं त्रिनल्यन्नरमव्ययम् ॥ चतुश्चक्रं विक्रमन्तं सुकल्पितमहायुधम् ॥ २ ॥ किङ्किणिजालनिर्घोषं द्वापिचर्मपरिष्कृतम् ॥ स्वचितं रत्नजालैश्च हेमजालैश्च भूषितम् ॥ ३ ॥ स्वक्षं रथवरोदयसूपस्थानमगोपमम् ॥ ईहामृगगणाकीर्णं पक्षिभिश्च विराजितम् ॥ दिव्यास्त्रतूरणरथं पयोधरनिनादितम् ॥ ४ ॥ गदापरिघसंयूणं मूर्तिमन्तमिवार्णवम् ॥ हेमकेयूरवल्यं स्वर्णमण्डलकूबरम् ॥ ५ ॥

किष्कुचतुःशतमित्युक्तेः । मयः काञ्चनमयं रथम् आरोहदिति मतमोचान्वयः । महान्ति आयुधानि यस्मिन् विक्रमन्तं विषयेषु जलाभ्यादिरयाने गच्छन्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ये रथेषु वरास्तेषु उदयं श्रेष्ठम् सूपस्थानं शोभनबीडम् अगोपमं पर्वततुल्यम् । ईहामृगजैः कृत्रिमस्तद्वत्समूहैरानीकैर्न व्याप्तम् ॥ ४ ॥ हेममयाः केयूरवल्यसदृशाः सन्धिवन्धपट्टिका यस्य ॥ ५ ॥

लवकेसरवचसं मधूकवर्णं सिंहवत् शीघ्रपातित्वेनातिजस्विमम् ॥ ६ ॥ ७॥ ८॥ शैलोत्करः पर्वतानां राशिः कालोलोहाष्टचरणं कृष्णायसमया अष्टौ चरणाव्यक्राणि यस्य तम् ।
तिमिराङ्गाराः कृष्णइक्षलाः तद्वत् किरणा यस्य ॥ ९ ॥ इति तं वेदिनम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सावरोहः जटावान् अचलो वृक्षः व्यग्रोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

सपताकव्वजोदग्रं सादित्यमिव मन्दरम् ॥ गजेन्द्राम्भोदसदृशं लम्बकैसरवर्चसम् ॥ ६ ॥ युक्तदृशसहस्रेण सहस्राभुदनादितम् ॥ दीप्तमाकाशगं दिव्यं
रथं परथारुजम् ॥ ७ ॥ अर्धतिष्ठद्राणाकाङ्क्षी मेरुं दूतमिवांशुमान् ॥ तारस्तु क्रोशिविस्तारमायसं वायसव्यजम् ॥ ८ ॥ शैलोत्करसमकीर्णं नीला-
अनचयोपमम् ॥ कालोलोहाष्टचरणं लोहषायुगङ्गवरम् ॥ तिमिराङ्गारकिरणं गर्जनमिव तोयदम् ॥ ९ ॥ लोहजालेन महता सगवाक्षेण दंशितम् ॥
आयसैः परिवैः कीर्णक्षेपणीयैस्तथाश्मभिः ॥ १० ॥ प्रासैः पाशैश्च विततैरवसक्तैश्च मुद्गरैः ॥ शोभितं त्रासनीयैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥ ११ ॥ उ-
द्यन्तं द्रिषतां हेतोर्द्वितीयमिव मन्दरम् ॥ युक्तं खरसहस्रेण सोऽध्यारोहद्रथोत्तमम् ॥ १२ ॥ विरोचनस्तु संकुद्रो गदापाणिरवस्थितः ॥ प्रमुखे तस्य
सैन्यस्य दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ १३ ॥ युक्तं हयसहस्रेण हयश्रीवस्तु दानवः ॥ रथन्दनं वाहयामास सपत्नानिक्मदनः ॥ १४ ॥ व्यायतं बहुसाहस्रं
धनुर्विस्फारयन् महत् ॥ वराहः प्रमुखे तस्यै सावरोह इवाचलः ॥ १५ ॥ खरस्तु विक्षरन् दुर्पन्नित्राभ्यां रोषजं जलम् ॥ स्फुरद्दन्तौष्ठवदनः संप्रा-
मं सोभ्यकाङ्क्षत ॥ १६ ॥ त्वष्टा त्वष्टादग्रहयं यानमास्थाय दानवः ॥ व्यूहितो दानवैर्दृष्टः परिचक्राम वीरवान् ॥ १७ ॥ विप्रचित्सुतः श्वेतः
श्वेतकुण्डलभूषणः ॥ श्वेतशैलप्रतिकाशो युद्धायाभिमुखः स्थितः ॥ १८ ॥ अरिष्टो बलिपुत्रस्तु वरिष्ठोद्विजिलयुधैः ॥ युद्धायातिष्ठदायस्तो
धराधर इवापरः ॥ १९ ॥ किङ्गोरस्त्वतिसंहर्षात्किङ्गोर इव चोदितः ॥ अभयदैत्यैस्तैर्न्यस्य मय्ये रविरिषोदितः ॥ २० ॥ लम्बस्तु लम्बमे-
वाभः प्रलम्बाम्बरभूषणः ॥ दैत्यव्यूहगतो भाति सनीहार इवांशुमान् ॥ २१ ॥ स्वर्भनुर्वक्रयोधी तु दशनैष्टेक्षणयुधः ॥ हंसस्तिष्ठति दैत्यानां प्रमुखे
स महाग्रहः ॥ २२ ॥ अन्ये हयगता भान्ति नागस्कधगताः परे ॥ सिंहव्याघ्रगताश्चान्ये वराहक्षगताः परे ॥ २३ ॥ केचित् खरोहयातारः केचित्तोयद-
वाहनाः ॥ नानापक्षिगताश्चान्ये केचित्पवनवाहनाः ॥ २४ ॥ पत्तयश्च परे दैत्या भीषणा विवृतननाः ॥ एकपादा द्विपादाश्च नर्दन्तो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २५ ॥

॥ १६ ॥ यानं रथं व्यूहितः व्यूहचनया स्थापितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आयस्तः कृतश्रमः ॥ १९ ॥ किङ्गोर इव अश्वशाक इव ॥ २० ॥ नीहारो राहुः कङ्कगयत्ताकैवदे-
त्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पवनवाहनाः वायुगतयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ गाढं संकुलम् रणौघः संग्रामधारा तस्या अश्वदुग्ध उत्कर्षः तस्मै अवकीर्णं महत्तम् ॥ ३१ ॥ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ विस्तरो देवसैन्यस्य चत्वारिंशो चतुर्थिनि ॥ तेषां संहतं चैव प्रोच्यते तिमनोहरम् ॥ १ ॥ श्रुतस्ते ॥ १ ॥ संहतान् सन्नद्धा वज्रवूः प्रक्ष्वेडमाना बहवः स्फोटयन्तश्च ते भुजान् ॥ दत्तशार्दूलनिर्घोषा नेदुर्दानवपुङ्गवाः ॥ २६ ॥ ते गदापरिवेष्टप्रधनुर्व्यायामशालिनः ॥ बाहुभिः परिक्षाकौरैस्तर्जयन्ति स्म देवताः ॥ २७ ॥ प्राप्तेः पादौघे खड्गैश्च तोमराङ्कुशपाद्विशैः ॥ चिकीडुस्ते शतघ्नीभिः शतधापरैश्च मुहूरैः ॥ २८ ॥ गण्डशैलैश्च शैलैश्च परिवेष्टोत्तमायुधैः ॥ चक्रैश्च दैत्यप्रवराश्चक्रानन्दितं बलम् ॥ २९ ॥ एवं तद्दानवं सैन्यं सर्वं युद्धबलोत्कटम् ॥ देवताभिमुखं तस्थौ मेघानकामिबोत्थितम् ॥ ३० ॥ तदुद्धृतं दैत्यसहस्रगाढं वाय्वग्नितोयाम्बुदशैलकल्पम् ॥ बलं रणौघाभ्युदयावकीर्णं युगुत्सयोन्मत्तमिवावभासे ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुतस्ते दैत्यसैन्यस्य विस्तरस्तात विग्रहे ॥ सुराणां सर्वसैन्यस्य विस्तरं वैष्णवं शृणु ॥ १ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महाबलौ ॥ सबलाः सानुगाश्चैव संहतान् यथाबलम् ॥ २ ॥ पुरुहूतस्तु पुरतो लोकपालः सहस्रदक्षः ॥ ग्रामणीः सर्वदेवानामारुरोहं सुरद्विपम् ॥ ३ ॥ सव्ये चास्य रथः पार्श्वे पक्षिप्रवरवेगवान् ॥ सुचारुचक्रचरणो हेमवज्रपरिष्कृतः ॥ ४ ॥ देवगन्धर्वयक्षोघोरनुयातः सहस्रशः ॥ दीप्तिमद्भिः सदस्यैश्च ब्रह्मर्षिभिरभिष्टुतः ॥ ५ ॥ वज्रविस्फूर्जितोद्भूतैर्विद्युदिन्द्रयुधान्वितैः ॥ गुप्तो बलहकणैः कामगौरिव पर्वतैः ॥ ६ ॥ समारूढः स भगवान् पर्यति मयवा गजम् ॥ हविर्धानेषु गायन्ति विप्राः सोममखे स्थिताः ॥ ७ ॥ स्वर्गे शक्रानुयानेषु देवतूर्यनिनादिषु ॥ इन्द्रं समुपनृत्यन्ति शतशो ह्यप्सरोगणाः ॥ ८ ॥ केतुना वंशजातेन राजमानो यथा रविः ॥ युक्तो हरिसहस्रेण मनोमासतरंहसा ॥ ९ ॥ स स्यन्दनवरो भाति युक्तो मातलिना तदा ॥ कृत्स्नः परिवृतो मेरुर्भास्करस्येव तेजसा ॥ १० ॥ यमस्तु दण्डमुद्यम्य कालयुक्तं च मुहूरम् ॥ तस्थौ सुरगणान्किं दैत्यान्नादेन भीषयन् ॥ ११ ॥ चतुर्भिः सागर्गुनो ललिहानैश्च पन्नगैः ॥ शङ्खबलमुक्ताङ्गदधरो विभ्रत्तोयमयं वपुः ॥ १२ ॥ कालपाशं समाविध्य हयैः शशिकरोपमैः ॥ वाय्वरितजलोद्धारैः कुर्वन्लीलाः सहस्रशः ॥ १३ ॥

अदभाव आर्षः ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्य पार्श्वे रथः पर्येतीति तृतीयस्थेनान्वयः । पक्षिप्रवरो गरुडः तद्वेगवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ हविर्धानेषु हविःस्थपनमण्डपेषु गायन्ति यमिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ पनुः स्यन्दनं वर्णयति केतुनेति ॥ ९ ॥ १० ॥ कालयुक्तं मरणप्रापिकया देवतया युक्तम् ॥ ११ ॥ सागर्गुनो वरुणः तस्थिवानिति चतुर्थेनान्वयः ॥ १२ ॥ आविध्य भ्रामयित्वा ॥ १३ ॥

पाण्डुरं श्वेतम् उद्धूतम् उच्चतरं सौक्ष्म्यगुणेन वसनं यस्य हाराणां भारः अर्पितः उदरे यस्य स हारभारार्पितोदरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शङ्खपद्मौ मूर्तिमन्तौ निधिविशेषौ ताप्याम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ चतुर्षु दिक्प्रदेशेषु ॥ २० ॥ २१ ॥ त्रिदिवद्वारचक्रेण स्वर्गप्रदेशे अलातवक्रवत् भ्रममाणेनेत्यर्थः । तपता दीपयता रथेन वचारेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ सोम इति । सोमार्थमिवामुरा उदुक्तास्तेनमुखेव सोमः पठितुं युक्तस्तथापि देवत्वात्समानजातिषु तस्य पाठः कृतः ॥ २४ ॥ अत एवाह । तमिति । तं सोमं स्वाक्षीयत्वादानवा ददशुरिति तृतीयान्वयः । क्लृप्तं नक्षत्रं द्विजाः ब्राह्मणाः जगच्छयाङ्किततनुं नैशस्य तमसः क्षयमिति अयमर्थः द्वेधाभूतै रविरश्विभिरस्मयं शशिम-

पाण्डुरोद्धूतवसनः प्रवालरुचिराङ्गदः ॥ मणिश्यामोत्तमवपुर्हारभारार्पितोदरः ॥ १४ ॥ वरुणः पाशभृन्मध्ये देवानीकस्य तस्थिवाच ॥ युद्धवेला-
मभिलषन् भिन्नवेले इवार्णवः ॥ १५ ॥ यक्षराक्षससैन्येन गुह्यकानां गणैरपि ॥ मणिश्यामोत्तमवपुः कुबेरो नरवाहनः ॥ १६ ॥ युक्तश्च शङ्खपद्मा-
भ्यां निर्धनानामधिपः प्रभुः ॥ राजराजेश्वरः श्रीमान् गदापाणिरदृश्यत ॥ १७ ॥ विमानयोधी धनदो विमाने पुष्पके स्थितः ॥ स राजराजः शुशु-
भे युद्धार्थी नरवाहनः ॥ प्रेक्ष्यमाणः शिवसखः साक्षादिव शिवः स्वयम् ॥ १८ ॥ पूर्वं पक्षं सहस्राक्षः पितुराजस्तु दक्षिणम् ॥ वरुणः पश्चिमं पक्ष-
मुत्तरं नरवाहनः ॥ १९ ॥ चतुर्षु युक्ताश्चत्वारो लोकपाला बलोल्लङ्घाः ॥ स्वासु दिक्ष्वभ्यरक्षन्तै तस्य देवबलस्य ह ॥ २० ॥ सूर्यः सप्ताश्वयुक्तेन
रथेनाम्बरगामिना ॥ श्रिया जाज्वल्यमानेन दीप्यमानैश्च रश्मिभिः ॥ २१ ॥ उदयास्तमयं चक्रे मेरुपर्यन्तगामिना ॥ त्रिदिवद्वारचक्रेण तपता लोक-
मव्ययम् ॥ २२ ॥ सहस्ररश्मियुक्तेन ब्राजमानः स्वतेजसा ॥ चचार मध्ये देवानां द्वादशात्मा दिनेश्वरः ॥ २३ ॥ सोमः श्वेतहयैर्भाति स्यन्दने
शीतरश्मिवाच ॥ हिमतोयप्रपूर्णाभिर्भाभिराल्लदयन् जगत् ॥ २४ ॥ तमृक्षयोगानुगतं शिशिरांशुं द्विजेश्वरम् ॥ जगच्छयाङ्किततनुं नैशस्य तमसः
क्षयम् ॥ २५ ॥ ज्योतिषामीश्वरं व्याप्ति रसानां रसनं प्रभुम् ॥ ओषधीनां परित्राणं निधानममृतस्य च ॥ २६ ॥ जगतः प्रथमं भागं सौम्यं
शीतमयं रसम् ॥ दृष्टुर्दानवाः सोमं हिमप्रहरणस्थितम् ॥ २७ ॥

पडलं भास्यते तत्र अधोमुखा रश्मयः पृथ्वीं प्राप्य तत्रस्थेन महामण्यादितेजसा प्रतिघ्नोतः प्रवर्तिताः चन्द्रमण्डलमुत्सृत्य गच्छन्ति ते पार्थिवेन नीलिमानुरजिताः नीलमेव चन्द्र-
मण्डलमवभासयन्ति ततश्चन्द्रस्य जगच्छयाङ्किततनुत्वं युक्तं येतु पूर्वं चन्द्रमण्डलं प्राप्याधः प्रवरन्ति तदद्वारा चन्द्रस्य भास्वरप्रकाशतया नैशस्य तमसः क्षयमिति विशेषणं
युज्यत इति ॥ २५ ॥ रसानां रसनम् आश्रयम् ॥ २६ ॥ जगतोऽग्रीषोमाल्पस्य प्रथमम् अन्नात्मकं भागं सौम्यं सोमलहपम् अतएव रसं रसमयम् ॥ २७ ॥

सप्त स्कन्धाः आवहप्रवहदशशमेदा यत्र आकाशोदरे तिष्ठन्ति तत्र ग्रं पञ्चधा प्राणायानादिभेदेन नृषु जन्तुषु ॥ २८ ॥ सप्त स्रग्ग निषादपद्मादयः यस्य वायोर्योनिस्त्रिकाशः
सप्तस्वेषु गता स्थिता शब्दतन्मात्रा गतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ शब्दयोनियम् आकाशजम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कृष्णवर्त्मा वह्नियुगान्ते आभासति स
युगान्तामः युगान्ताधितुल्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ समुद्रयोनिरित्यत्र योनिशब्दः स्थानवाची । योनिष्ठ इन्द्र निषदे अकाराति मन्त्रवर्णाति ॥ ३६ ॥ सार्कप्रियथा उच्यतेजा

यः प्राणः सर्वभूतानां पञ्चधा भिद्यते नृषु ॥ सप्तस्कन्धगतो लोकांस्त्रिन्दधार चराचरान् ॥ २८ ॥ यमाहुरग्रेयन्तारं सर्वप्रभवमीश्वरम् ॥ सप्तस्वर्गता
यस्य योनिर्गीतिरुदीर्यते ॥ २९ ॥ यं वदन्त्युत्तमं भूतं यं वदन्त्यशरीरिणम् ॥ यमाहुराकाशग्रामं शीघ्रं शब्दयोनियम् ॥ ३० ॥ स वायुः सर्वभू-
तायुरुद्धतः स्वेन तेजसा ॥ ववौ प्रव्यथयन् दैत्यान् प्रतिलामः सतोयदः ॥ ३१ ॥ मरुतो देवगन्धर्वा विद्याधरगणैः सह ॥ चिक्रीडुरसिभिः शुभ्रै-
र्निमित्तैरिव पन्नगैः ॥ ३२ ॥ सृजन्तः सर्पपतयस्तीव्रं रोपमयं विषम् ॥ शरभूताः सुरेन्द्राणां चेरुव्यात्तिसुखा दिवि ॥ ३३ ॥ पर्वतास्तु शिलाशृङ्गैः
शतशालैश्च पादपैः ॥ उपतस्थुः सुरगणान् प्रहर्तुं दानवं बलम् ॥ ३४ ॥ स देवो हर्षकेशः पद्मनाभस्त्रिविक्रमः ॥ कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो विश्वस्य
जगतः प्रभुः ॥ ३५ ॥ समुद्रयोनिर्मधुहा हव्यमुखः क्रतुसत्कृतः ॥ भूरापो व्योम भूतात्मा समः शान्तिकरोऽरिहा ॥ ३६ ॥ जगद्योनिर्जगद्धीनो
जगद्गुरुदरधीः ॥ सार्कमाग्निमिवोद्यन्तमुद्यम्योत्तमतेजसम् ॥ ३७ ॥ अरिघ्नममरानकिं चक्रं चक्रगदाधरः ॥ सपरिवेषमुद्यन्तं सवितुर्मण्डलं यथा ॥ ३८ ॥
सव्येनालम्ब्य महतीं सर्वसुरविनाशिनीम् ॥ करेण कालीं वपुषा शङ्खकालप्रदां गदाम् ॥ शेषैर्भुजैः प्रदीप्तानि भुजगारिष्वजः प्रभुः ॥ ३९ ॥ दधारायुधजा-
लानि शार्ङ्गादिनि महायशाः ॥ स क्रडयपः स्वात्मभवं द्विजं भुजगभोजनम् ॥ ४० ॥ पवनाधिकसंपातं गगनक्षोभणं स्वगम् ॥ भुजगेन्द्रेण वदने
निविष्टेन विराजितम् ॥ ४१ ॥ अमृताग्भनिभुक्तं मन्दराद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ देवासुरविर्मदेषु शतशो दृष्टविक्रमम् ॥ ४२ ॥ महेन्द्रेणामृतस्यार्थे व-
ज्रेण कृतलक्षणम् ॥ शिखिर्न दृढिर्न चैव तप्तकुण्डलभूषणम् ॥ विचित्रपक्षवसनं धातुमन्तमिवाचलम् ॥ ४३ ॥ स्फीतक्रोडावलम्बेन शीतांशु-
समतेजसा ॥ भोगिभोगावसक्तेन मणिरत्नेन भास्वता ॥ ४४ ॥

अत्युत्कृष्टतेजाः तनुल्यं चक्रं गदाधरो दधारैति तृतीयतेनान्वयः ॥ ३७ ॥ भ्राम्यमाणायः गदायाः परिवेषयोरपमा ॥ ३८ ॥ द्विजं गरुडम् आरुह्य युद्धाय समवर्त-
तेति अष्टमद्वादशस्थान्यां संबन्धः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ क्रोडावलम्बेन शिरोरत्नेन वक्षःस्थलगतं भ्राम्यमाणं शेषः । भोगः शरीरम् ॥ ४४ ॥

अम्बरम् आवृत्य स्थितमिति शेषः ॥ ४५ ॥ केतुः शत्रुः । केतुर्ना रक्तपताकारिशोलात्पेषु लक्ष्मणीति मेदिनी । शत्रुवेषेण प्रकटमित्यर्थः । महान् कायः लक्ष्मध्वज इति यावत् । तस्य निकेतनम् अवरोपणस्थानं । कायः के देवते मूर्तौ सन्धिलक्ष्मभ्यसावयोगिनि मेदिनी ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अङ्गिराः बृहस्पतिश्चर्वीदित्यङ्गमाव आर्षः ॥ ५२ ॥ इति हरिवंशे टोकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ४७ ॥ चत्वारिंशे पञ्चयुजि देवसैन्ये पराजिते ॥ मयमायाप्रकर्षश्च ऊर्वसम्भव उच्यते

पक्षाभ्यां चारुपत्राभ्यामावृत्य दिवि लीलया ॥ युगान्ते सेन्द्रचापभ्यां तोयदाभ्यामिवाम्बरम् ॥ ४५ ॥ नीललोहितपीताभिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ केतुवेषप्रतिच्छन्नं महाकायनिकेतनम् ॥ ४६ ॥ अरुणावरजं श्रीमानरुह्य समरे हरिः ॥ स देवः स्वेन वपुषा सुपर्ण खेचरोत्तमम् ॥ ४७ ॥ तमन्व-युर्देवगणा मुनयश्च तपोधनाः ॥ गोभिः परममन्त्राभिस्तुष्टुबुधश्च गदाधरम् ॥ ४८ ॥ तद्वैश्रवणसंक्षिप्तं वैवस्वतपुरस्सरम् ॥ वारिराजपरिक्षितं देवरा-जविराजितम् ॥ ४९ ॥ चन्द्रप्रभाभिर्विमलं युद्धाय समुपस्थितम् ॥ पवनाविद्धनिर्घोषं संप्रदीप्तहुताशनम् ॥ ५० ॥ विष्णोर्जिष्णोः सहिष्णोश्च आजिष्णो-स्तेजसा वृतम् ॥ बलं बलवदुद्धृतं युद्धाय समवर्तत ॥ ५१ ॥ स्वस्त्यस्तु वेदेभ्य इति स्तुत्या तत्राङ्गिरा ब्रवीत् ॥ स्वस्त्यस्तु दैत्येभ्य इति उग्रना वाक्यमाददे ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वयत्तारकामये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ताभ्यां बलाभ्यां संजज्ञे तुमुलो विग्रहस्तदा ॥ सुराणामसुराणां च परस्परजयौषिणाम् ॥ १ ॥ दानवा देवतैः सार्द्धं नानाप्रहरणोद्यताः ॥ समीयुर्युध्यमाना वै पर्वताः पर्वतैरिव ॥ २ ॥ तत्सुरासुरसंयुक्तं युद्धमत्यदुतं बभौ ॥ धर्मार्धमसमायुक्तं दुपैण विनयेन च ॥ ३ ॥ ततो रथैः प्रजविभिर्वाहनैश्च प्रचोदितैः ॥ उत्पतद्भिश्च गगनं सा-सिहस्तैः समन्ततः ॥ ४ ॥ विक्षिप्यमाणैर्मुञ्जलैः संप्रेष्यद्भिश्च सायकैः ॥ चोर्षैर्विस्फार्यमाणैश्च पात्यमाभिश्च मुहूरैः ॥ ५ ॥ तदुद्धमभवद्द्वारं देवदा-नवसंकुलम् ॥ जगत्स्त्रासजननं युगसंवर्तकोपमम् ॥ ६ ॥ स्वहस्तमुक्तैः परिवैः क्षिप्यमाणैश्च पर्वतैः ॥ दानवाः समरे जधुर्देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ७ ॥ ते वध्यमाना बलिभिर्दानैर्वैजितकाज्ञाभिः ॥ विषण्णमनसो देवा जग्मुरानि परां मृधे ॥ ८ ॥ तेऽस्त्रजालैः प्रमथिताः परिवैर्भिन्नमस्तकाः ॥ भिन्नोरस्का दितिसुतेवैमू रक्तं व्रणैर्वहु ॥ ९ ॥ स्पन्दिताः पाञ्चजालैश्च निर्यन्ताश्च शरैः कृताः ॥ प्रविष्टा दानवीं मायां न शेकुस्ते विचेष्टितुम् ॥ १० ॥

॥ १ ॥ ताभ्यामिति ॥ १ ॥ समीयुः अन्योन्यं मिथिताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्पन्दिताः रुधिरस्त्राविणः कृताः पाञ्चजालैर्नर्यन्ताः कृताः सन्तः शरैः स्पन्दिता इति योजना ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तामसीम् ऐन्द्रां तमोह्वयौ मायाम् और्वेण अविन्धेनमग्निना ॥ १८ ॥ १९ ॥ चन्द्रविषयं सोमसमीपम् । शीतं शुमालिले शिरिरजले शयात् शयनाद्वतोः ॥ २० ॥ २१ ॥ देवराजेन इतराग्निवदौर्विशरेणि शान्तिर्जलिनैव अविष्यतीति मयाजेन ॥ २२ ॥ वरुणस्त्वविन्धेन्योयं वह्निर्नाभो-

दी. प. १

अ. ४६

संस्तम्भितामिवाभाति निःप्राणसदृशाकृति ॥ बलं सुराणामसुरैर्निःप्रयन्तायुधं कृतम् ॥ ११ ॥ मायापाशान्विकर्षश्च भिदन्त्येण ताञ्जरात् ॥ शक्रो दैत्यबलं धारं विवेश बहुलोचनः ॥ १२ ॥ स दैत्यान् प्रमुखे हत्वा तदानवबलं महत् ॥ तामसेनास्त्रजालेन तमोभूतमथाकरोत् ॥ १३ ॥ तेन्योन्यं नावबुध्यन्त देवान्वा दानवानपि ॥ घोरेण तमसाविष्टाः पुरुहूतस्य तेजसा ॥ १४ ॥ मायापाशैर्विमुक्ताश्च यत्नवन्तः सुरोत्तमाः ॥ वपूषि दैत्यसंघानां तमोभूतान्यपातयन् ॥ १५ ॥ अपक्वस्तां विसंदाश्च तमसा नीलवर्चसः ॥ पेतुस्ते दानवगणाश्छिन्नपक्षा इवाचलाः ॥ १६ ॥ तद्वनभूतदैत्यानामन्यकारमहार्णवम् ॥ प्रविष्टं बलमुन्नस्तं तमोभूतामिवावभौ ॥ १७ ॥ तदासृजन्महामार्यां मयस्तां तामसां दुहन् ॥ युगान्ताग्निमिवायुग्रां सृष्टामौर्वेण वह्निना ॥ १८ ॥ सा ददाह तमः सर्वं मायामयविकल्पिता ॥ दैत्याश्च दीप्तवपुषः सद्य उत्तस्थुराहवे ॥ १९ ॥ मायामौर्वी समासाद्य दहमाना दिवौकसः ॥ भोजिरे चन्द्रविषयं शीतं शुमालिले शयात् ॥ २० ॥ ते दहमाना ह्यौर्वेण तेजसा अष्टतेजसः ॥ शशंसुर्वीक्षणे देवाः संतप्ताः शरणैषिणः ॥ २१ ॥ संतप्ते मायया सैन्ये दहमाने च दानवैः ॥ चोदितो देवराजेन वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ वरुण उवाच ॥ पुरा ब्रह्मर्षिजः शक्र ततपस्तेषुऽतिदारुणम् ॥ ऊर्वो मुनिः स तेजस्वी सदृशो ब्रह्मणो गुणैः ॥ २३ ॥ तं तपन्तामिवादित्यं तपसा जगदव्ययम् ॥ उपतस्थुर्मुनिगणा देवा ब्रह्मर्षिभिः सह ॥ २४ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव दानवो दानवेश्वरः ॥ ऋषिं विज्ञापयामास पुरा परमतेजसम् ॥ २५ ॥ तमृचुर्ब्रह्मऋषयो वचनं ब्रह्मसमितम् ॥ ऋषिर्वंशेषु भगवन् छिन्नमूलमिदं कुलम् ॥ २६ ॥ एकस्त्वमनपत्यश्च गोत्रं यन्नानुवर्त्तसे ॥ कौमारं व्रतमास्थाय कुशमेवानुवर्त्तसे ॥ २७ ॥ बहूनि विप्रगोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः ॥ २८ ॥ कुलेषु छिन्नमूलेषु तेषु नो नास्ति कारणम् ॥ भवांस्तु तपसा श्रेष्ठः प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २९ ॥

आत्रेण शान्यतीत्यर्थे आख्यायिकामाह । पुरेति । ब्रह्मर्षिभूतस्तज्जः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इदं तावकम् ॥ २६ ॥ गोत्रं पुत्रपौत्रादित्तत्तानम् कौमारं व्रतम् ऊर्ध्वरेतस्त्वम् कुशं तपोजयं खेदम् ॥ २७ ॥ प्रजाः विना दच्छिन्नमूलेषु इति उपरस्थेनान्ययः तेषु कारणं वृद्धिहेतुर्नास्ति छिन्नमूलत्वात् ॥ २८ ॥ त्वयि तु मूले विद्यमाने प्रजोच्छेदो मा भूदित्याहा प्रजानिति ॥ २९ ॥

॥ ७४ ॥

द्वितीयां तनुं पुत्रम् ॥ ३० ॥ ताडितः क्षोभं नीतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ द्विजानामिति । निरः याजनाध्यापनप्रतिग्राह्या वृत्तयो जीविकाः अस्माकं कौमारव्रतानां तु वनमेव वृत्तिः । अनेन समावृत्तानां विनापि विवाहं वानप्रस्थाश्रमोस्तीति गम्यते ॥ ३४ ॥ दशगपाः दन्तोलूखलिका इत्यन्वयः । सदन्ताः सतुषमेव नीवारादिकं भक्षयन्त इत्यर्थः । अदन्तास्त्वश्वकुट्टाः । पञ्चानामपि अग्निचतुष्टयं सूर्यश्च तेषामातयेन ऊष्मणा तपन्ति ते पञ्चातपतयाः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पञ्चमं पञ्चशब्दादयो मीयन्त पृथैरिति पञ्चमम् इन्द्रियग्रामम् पञ्चभिरिन्द्रियैर्मयन्त इति पञ्चमो मृनग्रामस्त्विति वा । पञ्चकमिति पाठस्त्वर्षः ॥ ४० ॥ अयोगे संन्यासिनां ध्यानभिक्षुणाम् अवश्यकर्त-

तत्प्रवर्त्तस्व वंशाय वर्द्धयात्मानमात्मना ॥ त्वमाधत्स्वोर्जितं तेजो द्वितीयां वै तनुं कुरु ॥ ३० ॥ स एवमुक्तो मुनिभिर्मुनिर्मनसि ताडितः ॥ जगहं तानृषिगणान् वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ यथायं ज्ञान्धतो धर्मो मुनीनां विहितः पुरा ॥ सदर्षिं सेवतां कर्म वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मयोनौ प्रसूतस्य ब्राह्मणस्यानुवर्त्तिनः ॥ ब्रह्मचर्यं सुचरितं ब्रह्मणमपि चालयेत् ॥ ३३ ॥ द्विजानां वृत्तयस्तिस्नो ये गृहाश्रमवासिनः ॥ अस्माकं तु वनं वृत्तिर्विनाश्रमनिवासिनाम् ॥ ३४ ॥ अम्बुभक्षा वायुभक्षा दन्तोलूखलिकास्तथा ॥ अश्मकुट्टा दग्नपाः पञ्चातपतपाश्च ये ॥ ३५ ते तपसि तिष्ठन्तो व्रतरपि सुदुष्करैः ॥ ब्रह्मचर्यं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्ते परां गतिम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते ॥ एवमाहुः परे लोके ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मचर्यं स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्यं स्थितं तपः ॥ ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्राह्मणास्ते दिवि स्थिताः ॥ ३८ ॥ नास्ति योगं विना सिद्धिर्नास्ति सिद्धिं विना यशः ॥ नास्ति लोके यशोमूलं ब्रह्मचर्यात्परं तपः ॥ ३९ ॥ तन्निगृह्येन्द्रियग्रामं भूतग्रामं च पञ्चमम् ॥ ब्रह्मचर्येण वतैतं किमतः परमं तपः ॥ ४० ॥ अयोगे केगहरणमसंकल्पे व्रतक्रिया ॥ अब्रह्मचर्यं चर्यां च त्रयं स्याद्भस्मसंज्ञितम् ॥ ४१ ॥ क दाराः कच संयोगः कच भावविपर्ययः ॥ यदेयं ब्रह्मणा सृष्टा मनसा मानसी प्रजा ॥ ४२ ॥ यद्यस्ति तपसो वीर्यं युष्माकममितात्मनाम् ॥ सृजध्वं मानसान् पुत्रान् प्राजापत्येन कर्मणा ॥ ४३ ॥

व्यस्य योगस्य ध्यानस्याभावे केशहरणं मुण्डनं वानप्रस्थानाम् असङ्कल्पे परलोककामनाया अभावे केवला लोकस्त्रजार्था कञ्छादिव्रतक्रिया । अब्रह्मचर्यं अध्ययनादाभावेपि चर्या ब्रह्मचारिधर्माविकरणम् ॥ ४१ ॥ यदा इयं मानसी सनत्कुमारादिका प्रजा ब्रह्मणा सृष्टा तदा दाराः क तत्संयोगश्च क भावस्य चित्तस्य विपर्ययः कामातुरता च क न किञ्चिदपि तदा आसीदित्यर्थः । यथेति पाठेपि यदेत्येवार्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

योनिः पुत्रोत्पत्तिस्थानम् आधातव्या निहितगर्भा कर्तव्या । यतस्तपस्विनां दारयोगं कृत्वित्यमार्षम् ॥ ४४ ॥ एषाहं मनोमये स्व-
सङ्कल्पसिद्धं वपुः उच्यते बीजमस्मिन्निति वपुः योनिं कृत्वा उद्भाव्य दारयोगं विनापि दीप्तान्तरात्मानम् आत्यतनूरुहं स्वस्य पुत्रं शक्ये ॥ ४५ ॥ द्वितीयम् आत्मानं पुत्रम् आ-
त्मा देहः ॥ ४७ ॥ हुताशने ऊरुं निवेश्यति ॥ ऊरौ अग्निं समागम्य तत एव मथित्वाग्निं जनयामासेत्यर्थः । स चाग्निः स्वेन ब्रह्मेण च तेजसा युक्तो दुःसहो दुर्दशश्चासृदिति वा-

मनसा निर्मिता योनिराधातव्या तपस्विना ॥ न दारयोगं बीजं वा व्रतमुक्तं तपस्विनाम् ॥ ४४ ॥ यदिदं लुप्तधर्मार्थं गुष्माभिरिह निभयैः ॥ व्या-
हृतं सद्भिरत्यर्थमसाद्भिरिव मे मतिः ॥ ४५ ॥ वपुर्दीप्तान्तरात्मानमेष कृत्वा मनोमयम् ॥ दारयोगं विना शक्ये पुत्रमात्मतनूरुहम् ॥ ४६ ॥ एवमा-
त्मानमात्मा मे द्वितीयं जनयिष्यति ॥ वन्येनानेन विधिना दिव्यक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ४७ ॥ ऊर्वस्तु तपसाविष्टो निवेश्योरुं हुताशने ॥ ममन्यैकेन
दुर्मेण पुत्रस्य प्रभवाश्रणिम् ॥ ४८ ॥ तस्योरुं सहसा भित्त्वा ज्वालामाली निरिन्धनः ॥ जगतो निधनाकाङ्क्षी पुत्राग्निः समपद्यत ॥ ४९ ॥ ऊर्व-
स्योरुं विनिर्भिद्य और्वो नामान्तकोऽनलः ॥ दिव्यक्षन्निव लोकांस्त्रिन् जज्ञे परमकोपनः ॥ ५० ॥ उत्पन्नमात्रश्चैवाच पितरं दातया गिरा ॥ क्षुधा
मे वाधते तात जगद्भक्षे त्यजस्व माम् ॥ ५१ ॥ त्रिदिवागोहिभिर्ज्वालैर्जृम्भमाणो दिशो दृश ॥ निर्देहस्त्रिव भूतानि ववृधे सोन्तकोऽनलः ॥ ५२ ॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा सर्वलोकपतिः प्रभुः ॥ आजगाम मुनिर्यत्र व्यसृजत्युत्तमम् ॥ ५३ ॥ स ददृशोरुमूर्त्य दीप्यमानं सुताग्निना ॥ और्वको-
पाग्निस्ततान् लोकांश्च ऋषिभिः सह ॥ ५४ ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा मुनिमूर्वं सभाजयन् ॥ धार्यतां पुत्रजं तेजो लोकानां हितकाम्यया ॥ ५५ ॥
अस्यापत्यस्य ते विप्र करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ वासं चास्य प्रदास्यामि प्राज्ञानं चामृतोपमम् ॥ तथ्यमेतन्मम वचः शृणु त्वं वदतां वर ॥ ५६ ॥
ऊर्व उवाच ॥ धन्योऽस्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मेद्य भगवान् दिशोः ॥ मतिमेतां ददातीह परमानुग्रहाय वै ॥ ५७ ॥ प्रभावकाले संप्राप्ते काङ्क्षितव्ये स-
मागमे ॥ भगवंस्तीर्पितः पुत्रः कैर्हव्यैः प्राप्स्यते सुखम् ॥ ५८ ॥ कुत्र चास्य निवासो वै भोजनं च किमात्मकम् ॥ विधास्यति भवान-
स्य वीर्यतुल्यं महौजसः ॥ ५९ ॥

व्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ भक्षे भक्षणे तन्निमित्तं माम् उद्दिश्य जगत् त्यजस्व पुरोडाशवत्कृत्स्नं जगद्भक्षयितुं मामाज्ञापयन्त्यर्थः ॥ ५१ ॥ जृम्भमाणः प्रसरन् ॥ ५२ ॥
॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तेजो वीर्यं पुत्र इति यावत् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ प्रभावकाले यौवनममये समागमेऽन्नस्येति शेषः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

वडवाया अथाया मुखसदृशे समुद्रस्य आस्ये मुखे अस्य स्थानम् । अन्नं च तत्र प्रविष्टाः सौमा आपः तासां स्तुत्यर्थं मम योनिरित्यादुक्तं शेषं स्पष्टम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥ प्रसां यशोमयं तेजः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ समापन्नं शरणागतं सीदे दुःखं प्राप्स्ये ॥ ६९ ॥ अनेन मामकेन ॥ ७० ॥ निरिन्धनाम् आ-
 राधनाद्युत्तेजनानपेक्षाम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तस्मिन् हिरण्यकशिपौ व्युत्थिते मृते सति येन और्वेण त्वर्जीवनावधि एषा माया वीर्यवती ननु ततः परमिति
 ब्रह्मोवाच ॥ वडवामुखस्य वसतिः समुद्रास्ये भविष्यति ॥ मम योनिर्जलं विप्र तच्च तोयमयं वपुः ॥ ६० ॥ तद्विस्तृतं पुत्रस्य विसृजाम्याल्यं तु
 तत् ॥ तत्रायमास्तां नित्यतः पिबन्वारिमयं हविः ॥ ६१ ॥ ततो युगान्ते भूतानामेष चाहं च सुव्रत ॥ सहितौ विचरिष्यावो लोकानिति पुनः पुनः
 ॥ ६२ ॥ एषाग्निरन्तकाले तु सलिलाग्नी मया कृतः ॥ दहनः सर्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम् ॥ ६३ ॥ एवमस्त्विति सोप्यग्निः संवृतञ्चालमण्डलः ॥
 प्रविशार्णवमुखं निक्षिप्य पितरि प्रभाम् ॥ ६४ ॥ प्रतियतस्ततो ब्रह्मा ते च सर्वं महर्षयः ॥ और्वस्याग्नेः प्रभावज्ञाः स्वां स्वां गतिमुपाश्रिताः ॥
 ॥ ६५ ॥ हिरण्यकशिपुर्दृष्ट्वा तदद्भुतमपूजयत् ॥ ऊर्वं प्रणतसर्वाङ्गो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६६ ॥ भगवन्नद्भुतमिदं निवृत्तं लोकसाक्षिकम् ॥ तपसा
 ते मुनिश्चेष्ट परिपुष्टः पितामहः ॥ ६७ ॥ अहं तु तव पुत्रस्य तव चैव महाव्रत ॥ भृत्य इत्यवगन्तव्यः श्लाघ्यास्मि यदि कर्मणा ॥ ६८ ॥ तन्मां पश्य
 समापन्नं तैववाराधने रतम् ॥ यदि सीदे मुनिश्चेष्ट तैव स्यात्पराजयः ॥ ६९ ॥ ऊर्व उवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य तेहं गुरुर्मतः ॥ ना-
 स्ति ते तपसानेन भयमद्येह सुव्रत ॥ ७० ॥ इमां च मायां शृण्वन् मम पुत्रेण निर्मिताम् ॥ निरिन्धनामग्निमयीं दुःस्पृशीं पावकैरपि ॥ ७१ ॥
 एषा ते स्वस्य वंशस्य वंशगारिविनिग्रहे ॥ रक्षिष्यत्यात्मपक्षं त परांश्च प्रहरिष्यति ॥ ७२ ॥ एवमस्त्विति तां गृह्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ जगाम
 त्रिदिवं दृष्टः कृतार्थो दानवेश्वरः ॥ ७३ ॥ वरुण उवाच ॥ सैषा दुर्विपद्मा माया देवैरपि दुरासदा ॥ और्वेण निर्मिता पूर्वं पावकेनैर्विसृजुना ॥ ७४ ॥
 तस्मिन्स्तु व्युत्थिते दैत्ये निर्वीर्येषा न संशयः ॥ शपो ह्यस्याः पुरा दत्तः सृष्टा येनैव तेजसा ॥ ७५ ॥ यद्येषा प्रतिहन्तव्या कर्तव्यो भगवान्
 सुवी ॥ दीयतां मे सखा शक्र तोययोनिर्निशाकरः ॥ ७६ ॥ तेनाह सह सगस्य यादोभिश्च समावृतः ॥ मायामेतां हनिष्यामि त्वत्प्रसादान्न संशयः ॥
 ॥ ७७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि और्वग्निसंभवो नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥

शापरूपमुन्नेयम् ॥ ७५ ॥ भगवान् भवानिन्द्रः ॥ ७६ ॥ सह सगम्येति । अल्पतोयत्वान्मया एकाकिना हन्तुमशक्योपि चन्द्रसंयोगात् बहुलभावं प्राप्य और्वग्निरविरयितुं
 शक्यते इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ इति हरिवंशे दीकायां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशद्विधेयै दैत्यमायानिबर्हणम् ॥ कालोत्तमसमुद्योगः सुरत्रासोऽनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवमिति । अत्र सोमः शक्रेण प्रार्थितः स्वपक्षानप्यसुरानक्षिणोदित्युच्यते । यद्वा बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूवेन्द्रस्याभयाय सुरेभ्यः क्षयायेति मैत्रायणिश्रुतवृहस्पतिवचन्द्रोपि ह्यभेदं कृत्वा असुरनशयैवामुरं कर्म कृत्वा तत्साहाय्येन महान्नं तारकामयं सङ्ग्राममुपक्रान्तवानिति समाधेयम् । शिशिरामुधं हिमबह्वर्णम् ॥ १ ॥ २ ॥ ज्योतिषाभीश्वरः सूर्यः तस्याभीश्वरः । चन्द्रमसावावसावाणि ज्योतीषि ग्रहीयन्त इति श्रुतेः । अयमर्थः । यथा पार्थिवं दारु अग्नेर्वधकम् एवं चान्द्रमन्त्रः सर्वेषां दिव्यानामबिम्बनानां तेजसां वर्धकम् अतश्चन्द्रोपि सूर्यस्येश्वर इति ॥ ३ ॥ परिवर्तसि परिवर्तयसि ॥ ४ ॥ लोकच्छा-
नैशम्पायन उवाच ॥ एवमस्त्विति संदृष्टः शक्रास्त्रिदशवर्धनः ॥ संदिदेशाग्रतः सोमं युद्धाय शिशिरामुधम् ॥ १ ॥ शक्र उवाच ॥ गच्छ सोम सहाय-
त्वं कुरु पाशधरस्य वै ॥ असुराणां विनाशाय जयाय च दिवौकसाम् ॥ २ ॥ त्वमग्रतिमवीर्यश्च ज्योतिषां चेश्वरेश्वरः ॥ त्वन्मयं सर्वलोकानां रसं
रसविदो विदुः ॥ ३ ॥ क्षयवृद्धी तवाव्यक्ते सागरस्येव मण्डले ॥ परिवर्तस्यहारात्रं कालं जगति योजयन् ॥ ४ ॥ लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के
शशसंहितम् ॥ न विदुः सोमदेवास्त्वां ये च नक्षत्रयोगिनः ॥ ५ ॥ त्वमादित्यपथादूर्ध्वं ज्योतिषां चोपरि स्थितः ॥ तमश्चोत्सार्य वपुषा भासयस्य-
खिलं जगत् ॥ ६ ॥ श्वेतभानुर्हिमतनुज्योतिषामधिपः शशी ॥ अबद्धकृत्कालयोगात्मा इज्यो यज्ञरसोऽव्ययः ॥ ७ ॥ ओषधीशः क्रियायानिरम्भो-
यानिरनुष्णभाक् ॥ शीतांशुरमृताधारश्चपलः श्वेतवाहनः ॥ ८ ॥ त्वं कान्तिः कान्तवपुषां त्वं सोमः सोमवृत्तिनाम् ॥ सौम्यस्त्वं सर्वभूतानां तिमि-
रग्नस्त्वमुक्षराद् ॥ ९ ॥ तद्गच्छ त्वं सहानेन वरुणेन वरूथिना ॥ शमयस्वासुरां मायां यया दृह्याम संगरे ॥ १० ॥ सोम उवाच ॥ यन्मां वदसि
युद्धार्थं देवराज जगत्पते ॥ एष वर्षामि शिशिरं दैत्यमायापकर्षणम् ॥ ११ ॥ एतान्मच्छीतनिर्दग्धान् पश्य त्वं हिमवेष्टितान् ॥ विमायान्निमदो-
श्चैव दानवास्त्वं महामृधे ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो हिमकरोत्सृष्टाः सवाष्पा हिमवृष्टयः ॥ वेष्टयन्ति स्म तान्धोरान् दैत्यान्मेघग-
णा इव ॥ १३ ॥

यामयं भूमिश्रतिविम्बरूपम् अङ्कुः उत्सङ्गे अयं भावः । यथा दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरम्यः शीवास्थमेव मुखं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं चन्द्रमण्डलं प्राप्य परावृत्तास्ते दूर-
त्वदोषात् पृथिवीम् अव्यक्तरूपमिव चन्द्रमण्डलगतां पश्यन्ति स एव चन्द्रे कलङ्कः इत्युपचर्यते । देवापि देवा अपि ॥ ५ ॥ ६ ॥ यज्ञरसः सोमरसाहुतिर्ब्रूकेण वर्षादिरूपेण ।
अग्नौ श्रान्ताहुतिः सप्यगादियमुपनिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः । अव्ययः श्वेतवाहनः ॥ ७ ॥ अम्भोयोनिरिति यज्ञरसत्वेोपादानम् ॥ ८ ॥
सोमवृत्तिनां सोमजीविकानां देवानाम् ॥ ९ ॥ वरूथिना मेनावता ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रवृद्धः प्रकृष्टवर्षः संवृतं व्याप्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रसिताः वृद्धाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पाशहस्तेन करणेन ग्रथितान् बद्धान् स्थूतान्मयो ददर्श ।
मायां च और्वीं नद्यां ददर्शत्यय्याहृत्य योज्यम् ॥ २१ ॥ सः मायां समुजे इति तृतीयेन संबन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दानवोत्तमः देवगणान् किरन् दानवानजीवयत्

तौ पाशशुक्लांशुधरौ वरुणन्दू महारणे ॥ जघनतुहिमपतैश्च पाशघातैश्च दानवान् ॥ १४ ॥ द्रावम्बुनाथौ समरे तौ पाशहिमयोधिनौ ॥ मृधे चेतुर-
म्भोभिः क्षुब्धाविव महार्णवौ ॥ १५ ॥ ताभ्यामाप्तावितं सैन्यं तदानवमदृश्यत ॥ जगत्संवर्तकाम्भोदैः प्रवृष्टैरिव संवृतम् ॥ १६ ॥ ताबुघातांशुपा-
शौ द्वौ शशाङ्कवरणौ रणे ॥ शमयामासतुर्मायां देवौ दैत्येर्निर्मिताम् ॥ १७ ॥ श्रितांशुजलनिर्दग्धाः पाशैश्च प्रसिता रणे ॥ न शेकुश्चलितुं दै-
त्या विशिरस्का इवाद्रयः ॥ १८ ॥ श्रितांशुनिहतास्ते तु पेतुर्दैत्या हिमादिताः ॥ हिमप्रावृतसर्वाङ्गा निरूष्माण इवाभ्रयः ॥ १९ ॥ तेषां तु दिवि
दैत्यानां विपरीतप्रभाणि च ॥ विमानानि विचित्राणि निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ २० ॥ तान्पाशहस्तग्रथितांश्छादितान् हिमरश्मिना ॥ मयो ददर्श
मायावी दानवान्दिवि दानवः ॥ २१ ॥ स शिलाजालविततां गण्डशैलादुहासिनीम् ॥ पादपोत्कटकूटप्रां कन्दराकीर्णकाननानाम् ॥ २२ ॥ सिंहव्या-
ग्रगजाकीर्णा नदन्तीमिव यूथपैः ॥ ईहासृगणकीर्णा पवनाघूर्णितदुर्मा ॥ २३ ॥ निर्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिवि कामगाम् ॥ प्रसृतां पार्वतीं
मायां समुजे दानवोत्तमः ॥ २४ ॥ साश्मशब्दैः शिलावर्षैः संपतद्भिश्च पादपैः ॥ निजघ्ने देवसङ्घास्तान् दानवांश्चाप्यजीवयत् ॥ २५ ॥ नैशाकरी
वारुणी च मायेन्तर्दधतस्ततः ॥ अश्मभिश्चायसघनैः किरन्देवगणान् रणे ॥ २६ ॥ साश्मसंघातविषमा दुमपर्वतसंकटा ॥ अभवद्धारसंचारा ग्रथि-
वी पर्वतैरिव ॥ २७ ॥ नानाहतोश्मभिः कश्चिच्छिलाभिश्चाथ ताडितः ॥ नानिरुद्धो दुमगणैर्देवोदृश्यत संयुगे ॥ २८ ॥ तदपभ्रष्टधनुषं भयप्रहरणा-
विलम् ॥ निष्प्रयत्नं सुराकं वज्रयित्वा गदाधरम् ॥ २९ ॥ सहि दुद्धगतः श्रीमान् ईशो न स्म व्यकम्पत ॥ सहिष्णुत्वाज्जगत्स्वामी न बुक्रोध गदाधरः
॥ ३० ॥ कालज्ञः कालमेवाभः समैक्षत्कालमाहवे ॥ देवासुरविमर्दं स द्रष्टुकामो जनार्दनः ॥ ३१ ॥ ततो भगवतादिष्टौ रणे पावकमारुतौ ॥ शमना-
र्थं प्रवृद्धाया मायाया मयसृष्टया ॥ ३२ ॥ ततः प्रवृद्धावन्यान् प्रवृद्धौ ज्वालावाहिनौ ॥ चोदितौ विष्णुवाक्येन तां मायां व्यपकर्षताम् ॥ ३३ ॥

इति संबन्धः ॥ २५ ॥ मायेन्तरिति सन्धिरार्षः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मयसृष्टयेति षष्ठ्याः सुपां सुलुगित्ययादेश इति शत्र्वः । गौडारतु । माया-
यामसृष्टायाः प्रवृद्धायाः शमाय वा इत्येवपदं व्युत्क्रमेण पठन्ति ॥ ३२ ॥ व्यपकर्षतां दूरकृतवन्तौ अहमाव आर्षः ॥ ३३ ॥

उद्भूतं पादे धृत्वा रज्जुस्रवत् शत्रोन्मिणे वेगो ययोस्ताभ्याम् अतएव प्रवृद्धाभ्याम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ भस्मावयवभूतेषु भस्मशेषातां श्रोत्रेषु ॥ ३७ ॥ अपविद्धेषु पातितेषु ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ चारित्रवन्धेषु सदाचारप्रियेषु ॥ ४१ ॥ अभिन्नबन्धने नियतमर्यादे ॥ ४२ ॥ संयानं सत्यगम्येन प्रचरणं तेन । वर्तितुं वर्तमानेषु भावे अशुद्धये ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तन्मयास्तत्प्रधानाः जयेन कृतं प्रियं येषां ते जयकृतप्रियाः । क्रिया इति पाठे जयकृतपदं कृतजयक्रिया इति व्याख्येयम् ॥ ४७ ॥ पूर्वदेशानां दे-

ताभ्यामुद्भूतवेगाभ्यां प्रवृद्धाभ्यां महाहवे ॥ दग्धा सा पार्वती माया भस्मीभूता ननाज्ञा ह ॥ ३४ ॥ सोनिलोलसंयुक्तः सोनलश्चानिलकुलः ॥ दे-
त्यसेनां दददहयुगान्तोष्विव मूर्च्छितौ ॥ ३५ ॥ वायुः प्रधावितस्तत्र पश्चादग्निश्च मारुतात् ॥ चेरतुर्दानवानिके क्रीडन्तानलानिलौ ॥ ३६ ॥
भस्मावयवभूतेषु प्रपतन्मृतपतसु च ॥ दानवेषु विनष्टेषु विनष्टेषु कृतकर्मणि पावके ॥ ३७ ॥ वातस्कन्धापविद्धेषु विमानेषु समन्ततः ॥ मायाबन्धे विनि-
र्वृते स्तूयमाने गदाधरे ॥ ३८ ॥ निष्प्रयत्नेषु दैत्येषु त्रैलोक्ये मुक्तबन्धने ॥ संप्रहृष्टेषु देवेषु साधु साध्विति सर्वशः ॥ ३९ ॥ जये दशशतक्षस्य
मयस्य च पराजये ॥ दिक्षु सर्वासु शुद्धासु प्रवृत्ते धर्मसंस्तरे ॥ ४० ॥ अपावृत्ते चन्द्रपथे अयनस्थे दिवाकरे ॥ प्रकृतिस्थेषु लोकेषु नृषु चारि-
त्रवन्धेषु ॥ ४१ ॥ अभिन्नबन्धने मृत्यौ हूयमाने हुताशने ॥ यज्ञभागिषु देवेषु स्वर्गार्थे दर्शयतसु च ॥ ४२ ॥ लोकपालेषु सर्वेषु दिक्षु संयानवर्ति-
षु ॥ भावे तपसि शुद्धानामभावे दुष्टकर्मिणाम् ॥ ४३ ॥ देवपक्षे प्रमुदिते दैत्यपक्षे विषादिति ॥ त्रिपादविग्रहे धर्मे अधर्मे पादविग्रहे ॥ ४४ ॥ अ-
पावृत्ते महाद्वारे वर्तमाने च सत्यपथे ॥ स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु लोकेस्मिन्नाश्रमेषु च ॥ ४५ ॥ प्रजारक्षणयुक्तेषु आजमानेषु राजसु ॥ गीयमानसु गा-
थासु देवसंस्तवनादिषु ॥ ४६ ॥ प्रज्ञान्तकलुषे लोके ज्ञान्ते तपसि दारुणे ॥ अग्निमारुतयोस्तस्मिन् वृत्ते सत्रात्मकर्मणि ॥ तन्मया विमला लो-
कास्ताभ्यां जयकृतप्रियाः ॥ ४७ ॥ पूर्वदेवभयं श्रुत्वा मारुताप्रिहृतं महत् ॥ कालनेमिरिति ख्यातां दानवः प्रत्यदृश्यत ॥ ४८ ॥ भास्कराकारसु-
कुटः शिश्रिताभरणाङ्गदः ॥ मन्दराचलसंकाशो महारजतसंवृतः ॥ ४९ ॥ इतप्रहरणोदग्रः इतबाहुः इताननः ॥ इतशीर्षाः स्थितः श्रीमाञ्जत-
शुङ्ग इवाचलः ॥ ५० ॥ कक्षे महति संवृद्धो हिमान्त इव पावकः ॥ ५१ ॥ धूम्रकेशो हरितश्मश्रुद्वालोष्ठपुटाननः ॥ त्रैलोक्यान्तरविस्तारी धार-
यन् विपुलं वपुः ॥ ५२ ॥ बाहुभिस्तुल्यं व्योम क्षिप्रं पद्भ्यां सहोदशम् ॥ इरयमुत्पानिश्वासैर्वृष्टिमन्तो बलहकाः ॥ ५३ ॥

त्यानाम् आगतं भयं पूर्वदेवभयम् ॥ ४८ ॥ शिश्रितानि शब्दचानि आरुणानि नूपुरादीनि तत्सहितानि अङ्गदीनि यस्य ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कक्षे बने हिमान्ते शीष्मे विदाव इवेति पाठः ॥ ५१ ॥ दंष्ट्रालं बहिर्निर्निर्दग्धम् ओष्ठपटं दंष्ट्रालोष्ठपटमानं ययय म दंष्ट्रान्तेष्ठपटाननः ॥ ५२ ॥ वृष्टिमन्तः दग्धुमुत्पानिश्वासैर्वृष्टिमुक्तानित्यर्थः ॥ ५३ ॥

मन्दरोदग्रवर्चसम् स्वर्गश्रेष्ठ इन्द्रः तद्वच्चो दीप्तिरस्य इन्द्रतुल्यमित्यर्थः । मन्दरो मन्थशैले स्यात्स्वर्गमन्दारयोरेयीति मेदिनी ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ सोच्छ्रय-
 न्नाः उच्छ्रयन्ति च्छेदः । पादपूरणार्थः सुलोपः ॥ ६० ॥ मयेन परिष्वक्तः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ सप्तार्धिके तु चत्वारिंश-
 र्शिकेऽध्याये निरूप्यते ॥ कालेनेमिसमुद्योगाद्विलोकीशसमक्षमः ॥ १ ॥ दानवान् पिप्राषुः आप्यायितुमिच्छुः । प्रीञ् तपणेऽस्य रूपम् । तपान्ते ग्रीष्मान्ते ॥ १ ॥ २ ॥ ते पूर्वं भ-
 तिर्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदग्रवर्चसम् ॥ दिग्धक्षन्तमिवायान्तं सर्वान्देवगणान्मृधे ॥ ५४ ॥ तर्जयन्तं सुरगणान् छादयन्तं दिशो दृश ॥ संवर्तकाले शु-
 धितं हंसं मृदुमिवोत्थितम् ॥ ५५ ॥ सुतलेनोच्छ्रितवता विपुलाङ्गुलिपर्वणा ॥ माल्याभरणपूर्णं किञ्चिच्चलितवर्मणा ॥ ५६ ॥ उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन
 दक्षिणेन वपुष्मता ॥ दानवान्देवनित्तानुतिष्ठव्यमिति ब्रुवन् ॥ ५७ ॥ तं कालेनेमिं समरे द्विषतां कालसात्रिभम् ॥ वीक्षन्ति स्म सुराः सर्वे भय-
 विह्वलमानसाः ॥ ५८ ॥ तं स्म वीक्षन्ति भूतानि क्रमन्तं कालेनेमिनम् ॥ त्रिविक्रमं विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् ॥ ५९ ॥ सोच्छ्रयन् ग्रथमं पादं मारुता-
 दूर्णीतम्बरः ॥ प्राक्रामदसुरो युद्धे त्रासयन् सर्वदेवताः ॥ ६० ॥ समयेनासुरेन्द्रेण परिष्वक्तः क्रमन् रणे ॥ कालेनेमिवर्भौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः
 ॥ ६१ ॥ अथ विव्यथिरे देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ दृष्ट्वा कालमिवायान्तं कालेनेमिं भयावहम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते बिलेष्टु हरिवंशपर्व-
 णि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दानवांश्चापि पिप्राषुः कालेनेमिमहासुरः ॥ व्यवर्धत महातेजास्तपान्ते जलदो-
 यथा ॥ १ ॥ त्रैलोक्यान्तर्गतं तं तु दृष्ट्वा ते दानवेश्वराः ॥ उत्तस्थुरपरिश्रान्ताः प्राप्येवामृतमुत्तमम् ॥ २ ॥ तेऽभीता भयसंश्रिता मयन्तारपुरोगमाः ॥
 तारकामयसंग्रामे सततं जयक्राइक्षिणः ॥ रेजुरायोधनगता दानवा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ ३ ॥ अस्त्रमभ्यस्यतां तेषां व्यूहं च परिधावताम् ॥ प्रेक्षतां चाभ-
 वन्मूर्तिर्दानवं कालेनेमिनम् ॥ ४ ॥ ये तु तत्र मयस्यासन् मुख्या युद्धपुरःसराः ॥ तेपि सर्वे भयं त्यक्त्वा दृष्ट्वा योद्धुमुपस्थिताः ॥ ५ ॥ मयस्ता-
 रो वराहश्च ह्यग्रीवश्च वीरवान् ॥ विप्रचित्सुतः श्वेतः खरलम्बाबुभावपि ॥ ६ ॥ अरिष्टो बलिपुत्रस्तु किशोरौ तथैव च ॥ स्वर्भानुश्चामरप्र-
 ख्यो वक्रयोधी महासुरः ॥ ७ ॥ एतेऽस्त्रविदुषः सर्वे सर्वे तपसि सुव्रताः ॥ दानवाः कृतिनो जम्भुः कालेनेमिनमुत्तमम् ॥ ८ ॥ ते गदाभिश्च गुर्वीभि-
 श्चक्रैश्च सपरधैः ॥ अश्मभिश्चाद्रिसदृशैर्गण्डैश्च दंशितैः ॥ ९ ॥

यसंग्रामे अपि पश्चादभीताः । वीरभयसंग्रामा इति पाठे भाविनी आत्मोच्छेदशङ्का संग्रामः सैव तात्कालिकी तारकामयसंग्रामे तारानिमित्तप्रवृत्ते युद्धे ॥ ३ ॥ अस्यस्यतां पुनः
 पुनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसः ॥ ८ ॥ गदादिभिरुपलक्षिताः सन्तो योद्धुं जम्भुरित्यनुषजनीयम् ॥ ९ ॥

॥ १०॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दीप्तिश्लाघ्येव प्रवराः विदुतो यस्याम् । प्रचरेति युक्तः पाठः । निर्मालितान्यस्तगतानि नक्षत्राणि देवतारूपाणि यस्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दर्पस्य क्षमापराक्रममयं विनयस्य च क्षमापराक्रममयमिति योजना । हतेषु दैत्येषु देवानां क्षमार्थकः पराक्रमस्तद्वधान्तः विनीतेषु देवेषु दैत्या-

पट्टिशैर्मिन्दिपालैश्च परिचैश्चात्तमायुधैः ॥ घातनीभिश्च गुर्वीभिः शतघ्नीभिस्तथैव च ॥ १० ॥ कालकल्यैश्च मुसलैः क्षेपणीयैश्च सुदूरैः ॥ युगैर्यन्त्रै-
श्च निमुक्तैरग्लैश्चायताडितैः ॥ ११ ॥ दीर्घैश्चायतपर्निसैः पाशैः प्रासैश्च मूर्च्छितैः ॥ सपैल्लिह्यमानैश्च विसर्पदिशैश्च सायकैः ॥ १२ ॥ वज्रैः प्र-
हरण्यैश्च दीप्यमानैश्च तोमरैः ॥ विकोशैश्चासिभिस्तक्ष्णैः शूलैश्च शितनिर्मलैः ॥ १३ ॥ ते वै संदृप्तमनसः प्रगृहीतोत्तमायुधाः ॥ कालनेमि-
पुरस्कृत्य तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ १४ ॥ सा दीप्तशस्त्रप्रवरा दैत्यानां शुशुभे चमूः ॥ द्यौर्निर्मालितनक्षत्रा सयनेवाम्बुदागमे ॥ १५ ॥ देवतानाम-
पि चमू रुरुचे शक्रपालिता ॥ दीप्ता शितोष्णतेजोभ्यां चन्द्रभास्करवचसा ॥ १६ ॥ वायुवेगवती सौम्या तारागणपताकिनी ॥ तोयदाविद्वसना
ग्रहनक्षत्रह्रासिनी ॥ १७ ॥ यमेन्द्रधनदैर्युता वरुणेन च धीमता ॥ संप्रदीप्ताग्निपवना नारायणपरायणः ॥ १८ ॥ सा समुद्रोधसदृशी दिव्या देवमहा-
चमूः ॥ रराजान्नवती भीमा यक्षगन्धर्वशालिनी ॥ १९ ॥ तयोश्चम्वोस्तदा तत्र वभूव स समागमः ॥ द्वावापृथिव्याः संयोगो यथा स्याद्युगपर्यये ॥
॥ २० ॥ तद्युद्धमभवद्वारं देवदानवसंकुलम् ॥ क्षमापराक्रममय दर्पस्य विनयस्य च ॥ २१ ॥ निश्चक्रमुर्वलाभ्यां तु ताभ्यां भीमाः सुरासुराः ॥ पूर्वो-
पराभ्यां संरब्धाः सागराभ्यामिवाम्बुदाः ॥ २२ ॥ ताभ्यां बलाभ्यां संहृष्टाश्चरुन्ते देवदानवाः ॥ वनाभ्यां पार्वतीयाभ्यां युष्पिताभ्यां यथा गजाः ॥ २३ ॥
समाजमुस्ततो भेरीः शङ्खान्दधुश्च नैकशः ॥ स शब्दो द्वां भुवं चैव दिशश्च समपूरयत् ॥ २४ ॥ ज्याघाततलनिर्घाषो धनुषां कूजितानि च ॥ दु-
न्दुभीनां निनदतां दैत्यानां निर्दुधुः स्वनान् ॥ २५ ॥ तेन्योन्यमभिसप्ततुः पातयन्तः परस्परम् ॥ बभञ्जुर्बाहुभिर्वानून् द्रुमन्ये युयुत्सवः ॥ २६ ॥
देवतास्तवशनिघोरैः परिचांश्चात्तमायसान् ॥ ससर्जुराणौ निस्त्रिशान् गदा गुर्वीश्च दानवाः ॥ २७ ॥ गदानिपातैर्भेद्यद्वा बाणैश्च शकलकृताः ॥
परिपेतुर्भृशं केचिश्शुब्धाः केचित्ससर्जिरे ॥ २८ ॥ ततो रथैः स तुरैर्गर्विमानैश्चाशुगामिभिः ॥ समीयुस्ते तु संरब्धा रोषादन्योन्यमाहवे ॥ २९ ॥

नां पराक्रमपूर्विका क्षमा देवैर्द्वैधसहनान्ता ॥ २१ ॥ भीमाः निर्भयाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दैत्यानां स्वनाच् निर्दुः अन्तर्हितांश्चक्रुः दैत्यमन्त्रद्वयः स्वनमिति पाठे
दैत्यानामिमं दैत्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ससर्जुः प्रयुक्तवन्तः ॥ २७ ॥ न्युज्जा उपरिधृष्टाः । ससर्जिरे मृष्टाः कृता इति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

संवर्तमानाः संसृजं गच्छन्तः विवर्तमानाः परावर्तन्तः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अन्योन्यस्य देहं दोषांश्च उल्लिख्य विचार्य जमः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 कालेभिः हिरण्यकशिपोः पुत्रः । पितरं मे जयानैक इति वाक्यमेषात् । अम्बुदो वृत्तिरुत्थात् पूर्यमाणो विवर्द्धते ॥ ३७ ॥ गात्रे विनिष्पेषुः गात्रसङ्गमात्रात् चूर्णीभूता इत्य-
 र्थः ॥ ३८ ॥ अस्य मेवेन साम्यमापादयति । निष्पेयः पेषणकर्त्ता अविहृतो निष्पेयोऽशनिः तन्मिश्रः पक्वो यासु ताः अर्चिषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 संवर्तमानाः समरे विवर्तन्तस्तथापरे ॥ रथा रथैर्नरुध्यन्ते पदाताश्च पदानिभिः ॥ ३० ॥ तेषां स्थानां तुमुलः स शुब्दः शुब्दवाहिनाम् ॥ बभूवा-
 थ प्रसक्तानां नभसीव पयोमुचाम् ॥ ३१ ॥ वभञ्जिरे रथान् केचित् केचित्समृदिता रथैः ॥ संवाधमेकं संप्राप्य न शेकुश्चलितुं रथाः ॥ ३२ ॥ अ-
 न्योन्यस्याभिसमरे दोभ्यामुल्लिख्य दर्पिताः ॥ संहतमानाभरणा जयुस्तत्रासिचर्मिणः ॥ ३३ ॥ अस्त्रैश्च विनिर्भिन्ना रक्तं वेमुहता युधि ॥ क्षरज्ज-
 लानां सदृशा जलदानां समागमे ॥ ३४ ॥ तदस्त्रास्त्रश्रथितं क्षितोक्षितगदाविलम् ॥ देवदानवसंशुब्धं कुलं युद्धमावभौ ॥ ३५ ॥ तद्दानवमहा-
 मेघं देवायुधतडितप्रभम् ॥ अन्योन्यवाणवर्षं तद्युद्धं दुर्दिनमावभौ ॥ ३६ ॥ एतास्मिन्नन्तरे क्रुद्धः कालनर्मिर्मादुरः ॥ व्यवर्द्धत समुद्रावैः पूर्यमा-
 ण इवाम्बुदः ॥ ३७ ॥ तस्य विद्युच्चलापीडाः प्रदीप्ताशननिर्वर्षिणः ॥ गात्रे नगशिरःप्रख्या विनिष्पेषुर्वलाहकाः ॥ ३८ ॥ क्रोधाग्निः श्वसतस्तस्य
 श्मभेदरुचैर्दवर्षिणः ॥ साग्निनिष्पेषपवना मुखान्निश्चररर्चिषः ॥ ३९ ॥ तिर्यगूर्धं च गगने ववृधुस्तस्य बाहवः ॥ पञ्चास्याः कृष्णवपुषो लेलिहाना
 इवोरगाः ॥ ४० ॥ सोस्त्रजालैर्वहुविधैर्धनुर्भिः परिवैरपि ॥ दिव्यैराकाशमावब्रू पर्वतैरुच्छ्रितैरिव ॥ ४१ ॥ सोनिलोद्धूतवसनस्तस्थौ संग्राममूर्धनि ॥
 संध्यातपयस्तशिश्वः सार्चिर्मरुतिवापरः ॥ ४२ ॥ ऊरुवेगप्रतिक्षिप्तैः शैलशृङ्गाप्रपादैः ॥ अपानयद्वेगणान् वज्रेणैव महागिरिन् ॥ ४३ ॥ बाहुभिः
 शस्त्रनिस्त्रिशैः च्छन्नभिन्नशिरोरसः ॥ न शेकुश्चलितुं देवाः कालनेमिहता युधि ॥ ४४ ॥ मुष्टिभिर्निहताः केचित् केचित् विदलङ्कृताः ॥ यक्षगन्ध-
 र्वपतयः पेतुः सह महोरगैः ॥ ४५ ॥ तेन वित्रासिता देवाः समरे कालनेमिना ॥ न शेकुर्नयन्वतापि प्रतिकर्तुं विचेतसः ॥ ४६ ॥ तेन शक्रः सह-
 स्नाक्षः स्तम्भितः शरबन्धनैः ॥ ऐरावतगतः संख्ये चलितुं न शक्नाक ह ॥ ४७ ॥ निजंलाम्भोदसदृशो निर्जलार्णवसप्रभः ॥ निर्व्यापारः कृतस्तेन
 विपाशो वरुणो मूधे ॥ ४८ ॥ रणे वैश्रवणस्तेन परिषैः कालरूपिभिः ॥ व्यलपल्लोकपालेशस्त्याजितो धनदक्रियाम् ॥ ४९ ॥
 ॥ ४१ ॥ यस्तशिवेन मेरुणा दैत्यस्य उद्धूतवसेन मेरुस्थत्लभासां च साम्यम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शस्त्राः विशासनकर्तारः निक्षिप्ताः खड्गा येषु तैः बाहुभिः बलिभिः इति
 वा पाठः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स्तम्भितः बद्धः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्रियां युद्धादिरूपाम् ॥ ४९ ॥

यास्याम् इतरेषां येन संपादनीयाम् अचेतनामिति यावत् ॥ ५० ॥ तेषां तत्कर्म दिशां पालनं कृत्वा कुर्वन् चतुर्द्धा देहं विरप्ते । अन्येषोपि दृश्यन् इति कृजः कर्त्तारि
 वन्ति तुगागमश्च ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ कालनेमि-
 वयः प्रोक्तश्चत्वारिंशष्टमंयुते ॥ इन्द्रादीनां निजस्थानस्यापनं विष्णुना कृतम् ॥ १ ॥ पञ्चेति । विपरीतेन अमात्विकेन कर्मणा न अभ्यवर्तन्त नोपतस्थुः ॥ १ ॥ तेषां
 यमः सर्वहरस्तेन दण्डप्रहरणो रणे ॥ याम्यामवस्थां समरे नीतः स्वां दिशमाविशत् ॥ ५० ॥ स लोकपालानुत्साद्य कृत्वा तेषां च कर्म तत् ॥
 दिक्षु सर्वासु देहं स्वं चतुर्द्धा विदधे तदा ॥ ५१ ॥ स नक्षत्राणं गत्या दिव्यं स्वर्भानुदर्शितम् ॥ जहार लक्ष्मीं सोमस्य तं चास्य विषयं महत् ॥ ५२ ॥
 चालयामास शीतांशुं स्वर्गद्वाराच्च भास्करम् ॥ सायनं चास्य विषयं जहार दिनकर्म च ॥ ५३ ॥ सोऽग्निं देवमुखे दृष्ट्वा चकारात्ममुखे स्वयम् ॥ वायुं च
 तरसा जित्वा चकारात्मवशानुगम् ॥ ५४ ॥ स समुद्रात्समानाय सर्वांश्च सरितो बलात् ॥ चकारात्मवशे वीर्यदेहभूताश्च सिन्धवः ॥ ५५ ॥ अपः स्वव-
 शगाः कृत्वा दिविजा याश्च भूमिजाः ॥ स्थापयामास जगतीं सुगतां धरणीधरैः ॥ ५६ ॥ स स्वयं भूरियाभाति महाभूतपतिर्महान् ॥ सर्वलोकम-
 यो दैत्यः सर्वलोकभयावहः ॥ ५७ ॥ स लोकपालैकपुत्रश्चन्द्रसूर्यग्रहात्मवान् ॥ पावकानिलसंचातो रराज युधि दानवः ॥ ५८ ॥ पारमेष्ठये
 स्थितः स्थाने लोकानां प्रभवात्यये ॥ तुष्टुवुस्तं दैत्यगणा देवा इव पितामहम् ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आ-
 श्रयत्तरकामये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पञ्च तं नाभ्यवर्तन्त विपरीतेन कर्मणा ॥ वेदो धर्मः क्षमा सत्यं श्रीश्च
 नारायणाश्रया ॥ १ ॥ स तेषामनुपस्थानात्सक्रोधो दानवेश्वरः ॥ वैष्णवं पदमन्विच्छन्त्यगौ नारायणात्तिकम् ॥ २ ॥ स ददर्श सुपर्णस्थं शङ्खचक्रग-
 दाधरम् ॥ दानवानां विनाशाय भ्रामयन्तं गदां शुभाम् ॥ ३ ॥ सजलारभोदसदृशं विधुत्सदृशवाससम् ॥ स्वारूढं स्वर्णपत्राढ्यं शिखिनं काश्यपं
 खगम् ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा दैत्यविनाशाय रणे सुखमवस्थितम् ॥ दानवो विष्णुमक्षोभ्य बभाषे शुब्धमानसः ॥ ५ ॥ अयं स रुरिस्समाकं पूर्वेषां दान-
 वर्षिणाम् ॥ अर्धजवासिन्श्चैव मधोर्वै कैटभस्य च ॥ ६ ॥ अयं सविग्रहोऽस्मकमशाल्यः किल कथ्यते ॥ येन नः संयुगेष्वद्या बहवो दानवा हताः
 ॥ ७ ॥ अयं स निर्वृणो युद्धेऽस्त्री बालनिरपन्नपः ॥ येन दानववारीणां सीमन्तोद्धरणं कृतम् ॥ ८ ॥
 वेददीनाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ स्वारूढं शिखिनं चूडामन्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ दानववर्षिणामित्येषां दैत्यर्षिणः । दानवः वर्षगशीलनामिति वा ॥ ६ ॥ अशाम्यः शमपितृमशक्यः ॥ ७ ॥
 निर्वृणो निर्दयः अस्त्री अक्षमान् बालवर्धिलजश्च । सीमन्तस्य केशवेशस्य उद्धरणं मुण्डनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

देवानाम् अदितिपुत्राणां मध्ये विष्णुवर्मिनः दिवौकसां वसुधैर्द्वानां वैकुण्ठः कल्पान्तेऽप्यकुण्ठितधामा अनन्तः शेषः स्वयंभुवः ब्रह्मणोऽपि स्वयंभूः धातुर्धातित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥
छायां पक्षे कोटिम त्रिधा अङ्गप्रधानप्रायश्चित्तभेदेन वा गार्हपत्याद्युषाधिभेदेनेति प्राञ्चः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अतिक्रान्तस्य कालस्य अति-
क्रान्ते काले कृतस्य दैत्यवधस्य फलम् आत्मवधम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ जात्यन्तरं मत्स्यादिरूपम् ॥ १७ ॥ अनन्तः आकाशवत् व्यापको मूर्तिरहितोऽपि भूत्वा आ-

अयं स विष्णुर्देवानां वैकुण्ठश्च दिवौकसाम् ॥ अनन्तो भोऽनिमज्जु स्वयंभूश्च स्वयंभुवः ॥ १८ ॥ अयं स नाथो देवानामस्मकं विप्रिये स्थितः ॥ अस्य
क्रोधेन महता हिरण्यकाशिशुहृतः ॥ १० ॥ अस्य च्छायां समासाद्य देवा मत्सुखे स्थिताः ॥ आज्यं महर्षिभिर्दत्तमश्नुवन्ति त्रिधा हुतम् ॥ ११ ॥
अयं स निधने हेतुः सर्वेषां देवविद्विषाम् ॥ यस्य तेजःप्रविष्टानि कुलान्यस्माकमाहवे ॥ १२ ॥ अयं स किल युद्धेषु सुरार्थं त्यक्तजीवितः ॥ सवि-
तुस्तेजसा तुल्यं चक्रं क्षिपति शत्रुषु ॥ १३ ॥ अयं स कालो दैत्यानां कालभूते मयि स्थिते ॥ अतिक्रान्तस्य कालस्य फलं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ १४ ॥
दिष्टचेदानीं समक्षं मे विष्णुरेष समागतः ॥ अद्य मद्भाणनिष्पिष्टो मामेव प्रणमिष्यति ॥ १५ ॥ यास्याम्यपचितं दिष्ट्या पूर्वेषामथ संयुगे ॥ इमं
नारायणं हत्वा दानवानां भयावहम् ॥ १६ ॥ क्षिप्रमेव वधिष्यामि रणे नारायणाश्रितान् ॥ जात्यन्तरगतोऽप्येष मृधे वाधति दानवान् ॥ १७ ॥
एषोऽनन्तः पुरा भूत्वा पद्मनाभ इति स्मृतः ॥ जघनैकाणवे चोरे ताडुभौ मधुकैटभौ ॥ विनिवेश्य स्वके ऊरौ निहतौ दानवेश्वरौ ॥ १८ ॥ द्विधा-
भूतं वपुः कृत्वा सिंहाद्धै नरसंस्थितम् ॥ पितरं मे जघनैको हिरण्यकाशिशुं पुरा ॥ १९ ॥ शुभं गर्भमधत्तेममदितिर्देवतारणिः ॥ यज्ञकाले बलेयौ
वै कृत्वा वामनरूपताम् ॥ त्रीलोकानाजहारैकः क्रममाणस्त्रिभिः क्रमैः ॥ २० ॥ भूयस्त्विदानीं समरे संप्राप्ते तारकामये ॥ मया सह समागम्य
सह देवैर्विनङ्क्ष्यति ॥ २१ ॥ स एवमुक्त्वा बहुधा क्षिपन्नारायणं रणे ॥ वाग्भिरप्रतिरूपाभिर्बुद्धमेवाभ्यरोचयत् ॥ २२ ॥ क्षिप्यमाणोऽसुरेन्द्रेण न
चुकोप गदाधरः ॥ क्षमाबलेन महता सस्मितं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अल्पदर्पबलो दैत्य स्थितः क्रोधादसद्वदन् ॥ हतस्त्वमात्मनो दौषैः
क्षमां योतीत्य भाषसे ॥ २४ ॥

विर्भूय । पद्मनाभत्वेन रूपेण तन्नाम्ना च ख्यात इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ देवतानाम् अरणिरिव मानित्यर्थः ॥ २० ॥ विनङ्क्ष्यति अदृशन् गमिष्यति तथा जन्मान्तरेऽप्यनेन सह वैरं
भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दैत्य त्वम् अल्पदर्पबलोऽपि क्रोधादसद्वदन् स्थितः क्षमामतीत्य च भाषमे अतस्त्वमात्मनो दौषैरेव हतः ॥ २४ ॥

न तत्रेति । योषितः पुरस्तात् गर्जनं न मरणावहं तत्र पुरुषान्नराभावात् । अत्र रणे तु तत्सत्त्वाच्च मृत्युरवास्तीति भावः ॥ २५ ॥ तदेवाह । अहमिति । सेतं धर्मप्रादां स्वमि-
मान् कुशली ॥ २६ ॥ व्यापारः स्वास्थ्यप्रच्युतिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वशोणेन सर्ववल्लभ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ आत्मनो वपुः देहान्तरं गृह-
अधमस्त्वं मम मनो धिगेतत्तव वाग्वलम् ॥ न तत्र पुरुषाः सन्ति यत्र गर्जन्ति योषितः ॥ २५ ॥ अहं त्वां दैत्यं पश्यामि पूर्वेषां मार्गगामिनाम् ॥
प्रजापतिद्वृतं सेतुं को भित्त्वा स्वस्तिमान्भवेत् ॥ २६ ॥ अद्य त्वां नाशयिष्यामि देवव्यापारकारकम् ॥ स्वेष्टेषु च स्थानेषु स्थापयिष्यामि देवताः
॥ २७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति तद्राक्ष्यं मृधे श्रीवत्सधारिणि ॥ जहास दानवः क्रोधात् हस्तांश्चक्र च सायुधान् ॥ २८ ॥ स बाहुशतमु-
द्यम्य सर्वाल्लग्रहणं रणे ॥ क्रोधाद्दिगुणरक्ताक्षो विष्णुं वक्षस्यताडयत् ॥ २९ ॥ दानवाऽपि समरे मयत्तारपुरोगमाः ॥ उद्यतायुधानिह्रिशा दृष्ट्वा
विष्णुमथाद्रवन् ॥ ३० ॥ स ताड्यमानोतिबलदैत्यैः सवायुधोवतैः ॥ न च चाल हरियुद्धेऽकम्प्यमान इवाचलः ॥ ३१ ॥ संसक्तश्च सुपर्णेन काल-
नेमी महासुरः ॥ सर्वप्राणेन महतीं गदामुद्यम्य बाहुभिः ॥ ३२ ॥ मुमोच ज्वलितां घोरं संरब्धो गरुडोपरि ॥ कर्मणा तेन दैत्यस्य विष्णुर्विस्मय-
मागतः ॥ ३३ ॥ यदा तस्य सुपर्णस्य पतिता मूर्ध्नि सा गदा ॥ तदागमत्पदा भूमिं पक्षी व्यथितविग्रहः ॥ ३४ ॥ “लोष्टरिष्टैः शिलाभिश्च वज्रप्रह-
रणैस्ततः ॥ जडुस्ते समरे विष्णुं गोपालं च महारणे ॥ १ ॥ भ्रमन्तं दूर्णमानं च स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे ॥ जय देव महाबाहो मधुकैटभनाशन ॥ २ ॥
हिरण्यकशिपोर्वक्षो नखलाङ्गलदारण ॥ उत्तस्थौ च रणाद्विष्णुरमरैः संस्तुतः पुरा ॥ ३ ॥ हतं विष्णुं समाज्ञाय शङ्खं द्रुमौ स दानवः ॥ मृदुज्ञा-
श्च त्रिधा तत्र वादयन्तो महासुराः ॥ तालाश्रयाश्च ननुर्महोत्सव इवाबभौ ॥ ४ ॥” सुपर्ण व्यथितं दृष्ट्वा क्षतं च वपुरात्मनः ॥ क्रोधात्संरक्तनयनो
वैकुण्ठश्चक्रमाददु ॥ ३५ ॥ व्यवद्वेत च वेगेन सुपर्णेन समं प्रभुः ॥ भुजाश्चास्य व्यवर्धन्त व्यष्टुवन्तो दिशो दृश ॥ ३६ ॥ स दिशः प्रदिशश्चैव सं-
च गां चैव पूरयत् ॥ ववृधे स पुनर्लोकान् क्रान्तुकाम इवौजसा ॥ ३७ ॥ तं जयाय सुरेन्द्राणां वर्द्धमानं नभस्तले ॥ ऋषयः सह गन्धर्वैस्तुष्टुर्भु-
धुस्तदनुम ॥ ३८ ॥ स द्वां किरितेन लिखन् साप्रमन्थरामम्भरैः ॥ पद्भ्यामाक्रम्य वसुधां दिशः प्रच्छद्य बाहुभिः ॥ ३९ ॥ सूर्यस्य रश्मितुल्याभं सह-
स्रारमारक्षयम् ॥ दीप्ताग्निमदृशं घोरं दर्शनीयं सुदर्शनम् ॥ ४० ॥ सुवर्णेनमिषयन्तं वज्रनाभं भयावहम् ॥ मेदोमज्जास्थिरुधिरदिग्धं दानवसंभवे ॥ ४१ ॥
दहपम् ॥ ३५ ॥ व्यवद्वेतेति ॥ ३६ ॥ स इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अम्बरैः वक्त्रैः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुवर्णेनमिषयन्तं सुवर्णमयो नेमैश्चक्रधारायाः पर्पन्तः शान्तदेशो यस्य
तत् वज्रनाभं दहमथम् ॥ ४१ ॥

स्रग्दाममालाविततम् स्रग्पूणां दात्रां मालापरम्परा तद्वत् विततम् अलातचक्रवदतिगात् प्रयोक्तुर्हरतमारभ्य लक्ष्यप्रदर्शयन्तम् अविच्छिन्नधारं विभातीत्यर्थः । कामरूपि-
णमिति । सकृत्प्रयुक्तमपि प्रयोक्तुर्च्छया स्थूलसूक्ष्मक्रजुतिर्यगादिरूपाणि दधानम् । पुंस्त्वं तु सर्वत्र तदधिश्चातुराभिप्रायेण ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ साग्नित्वूनि

अद्वितीयं प्रहारेषु क्षुरपर्यन्तमण्डलम् ॥ स्रग्दाममालाविततं कामगं कामरूपिणम् ॥ ४२ ॥ स्वयं स्वयंभुवा सृष्टं भयदं सर्वविद्विषाम् ॥ महर्षिरो-
षेराविष्टं नित्यमाहवदपि तम् ॥ ४३ ॥ क्षेपणाद्यस्य मुह्यन्ति लोकाः सस्थाणुजङ्गमाः ॥ क्रव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यान्ति महाहवे ॥ ४४ ॥ त-
मप्रतिमकर्मणं समानं सूर्यवर्चसा ॥ चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधरः ॥ ४५ ॥ संयुज्जन् दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा ॥ चिच्छेद बाहुं च-
क्रेण श्रीधरः कालनेमिनः ॥ ४६ ॥ तच्च वक्रज्ञतं धोरं साग्नित्वूणांह्रासिनम् ॥ तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रमथय बलाद्धरिः ॥ ४७ ॥ स च्छिन्नबाहु-
र्विशिरा न प्राक्रम्यत दानवः ॥ कवच्योविस्थितः संख्ये विशाल इव पादपः ॥ ४८ ॥ तं वितत्य महापक्षौ वायोः कृत्वा समं जवम् ॥ उरसा पातयामास
गरुडः कालनेमिनम् ॥ ४९ ॥ स तस्य देहो विसृज्य विशालः स्वात्परिभ्रमन् ॥ निपपात दिवं त्यक्त्वा शोभयन्धरणीतलम् ॥ ५० ॥ तस्मिन्निप-
तिते दैत्ये देवाः सर्पिगणास्तदा ॥ साधु साध्विति वैकुण्ठं समेताः प्रत्यपूजयन् ॥ ५१ ॥ अपरे ये तु दैत्या वै युद्धे दुष्टपराक्रमाः ॥ ते सर्वे बाहुभि-
र्व्याप्ता न शेकुश्चलितुं रणे ॥ ५२ ॥ कांश्चित्केशेषु जग्राह कांश्चित्कण्ठेभ्यर्पडयत् ॥ पाटयत्कस्यचिद्धक्रं मध्ये कांश्चिदथाग्रहीत् ॥ ५३ ॥ ते ग-
दाचक्रनिर्दग्धा गतसत्त्वा गतासवः ॥ गगनात् अष्टसर्वाङ्गा निपेतुर्धरणीतले ॥ ५४ ॥ तेषु सर्वेषु दैत्येषु हतेषु पुरुषोत्तमः ॥ तस्थौ शक्रप्रियं कृत्वा कृत-
कर्मा गदाधरः ॥ ५५ ॥ तस्मिन् विमर्दे निवृत्ते संग्रामे तारकामये ॥ तं देशभाजगामाशु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ५६ ॥ सर्वैर्ब्रह्मर्षिभिः सार्धं गन्ध-
र्वैः साप्सरोगणैः । देवदेवो हर्षो देवं पूजयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ कृतं देव महत्कर्म सुराणां शल्यमुद्धृतम् ॥ वधेनानेन दैत्यानां वयं
हि परितोषिताः ॥ ५८ ॥ योयं हतस्त्वया विष्णो कालनेमी महासुरः ॥ त्वमेकोऽस्य मृधे हन्ता नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ५९ ॥ एष देवान् परिभवं-
ल्लोकांश्च सचराचरात् ॥ ऋषीणां कदनं कृत्वा मामपि प्रतिगर्जति ॥ ६० ॥

आग्नेयौषधबलेन गोलकोत्क्षेपणयन्त्राणि तेषामिव अदृहासो महाशब्दः तद्युक्तं साग्नित्वूणांह्रासिनं वक्रधातं पुंस्त्वमार्षम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ बाहुभिः दिशः
प्रच्छाद्य बाहुभिरिति प्रागुक्तलक्षणैः हरैरिति शेषः । व्याप्ताः आक्रान्ताः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ विमर्दे दैत्यानां विनाशे निवृत्ते जाते सति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ निर्यातय प्रयच्छ । मृधे त्वयैव निहतकण्टकम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ देहदेहन्दिद्यादितिः श्रवणविहितैर्मद्वक्यश्रवणे सादरैः करणैरिन्द्रं पुर-
स्कृत्य मद्राक्यं श्रूयतामित्यन्यथः ॥ ६७ ॥ अस्मिन्नः अस्माभिः ॥ ६८ ॥ वैरोचनिर्वलिः स्वर्भानुः राहुः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ त्रिधा गार्हित्यदक्षिणा-
तदुत्तरेण तवोद्येण परितुष्टोस्मि कर्मणा ॥ यदयं कालतुल्याभः कालनेमी निपातितः ॥ ६१ ॥ तदा गच्छस्व भद्रं ते गच्छाम दिवमुत्तमम् ॥ ब्रह्म-
र्षयस्त्वां तत्रस्था प्रतिक्षन्ते सदेगताः ॥ ६२ ॥ अहं महर्षयश्चैव तत्र तां वदतां वर ॥ विधिवद्वाचं प्रिय्यामो गीर्भिर्दिव्याभिरच्युत ॥ ६३ ॥ किं चाहं
तव दास्यामि वरं वरभृतां वर ॥ सुरेष्वपि सदैत्येषु वराणां वरदो भवान् ॥ ६४ ॥ निर्यातयैतल्लोकं रूपांति निहतकण्टकम् ॥ अस्मिन्नेव मृधे
विष्णो शक्राय सुमहात्मने ॥ ६५ ॥ एवमुक्तो भगवता ब्रह्मणा हरिर्व्ययः ॥ देवान् शक्रमुखान्सर्वानुवाच शुभया गिरा ॥ ६६ ॥ विष्णुरुवाच ॥
श्रूयतां त्रिदशाः सर्वे यावन्तोत्र सप्तामताः ॥ श्रवणविहितैर्देहैः पुरस्कृत्य पुरंदरम् ॥ ६७ ॥ अस्मिन्नः समरे सर्वे कालनेमिसुखाहताः ॥ दानवा विक्रमो-
पेताः शक्रादपि महत्तराः ॥ ६८ ॥ तस्मिन् महति संक्रन्दे द्वावेव तु विनिःसृता ॥ वैरोचनश्च दैत्येन्द्रः स्वर्भानुश्च महाग्रहः ॥ ६९ ॥ तदिष्टां भज-
तां शक्रो दिशं वरुण एव च ॥ याम्यां यमः पालयतामुत्तरां च धनाधिपः ॥ ७० ॥ ऋक्षैः सह यथायोगं काले चरतु चन्द्रमाः ॥ अब्दं ऋतुमुखं
सूर्यो भजतामयनैः सह ॥ ७१ ॥ आज्यभागाः प्रवर्तेन्तां सदस्यैरभिपूजिताः ॥ हूयन्तामग्नयो विप्रैर्वेददृष्टेन कर्मणा ॥ ७२ ॥ देवाश्च बलिहोमेन
स्वाध्यायेन महर्षयः ॥ श्राद्धेन पितरश्चैव तप्ति यान्तु यथा पुरा ॥ ७३ ॥ वायुश्चतु मार्गस्थस्त्रिधा दीप्यतु पावकः ॥ त्रयो वर्णाश्च लोकास्त्रिन् व-
र्द्धयन्वात्मजैर्गुणैः ॥ ७४ ॥ ऋतवः संप्रवर्तेन्तां दीक्षणीयैर्द्विजातिभिः ॥ दक्षिणाश्चोपवर्तेन्तां यथाह सर्वसत्रिणाम् ॥ ७५ ॥ गाश्च सूर्यो रसान्सोमो
वायुः प्राणाश्च प्राणिषु ॥ तर्पयन्तः प्रवर्तेन्तां जिवैः सौम्यैश्च कर्मभिः ॥ ७६ ॥ यथावदानुपूर्व्येण महेन्द्रसलिलोद्भवाः ॥ त्रैलोक्यमातरः सर्वा सागरं
यान्तु निम्नगाः ॥ ७७ ॥ दैत्येभ्यस्त्यज्यतां भीश्च शान्तिं व्रजत देवताः ॥ स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ७८ ॥ स्वर्गहे सर्वलो-
के वा संग्रामे वा विशेषतः ॥ विश्रम्भो हि न मन्तव्यो नित्यं क्षुद्रा हि दानवाः ॥ ७९ ॥ छिद्रेषु प्रहरन्त्येते न चैषां संस्थितिर्ध्रुवा ॥ सौम्यानामृजु-
भावानां भवतां चार्जवे मतिः ॥ ८० ॥

म्याहवर्णयरूपेण । आत्मजैः स्वात्माविकैर्गुणैर्धर्मैः । शमो दमस्तपःशौचप्रित्यादिना गीतासूपदिष्टः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ गाः चक्षुषि ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ विश्रम्भः विश्वासः
वः युष्माभिः क्षुद्राः वक्त्रकाः ॥ ७९ ॥ संस्थितिः मर्यादा ॥ ८० ॥

मोहं विपर्ययबुद्धिं यथा धर्ममप्यधर्म इति त्यक्ष्यन्ति अधर्ममपि धर्म इति मत्वानुशास्यन्ति ॥८१॥ अभयमिति च्छेदः ॥८२॥८३॥८४॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशो दीकायाम्
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥८५॥ ॥७॥ पञ्चशेषोऽध्याय एकोनं ब्रह्मलोकस्य वर्णनम् ॥ तत्रापि यजनं विष्णोर्मुनिभिः कृतमर्थिते ॥१॥ ब्रह्मणा सलिलं सलिलाश्रयं कमलं योनिः
 उत्पत्तिस्थानं यस्य तेन ॥ १ ॥ नीतो ब्रह्मलोकमित्यनुकृष्यते ॥ २ ॥ उपास्त उपान्ते ॥ ३ ॥ आसतः आददानस्य पूजामिति शेषः । अस गतिदीप्त्यादानेष्वित्यस्य रूपम्
 आसत इति ॥ ४ ॥ धर्मान्ते आषाढ्याम् अम्बुदुहवे मेधानां नाशे सति कार्तिक्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रवृत्तयः प्रवृत्तीः कर्माणीति यावत् ॥ ७ ॥ ये मत्तकाशात् तत्
 अहं तु दुष्टभावानां शुष्मासु सुदुरात्मनाम् ॥ असम्यग्वर्तमानानां मोहं दास्यामि देवताः ॥ ८१ ॥ यदा च सुदुराधर्ष दानवेभ्यो भयं भवेत् ॥ तदा
 समुपगम्याशु विधास्ये वस्ततोऽभयम् ॥ ८२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा सुरगणान् विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ जगाम ब्रह्मणा सार्धं ब्रह्मलोकं
 महायज्ञाः ॥८३॥ एतदाश्चर्यमभवत्संग्रामे तारकामये ॥ दात्रयानां च विष्णोश्च यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥८४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 हरिवंशपर्वणि कालनेमिवधो नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥८५॥ ॥७॥ जनमेजय उवाच ॥ ब्रह्मणा देवदेवेन सार्धं देवैश्च कृतसत्क्रियः ॥२॥ ब्रह्मलोके च किं स्थानं
 ब्रह्मैककुण्डः किं चकार ह ॥ १ ॥ किमर्थं चादिदेवेन नीतः कमलयोनिना ॥ विष्णुर्दुत्यवधे वृत्ते देवैश्च कृतसत्क्रियः ॥२॥ ब्रह्मलोके च किं स्थानं
 कं वा योगमुपास्त सः ॥ कं वा दधार नियमं स विमुर्भूतभावनः ॥ ३ ॥ कथं तस्यासतस्तत्र विश्वं जगदिदं महत् ॥ श्रियमाप्नोति विपुलां सुरा-
 सुरनरार्चिताम् ॥ ४ ॥ कथं स्वपिति धर्मान्ते बुध्यते चापबुद्धये ॥ कथं च ब्रह्मलोकस्थो धुरं वहति लौकिकीम् ॥ ५ ॥ चरितं तस्य विप्रेन्द्र दिव्यं
 भगवतो दिवि ॥ विस्तरेण यथातत्वं सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु नारायणस्यादौ विस्तरेण प्रवृत्तयः ॥ ब्रह्मलोकं
 यथारूढो ब्रह्मणा सह मोदते ॥ ७ ॥ कामं तस्य गतिः सूक्ष्मा देवैरपि दुरासदा ॥ यत्तु वक्ष्याम्यहं राजस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ८ ॥ एष लोहम-
 यो देवो लोकाश्चैतन्मयास्त्रयः ॥ एष देवमयश्चैव देवाश्चैतन्मया दिवि ॥९॥ तस्य परं न पश्यन्ति बहवः पाराचितकाः ॥ एष पारंपरं चैव लोकानां
 वेद माधवः ॥ १० ॥ अस्य देवान्धकारस्य मार्गितव्यस्य देवतैः ॥ शृणु वै यत्तदा वृत्तं ब्रह्मलोके पुरातनम् ॥ ११ ॥

विष्णोश्चरित्रम् ॥ ८ ॥ एष इति । यथा तन्वुभिः पटः कल्पितः एवं लोकैः हरेः शरीरं कल्प्यते । यथा च पटः केवलं पृथगीभयः एवं लोकाः विष्णुपयाः एवं देवेष्वपि यो-
 ज्यम् ॥ ९ ॥ तस्येति । लोकानां परम् अत एव तेभ्यः परं च आत्मानं वेद ॥ १० ॥ देवानाम् इन्द्रियाणाम् अन्यकार आवरणं यस्मिन्विषये वेदानामिति पाठे वा इन्द्रिया-
 णां गिरां चाविषयस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

आर्षेण मन्त्रप्रतिपाद्येन ॥ १२ ॥ प्राकृतसर्वे प्रातःसर्वे ॥ १३ ॥ १४ ॥ ऋषीणाम् ऋषीन् ॥ १५ ॥ १६ ॥ इज्यन्तम् इज्यमानम् आत्मानं विश्वहन्तरं दधानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ यत् सामर्थ्यादिकं विद्धति तं प्रत्यक्षमपि परोक्षत्वेन जानन्तः कथयन्ति ॥ १९ ॥ विदुषः सकृशात् वेदं भवानिति शेषः ॥ २० ॥ भूतेषु देहेन्द्रियादिषु मथ्यमानेषु ध्यानबलेन प्रविश्यामानेषु सत्सु अन्तर्दृष्ट्या जनार्दनदेवायं लोको भवतीति गम्यते । ईशामात्रनिवृत्तत्वाद्धोक्तस्य अत्र क्रमेण अव्याकृतं ईक्षणे जगतां क्रमात् क्षीरदधिसर्पाणि दृष्टान्ताः ॥ २१ ॥ इन्द्रियभूतैः चेतनाव्यक्तैः परमात्मा स्वयमेव गोचरोऽपि विधीयते अज्ञातो ज्ञाप्यते तथा देवादिभिर्गुणश्रुतैर्दिकतुर्भिर्विष्णुरित्यर्थः । चित्तमात्मन इव नियन्तृत्वं विष्णोरिति

स गत्वा ब्रह्मणो लोकं दृष्ट्वा पैतामहं पदम् ॥ ववन्दे तानृषीन्सर्वान्विष्णुरार्षेण कर्मणा ॥ १२ ॥ सोमिं प्राहसन्ने दृष्ट्वा हूयमानं महर्षिभिः ॥ अवन्दतु महातेजाः कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् ॥ १३ ॥ स ददृशे मखेष्वध्वज्यैरिज्यमानं महर्षिभिः ॥ भागं प्रक्षिप्यमश्वानं स्वदेहमपरं स्थितम् ॥ १४ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यानामृषीणां ब्रह्मवर्चसाम् ॥ परिचक्राम सोचित्यो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ १५ ॥ स ददृशेच्छिनान्यूपांश्चपाशान्प्रविभूषितात् ॥ मखेषु च ब्रह्मर्षिभिः शतशः कृतलक्षणान् ॥ १६ ॥ आल्यधूमं समाधाय शृण्वन्वेदान् द्विजेरितात् ॥ यज्ञैरिज्यं तमात्मानं पश्यन्मन्त्रं चचार ह ॥ १७ ॥ उजुस्तमृषयो देवाः सदस्याः सदसि स्थिताः ॥ अर्घोद्यतमुजाः सर्वे पवित्रान्तरपाणयः ॥ १८ ॥ देवेषु वर्तते यद्वे तद्धि सर्वं जनार्दनात् ॥ यत्प्रवृत्तं च देवेभ्यस्तद्विद्धि मधुसूदनात् ॥ १९ ॥ अग्नीषोममयं लोकं यं विदुर्विदुषो जनाः ॥ तं शोभमग्निं लोकं च वेदं विष्णुं सनातनम् ॥ २० ॥ क्षीराद्यथा दधि भवेदध्नः सर्पिर्भवेद्यथा ॥ मथ्यमानेषु भूतेषु तथा लोको जनार्दनात् ॥ २१ ॥ यथेन्द्रियैश्च भूतैश्च परमात्माभिधायते ॥ तथा देवैश्च वेदैश्च लोकैश्च विहितो हरिः ॥ २२ ॥ यथा भूतेन्द्रियावापि विहिता भुवि देहिनाम् ॥ तथा प्राणेश्चरावापि देवानां दिवि वैष्णवी ॥ २३ ॥ सत्रिणां सत्रफलदः पवित्रं परमात्मवान् ॥ लोकतन्त्रधरो ह्येष मन्त्रैर्मन्त्र इवोच्यते ॥ २४ ॥ ऋषय उजुः ॥ भ्रातॄन्ते ते सुरश्रेष्ठ पद्मनाभ महद्युते ॥ इदं यज्ञियमातिथ्यं मन्त्रतः प्रतिगृह्यताम् ॥ २५ ॥ त्वमस्य यज्ञपूतस्य पात्रं पाद्यस्य धावनः ॥ अतिथिस्त्वं हि मन्त्रोक्तः संदष्टः संततं मतः ॥ २६ ॥

भावः । अभिधीयते विदित इति पाठोपि स एवार्थः ॥ २२ ॥ यथेति । जीवानां भूतेन्द्रियसंबन्धो भुवि भूतेभ्यो यथा दृष्ट एवं देवानां प्राणो बलम् ईश्वरः ऐश्वर्यं तदुभयेन संबन्धो विष्णुतो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ आत्मवान् स्वतन्त्रः मन्त्रैर्मन्त्र इवोच्यते इति यथा शब्दो माधुर्यं वाचैव वर्णनीयम् एवं विष्णोः स्वरूपं विष्णुनैवावर्तनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ मतः ज्ञानः ॥ २६ ॥

त्वयीति । अनन्तरात्मनि अन्यत्र व्यापृते कृतोपि यज्ञो निष्फल इति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ब्रह्मैव लोकः तत्रस्थः समाहित इव पितामहो मुमुद इत्यर्थः । ब्रह्मलोकमहितः पितामहो ब्रह्मलोकपितामहः । ब्रह्मलोकस्था अपि विष्णुं भजन्ति नतु कृतकृत्यत्वाभिमानादुदासत इति अव्ययतात्पर्यम् ॥ २९ ॥ इति हरिवंशे टीकायाम् एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ अथ पञ्चाशोऽध्याये विष्णोः स्वापप्रबोधने ॥ उपासनाय वर्णने मध्ये च वर्णनम् ॥ १ ॥ ऋषिभिः पौराणं पुराणेषु विदितम् ब्रह्मलोके एव वैकुण्ठकैलासयोरन्तर्भाव इति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अम्बुयनिप्रव्यं समुद्रतुल्यम् ॥ ४ ॥ मन्त्रकाव्यदुर्गमिनिर्निर्दिदैरुतेतम् । नक्षत्रस्थानं ज्योतिश्चक्रं तेन संकुलम् । तिमिरौघेन परिक्षिप्तं व्यासम् सर्वं तत्र सुषुप्ताविव मूढमन्त्रेण विवयमानमपि अविद्या आवृतम् अत एव सुरासुरैरप्युष्यम् अगम्यम् यथा वटवर्जजोदरे कृत्वा

त्वयि योढुं गते विष्णो न प्रावर्तन्त नः क्रियाः ॥ अवैष्णवस्य यज्ञस्य नहि कर्म विधीयते ॥ २७ ॥ सदाद्रिणस्य यज्ञस्य त्वत्प्रसूतिः फलं भवेत् ॥ अद्यात्मानमिहास्माभिरिज्यमानं निरिध्यसे ॥ २८ ॥ एवमस्मिन्वति तान्सर्वान् भगवान्प्रत्यज्जयत ॥ मुमुदु ब्रह्मलोकस्थो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि लोकवर्णनं नाम एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ऋषिभिः पूजितस्तैस्तु विवेश हरिरीश्वरः ॥ पौराणं ब्रह्मसदनं दिव्यं नारायणाश्रमम् ॥ १ ॥ स तद्विवेश हृद्यात्मा तानामन्य सद्गतात् ॥ प्रणम्य चादिदेवाय ब्रह्मणे पद्मयोनये ॥ २ ॥ स्वेन नाम्ना परिज्ञातं स तं नारायणाश्रमम् ॥ प्रविशन्नेव भगवान् आयुधानि व्यसर्जयत् ॥ ३ ॥ स तत्राम्बुपतिप्रख्यं दृग्शीलयमात्मनः ॥ स्वधिष्ठितं देवगणैः शार्धतैश्च महापिभिः ॥ ४ ॥ संवर्तकाम्बुदोपेतं नक्षत्रस्थानसंकुलम् ॥ तिमिरौघपरिक्षिप्तमप्रधृष्यं सुरासुरैः ॥ ५ ॥ न तत्र विषयो वायोनन्दनं च विवस्वतः ॥ वपुषः पद्मनाभस्य स देशस्तेजसावृतः ॥ ६ ॥ सु नत्र प्रविशन्नेव जटाभारं समुद्रहन् ॥ सहस्रशीर्षो भूत्वा तु शयनारोपचक्रमे ॥ ७ ॥ लोकानामन्तकालज्ञा काली नयनशालिनी ॥ उपतस्थे मदत्मानं निद्रा तं कालरूपिणी ॥ ८ ॥

वदोस्ति अथ च तत्र न दृश्यते एवं तत्र हरिमन्दिरे कृत्स्नं ब्रह्माण्डं सदपि न दृश्यते ॥ ५ ॥ तर्हि तत्सत्त्वे किं मानमत आह । न तत्रेति । अनन्तज्योतिषा नत्र प्रकाशतेऽपि तु आत्मज्योतिषैवेत्यर्थः । यथाहि निद्रावस्थायां सर्वं सूक्ष्मरूपेण सदपि न भाति कदाचित् नु म्वसे आत्मज्योतिषा भात्यपि अतएव स्वप्नावस्थामभिधत्त्येकम् आत्मनैवायं ज्योतिषारणे प्रलयान्ते विपर्येतीति एवम् अभैवैवमपि ज्ञेयमिति भावः ॥ ६ ॥ पूर्वं सहस्रशीर्षा भूत्वा नक्षत्ररूपत्वलक्षणं महस्रशिरमन्त्रं त्यक्त्वापि जटाभारस्थानीयं लोककर्मवासनाजालम् उद्ग्रहन् शयनं कृतवान् । अत एतदनुसारिष्वस्मासु सुषुप्तावपि कार्यलिङ्गेन वासनास्तीति गम्यते ॥ ७ ॥ काली रूप्यावर्णा सूक्ष्मस्याप्यावरणकर्त्री ॥ ८ ॥

शिष्ये शयनं कृतवान् शयने समाधौ क्षीरसमुद्रो निर्विकल्पः अभ्योदः सार्विकल्पः तदुत्पत्त्युपपत्त्या निस्तोपे एकर्णशक्तेन व्रतेन निर्विकल्पसमाध्ययमुक्तेन व्रतेन संयमेन ॥ ९ ॥
जगतो भवायेति । अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्याग इत्येकैकस्य योगाङ्गस्य निर्वैतवादिकं फलं परत्र स्मर्यते । पूर्णस्य तु योगस्य जगतो भवार्थव्यमुपपन्नमिति भावः ।
देवा ऋषयश्चाध्यात्मस्य इन्द्रियाणि प्राणाश्च उपासोचक्रिरे केवलं समीपे स्थिताः नतु स्वकार्यं भोगं निर्वर्तयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ मातृनाभिदेशादुद्धृतं नालं तत्पुष्पेण संयुज्यते
पुष्पं च रेतः संसर्गाद्गर्भो भवति स च गर्भो मातृमुक्तान्नासेन नालद्वारा पुष्टो भवति । ततः एकफलन्यायेन वृन्ताद्वर्धयितुं भवति एवं विष्णोः सकाशादुद्धृतो ब्रह्मा वैष्णव्या माय-
या पुष्टः सन् विष्णुतः च्युतो भूत्वात्मानं ततोऽन्यं मन्यत इति । तदेतत्कथाहलक्षणं वर्णयति । नाभिमध्ये वात् समुत्थितनालद्वाराणां विभूतम् आद्यन्तस्य आद्यन्तवतः
ब्रह्मणो वेधसः आसनम् आश्रयः पद्मं पद्मकोशाकारं ब्रह्माण्डम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मणः इदानीन्तनस्य सूत्रं प्राग्भवयो वासनातनुः स एव उदतकरस्थानीयो यस्य सः स्वर्गत्रैव
स शिष्ये शयने दिव्ये समुद्राग्भोदशाले ॥ हरिरेकार्णवोक्तेन व्रतेन व्रतिनां वरः ॥ १२ ॥ तं शयनं महात्मानं भवाय जगतः प्रभुम् ॥ उपसांच-
क्रिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणस्तथा ॥ १० ॥ तस्य सुतस्य शुशुभे नाभिमध्ये तस्मिन्त्यतम् ॥ आद्यं तस्यासनं पद्मं ब्रह्मणः सूर्यवर्चसम् ॥ सहस्रपत्रं वर्णा-
ढ्वं सुकुमारं विभूषितम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मसूत्रोद्यतकरः स्वर्णत्रेव महासुनिः ॥ आवर्तयति लोकानां सर्वेषां कालपर्ययम् ॥ १२ ॥ विवृत्तान्तस्य वदनाग्निः श्वास-
पवनरिताः ॥ प्रजानां पङ्क्तयो ह्युच्चैर्निष्पतन्त्युपतन्ति च ॥ १३ ॥ ते सृष्टाः प्राणिनो मेध्या विभक्ता ब्रह्मणा स्वयम् ॥ चतुर्ध्रां स्वां गतिं जग्मुः कृता-
न्तोत्तेन कर्मणा ॥ १४ ॥ न तं वेद स्वयं ब्रह्मा नापि ब्रह्मर्षयोऽव्यथाः ॥ विष्णोर्निद्रामयं योगं प्रविष्टं तमसावृतम् ॥ १५ ॥ ते तु ब्रह्मर्षयः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥
न विदुस्तं क्वचित्सुप्तं क्वचिदासीनमासने ॥ १६ ॥ जागर्ति कोत्र कः शीते कश्च शक्तश्च वेद्धते ॥ को भागवात् को द्युतिमान् कृष्णात् कृष्णतश्च कः ॥ १७ ॥
स्वास्थ्यदपच्युत एव सन् लोकानां कालकृतं पर्ययम् ऊर्ध्वधरिभावम् आवर्तयति अयस्कान्त्यायेन सत्त्वाभादुद्धृत एव सकाशात् लोकस्वाभाव्यादेव सृष्ट्यादयो जायन्त
इति भावः ॥ १२ ॥ तस्य ब्रह्मणः एवं यथा नारायणाद्ब्रह्माऽभवदेवं ब्रह्मणः सकाशादन्येऽप्यसूत्रव्यतिर्यक्तः ॥ १३ ॥ मेध्याः यज्ञाहोः ब्रह्मणा अपि कर्मभेदात् ब्रह्मणा
चतुर्ध्रा ब्रह्मसूत्रविद्ब्रह्मणे विभागं प्राप्तिताः । स्वां गतिं परममाप्नुयुः ईश्वरं कृतान्तोत्तेन वेदेन उक्तं यत्कर्म तेन स सर्वोपि वर्णः स्वधर्मनिष्ठो मुख्यत इत्यर्थः
॥ १४ ॥ न तमिति । विष्णोर्निद्रामयम् अविद्याभावमपि रूपं दुर्ज्ञेयं किमुत शुद्धमिति भावः ॥ १५ ॥ क्वचिदशे काले वा सुप्तं
त्यक्तव्यवहारम् । आसीनम् उपात्तव्यवहारं वा न विदुः । सृष्टिप्रावीण्यत् योगस्य विचारस्य चात्मावादिति भावः ॥ १६ ॥ केचिद्विचारयन्तीत्याह । जागर्तति ।
अत्र देहे को जागर्ति इन्द्रियैर्विषयानुपलभते स मन्दशक्तितुल्यश्चेन्नो नाप्य इति लोकपदमाशङ्क्याह । कः शीते इति । सुमावपि भूतयोगस्य

सत्त्वादिषोऽपलब्धपत्तेर्मैत्रेयोऽन्य आत्मेत्यर्थः । सुमाधनपानकरणयेन विषयाननुभवात् । मन एव तर्ह्यस्त्वस्तित्याशङ्क्याह । कश्च शक्तश्च नेङ्गते इति । विनापि करणानुग्रहं स्मरे
 मनसो विषयावभासतत्वं दृष्टं तच्च बाह्यौष्ण्यवत् दुरत्यजं अतस्ततोऽप्यन्य आत्येत्यर्थः । शक्तः स नेङ्गते स्वशक्त्यं कार्यं न करोतीत्येतेन युज्यते इति पदार्थः । मनसः करणान्तर-
 वत् स्वपट्टतिनिवृत्त्योः स्वातन्त्र्याभावात् तन्निग्रयमिका बुद्धिरेव आत्मास्तिस्वराशङ्क्याह । को भोगवानिति । बुद्धेयं नित्यमरिणामस्वेव कालान्तरीयायाः कालान्तरेऽभावात् योहं
 बाल्ये इदं फलमश्रौषं स एव यौवनेऽद्वैतं स एवेदानीं रमयामीति बुद्धिभेदेऽपि आत्मैक्यवत्पत्तिज्ञानात्तदोऽन्यो भोक्तव्यः । अस्तु तत्रेहं सुखीत्यनुभवार्हंकार एवात्येति पक्षग्रहं गौर
 इत्यनुभवविहस्याप्यात्मतापत्तेरहंकारस्यापि सुषुमादावदर्शनाच्चाप्रदर्श्य शून्यमेवातस्तिस्वराशङ्क्याह । को वृत्तिमिति । सुमावावराभावे सुषुमाहंकारात् न किञ्चिदेवेदि-
 मिति सुषुप्तिकालीनसुखज्ञानयोरननुभवायोः परमशान्तिभावात् तदनुभवश्च न तदात्मा प्रकाशास्तिस्वराशङ्क्याह । को वृत्तिमिति । सुमावावराभावे सुषुमाहंकारात् न किञ्चिदेवेदि-
 साक्षी पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरेहं सुखीत्यादिव्यवहारात्तावात्यतिशयिं मित्रः क्लेशकर्मविषयकाशयैरयामृशुरुमविशेषादभराच्च विलक्षणो बन्धनोऽपि भागीत्याशङ्क्याह ।
 विमृशन्ति स्म तं देवा दिव्याभिरुपपत्तिभिः ॥ न चैनं शोकुरन्वेष्टुं कर्मतो जन्मतोपि वा ॥ १८ ॥ गाथाभिस्तत्प्रदिष्टाभियं तस्य चरितं विदुः ॥ पु-
 राणास्तं पुराणेषु ऋषयः संप्रचक्षते ॥ १९ ॥ श्रूयते चारुण्यं चरितं देवेष्वपि पुरातनम् ॥ महापुराणात्प्रवृत्तिं परं तस्य न विद्यते ॥ २० ॥ यज्ञा-
 स्य देवदेवस्य चरितं स्वप्नभावजम् ॥ तेनेमाः श्रुतयो व्याप्ता वैदिस्यो लौकिकाश्च याः ॥ २१ ॥ भवकाले भवत्येव लोकानां लोकभावनः ॥ दा-
 नवानामभावाय जागर्ति मधुसूदनः ॥ २२ ॥ यज्ञेनं वीक्षितुं देवा न शक्नुः सुतमव्ययम् ॥ ततः स्वपिति धर्मान्ते जागर्ति जलदक्षये ॥ २३ ॥ स
 हि वेदाश्च यज्ञाश्च यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ या तु यज्ञगतिः प्रोक्ता स एष पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥

कृष्णात्कृष्णतरश्च क इति । शब्दादिहीनत्वात्तरमते प्रधानं अतिसूक्ष्मं व्यवहारत एव । वस्तुतस्तु त्रिभुगात्मत्वेन संहतात्तरासंहतः पुरुष एव सूक्ष्मः । नहि ततोपि सूक्ष्म
 ईश्वर इति पातज्जला अप्यप्युपगच्छन्ति । श्रुतिश्च नान्योनोस्ति इदंति इदृन्तरं निषेधतीति न साक्षिणान्यः कश्चिदात्मास्तीत्यर्थः । बन्धनोऽपि दिव्यवस्थायाम् तर्कमते श्रौत्रैक्येऽपि
 उपाधिभेदात् शब्दग्रहव्यवस्थावन्नविष्यति क्लेशादिसंभवस्तु वास्तवः कस्यापि नास्तीति नात्यभेदोऽनात्मनोऽनीश्वरत्वं चास्तीति संवमवदं । कृष्णात् कृशादित्यर्थः । कृषौ-
 णादिकनप्रत्ययान्तस्येदं रूपं कृष्ण इति ॥ १७ ॥ दिव्याभिः श्रौतीभिः उपपत्तिभिर्युक्तिभिः ॥ १८ ॥ गाथाभिः यदक्षरं पञ्चविधं समेतीत्यादिभिर्मन्त्रैः तत्प्रदिष्टाभिः तेन परमा-
 त्मना विश्वमितरूपेण निर्दिष्टाभिः । तथाच श्रुतिः । अस्य महतो भूतस्य विश्वमितमेतदवद्वेदो यजुर्वेद इत्यादि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भवति आविर्भवति ॥ २२ ॥
 आविर्भावकालेऽप्ययम् आपाढीमारभ्य कार्त्तिकीर्पयन्तं स्वपितीत्याह । यज्ञेनमिति ॥ २३ ॥ यज्ञगतिर्यज्ञप्राप्यलोकः ॥ २४ ॥

शरदि प्रवृत्तो यज्ञो शरदि वाजपेयन यजेतत्यादिश्रुतवाजपेयादियस्येति । यज्ञप्रवृत्तावेवायं प्रतिबुध्यते नत्वयज्ञस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ अतएव वार्षिकं वर्षतो षष्ठम् इदं चक्रं य-
ज्ञवर्जनहो जलधर्मः आद्रपदीमारुह्य शरदि पितृयज्ञादीनां प्रवृत्तिदर्शनात् ॥ २६ ॥ विष्णोः प्रबोधे यज्ञो निमित्तमित्युक्तम् । निद्रायां निमित्तमाह । याहीति । गह्वरा तमोम-
यी अकस्मात् निर्निमित्तम् । महीक्षितां राज्ञाम् अश्वेन्यं युधयतां यदा विनाशस्तदा विष्णुः स्वर्षति हिमादिदोषादयदित्यर्थः ॥ २७ ॥ इयमेव तामसी निशारूपेण निद्रारूपेण
च सर्वान्मोहयतीत्याह । तस्या इत्यादिना ॥ २८ ॥ ३१ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वहस्य कालस्यैषा सखी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवमिति । हिनं भुक्तस्यान्नादेः सम्यक् पाकः
तस्मिन् सुप्ते न वर्तन्ते मन्त्रपूताः क्रतुक्रियाः ॥ शरप्रवृत्तयज्ञोयं जागर्ति मधुमुदनः ॥ २५ ॥ तदिदं वार्षिकं चक्रं कारयत्यम्बुदेवश्वरः ॥ वैष्णवं
कर्म कुर्वाणः सुप्ते विष्णौ पुरंदरः ॥ २६ ॥ या ह्येषा गह्वरा माया निद्रेति जगति स्थिता ॥ साऽकस्माद्दोषिणी घोरा कालरात्रिमहीक्षिताम् ॥ २७ ॥
तस्यास्तनुस्तमोद्गारा निशां दिवसनाशिनी ॥ जीविताद्धहरा घोरा सर्वप्राणभृतां भुवि ॥ २८ ॥ नैतया कश्चिदाविष्टो जृम्भमाणो मुहुर्मुहुः ॥
शक्तः प्रसहितुं वेगं मज्जन्निव महर्णवे ॥ २९ ॥ अन्नजा भुवि मर्त्यानां श्रमजा वा कथंचन ॥ सैषा भवति लोकस्य निद्रा सर्वस्य लोकिकी ॥
॥ ३० ॥ स्वप्नान्ते क्षीयते ह्येषा प्रायशो भुवि देहिनाम् ॥ मृत्युकाले च भूतानां प्राणान्नाशयते भृशम् ॥ ३१ ॥ देवेष्वपि दुधरैनां नान्यो
नारायणादृते ॥ सखी सर्वं हरस्येषा माया विष्णुशरीरजा ॥ ३२ ॥ सैषा नारायणमुखे दृष्टा कमललोचना ॥ लोकानल्पेन कालेन ग्रसते लोकमोहिनी
॥ ३३ ॥ एवमेषा हितार्थाय लोकानां कृष्णवर्त्मना ॥ अग्र्यते सेवनीया हि पत्येव च पतिव्रता ॥ ३४ ॥ स तथा निद्रया च्छन्नस्तीस्मिन्प्रायणा-
श्रमे ॥ स्वपिति स्म तदा विष्णुमौहयन् जगदव्ययम् ॥ ३५ ॥ तस्य वर्षसहस्राणि शयानस्य महात्मनः ॥ जग्मुः कृतयुगं चैव त्रैता
चैव युगोत्तमम् ॥ ३६ ॥ स तु द्वापरपर्यन्ते ज्ञात्वा लोकान्मुहुःखिताम् ॥ प्राबुध्यत महतेजाः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ३७ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ जहीहि
निद्रां सहजां भुक्तपूर्वांमिव स्रजम् ॥ इमे ते ब्रह्मणा सार्द्धं देवा दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ३८ ॥ इमे त्वां ब्रह्मविद्वांसो ब्रह्मसंस्तववादिनः ॥ वद्वयन्ति त्वधिकेश
ऋषयः संशितव्रताः ॥ ३९ ॥

श्रमपरिहारश्चेत्यादिः तदर्थाय सेवनीयाय त इयं कृष्णवर्त्मना सूक्ष्ममार्गेण परमेश्वरेण ग्रियते । यन्निद्रया मदुदरस्थो लोकः सर्वोपि विश्रम्यतामित्याशयवत्स्य-
र्थतः पत्या पतिव्रतेव सुखार्थिना सेवनीया ॥ ३४ ॥ एवं महानिद्राप्रसङ्गाद्धार्षिकीं देवैर्दिनीं च ईशस्य जीवज्य निद्रां प्रपश्य तामेव महानिद्रामनुसन्वते । स
तयेत्यादिना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

भूव्योमेति । भूव्याद्यधिष्ठितृणां देवतानाम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जलम् असपण्डानन्दं संक्षिप्य उपाध्यायेन अल्पकृत्य निमिरौघं शरीरभासा विदारयन् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥ कस्य देवस्य केन अर्थेन कार्यं प्रयोजनं किं वा सामर्थ्यम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ एकाधिकेऽथ पञ्चाशेऽध्याये
 विष्णोर्निहप्यते ॥ भूभारहरणार्थं ब्रह्मप्रार्थनमद्भुतम् ॥ १ ॥ तच्छ्रुत्वा ॥ १ ॥ कर्णो नौकापरिवर्तकरो महान् दण्डः तस्य धारः कर्णधारस्तद्वदिति लुप्तोपमा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 एतेषामात्मभूतानां भूतानामात्मभावनः ॥ शृणु विष्णो शुभा वाचो भूव्योमाध्यनिलाम्भसाम् ॥ ४० ॥ इमे त्वां सप्त मुनयः सहिता मुनिमण्डलैः ॥
 स्तुवन्ति देव दिव्याभिगैयाभिगीर्भिरञ्जसा ॥ ४१ ॥ उत्तिष्ठ शतपत्राक्ष पद्मनाभ महाद्युते ॥ कारणं किंचिदुत्पन्नं देवानां कार्यगौरवात् ॥ ४२ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ स संक्षिप्य जलं सर्वं निमिरौघं विदारयन् ॥ उदतिष्ठद्वृषकेशः श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४३ ॥ स ददृशे सुरान्सर्वान्स-
 मेतान्सपितामहान् ॥ विवक्षतः शशुभितान् जगदर्थे समागतान् ॥ ४४ ॥ तानुवाच हरिर्देवो निद्राविश्रान्तलोचनः ॥ तत्त्वदृष्टार्थया वाचा धर्महे-
 त्वर्थयुक्त्या ॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतो वो विश्वहो देवाः कुतो वो भयमागतम् ॥ कस्य वा केन वा कार्यं किं वा मयि न वर्तते ॥ ४६ ॥
 किं खल्वकुशलं लोके वर्तते दानवोत्थितम् ॥ नृणामायासजननं शीघ्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ४७ ॥ एष ब्रह्मविदां मध्ये विहाय शयनोत्तमम् ॥
 शिवाय भवतामर्थे स्थितः किं करवाणि वः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि विष्णोर्योगशयनोत्थानं नाम पञ्चाशत्तमो
 ऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुर्गदितं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ उवाच परमं वाक्यं हितं सर्वदेवैकसाम् ॥ १ ॥
 नास्ति किंचिद्भयं विष्णो सुराणामसुरान्तक ॥ येषां भवानभयदः कर्णधारो रणे रणे ॥ २ ॥ शक्ने जयति देवेऽं त्वयि चासुरसूदने ॥ धर्मे प्रयत-
 मानानां मानवानां कुतो भयम् ॥ ३ ॥ सत्ये धर्मे च निरतान् मानवान्विगतज्वरान् ॥ नाकाले धर्मिणो मृत्युः शक्नोति प्रसमीक्षितुम् ॥ ४ ॥
 मानवानां च पतयः पार्थिवाश्च परस्परम् ॥ षड्भागसुपभुञ्जाना न भयं कुर्वते मिथः ॥ ५ ॥ ते प्रजानां शुभकराः करदैरवर्गहिताः ॥ सुकरैर्वि-
 प्रयुक्ताः कोशमापूरयन्त्युत ॥ ६ ॥ स्मृतिान् जनपदान्सर्वान्पालयन्तः क्षमापराः ॥ अतीक्ष्णदण्डाश्चतुरो वर्णान् जुगुपूरञ्जसा ॥ ७ ॥ नोद्रे-
 जनीया भूतानां सचिवैः साधु पूजिताः ॥ चतुरङ्गबलैर्गुप्ताः षड्गुणानुपभुञ्जते ॥ ८ ॥

षष्ठं भागं षड्भागम् ॥ ५ ॥ सुकरैर्यथोचितैः करग्रैः विशेषेण प्रयुक्तार्थाः बहुकरग्रहो हि राजा प्रजा उद्वासयन्न कोशवृद्धिकरो भवति एते तु न तथासन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥
 अञ्जसा साकल्येन ॥ ७ ॥ नोद्रेजनीयाः अनुद्रेजकाः सन्तः षड्गुणान् नीतिशास्त्रोक्तान् सन्धिभिर्ग्रहयान्सनन्दैर्धर्मावसमाश्रयाख्यान् उपभुञ्जते सेवन्ते ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ वेदानधीत्य महर्षिर्दीक्षाश्रितिरियमग्रहणैः चरया यज्ञक्रियया च ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं सर्वदेवतामयं तर्पयन्ति ॥ १० ॥ एषां नृपाणाम् ॥ ११ ॥ परे अवरे च ब्रह्मणि दृष्टार्था
जातप्रत्ययाः कृतयुगं पापलोशेनाप्यननुविद्धं कृत्स्नधर्मम् ॥ १२ ॥ यथार्थं यावत्प्रयोजनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तर्पयत्सु वृष्ट्यादिनेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नरा-
धिपैः रूपैः स्वयंरारैः युगान्तो वह्निस्तत्सदृशैः पीड्यमानेत्यन्वयः । आसन्नविषुवा उपस्थितविनाशा ॥ १८ ॥ शैलोच्चलितवन्धना यथा समुद्रे लोहमयैलाङ्गैर्लौहिकृद्धा सती
महातापि वायुना न चाल्यते तद्वदुत्थिता पर्वतजलमध्ये धृतास्ति इदानीं शैलरूपाणि उच्चलितानि बन्धनानि यस्यास्तथाविद्यामृत । अतएव जलस्य उत्पीडा उपर्यागमनेन
धनुर्वेदपुराः सर्वे सर्वे वेदेषु निष्टिताः ॥ यजन्ते च यथाकालं यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ९ ॥ वेदानधीत्य दीक्षाभिर्महर्षीन् ब्रह्मचर्यया ॥ श्राद्धैश्च मेध्यैः
शतशस्तर्पयन्ति पितामहान् ॥ १० ॥ नैषामविदितं किञ्चिद्विधं भुवि दृश्यते ॥ वेदिकं लौकिकं चैव धर्मशास्त्रोक्तमेव च ॥ ११ ॥ ते परावर-
दृष्टार्था महर्षिसमतेजसः ॥ भूयः कृतयुगं कर्तुमुत्सहन्ते नराधिपाः ॥ १२ ॥ तेषामेव प्रभावेण शिवं वर्पति वासवः ॥ यथार्थं च ववुर्वाता विरज-
स्का दिशो दृश ॥ १३ ॥ निरुत्पाता च वसुधा सुप्रचाराश्च खे ग्रहाः ॥ चन्द्रमाश्च सनक्षत्रः सौम्यं चरति योगतः ॥ १४ ॥ अनुलोमकरः सूर्यस्त्व-
यने द्वे चचार ह ॥ हव्यैश्च विविधैस्तुतः शुभगन्धो हुताशनः ॥ १५ ॥ एवं सम्यक् प्रवृत्तेषु विवृद्धेषु मखादिषु ॥ तर्पयत्सु महीं कृत्स्नां नृणां का-
लभयं कुतः ॥ १६ ॥ तेषां ज्वलितकीर्तिनामन्योवशवर्तिनाम् ॥ राज्ञां बलैर्वलवतां पीड्यते वसुधातलम् ॥ १७ ॥ सेयं भारपरिथान्ता पीड्य-
माना नराधिपैः ॥ प्रथिवी समनुप्राप्ता नौरिवासन्नविषुवा ॥ १८ ॥ युगान्तसदृशै रूपैः शैलोच्चलितवन्धना ॥ जलोत्पीडाकुला स्वेदं धारयन्ती सु-
दुर्मुहुः ॥ १९ ॥ क्षत्रियाणां वपुर्भिश्च तेजसा च बलेन च ॥ नृणां च राष्ट्रैर्विस्तीर्णैः श्राम्यतीव वसुंधरा ॥ २० ॥ पुरे पुरे नरपतिः कोटिसंख्यैव-
लैवृतः ॥ राष्ट्रै राष्ट्रै च बहवो ग्रामाः शतसहस्रशः ॥ २१ ॥ भूमिपानां सहस्रैश्च तेषां च बलिनां बलैः ॥ ग्रामायुताद्यै राष्ट्रैश्च भूमिनिर्विवरा कृता ॥
॥ २२ ॥ सेयं निरामयं कृत्वा निश्चेष्टा कालमग्रतः ॥ प्राप्ता ममालयं विष्णो भवांश्चास्याः परा गतिः ॥ २३ ॥ कर्मभूमिर्मनुष्याणां भूमिरेषा
व्यथा गता ॥ यथा न सीदित्तत्कार्यं जगत्येषा हि शाधती ॥ २४ ॥

या पीडा तथा आकुला । स्वेदम् आर्द्रताम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निर्विवरा निरुच्छ्राप्ता ॥ २२ ॥ सेयं भूमिनिरामयं कालं अग्रतः कृत्वा निश्चेष्टा सती ममालयं प्राप्ते-
त्यन्वयः । यत्र आमयोपि प्रजानां नास्ति कुतो मृत्युस्तं कालं निमिचीकृत्य तल्लतं बहुतातत्वं प्राप्य बहतासमर्थं श्रान्तबहसदृशी सतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ न सीदित् लोष्ठबहु-
भावेण न विशीर्येत । जानी जगदाधारभूता ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ भारनिर्णये भारस्य परिहरणे निमित्ते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति हरिवंशो दीकयाम् एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
 ॥ २४ ॥ वर्ण्यतेय द्विपञ्चाशो समाजे सुरसंसदि ॥ धरण्या भारसिन्नाया विज्ञप्तिः करुणोदया ॥ १ ॥ बाढं दुर्दिनेतुत्वाद्दुर्दिनो मेघस्तदाकारस्तद्वर्णः सदुर्दिनः गर्जन्मेघसहितः ।
 कृत्स्नम् उदरम् । कृत्स्नं सर्वान्बकुक्षिषु इति मेदिनी । जटामण्डलसहितं विभ्रत् पाठान्तरे स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ रोमाञ्चाः रोम्णामुच्छ्रयाः तैः कृत्वा उद्गता राजयो रेषा इव त-

अस्या हि पीडने दोषो महान्त्यान्मधुसूदन ॥ क्रियालोपश्च लोकानां पीडितं च जगद्भवेत् ॥ २५ ॥ श्राम्यते व्यक्तमेवेयं पाथिवौघप्रपीडिता ॥ स-
 हजां या क्षमां त्यक्त्वा चलन्मचला गता ॥ २६ ॥ तदस्याः श्रुतवन्तः स्म तच्चापि भवता श्रुतम् ॥ भारावतरणार्थं हि मन्त्रायाम सह त्वया ॥
 ॥ २७ ॥ सत्यथे हि स्थिताः सर्वे राजानो राष्ट्रवर्धनाः ॥ नराणां च त्रयो वर्णा ब्राह्मणाननुयायिनः ॥ २८ ॥ सर्वे सत्यपरं वाक्यं वर्णा धर्मपरास्तथा ॥
 सर्वे वेदपरा विप्राः सर्वे विप्रपरा नराः ॥ २९ ॥ एवं जगति वर्तन्ते मनुष्या धर्मकारणात् ॥ यथा धर्मवधो न स्यात्तथा मन्त्रः प्रवर्त्यताम् ॥ ३० ॥
 सतां गतिरियं नान्यार्धमश्वास्यः मुसाधनम् ॥ राज्ञां चैव वधः कार्यो धरण्या भारनिर्णये ॥ ३१ ॥ तद्वागच्छ महाभाग सह वै मन्त्रकारणात् ॥ ब्र-
 जामो मेरुशिखरं पुरस्कृत्य वसुंधराम् ॥ ३२ ॥ एतावदुक्त्वा राजेन्द्र ब्रह्मा लोकापितामहः ॥ पृथिव्या सह विश्वात्मा विरराम महाद्युतिः ॥ ३३ ॥
 इति श्रीमहभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि भारावतरणे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बाढमित्येव सह
 तैर्दुर्दिनाम्भोदनिःस्वनः ॥ प्रतस्थे दुर्दिनाकारः सदुर्दिन इवाचलः ॥ १ ॥ समुक्तामणिविद्योतं सचन्द्राम्भोदवर्चसम् ॥ सजटामण्डलं कृत्स्नं स विभ्र-
 च्छीधरो हरिः ॥ २ ॥ स चास्योरासि विस्तीर्णे रोमाञ्चोद्तराजिमान् ॥ श्रिवत्सो राजते श्रीमांस्तनद्रयमुखाञ्चितः ॥ ३ ॥ पीते वसानो वसने लो-
 कानां गुरुरव्ययः ॥ हरिः सोभवदालक्ष्यः संसंध्याञ्च इवाचलः ॥ ४ ॥ तं व्रजन्तं सुपर्णेन पद्मयोनिगतानुगम् ॥ अनुजग्मुः सुराः सर्वे तद्गतासक्तच-
 क्षुषुः ॥ ५ ॥ नातिदौर्घेण कालेन संप्राप्ता रत्नपर्वतम् ॥ दृढशुद्धैवतास्तत्र तां सभां कामरूपिणीम् ॥ ६ ॥ मेरोः शिखराविन्यस्तां संयुक्तां सूर्यवर्च-
 सा ॥ काञ्चनस्तम्भरचितां वज्रसंधानतोरणाम् ॥ ७ ॥

द्वान् स्तनद्वयमुखपर्यन्तम् अञ्चितम् रश्मिद्वारा स्वतो वाऽऽसर्पणं यस्य सः स्तनद्वयमुखाञ्चितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पद्मयोनिगतानुगेनुगामी यस्य तम् ॥ ५ ॥ रत्नपर्वतं मेरुम् ।
 कामरूपिणीं यथा शङ्कल्पितं तथा रूपधारिणीम् ॥ ६ ॥ वज्रसन्धानतोरणां रत्नखचितवह्निद्वाराम् ॥ ७ ॥

मनोनिर्माणचित्राढ्याम् स्वसंकल्पोत्थाविचित्ररचनावतीम् ॥ ८॥ १० ॥ कुथासु । कुथः क्षीणसंयोगकब्धले पुंसि बाहिर्णाति विवशः ॥ ११ ॥ मा शब्दं कुलतेति वदति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तेजसा दुष्टराजाद्विज्ञेय ॥ १८ ॥ उपयास्ये उपयासि ॥ १९ ॥ ककुक्षिर्न धुरन्धरम् उपलक्ष्ये जानामि ॥ २० ॥ पुराणस्य पणस्य

मनोनिर्माणचित्राढ्यां विमानशतमालिनीम् ॥ रत्नजालान्तरवतीं कामगां रत्नभूषिताम् ॥ ८ ॥ क्लृप्तातसमाकीर्णां सर्वतुङ्गसुमोक्तदाम् ॥ देवमाया-
धरां दिव्यां विहितां विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥ तां दृष्टमनसः सर्वे यथास्थानं यथाविधि ॥ यथानिर्देशं त्रिदशा विविशुस्ते सर्भां शुभाम् ॥ १० ॥ ते निषे-
दुर्यथाक्तेषु विमानेष्वामनेषु च ॥ भद्रासनेषु पीठेषु कुथास्वास्तरणेषु च ॥ ११ ॥ ततः प्रभञ्जनो वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः ॥ मा शब्दमिति सर्वत्र
प्रचक्रामाथ तां सभाम् ॥ १२ ॥ निःशब्दस्तिमिते तस्मिन् समाने त्रिदिवौकसाम् ॥ बभाषे धरणी वक्ष्यं खेदात्करुणभाषिणी ॥ १३ ॥ धरण्युवाच ॥
त्वया धार्या त्वंह देव त्वया वै धार्यते जगत् ॥ त्वं धारयासि भूतानि भुवनानि विभर्षि च ॥ १४ ॥ यत्त्वया धार्यते किञ्चित् तेजसा च बलेन च ॥
ततस्तव प्रसादेन मया यत्नाच्च धार्यते ॥ १५ ॥ त्वया धृतं धारयामि नाधृतं धारयाम्यहम् ॥ नहि तद्विद्यते भूतं यत्त्वया नानुधार्यते ॥ १६ ॥ त्व-
मेव कुरुषे देव नारायण युगे युगे ॥ मम भारावतरणं जगतो हितकाम्यया ॥ १७ ॥ तवैव तेजसा क्रान्तां रसातलतलं गताम् ॥ त्रायस्व मां सुरश्रेष्ठ
त्वामेव शरणं गताम् ॥ १८ ॥ दानवैः पीड्यमानाहं राक्षसैश्च दुरात्मभिः ॥ त्वामेव शरणं नित्यमुपयास्ये सनातनम् ॥ १९ ॥ तावन्मोस्ति भय भू-
यो यावन्न त्वां ककुक्षिणम् ॥ शरणं यामि मनसा शतशो ह्युपलक्ष्ये ॥ २० ॥ अहमादौ पुराणस्य संक्षिप्ता पद्मयोनिना ॥ भावरूपां कृतौ पूर्वं मृ-
न्मयौ द्वौ महासुरौ ॥ २१ ॥ कर्णक्षीतोद्भवौ तौ हि विष्णोरस्य महात्मनः ॥ महार्णवे प्रस्वपतः काष्ठकुड्यसमौ स्थितौ ॥ २२ ॥ तौ विवेश स्वयं
वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः ॥ दिवं प्रच्छादयन्तौ तु ववृधाते महासुरौ ॥ २३ ॥ वायुप्राणौ तु तौ गृह्य ब्रह्मा पर्यमशुच्छनैः ॥ एकं मृदुतरं मेने कठि-
नं वेद चापरम् ॥ २४ ॥ नामनी तु तयोश्चक्रे स विभुः सलिलोद्भवः ॥ मृदुस्त्वयं मधुर्नाम कठिनः कैटभोऽभवत् ॥ २५ ॥ तौ दैत्यौ कृतनामानौ
चेरतुर्वलदुर्पितौ ॥ सर्वमेकार्णवं लोकं योद्धुकामौ सुदुर्जयौ ॥ २६ ॥

कार्षाणादिव्यवहारप्रवृत्तेः प्राणित्यर्थः । संक्षिप्ता सम्यक्दृष्टा असुरौ मधुकैटभौ कृताविति पाठोपि हतावित्येवार्थः ॥ २१ ॥ तयोर्हत्वाचिमाह । कर्णेति । क्षीतोद्भवौ स्रवतीति
क्षीतः मलम् तदुद्भवौ सन्धिर्गर्षः । विष्णुकर्णमलोद्भूतावित्यन्यत्र दृष्टम् । काष्ठकुड्यममौ अचेतनौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वायुः प्राणरूपा पर्यमशुत् परस्पर्श ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

२७ ॥ २८ ॥ नारायणः पितामहो योऽसौ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वर्षाणां सङ्ख्या यस्मिन् युद्धे सहस्रैः सङ्ख्या इति तत् वर्षसङ्ख्यासहस्रशः ॥ ३३ ॥ अथ
 अनन्तरम् अतः युद्धयतोस्तयोर्नारायणस्य च श्रमाभावात् युद्धाय निर्दिष्टाविति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विहितौ सुतौ ब्रह्मणेति शेषः ॥ ३६ ॥ स तु गृह्येति ॥ ३७ ॥
 तावागतौ समालोक्य ब्रह्मा लोकापितामहः ॥ एकर्णवाग्मुनिचये तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७ ॥ स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात्समुत्थिते ॥ रोचया-
 मास वसतिं गुह्यां ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥ २८ ॥ तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणपितामहौ ॥ बहून्यवर्षाणाम्पु शयानौ न चकम्पतुः ॥ २९ ॥ अथ दीर्घ-
 स्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ ॥ आजम्भतुस्तमुद्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा तावसुरौ घोरौ महाकायौ दुरासदौ ॥ ब्रह्मणा ताडितौ
 विष्णुः पद्मनालेन वै तदा ॥ उत्पपाताथ शयनात्पद्मनाभो महाद्युतिः ॥ ३१ ॥ तद्युद्धमभवद्वारं तयोस्तस्य च वै तदा ॥ एकार्षे तदा लोके त्रैलो-
 क्ये जलतां गते ॥ ३२ ॥ तदाभूचमुलं युद्धं वर्षसङ्ख्यासहस्रशः ॥ न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतुः ॥ ३३ ॥ अथातो दीर्घकालस्य तौ दैत्यौ
 युद्धदुर्मदौ ॥ अचतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं हरिम् ॥ ३४ ॥ प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः ॥ आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परि-
 हुता ॥ ३५ ॥ हतौ च तव पुत्रत्वं प्राप्नुयावः सुरोत्तम ॥ यो ह्यावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतौ ॥ ३६ ॥ स तु गृह्य मृधे दोभ्यौ दैत्यौ ता-
 वभ्यपीडयत् ॥ जग्मतुर्निधनं चापि तावुभौ मधुकैटभौ ॥ ३७ ॥ तौ हतौ चाहुतौ तोये वपुभ्यर्भेकतां गतौ ॥ मेदो मुमुचतुर्दुत्यौ मथ्यमानौ जलो-
 र्भिभिः ॥ ३८ ॥ मेदसा तजलं व्याप्तं ताभ्यामन्तर्दधेनघः ॥ नारायणश्च भगवानसृजत्स पुनः प्रजाः ॥ ३९ ॥ दैत्ययोर्मदसा च्छन्ना मेदिनीति ततः
 स्मृता ॥ प्रभावात्पद्मनाभस्य शाश्वती जगती कृता ॥ ४० ॥ वाराहेण पुरा भूत्वा मार्कण्डेयस्य पश्यतः ॥ विषाणेनाहमेकेन तोयमध्यात्समुद्धृता ॥
 ॥ ४१ ॥ हताहं क्रमता भूयस्तदा युष्माकमभ्रतः ॥ बलेः सकाशादैत्यस्य विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४२ ॥ साम्प्रतं विद्यमानाहमेनमेव गदाधरम् ॥
 अनाथा जगतो नाथं शरण्यं शरणं गता ॥ ४३ ॥ अग्निः सुवर्णस्य गुरुर्वां सूर्यो गुरुः स्मृतः ॥ नक्षत्राणां गुरुः सोमो मम नारायणो गुरुः ॥ ४४ ॥
 यदहं धारयाम्येका जगत्स्थारजङ्गमम् ॥ मया धृतं धारयते सर्वमेतद्गदाधरः ॥ ४५ ॥ जामदग्येन रामेण भारावतरणेभ्यया ॥ रोषाञ्चिः
 सप्तकृत्वोहं क्षत्रियैर्विप्रयोजिता ॥ ४६ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कुत्र प्रजा असृजदित्यपेक्षायामाह । दैत्ययोरीति ॥ ४० ॥ विषाणेन दंष्ट्रायेण ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ गुरुः कारणं गवां रक्षीनाम् ॥ ४४ ॥
 एतत्सर्वं मया सहितम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

समारोप्य रणस्तम्भमिति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वीरस्य रणे हतस्य पत्नी तस्याः व्रतं सद्योहतमर्तुकाया रूपं इति यावत् ॥ ४९ ॥ धारयितुं लोकम् आत्मानं वेति शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ मनवे श्राद्धदेवाय ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ क्षये हेतुमिति संबन्धः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अवरोसव्यः उत्तारणीयः ॥ ६० ॥ इति सास्मि वेद्यां समारोप्य तर्पिता नृपक्षोणितैः ॥ अग्निं पितुः श्राद्धे कक्ष्यपाय निवेदिता ॥ ४७ ॥ मांसमेदोस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः ॥ रजस्मलेव युवतिः कक्ष्यपं समुपस्थिता ॥ ४८ ॥ स मां ब्रह्मर्षिरप्साहं किमुर्षिं तपसाऽमुनी ॥ वीरपत्निवतिगिहं धारयन्ती विप्रीदसि ॥ ४९ ॥ साहं विज्ञापितवती कक्ष्यपं लोकभावनम् ॥ पराये ने दृता ब्रह्मन् अग्निं पितुः कक्ष्यपाय ॥ ५० ॥ साहं विहीना विभ्रान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः ॥ विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्तरे ॥ ५१ ॥ तन्महां दीयतां भर्ता भगवंस्त्वत्सर्वो वृषः ॥ रक्षोत्सप्राप्तनगरं यो मां सागरमालिनीम् ॥ ५२ ॥ स श्रुत्वा भगवान् वाक्यं वाढमित्यजरीत्ययुः ॥ ततो मां यानवेन्द्राय मनवे स प्रदत्तवान् ॥ ५३ ॥ सा मनुप्रभवं दिव्यं प्राप्यश्वाकुलुं नृपम् ॥ विपुलेनास्मि कालेन पार्थिवात्पार्थिवं गता ॥ ५४ ॥ एवं दत्तास्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते ॥ भुक्त्वा राजसहस्रैश्च महर्षिकुलसंमितैः ॥ ५५ ॥ बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जिवा दिवमाश्रिताः ॥ ते च कालाज्ञं प्राप्य मय्येव प्रलयं गताः ॥ ५६ ॥ मत्कृते विश्वा लोके वृत्ता वर्तन्त एव च ॥ क्षत्रियाणां बलवतां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ५७ ॥ एतद्युष्मत्प्रवृत्तेन देवेन परिपाल्यते ॥ जगद्धितार्थं कुरुत राज्ञां हेतुं रणं क्षये ॥ ५८ ॥ यद्यस्ति मयि कारुण्यं भारशौथिल्यकारणात् ॥ एकश्चक्रधरः श्रीमानभयं मे प्रयच्छतु ॥ ५९ ॥ यमहं भारसंतप्ता संग्रामा शरणार्थिनी ॥ भारो यद्यवरोतव्यो विष्णुरेष ब्रवीतु माम् ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते श्रुत्वा पृथिवीवाक्यं सर्व एव दिवौकसः ॥ तदर्थकृत्यं संचिन्त्य पितामहमथाब्रुवन् ॥ १ ॥ भगवन् हियतामस्या धरण्या भारसंततिः ॥ शरीरकतो लोकानां त्वं हि लोकस्य चेश्वरः ॥ २ ॥ यत्कर्तव्यं महेन्द्रेण यमेन वरुणेन च ॥ यद्वा कार्यं घनेशेन स्वयं नारायणेन वा ॥ ३ ॥ यद्वा चन्द्रमसा कार्यं भास्करेणानिलेन वा ॥ आदित्यैवसुभिर्वापि रुद्रैर्वा लोकभावनैः ॥ ४ ॥ आश्विन्यां देवैर्वैद्याभ्यां साध्यैर्वा त्रिदशालयैः ॥ बृहस्पत्यशुशोभ्यां वा कालेन कलिनापि वा ॥ ५ ॥ महेश्वरेण वा ब्रह्मन् विशाखेन गुहेन वा ॥ यक्षराक्षसगन्धर्वैश्चाशुरैर्वा महोरगैः ॥ ६ ॥

हरिवंशे दीक्यां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ४४ ॥ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याये कृतमंशावतारणम् ॥ देवकैर्विष्णुनादिष्टमथायोग्यत उच्यते ॥ १ ॥ ते श्रुत्वा तदर्थकृत्यं पृथिव्याः प्रयोजनस्य साधकं कार्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥७॥ पार्थिवं पृथिवीहितं कार्यं प्रयोजनं कार्यम् अवश्यकर्तव्यम् ॥८॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अवरोहत अवतारं कुरुत भावयन्तः पालयन्तः ॥ १३ ॥ पार्थिवे पृथिवीस्थे
 वैशे पृथिव्यां यत् मया कृतं तच्छ्रूयतां कीदृशेन इमं संज्ञमं भूमेभ्यं विजानतेति संवन्धः ॥ १४ ॥ तनूजेन पृत्रेण सह कथाभिः हेतुभूताभिः कथाप्रसङ्गनिमित्तम् आसे उपविष्टोऽ-
 भूवमिति द्यौरन्वयः ॥ १५ ॥ इतिवृत्तैरितिहासैः गुणगुणवद्भिः ॥ १६ ॥ समुद्रः सूर्तिमात्रं ॥ १७ ॥ स्थावररूपेण विषमां गतिं कुर्वन् तोयवाससा तोयवत् श्वेतेन वाससा यादो-
 पतगैः पर्वतैश्चापि सागरैर्वा महोर्मिभिः ॥ गङ्गामुखाभिर्दिव्याभिः सरिद्धिर्वा सुरेश्वर ॥ ७ ॥ क्षिप्रमाज्ञापय विभो कथमंशः प्रयुज्यताम् ॥ यदि ते
 पार्थिवं कार्यं कार्यं पार्थिवविग्रहे ॥ ८ ॥ कथमंशवतरणं कुर्मः सर्वे पितामह ॥ अन्तरिक्षगता ये च पृथिव्यां पार्थिवाश्च ये ॥ ९ ॥ सदस्यानां च
 विप्राणां पार्थिवानां कुलेषु च ॥ अयोनिजाश्चैव तनूः सृजामो जगतीतले ॥ १० ॥ सुराणामेककार्याणां श्रुत्वैतन्निश्चितं मतम् ॥ देवैः परिवृतः
 प्राह वाक्यं लोकपितामहः ॥ ११ ॥ रोचते मे सुरश्रेष्ठा युष्माकमपि निश्चयः ॥ सृजन् स्वशरीरांशं स्तेजसात्मसमान्भुवि ॥ १२ ॥ सर्वे एव सुर-
 श्रेष्ठास्तेजोभिरवरोहत ॥ भावयन्तो भुवं देवीं लब्ध्वा त्रिभुवनत्रियम् ॥ १३ ॥ पार्थिवे भारते वंशे पूर्वमेव विजानता ॥ पृथिव्यां संभ्रममिमं श्रू-
 यतां यन्मया कृतम् ॥ १४ ॥ समुद्रेहं पुरा पूर्वं वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ आसे सार्द्धं तनूजेन कश्यपेन महात्मना ॥ १५ ॥ कथाभिः पूर्ववृत्ताभि-
 र्लोकवेदानुगामिभिः ॥ इतिवृत्तैश्च बहुभिः पुराणप्रभवैर्गुणैः ॥ १६ ॥ कुर्वतस्तु कथारत्नास्तास्समुद्रः सह गङ्गा ॥ समीपमाजगामाशु युक्तस्तो-
 यदमारुतैः ॥ १७ ॥ स वीचिविषमां कुर्वन् गतिं वेगतरङ्गिणीम् ॥ यादोगणविचित्रेण संचञ्चस्तोयवाससा ॥ १८ ॥ शङ्खमुक्तामलतनुः प्रवालदुम-
 भूषणः ॥ युक्तश्चन्द्रमसा पूर्णः साग्रभरिनिःसृजः ॥ १९ ॥ तं वां परिभ्रमन्नेव त्वां वेलां समतिक्रमन् ॥ छेदयामास चपलैर्लावणैरम्बुद्विधैः ॥ २० ॥
 तं च देशं व्यवसितः समुद्रोद्विगिर्दितुम् ॥ उक्तः तरेभ्यदा वाचा ज्ञान्तोसीति दय तदा ॥ २१ ॥ ज्ञान्तोसीत्युक्तमात्रस्तु तदुत्वं सागरो गतः ॥ सं-
 हतोभितरङ्गैषः स्थितो राजश्रिया ज्वलन् ॥ २२ ॥ भूयश्चैव मया शतः समुद्रः सह भङ्ग्यः ॥ तकारणां मतिं कृत्वा युष्माकं हितकाव्यया ॥
 ॥ २३ ॥ यस्मात्त्वं राजतुल्येन वपुषा समुपस्थितः ॥ नच्छार्णवं महीपालो राजैव त्वं भविष्यसि ॥ २४ ॥ तत्रापि सहजां लीलां धारयस्त्वेन तेजसा ॥
 भविष्यसि नृणां भर्ता भारतानां कुलोद्बहः ॥ २५ ॥

गणकारं विशिष्टं चित्रं यस्मिन् तेन ॥ १८ ॥ चन्द्रमसा स्थावरस्वरूपस्य विषमगतिनिमित्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥ शान्तोसीत्यशानेपि विरुद्धक्षण्या उपहासः ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ सकारणां भारवतारणनिमित्तवतीम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ देवदेवानां रुद्रदीनाम् ॥ २८ ॥ विधेयात्मा आज्ञाकारी अशपः शापः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रमाणं शरणागतोपेक्षायां दोष-
प्रतिपादकं वेदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तेजसा त्यज्यतेति संवन्धः । योगबलेन विसर्ज्येत्यर्थः । आधस्त्व गमं इति शेषः ॥ ३८ ॥ तत्र वंशे ॥ ३९ ॥ ४० ॥

ज्ञानोसीति मयोक्तस्त्वं यच्चसि तनुनां गतः ॥ सुतनुयुग्मसा लोके शन्तनुस्त्वं भविष्यसि ॥ २६ ॥ इयमप्यायतापार्द्धी गङ्गा सर्वाङ्गशोभना ॥ रू-
पिणी च सरिच्छ्रेष्ठा तत्र त्वामुपयास्यति ॥ २७ ॥ एवमुक्तस्तु मां शुब्धः सोमिविक्ष्याणवोऽब्रवीत् ॥ मां प्रभो देवदेवानां किमर्थं ज्ञातवानसि ॥
॥ २८ ॥ अहं तव विधेयात्मा त्वत्कृतस्त्वत्परायणः ॥ अज्ञोऽसदृशैवाक्यैरात्मजं मां किमात्मना ॥ २९ ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन वेगात्पर्वणि व-
र्द्धितः ॥ यद्यहं चलिता ब्रह्मन्कोत्र दोषो ममात्मनः ॥ ३० ॥ क्षिप्ताभिः पवनैराद्भिः स्पृष्टो यद्यसि पर्वणि ॥ अत्र मे किंनु भगवन् विद्यते ज्ञापकारणम्
॥ ३१ ॥ उद्धूतैश्च महावतैः प्रवृद्धैश्च बलाहकैः ॥ पर्वणा चेन्दुयुक्तेन त्रिभिः शुब्धोऽस्मि कारणैः ॥ ३२ ॥ एवं यद्यपराद्धोऽहं कारणैस्त्वत्प्रक-
ल्पितैः ॥ क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन् ज्ञापयं विनिवर्त्यताम् ॥ ३३ ॥ एवं मयि निरालम्बे ज्ञापान्छिथिलतां गते ॥ कारुण्यं कुरु देवेश प्रमाणं यद्यवे-
क्षसे ॥ ३४ ॥ अस्यास्तु देवगङ्गाया गां गतायास्त्वदाज्ञया ॥ मम दोषात्सदोषायाः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३५ ॥ तमहं शृङ्गया वाचा महार्णवमथा-
ब्रुवम् ॥ अकारणज्ञं देवानां त्रस्तं ज्ञापानलेन तम् ॥ ३६ ॥ शान्तिं व्रज न भेतव्यं प्रसन्नास्मि महादेधे ॥ ज्ञापेस्मिन्सरितां नाथ भविष्यं शृणु का-
रणम् ॥ ३७ ॥ त्वं गच्छ भारते वंशे स्वं देहं स्वेन तेजसा ॥ आधस्त्व सरितां नाथ त्यक्त्वेमां सागरीं तनुम् ॥ ३८ ॥ महोदधे महोपालस्तत्र
राजश्रिया वृतः ॥ पालयंश्चतुरो वर्णान् रंस्यसे सलिलेश्वर ॥ ३९ ॥ इयं च ते सरिच्छ्रेष्ठा विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ तत्कालं रमणीयाङ्गी गङ्गा परि-
चरिष्यति ॥ ४० ॥ अनया सह जाह्नव्या मोदमानो ममाज्ञया ॥ इमं सलिलसंक्लृप्तं विस्मरिष्यसि सागर ॥ ४१ ॥ त्वरता चैव कर्तव्यं त्वयेदं मम
ज्ञासनम् ॥ प्राजापत्येन विधिना गङ्गाया सह सागर ॥ ४२ ॥ वसवः प्रच्युताः स्वर्गात् प्रविष्टाश्च रसातलम् ॥ तेषामुत्पादनार्थाय त्वं मया विनि-
योजितः ॥ ४३ ॥ अष्टौ तान् जाह्नवी गर्भानपत्यार्थं दधान्वियम् ॥ विभावसोस्तुल्यगुणान् सुराणां प्रीतिवर्द्धनान् ॥ ४४ ॥

संक्लृप्तं संक्लृष्टापराधप्राप्तं मानुषयोजनं दुःखं विस्मरिष्यसि तत्रत्यसुखास्वादादनेन ॥ ४१ ॥ प्राजापत्येन वैवाहिकेन ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विभावसोरग्नेः तुल्यगुणान् तद्वहोक्-
प्रीतिकरान् ॥ ४४ ॥

तनुं मनुष्यशरीरम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ परिलम्बने भुवं श्रयते ॥ ४८ ॥ सृष्ट्यां सङ्गतायां भार्यायां सत्यवतीसंज्ञायाम् द्वितीया मीष्मापेक्षया तनुः पुत्रः चित्राङ्गदस्य पूर्वमेव मृतत्वाद्गणना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विविकानि विजनानि पुरादीनि तेषामोद्यो यस्यां सा विविकपुराष्टौवा शैथिल्यं निर्बलत्वम्

उत्पाद्य त्वं वसून् शीघ्रं कृत्वा कुरुकुलं महत् ॥ प्रवेष्टासि तनुं त्यक्त्वा पुनः सागर सागरीम् ॥ ४५ ॥ एवमेतन्मया पूर्वं हितार्थं वः सुरोत्तमाः ॥ भविष्यं पश्यता भारं पृथिव्याः पार्थिवात्मकम् ॥ ४६ ॥ तदेव शन्तनोर्वंशः पृथिव्यां रोपितो मया ॥ वसवो ये च गङ्गायामुपन्नास्त्रिदिवौकसः ॥ ४७ ॥ अद्यापि भुवि गङ्गेयस्तत्रैव वसुरष्टमः ॥ सप्तमे वसवः प्राप्ताः स एकः परिलम्बते ॥ ४८ ॥ द्वितीयायां स सृष्ट्यां द्वितीया शन्तनोस्तनुः ॥ विचित्रवीर्यो द्युतिमानासिद्राजा प्रतापवान् ॥ ४९ ॥ वैचित्र्यवीर्यो द्रोवेव पार्थिवो भुवि साम्प्रतम् ॥ धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विख्यातौ पुरुषर्षभौ ॥ ५० ॥ तत्र पाण्डोः श्रिया क्षुष्टे द्वे भार्ये संवभूषतुः ॥ शुभे कुन्ती च माद्री च देवयोषोषमे तु ते ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तु भार्यैका तुल्यचारिणी ॥ गान्धारी भुवि विख्याता भर्तृनित्यं व्रते स्थिता ॥ ५२ ॥ तत्र वंशा विभज्यन्तां विपक्षाः पक्ष एव च ॥ पुत्राणां हि तयो राज्ञोर्भविता विग्रहो महा-
न ॥ ५३ ॥ तेषां विमर्दे दयाद्ये नृपाणां भविता क्षयः ॥ युगान्तप्रतिभं चैव भविष्यति महद्भयम् ॥ ५४ ॥ सबलेषु नरेन्द्रेषु शान्तयस्त्विदरेतरम् ॥ विविक्तपुराष्टौवा क्षितिः शैथिल्यमेष्यति ॥ ५५ ॥ द्वापरस्य युगस्थान्ते मया दृष्टं पुरातनम् ॥ क्षयं यास्यन्ति शस्त्रेण मानवैः सह पार्थिवाः ॥ ५६ ॥ तत्रावशिष्टान्मनुजान्सुतान्निशि विचेतसः ॥ धक्ष्यते शंकरस्यांशः पावकेनास्त्रितेजसा ॥ ५७ ॥ अन्तकप्रतिमे तस्मिन्निवृत्ते क्रूरकर्मणि ॥ समाप्तमिदमाख्यास्ये तृतीयं द्वापरं युगम् ॥ ५८ ॥ महेश्वरांशेपसृते ततो माहेश्वरं युगम् ॥ शिष्यं प्रवर्तते पश्चाद्युगं दारुणदर्शनम् ॥ ५९ ॥ अधर्मप्राययुषुषं स्वल्पधर्मप्रतिग्रहम् ॥ उत्सन्नसत्यसंयोगं वद्वितातृतसंचयम् ॥ ६० ॥ महेश्वरं कुमारं च द्वौ च देवौ समाश्रिताः ॥ भविष्यन्ति नराः सर्वे लोके न स्थविरायुषः ॥ ६१ ॥ तदेव निर्णयः श्रेष्ठः पृथिव्यां एव ॥ अंशवतरणं सर्वे सुराः कुरुत माचिरम् ॥ ६२ ॥ धर्मे-
स्यांशस्तु कुन्त्यां वै माद्र्यां च विनियुज्यताम् ॥ विग्रहस्य कलिर्मूलं गान्धार्या ॥ ६३ ॥ एतौ पक्षौ भविष्यन्ति राजानः कालचो-
दिताः ॥ जातरागाः पृथिव्यर्थे सर्वे संग्रामलालसाः ॥ ६४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ शङ्करस्यांशः अथत्यामा ॥ ५७ ॥ अन्तकप्रतिमे कल्याणतुल्ये ॥ ५८ ॥ महेश्वरांशे विष्णवशे श्रीकृष्णेपसृते वैकुण्ठं गते सति माहेश्वरं रोद्रे युगं शिष्यं कलिः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ महेश्वरं रुद्रं कुमारं स्कन्दम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ धर्मस्येति धर्मपक्षीयाणां ग्रहणम् ॥ कलिरिति तत्पराणां रक्षसाम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

योनिः स्थानं निशा मरणं तदर्थः नैष्ठिकः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पूर्वम् आदिपर्वणि ॥ ७० ॥ क्षीरिकावृक्षः राजीवृक्षः तद्रत्नपुष्पाः वज्रसंहनाः द्वादङ्गाः ॥ ७१ ॥
 ओषवलाः महाप्रवाहवलाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ नारायणे इति ॥ भगवद् लोकान्पाहीत्युक्तेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ हितेश्वरः हिते समर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 इति हरिवंशे दीक्षायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ चतुःपञ्चाशकेऽध्यायेऽवतारायास्य भूतले ॥ श्राविष्णुं प्रति देवैर्वैष्णवैर्ममद्भुतमुच्यते ॥ १ ॥ यथानयं यथान्यायम्
 गच्छन्त्ययं वसुमती स्वां योनिं लोकधारिणि ॥ मृष्टये नैष्ठिको राज्ञासुपायो लोकविश्रुतः ॥ ६५ ॥ श्रुत्या पितामहवचः सा जगाम यथागतम् ॥ पृ-
 थिवी सह कालेन वधाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ६६ ॥ देवानचेदयद्रुद्रा निग्रहायै सुरद्विषाम् ॥ नरं चैव पुराणार्षिं शेषं च धरणीधरम् ॥ ६७ ॥ सन-
 तुमारं साध्यांश्च सुरांश्चाग्निपुरोगमान् ॥ वरुणं च यमं चैव सूर्याचन्द्रमसौ तदा ॥ ६८ ॥ गन्धर्वांसरसश्चैव रुद्रादित्यास्तथाश्विनौ ॥ ततोऽज्ञान-
 वनिं देवाः सर्व एवावतारयन् ॥ ६९ ॥ यथा ते कथितं पूर्वमंशावतरणं मया ॥ अयोनिजा योनिजाश्च ते देवाः पृथिवीतले ॥ ७० ॥ दैत्यदानवहन्तारः
 संभूताः पुरुषेश्वराः ॥ क्षीरिकावृक्षसंकाशा वज्रसंहननास्तथा ॥ ७१ ॥ नागाणुतवलाः केचित् केचिदोषवलान्विताः ॥ गदापरिचयशक्तीनां सहाः परि-
 घवाहवः ॥ ७२ ॥ गिरिशृङ्गप्रहर्तारः सर्वे परिषयोधिनिः ॥ वृष्णिवंशसमुत्पन्नाः शतशोथ सहस्रशः ॥ ७३ ॥ कुरुवंशे च ते देवाः पञ्चालेषु च
 पार्थिवाः ॥ याज्ञिकानां समृद्धानां ब्राह्मणानां च योनिषु ॥ ७४ ॥ सर्वान्निज्ञा महेश्वासा वेदव्रतपरायणाः ॥ सर्वद्विगुणसंपन्ना यज्वानः पुण्यकर्मि-
 णः ॥ ७५ ॥ आचालयेयुर्गैौलात् कुद्धा भिन्दुर्महितलम् ॥ उत्पततुरथाकाशं क्षोभयेयुर्महोदधिम् ॥ ७६ ॥ एवमादिश्य तान् ब्रह्मा भूतभ-
 व्यभवत्प्रभुः ॥ नारायणे समवेदय लोकान् शान्तिमुपागमत् ॥ ७७ ॥ भूयः शृणु यथा विष्णुरवतीर्णो महितले ॥ प्रजानां वै हितार्थाय प्रभुः प्रा-
 णिहितेश्वरः ॥ ७८ ॥ ययातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः ॥ कुले पूज्ये यशस्कर्म जज्ञे नारायणः प्रभुः ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
 हरिवंशपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृतकार्ये गते काले जगत्यां च यथानयम् ॥ अंशावतरणे वृत्ते सुराणां भार-
 ते कुले ॥ १ ॥ भागेवतीर्णे धर्मस्य शक्रस्य पवनस्य च ॥ अश्विनोर्देवभिषजोभागे वै भास्करस्य च ॥ २ ॥ पूर्वमेवावनिगते भागे देवपुरोधसः ॥
 वसूनामष्टमे भागे प्रागेव धरणीं गते ॥ ३ ॥

अंशावतरणे वृत्ते सति नादः प्रत्यदृश्यतेति षष्ठस्थेनावयः ॥ १ ॥ धर्मस्य भागे युधिष्ठिरे शक्रस्यार्जुने पवनस्य भीमसेने अश्विनोर्नकुलमहेश्वरहोषे भागे भास्करस्य कर्णे ॥ २ ॥
 देवपुरोधसो बृहस्पतेर्द्राणे वसूनामष्टमे मणिमे ॥ ३ ॥

मत्पौर्यमस्य विदुरे कलेदुर्योधने सोमस्यासिमन्यौ शुक्रस्य भूरिश्रवसि वरुणस्य श्रुतायुधे पर्णाशतनये ॥ ४ ॥ शङ्करस्य श्वत्थान्नि मित्रस्य कणिके धनदस्य धृतराष्ट्रे गन्धर्वादीनां
 देवकोशसेनदुःशासनादिषु ॥ ५ ॥ अंशे देवतापक्षे इत्यर्थः । तिष्ठन् स्थितिमान् ॥ ६ ॥ सव्यापवृत्तम् अप्रदक्षिणवेष्टितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ग्रहोपमः सूर्यादिसमः । धूमकेतुत्वा-
 दिसम उत्पाते हेतुत्वादिति वा ॥ १० ॥ वैरिणां केल्या संग्रामेण किलः क्रीडा यस्य स वैरिकेलिकिलः । किल शौक्ल्ये क्रीडायां चेति धातुरिति प्राञ्चः । लीलाकेलिकिलेति तु
 मृत्योर्भागे क्षितिगते कलेर्भागे तथैव च ॥ भागे शुक्रस्य सोमस्य वरुणस्य च गां गते ॥ ११ ॥ अंशकस्य गते भागे मित्रस्य धनदस्य च ॥ गन्धर्वो रगरक्षणां
 भार्गाशेषु गतेषु च ॥ १२ ॥ भागेष्वेतेषु गगनादवर्तर्णिषु मेदिनीम् ॥ तिष्ठन्नारायणस्यांशे नारदः समदृश्यत ॥ १३ ॥ ज्वलिताग्निप्रतीकाशो बालार्कसदृ-
 शेक्षणः ॥ सव्यापवृत्तं विपुलं जटामण्डलमुद्रहन् ॥ १४ ॥ चन्द्रांशुशुक्ले वसने वसानो रसमभूषितः ॥ वीणां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सखीमिव
 ॥ १५ ॥ कृष्णाजिनोत्तरासङ्गो हेमयज्ञोपवीतवान् ॥ दण्डी कमण्डलुधरः साक्षाच्छक्र इवापरः ॥ १६ ॥ भेत्ता जगति गुह्यानां विग्रहानां ग्रहोपमः ॥
 गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम् ॥ महर्षिर्विश्वहरश्चिर्विद्वान् गान्धर्वकोविदः ॥ १७ ॥ वैरिकेलिकिलो विप्रो ब्रह्मः कालिरिवापरः ॥ देव-
 गन्धर्वलोकानामादिवक्ता महासुनिः ॥ १८ ॥ स नारदोऽथ ब्रह्मर्षिर्वैल्लोकचरोऽव्ययः ॥ स्थितो देवसभासमध्ये संख्यो विष्णुः प्रसीद ॥ १९ ॥ अंशा-
 वतरणं विष्णोर्योदिदं त्रिदशैः कृतम् ॥ क्षयार्थं पृथिवीन्द्राणां सर्वमेतदकारणम् ॥ २० ॥ यदेतत्पार्थिवं क्षनं स्थितं त्वयि यदीदृश्वर ॥ नृनारायण-
 युक्तोऽयं कार्यार्थः प्रतिभाति मे ॥ २१ ॥ न युक्तं जानता देव त्वया तत्त्वार्थदर्शिना ॥ देवदेव पृथिव्यर्थे प्रयोक्तुं कार्यमदीदृशम् ॥ २२ ॥ त्वं हि च-
 शुष्मतां चक्षुः श्लाघ्यः प्रभवतां प्रभुः ॥ श्रेष्ठो योगवतां योगी गतिर्गतिमतामपि ॥ २३ ॥ देवद्वयान् गतान् दृष्ट्वा किं त्वं सर्वश्रेयो विभुः ॥ व-
 सुधरायाः साह्यार्थमंशं स्वं नाऽनुयुञ्जसे ॥ २४ ॥ त्वया सनाथा देवांशास्त्वन्मयास्त्वत्परायणाः ॥ जगत्यां संचरिष्यन्ति कार्यार्थकार्यान्तरं गताः ॥
 २५ ॥ तदहं त्वरया विष्णो प्राप्ताः सुरसभामिमाम् ॥ तव संचोदनार्थं वै शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ २६ ॥ ये त्वया निहता दैत्याः संग्रामे तारका-
 मये ॥ तेषां शृणु गतिं विष्णो ये गताः पृथिवीतलम् ॥ २७ ॥

विश्वः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अकारणं कारणेन त्वया हीनत्वान्निष्फलम् ॥ १३ ॥ यत् यतः यत् क्षनं युद्धं तत् त्वयि स्थितं त्वदर्शनम् । अतः कार्यार्थः प्रयोजनमिच्छिः नृ-
 नारायणाभ्यां युक्त एव मे प्रतिभाति ताभ्यां विना नेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ईदृशं नृनारायणहीनम् ॥ १५ ॥ अत्र हेतुमाह । त्वं हीति । त्वम् अन्तर्यामिणं विना सर्वेप्येते निरर्थका
 इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अनुयुञ्जसे न नियोजयसि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अयोध्यायां योद्धुमयोग्यायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ विषयस्य त्वदेशस्य आसन्नमृतः सन्निहितोस्मि रिपुश्च ह प्रसिद्धं तवास्मि । सान्मर्त्तं समीपदेशे स्थितं रिपुं सामन्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सम्पगिति । लोकत एव लौकिकं हिताहितं ज्ञातुं शक्यते न तत्र शास्त्रापोक्षास्तीति भावः ॥ ३१ ॥ जवन्मस्य अवरस्य वृत्तमुपपादौ आदरहीनस्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मोहौर्मोहेहतुभिः अधृतिरधीरः ईश्वरो वा ॥ ३३ ॥ औपयिकं युक्तिमतं महदपि निन्दयेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ निन्दत्यमेवापुरी पृथिव्यां मुदिता मथुरा नामतः श्रुता ॥ निविष्टा यमुनातीरे स्फीता जनपदायुता ॥ २१ ॥ मधुर्नाम महानासीदानवो युधि दुर्जयः ॥ त्रासनः सर्वभूतानां बलेन महताचितः ॥ २२ ॥ तस्य तत्र महत्वासीन्महापादपसंकुलम् ॥ घोरं मधुवनं नाम यत्रासौ न्यवसत्पुरा ॥ २३ ॥ तस्य पुत्रो महानासीच्छवणो नाम दानवः ॥ त्रासनः सर्वभूतानां महाबलपराक्रमः ॥ २४ ॥ स तत्र दानवः क्रीडन्वर्षगाननेकशः ॥ स देवतगणैल्लोकानुद्रस्यति दर्पितः ॥ २५ ॥ अयोध्यायामयोध्यायां रामे दाशरथौ स्थिते ॥ राज्यं शासति धर्मज्ञे राक्षसानां भयावहे ॥ २६ ॥ स दानवो बलश्लाघी घोरं वनमुपाश्रितः ॥ प्रेषयामास रामाय दूतं पुरुषवादिनम् ॥ २७ ॥ विषयासन्नभूतोस्मि तव राम रिपुश्च ह ॥ न च सामन्तमिच्छन्ति राजानो बलदर्पितम् ॥ २८ ॥ राज्ञा राज्यव्रतस्थेन प्रजानां हितकाम्यया ॥ जेतव्या रिषवः सर्वे स्फीतं विषयमिच्छता ॥ २९ ॥ अभिषेकाद्रेकदेशेन राज्ञा रञ्जनकाम्यया ॥ जेतव्यानीन्द्रियाण्यादौ तज्जये हि ध्रुवो जयः ॥ ३० ॥ सम्यगवर्तितुकामस्य विशेषेण महोपतेः ॥ नयानामुपदेशेन नास्ति लोकसमो गुरुः ॥ ३१ ॥ व्यसनेषु जवन्मस्य धर्मस्यस्य धीमतः ॥ बलज्येष्ठस्य नृपतेर्नास्ति सामन्तजं भयम् ॥ ३२ ॥ सहजैर्बोध्यते सर्वैः प्रवृद्धैरिन्द्रियारिभिः ॥ अमित्राणां प्रियकरैर्मोहैरधृतिरिथरः ॥ ३३ ॥ यत्त्वया स्वीकृते मोहात्सगणो रावणो हतः ॥ नैतदौपयिकं मन्ये महद्दे कर्म कुत्सितम् ॥ ३४ ॥ वनवासप्रवृत्तेन यत्त्वया व्रतशालिना ॥ प्रहृतं राक्षसानीके नैप दृष्टः सतां विधिः ॥ ३५ ॥ सतामक्रोधजो धर्मः शुभां नयति सद्गतिम् ॥ यत्त्वया निहता मोहाहूषिताश्चाश्रमौकसः ॥ ३६ ॥ स एष रावणो धन्यो यस्त्वया व्रतचारिणा ॥ स्त्रीनिमित्ते हतो युद्धे ग्राम्यान्धर्मानवेक्षता ॥ ३७ ॥ यदि ते निहतः संख्ये दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ शुध्यस्वाद्य मया सार्धं मुधे यद्यसि वीर्यवान् ॥ ३८ ॥ तस्य दूतस्य तच्छ्रुत्वा भाषितं तत्त्वादिनः ॥ धैर्यादंसंभ्रान्तवपुः सस्मितं रावणोऽब्रवीत् ॥ ३९ ॥ असदेतत्त्वया दूत भाषितं तस्य गौरवात् ॥ यन्मां क्षिपसि दोषेण वेदात्मानं च सुस्थिरम् ॥ ४० ॥ ह । वनेति ॥ ३५ ॥ त्वया व्रतवतापि यत् मोहात् निहताः रावणादयः तेन आश्रमौकसो व्रतिनो दूषिताः त्वदीयं व्रतोच्छृण्वं दृष्ट्वाऽप्येति व्रतिनो व्रतं लङ्घयिष्यन्ति अतो दुराचारप्रवर्त्तकोसीति भावः ॥ ३६ ॥ तदेवाह । स इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

परिदेवता आकन्दनम् ॥ ४१ ॥ इतरेषु असत्सु ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सौमित्रिणा शत्रुघ्नेन सह ॥ ४५ ॥ निवेशं वसतिस्थानम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ विररास विशिष्टं शब्दं चकार ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सः शत्रुघ्नः रुक्मत्सरं स्वर्णमुष्टिम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ निवेशं निवासस्थानं नगरमिति
 यद्यहं सत्पथे मूढो यदि वा रावणो हतः ॥ यदि वा मे हता भार्या का तत्र परिदेवता ॥ ४१ ॥ न वाङ्मात्रेण दुष्यन्ति साधवः सत्पथे स्थिताः ॥
 जागर्ति च यथा देवः सदा सत्स्वितरेषु च ॥ ४२ ॥ कृतं दूतेन यत्कार्यं गच्छ त्वं दूत माचिरम् ॥ नात्मश्याविषु नीचेषु प्रहरन्तीह मद्विधाः ॥ ४३ ॥ अयं
 ममानुजो भ्राता शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ तस्य दैत्यस्य दुष्टद्वैमर्षे प्रतिकरिष्यति ॥ ४४ ॥ एवमुक्तः स दूतस्तु ययौ सौमित्रिणा सह ॥ अनुज्ञातो
 नेन्द्रेण रावणेण महात्मना ॥ ४५ ॥ स शीघ्रगानः संप्राप्तस्तद्दानवपुरं महत् ॥ चक्रे निवेशं सौमित्रिर्वनान्ते युद्धालसः ॥ ४६ ॥ ततो दूतस्य
 वचनात्स दैत्यः क्रोधमूर्च्छितः ॥ पृष्ठतस्तद्गर्नं कृत्वा युद्धायामिमुखः स्थितः ॥ ४७ ॥ तद्युद्धमभवद्वारं सौमित्रेर्दानवस्य च ॥ उभयोरेव बलिनोः
 शूरयो रणमूर्धनि ॥ ४८ ॥ तौ शूरैः साधु निशितैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजमतुः ॥ ४९ ॥ अथ सौमित्रिणा बाणैः
 पीडितौ दानवो युधि ॥ ततः स शूलरहितः पर्यहीयत दानवः ॥ ५० ॥ स गृहीत्वाङ्कुशं चैव देवैर्दत्तवरं रणे ॥ कर्पणं सर्वभूतानां लवणो विररास ह ॥ ५१ ॥
 शिरोधरायां जग्राह सोङ्कुशेन चकर्ष ह ॥ प्रवेगयितुमारब्धो लवणो राघवानुजम् ॥ ५२ ॥ स रुक्मत्सरमुद्यम्य शत्रुघ्नः खड्गमुत्तमम् ॥ शिरश्चिच्छेद
 खड्गेन लवणस्य महामूर्धे ॥ ५३ ॥ स हत्वा दानवं संख्ये सौमित्रिर्भिवत्सलः ॥ तद्गर्नं तस्य दैत्यस्य चिच्छेदास्त्रेण बुद्धिमान् ॥ ५४ ॥ छित्त्वा
 वनं तत्सौमित्रिर्निवेशं सोऽभ्यरोचयत् ॥ भवाय तस्य देशस्य पुर्याः परमधर्मेवित् ॥ ५५ ॥ तस्मिन्मधुवनस्थाने मथुरा नाम सा पुरी ॥ शत्रुघ्नेन
 पुरा मृष्टा हत्वा तं दानवं रणे ॥ ५६ ॥ सा पुरी परमोदारा साह्रप्रकारतोरेणा ॥ स्फीता राष्ट्रसभाकीर्णा समृद्धबलवाहना ॥ ५७ ॥ उद्यानवनसंपन्ना
 सुसीमा सुप्रतिष्ठिता ॥ प्रांशुप्राकारवसना परिखाकुलमेखला ॥ ५८ ॥ चयाहालककेयूरा प्रासादवारकुण्डला ॥ सुसंवृतद्वारवती चत्वारोद्धारहारिणी
 ॥ ५९ ॥ अरोगवरिपुरुषा हस्त्यश्वरथसंकुला ॥ अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ॥ ६० ॥ पुण्यापणवती दुर्गा रत्नसंचयगर्विता ॥ क्षेत्रा-
 णि सैस्यवन्यस्याः काले देवश्च वर्षति ॥ ६१ ॥ नरनारीप्रमुदिता सा पुरी स्म प्रकाशते ॥ निविष्टविषयश्चैव शूरसेनस्ततोऽभवत् ॥ ६२ ॥
 यावत् । भवाय वृद्धये पुर्या नगरस्य निर्माणे यः परमो धर्मस्तद्वित् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अष्टाः चतुष्काः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ निविष्टाविषयोऽध्यासितमथुराप्रदेशः ॥ ६२ ॥

महासनपराक्रमः कार्तिकेतुल्यः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अग्निविशेषेन प्रकृता ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ कव्यादः मांसादो राक्षस इव ॥ ६९ ॥ जघन्य इव अनुज इव जातः ॥ ७० ॥ निरग्रहो निरगलः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ तव त्वनः विभ्यन्तीति झस्यान्नादेशः छात्सः ॥ ८० ॥ नान्येन अनन्येन सर्वे-
तस्यां पुर्यां महावीर्यो राजा भोजकुलोद्बहः ॥ उग्रसेन इति ख्यातो महासेनपराक्रमः ॥ ६३ ॥ तस्य पुत्रत्वमापन्नो योसौ विष्णो त्वया हतः ॥
कालनेमिर्महदैत्यः संग्रामे तारकामये ॥ ६४ ॥ कंसो नाम विशालक्षो भोजवंशविवर्द्धनः ॥ राजा पृथिव्यां विख्यातः सिंहविस्मयविक्रमः ॥ ६५ ॥
राज्ञां भयंकरो घोरः शङ्खनीयो महाक्षिताम् ॥ भयदः सर्वभूतानां सत्पथाद्ब्रह्मतां गतः ॥ ६६ ॥ दारुणाभिनिवेशेन दारुणेनान्तरात्मना ॥ युक्त-
स्तेनैव दर्पेण प्रजानां रामहर्षणः ॥ ६७ ॥ न राजधर्माभिरतो नात्मपक्षमुखावहः ॥ नात्मारज्ये प्रियकरश्चण्डः कररुचिः सदा ॥ ६८ ॥ स
कंसस्तत्र संभूतस्त्वया युद्धे पराजितः ॥ क्रव्यादो बाधते लोकानसुरेणान्तरात्मना ॥ ६९ ॥ योयसौ हयविक्रान्तो हयग्राव इति स्मृतः ॥ केशी नाम
हयो जातः स तस्यैव जघन्यजः ॥ ७० ॥ स दुष्टो हेषितपटुः केसरी निरग्रहः ॥ वृन्दावने वसत्येको नृणां मांसानि भक्षयन् ॥ ७१ ॥ अरिष्टो बलि-
पुत्रश्च ककुद्भी वृषरूपधृक् ॥ गवामरित्वमापन्नः कामरूपी महासुरः ॥ ७२ ॥ रिष्टो नाम दितेः पुत्रो वरिष्टो दानवेषु यः ॥ स कुञ्जरत्वमापन्नो
दैत्यः कंसस्य वाहनः ॥ ७३ ॥ लम्बो नामेति विख्यातो योसौ दैत्येषु दर्पितः ॥ प्रलम्बो नाम दैत्योसौ वटं भाण्डारमाश्रितः ॥ ७४ ॥ खर इत्यु-
च्यते दैत्यो धेनुकः सोसुरोत्तमः ॥ घोरं तालवनं दैत्यश्चरत्युद्धासयन्प्रजाः ॥ ७५ ॥ वाराहश्च किशोरश्च दानवौ यौ महाबलौ ॥ महौ रङ्गगतौ
तौ तु जातौ चाणूमुखिकौ ॥ ७६ ॥ यौ तौ मयश्च तारश्च दानवौ दानवान्तक ॥ प्राग्य्यातिषे तौ भौमस्य नरकस्य पुरे रतौ ॥ ७७ ॥ एते
दैत्या विनिहतास्त्वया विष्णो निराकृताः ॥ मानुषं वपुरास्थाय बाधन्ते भुवि मानुषान् ॥ ७८ ॥ त्वत्क्रथाद्वेषिणः सर्वे त्वद्भक्तान् घ्नन्ति मानुषान् ॥
तव प्रसादात्तेषां वै दानवानां क्षयो भवेत् ॥ ७९ ॥ त्वत्तस्ते विभ्यति दिवि त्वत्तो विभ्यति सागरे ॥ पृथिव्यां तव विभ्यन्ति नान्यतस्तु
कदाचन ॥ ८० ॥ दुर्वृत्तस्य हतस्यापि त्वया नान्येन श्रीधर ॥ दिवश्च्युतस्य दैत्यस्य गतिर्भवति मेदिनी ॥ ८१ ॥

शामन्तरात्मनेत्यर्थः त्वया हतस्य दुर्वृत्तस्यापि त्वमेव गतिरिति भावः इतस्य तु दिवश्च्युतस्य मेदिनी गतिस्तत्राप्यन्येन हतस्य व्युत्थितस्य दुर्वृत्तस्य स्वर्गातिरेव सर्वसमाधारणापि
रुद्धभा किमुत त्वत्प्राप्तिः यतस्त्वयि जाग्रति यमरूपेण पातयितुं सावधाने सतीति श्लोकद्वयार्थः तस्मान्महाकारुणिकस्त्वं तादृशान् कंसादीन् हन्तुं भूमाववतारं कुरुष्वेति भावः ॥ ८१ ॥

॥८२॥ एदेवाह । तदित्यादिना ॥ ८३ ॥ अव्यक्ताः नृणां द्रष्टुम् अस्पष्टाः सुरोत्तमैरपि विष्णुत्वेन दृश्या अपि परब्रह्मभावेनादृश्यास्ते मूर्तयः शरीराणि । देवास्तु तासु दृश्यास्तेव मूर्तिषु संश्लिष्यन्ति ॥ ८४ ॥ ॥८५॥ भारते भरतवर्षे कार्यगुरुः गुरु महत्कार्यमस्थास्तीति कार्यगुरुः । आहिताभ्यादित्यात्वरूपनिपातः । चक्षुरिव सत्यथप्रकाशकः ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे दीकार्यां चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥८७॥ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याये नारदस्य च सान्त्वनम् ॥ ब्रह्मणेकं विभोजन्यस्थानं चापि निरूप्यते ॥ १ ॥ व्युत्थितस्य च मेदिन्यां हतस्य नृशरीरिणः ॥ दुर्लभं स्वर्गगमनं त्वयि जायति केशव ॥ ८२ ॥ तदागच्छ स्वयं विष्णो गच्छामः पृथिवीतलम् ॥ दानवानां विनाशाय विभृजान्मानमात्मना ॥ ८३ ॥ मूर्तयो हि तवाव्यक्ता दृश्याऽदृश्याः सुरोत्तमैः ॥ तासु मृष्टास्त्वया देवाः संभविष्यन्ति भूतले ॥ ८४ ॥ तवावतरणे विष्णो कंसः स विनिश्लिष्यति ॥ सेत्स्यते च स कार्यार्थो यस्यार्थे भूमिरागता ॥ ८५ ॥ त्वं भारते कार्यगुरुरस्त्वं चक्षुरस्त्वं परायणम् ॥ तदा गच्छ हृषिकेश क्षितौ ताम् जहि दानवान् ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि नारदवाक्यं नाम चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥८७॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं वरेण्यः प्रभुरीश्वरः ॥ १ ॥ त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद ॥ तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः ॥ २ ॥ विदिता देहिनी जाता मयैते भुवि दानवाः ॥ यां च यस्तनुमादाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम् ॥ ३ ॥ जानामि कंसं संभूतमुग्रसेनसुतं भुवि ॥ केशिनं चापि जानामि दैत्यं तुरगविग्रहम् ॥ ४ ॥ नागं कुवलयपीडं मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ ॥ अरिष्टं चापि जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम् ॥ ५ ॥ विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः ॥ सा च मे विदिता विप्र पूतना दुहिता बलेः ॥ ६ ॥ कालियं चापि जानामि यमुनाद्वद्वगोचरम् ॥ वैनतेयभयाद्यस्तु यमुनाद्वद्वमाविशत् ॥ ७ ॥ विदितो मे जरसन्धः स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम् ॥ प्राग्रज्योतिषपुरे वापि नरकं साधु तर्क्ये ॥ ८ ॥ मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम् ॥ बाणं च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम् ॥ ९ ॥ द्रुपं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्जयम् ॥ मय्यासक्तं च जानामि भारतीं महतीं धुरम् ॥ १० ॥ सर्वं तच्च विजानामि यथा यस्यन्ति ते नृपाः ॥ क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया ॥ ११ ॥ पुरुषदेहानामपरवृत्तेदिनाम् ॥ १२ ॥ संप्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च ॥ संप्राप्य पार्थिवं लोकं मानुषत्वमुपागतः ॥ १३ ॥

नारदस्य वरेण्यः भोगमोक्षकार्मैर्वर्णीयः ॥ १ ॥ २ ॥ पुष्यति पुष्णाति विग्रहं वैरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ क्षय इति । एषां कंसादीनां भुवि क्षयः शक्रलो-
कसत्क्रिया च मया कारुणिकेन दृष्टा आलोचितास्तेव । अपरादृत्तः पुनर्भुवमप्रविष्टो देही प्राणो येषां तेषाम् ॥ ११ ॥ योगम् उद्यमं प्रवेक्ष्यामि अन्तर्यामितया

बहिर्यामिश्रश्च च उत्तमयामिपार्थिवं पृथिवीविकारं लोकं देहम् ॥ १२ ॥ ३ ॥ गत्योन्मर्दानादयः हन्तव्याः रिपवश्च हन्तव्याः ॥ १४ ॥ अंशोत्सर्गः अंशेनावतरणम् दिवौकसेति दृष्ट्वा आर्षः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ समुत्पादय उन्मूल्य महत् महास्पृहम् यथा इति यावत् ॥ २० ॥ मये मयार्थम् ॥ २१ ॥ प्रदीयमानाः महं कश्यपेन प्रत्युत्पन्नाः कंसादींश्चापि तान् सर्वान् वधिष्यामि महासुरान् ॥ तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति ॥ २३ ॥ अनुप्राविश्य भोगेन तान्ता हि मत्तयो मया ॥ अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो भुवि ॥ २४ ॥ जगत्यर्थं कृतो यथमंशोत्सर्गो दिवौकसे ॥ सुरदेवैर्यग्यैरितश्चाबुजते मग ॥ २५ ॥ विनिश्चयो हि प्रागेव नारदाय कृतो मया ॥ निवासं ननु मे ब्रह्मन्विदधातु पितामहः ॥ २६ ॥ यत्र देशे यथा जाता येन वेषण वा वसनं ॥ तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नारायणं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो ॥ भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति ॥ २८ ॥ यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ॥ यादवानां महदंशमखिलं धारयिष्यति ॥ २९ ॥ तांश्चासुरान्समुत्पादय वंशं कृत्वात्मनो महत् ॥ स्थापयिष्यामि मर्यादां नृणां तन्मे निज्ञामय ॥ ३० ॥ पुरा हि कश्यपो विष्णो वरुणस्य महात्मनः ॥ जहार यज्ञिया गा वै पयोदास्तु महामखे ॥ ३१ ॥ अदितिः सुरभिश्चैते द्वे भार्ये कश्यपस्य तु ॥ प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छतां वरुणस्य वै ॥ ३२ ॥ ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा ततः ॥ उवाच भगवन् गावो गुरुणा मे हता इति ॥ ३३ ॥ कृतकार्यो हि गास्तास्तु नानुजानाति मे गुरुः ॥ अन्ववर्तत भार्ये द्वे अदितिं सुरभिं तथा ॥ ३४ ॥ मम ता ब्रूक्षया गावो दिव्याः कामदुहः प्रभो ॥ चरन्ति सागरान् सर्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा ॥ ३५ ॥ कस्ता धर्षयितुं शक्नो मम गाः कश्यपा- हते ॥ अक्षयं या क्षरन्त्यश्रयं पयो देवामृतोपमम् ॥ ३६ ॥ प्रभुर्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुर्वा यदि वेतरः ॥ न्वया नियम्याः सर्वे वै त्वं हि नः परम् गतिः ॥ ३७ ॥ यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्यमजानताम् ॥ न विद्यते लोकगुरो न स्युर्वै लोकसेतवः ॥ ३८ ॥ यथा वास्तु तथा वास्तु कर्तव्ये भगवान् प्रभुः ॥ मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥ ३९ ॥ या आत्मदेवता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम् ॥ लोकानां त्वप्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥ ४० ॥ त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति ता द्विजान् ॥ गोब्राह्मणपरित्राणे परित्रातं जगद्भवेत् ॥ ४१ ॥ इत्यभ्युपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ॥ गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे ज्ञापमुत्प्लजम् ॥ ४२ ॥ येनांशेन हता गावः कश्यपेन महर्षिणा ॥ स तेनांशेन जगति गत्वा गोपत्वमेव्यति ॥ ४३ ॥ २२ ॥ गुरुणा पित्रा कश्यपेना ॥ २३ ॥ नानुजानाति न प्रत्यययति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्युत्थितस्य कर्मर्यादः ॥ २७ ॥ सेतवो मर्यादाः ॥ २८ ॥ कर्तव्ये सर्वस्मिन्कार्ये प्रदीयन्तां दापनी- वास्तवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ आत्मा ब्रह्मैव देवता यासां ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उत्प्लजम् उदसृजम् ॥ ३२ ॥ कश्यपस्य एकेशो नन्दः ॥ ३३ ॥ कश्यपेन इत्यशयेन हायेनांशेनेति ॥ गोपत्वं नन्दत्वम् ॥ ३४ ॥

तेषांति सन्धिरार्षः ॥३४॥ स प्रसिद्धोऽग्नौ यस्तस्य कश्यपस्यार्थाः स वसुदेवः गोदु गोमालेऽपि अविविनिस्त्वित्र निग्रीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तस्येति । अदिनेरपि यशोदादेवकीर्तिदेन द्वे
 रूपे द्रष्टव्ये कश्यपवत् गोष्वित्यनुषङ्गात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वक्ष्यस्य वक्ष्य स्वार्थे णिच् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ त्वैत त्वा त्वाम् ॥ ४१ ॥ आत्मानमिति सार्द्धः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ बालत्वं
 या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुराणिः ॥ तेषुभे तस्य भार्ये वै तेनैव सह ग्रास्यतः ॥ ४४ ॥ ताभ्यां च सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ॥ स तस्य
 कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ॥ ४५ ॥ वसुदेव इति ख्यतो गोषु तिष्ठति भूतले ॥ गिरिगोवर्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः ॥ ४६ ॥ तत्रासौ गोषु
 निरतः कंसस्य करदायकः ॥ तस्य भार्याद्वयं जातमदितिः सुरभिश्च ते ॥ ४७ ॥ देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥ सुरभी रोहिणी देवी चा-
 दितिर्देवकी त्वभूत् ॥ ४८ ॥ तत्र त्वं शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षणः ॥ वक्ष्यस्य महाबाहो पुरा त्रैविक्रमे यथा ॥ ४९ ॥ छादयित्वात्मनात्मानं भायया
 योगरूपया ॥ तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ॥ ५० ॥ जयाशर्विचनैस्त्वैते वक्ष्यन्ति दिवौकसः ॥ ५१ ॥ आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य महीतले ॥
 देवकी रोहिणी चैव गर्भाभ्यां परितोषय ॥ गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्च मेदिनीम् ॥ ५२ ॥ गाश्च ते रक्षतो विष्णो वनानि परिधावतः ॥ वनमालाप-
 रिक्षितं धन्या द्रक्ष्यन्ति ते वपुः ॥ ५३ ॥ विष्णो पद्मपलाशाक्ष गोपालवसतिं गते ॥ बाले त्वयि महाबाहो लोको बालत्वमेष्यति ॥ ५४ ॥ त्वद्भक्ताः
 पुण्डरीकाक्ष तव चित्तवशात्तुगाः ॥ गोषु गोपा भविष्यन्ति सहायाः सततं तव ॥ वने चारयतो गाश्च गोष्ठेषु परिधावतः ॥ ५५ ॥ मज्जतो यमुनायां च
 रतिं प्राप्स्यन्ति ते त्वयि ॥ जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् ॥ ५६ ॥ यस्त्वया तात इत्युक्तः स पुत्र इति वक्ष्यति ॥ अथवा कस्य पुत्रत्वं
 गच्छेथाः कश्यपाहते ॥ ५७ ॥ का च धारयितुं शक्ता त्वां विष्णो अदितिं विना ॥ योगेनात्मसमुत्थेन गच्छ त्वं विजयाय वै ॥ वयमप्यालयास्त्वास्वाच्
 गच्छामो मधुसूदन ॥ ५८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स देवानभ्यनुज्ञाय विविक्ते त्रिदिवालये ॥ जगाम विष्णुः स्वं देशं क्षीरोदस्योत्तरां दिशम् ॥ ५९ ॥
 तत्र वै पार्वती नाम गुहा मेरोः सुदुर्गमा ॥ त्रिभिस्तस्यैव विक्रान्तैर्नित्यं पर्वसु पूजिता ॥ ६० ॥ पुराणं तत्र विन्यस्य देहं हरिरुदारधीः ॥ आत्मानं
 योजयामास वसुदेवगृहे प्रभुः ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितामहवाक्यं नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 त्वन्माहात्म्यानभिज्ञत्वम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ धारयितुं गर्भ इति शेषः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ विक्रान्तैः पादयतिमासिखलक्षिताऽत एव पूजिता ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति श्रीमत्पद्म-
 वयप्रमाणमयादिधुरन्धरचतुर्द्धरवंशावतंसश्रीमद्विष्णुसूत्रोक्तलोककण्डस्य कृतौ भारतमावदीपे हरिवंशार्थप्रकाशे हरिवंशपर्वणि दीकायां पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

इदं पुस्तकं श्रीकृष्णदासात्मज-गंगाविष्णुना कल्याणनगर्यां निज “ लक्ष्मीविद्धदेव ” मुद्रणालयेऽङ्कितम् । शकाब्दाः १८१८, संवत् १९६३.

॥ इति महाभारते खिलेषु हरिवंशे प्रथमं हरिवंशपर्वं संपूर्णम् ॥